DEÁK ÉLETE

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

III. KÖTET.

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

UJ FOLYAM, LX. KÖTET.
1902—1904. CYCLUS

DEÁK ÉLETE

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

III.

AZ 1904-DIK ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE

DEÁK ÉLETE

*

IRTA

FERENCZI ZOLTÁN

III. KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1904

108114

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája.

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

A HARMADIK KÖTET TARTALMA.

NEGYEDIK KÖNYV. (1865—1876.)

ELSŐ FEJEZET.

Első lépések a kiegyezés felé.

Deák fellépésének előzményei. — Érintkezése a conservativekkel. — A húsvéti czikk okai. — A Botschafter czikke. — A magyar lapok válaszai. — A húsvéti czikk. — Salamon tudósítása. — A czikk tartalma. — Hatása. — A Debatte czikkei. — Tartalmuk. — Hatásuk. — Ghyczy levele. — Andrássy kifogásai. — A király Pestre jön. — Változások. — Deák nézete Erdélyről. — Emlékirata. — Eredménye. — Eötvös álláspontja a kiegyezésről. — Hírek Deákról. — Tisza Deáknál. — Nyáry és Ghyczy látogatásai. — Giacomelli Deáknál. — Deák Pest belvárosa követe . . . . . (3—36)

MÁSODIK FEJEZET.

Deák első felirata 1866-ban.

Az országgyűlési előkészületek. — Pártalakúlás. — Deák nézete. — Értekezlet Eötvösnél. — Deák a teendőkről. — A két párt egyesülése. — Deák beszéde a körben. — Az Akadémia ünnepe. — A deczember 12-iki értekezlet. — A megnyitás. — A trónbeszéd. — Az első ülés. — Deák az udvari ebéden. — Értekezlet deczember 15-ikén. — Deák megmenti a két párt egységét. — Elnökök választása. — A ház elnapolja magát. — A Múzeum terme. — Deák helyzete az országgyűlésen. — A pártárnyalatok. — Deák belsőbb okai a pártegységre. — A szélsőjobb és szélsőbal. — Igazolás. — A január 22-iki értekezlet. — A 30-as bizottság. — Andrássy különvéleménye a nagyhatalmi állásról. — A felirat. — A bizottság első ülése. — Apponyi

indítványa a 2-ik ülésen. — Deák válasza. — Apponyi más két módosítása. — Apponyi beszéde a 31-ik kikezdésről. — Deák beszéde. — Az eredeti szöveg marad. — A február 5-iki ülésen Apponyi módosító javaslata. — Kemény Zsigmond beszéde. — Apponyi válasza. — Deák beszéde. — A kormány a feliratról. — Deák pártja és a felirat. — A többi párt a feliratról. — Értekezletek. — Zavarok. — Deák óhajtása a felirati vitáról. — A felirati vita. — Eötvös beszéde. — A vita folytatása Deák óhajára. — Apponyi beszéde. — Andrássy. — Deák záróbeszéde. — A részletes vita. — Bartal indítványa. — Apponyi beszéde. — Deák február 22-iki beszéde. — Hatása. — A vita vége. (37—92)

HARMADIK FEJEZET.

Második felirat 1866-ban.

A küzdelem természete. — A trónbeszéd valódi czélja. — Deák álláspontja. — Öröme az egységen. — A felirat hatása. — A főrendi felirat. — A kormánykörök álláspontja. — Ő felsége Deák beszédéről. — A felirat átadása s a király válasza. — Deák indítványa a közösügyi bizottságról. — Ennek hatása. — A királyi leirat. — Belcredi befolyása. — A leirat tartalma. — Felirati bizottság. — Elvek. — A felirat a bizottságban. — Tartalma. — A felirat tárgyalása. — A főrendeknél. — Közbeeső vita s ennek okai. — Andrássy czikke. — A vita lényege. — A főrendi vita a feliratról. — Jelentősége. — A felirat átadása . . . . . (93—121)

NEGYEDIK FEJEZET.

A horvátügyi és a tizenötös albizottság.

Deák indítványa a bizottságokról. — Az inségügy. — Deák június 13-iki beszéde. — A vita. — Eredménye. — A horvátügyi országos bizottság. — A tárgyalás módja. — A horvát országgyűlés határozata. — Magyarázata. — A magyar küldöttség válasza. — A tárgyalás folyama. — Jelentés a magyar országgyűlésen. — A 67-es bizottság. — A nyilvánosság. — Megalakulás. — Majláth Deáknál. — Majláth terve s Andrássy bírálata. — A kormány tervei. — Sennyey április 18-iki beszéde. — Az ötös albizottság javaslata. — A 15-ös albizottság kiküldése. — Deák alapelve. — A közösügyek Deák fogalmazásában. — A

hadügy. — Közös költségek. — Államadósság. — Pénzügy. — A közösügyek kezelése, a delegatiók. — Tisza javaslata. — Ennek lényege. — Elvetik. — Andrássy módosítása. — Kereskedelem. — Quota. — A 15-ös albizottság munkálatának befejezése. — Az országgyűlés eloszlatásának kérdése. — Deák nézete. — A párt nézete. — Majláth Deáknál. — Viták a pártban. — Deák erélye a 15-ös bizottság munkálatának gyors bevégzésében. — A munkálat kinyomatik. — E sietés jelentősége. — A nemzet és Deák hangúlata. — Deák eljárása az országgyűlés elnapolásának hírére. — A leirat az elnapolásról. — Deák és Tisza indítványai. — A párt Deáknál . (122—165)

ÖTÖDIK FEJEZET.

Kiegyezési kisérletek 1866 nyarán.

Hangúlat az eloszláskor. — A háború. — A háború miatti hangúlat és Deák. — Puszta-Szentlászlóra megy. — A conservativek terve. — A Pesti Napló czikkei. — Deák és Andrássy Bécsbe hivatnak. — Deák Bécsben. — Andrássy Bécsben és Deáknál. — Deák nézete. — Andrássy előterjesztése. — Különböző tervek. — A conservativek tervei. — Tisza czikkei. — Értekekezlet Bécsben. — Andrássy elvei. — A bécsi kormány kifogásai. — Lónyai levele Deáknak. — Értekezlet Bécsben. — Andrássy kihallgatáson. — Andrássy Deáknál. — Lónyay kihallgatáson. — Andrássy s a bécsi újabb értekezletek. — Andrássy szövege a hadügyről. — Lónyay szövege a többi kérdésben. — Sikertelenség. — A Pesti Napló czikke. — Andrássy Ischlben. — A közhangulat. — Ghyczy czikkei — Kunágotai. — Kemény Zsigmond válasza. — Újabb értekezletek. — A sikertelenség főoka. — Kemény Zsigmond újabb czikke. — Beust s az országgyűlés összehivása. — Deák Pestre érkezik. — Megmenti a helyzetet. — Deák válasza a szegedi küldöttségnek. (166—192)

HATODIK FEJEZET.

A harmadik felirat.

A hangúlat az országgyűlés megnyitásakor. — Az első ülés. — A leirat. — Czélzata. — A Deák-párt és Deák-kör megalakúlása. — Deák beszéde. — Deák a körben. — Deák a feliratról. — A baloldal javaslata. — Deák beszéde. — A

szavazás hatása. — A felirat. — A felirat jellemezése. — A keményebb hang okai. — Hatása pártjára. — A felirati vita. — Deák czélja a felirattal. — A 67-es bizottság összehívása. — Felirati vita a főrendeknél. — Sennyey beszéde. — Deák elleni hangulat. . . . . (193—215)

HETEDIK FEJEZET.

A kiegyezés végső tárgyalásai.

Beust Deáknál. — Eredménytelenség. — Andrássyék újra Bécsbe hivatnak. — A katonai javaslat. — Reménytelenség. — Deák újévi nyilatkozatai. — Deák felirati javaslata a katonai rendelet ellen. — Az uralkodó válasza. — Andrássyék Bécsben. — Megegyezések. — Ezek hatása Deákra. — A pártra. — Deák helyzete. — Nyilatkozata. — Aggodalmak. — Deák enged. — Andrássy újra Bécsben. — Deák aggályai. — Fest Imrét Bécsbe küldi. — Megegyezés Deákkal. — Deák maga szövegezi az új pontokat. — Majláth Bécsbe viszi őket. — A balközép különvéleményének elvei. — A 67-es bizottság tárgyalásai. — Harcz a delegatió miatt. — Deák beszéde. — Az államadósság kérdése. — A Deák új pontjai. — Deák beszéde. — A tárgyalás vége. — A 48-iki törvények. — Belcredi bukása. — Deák szövege a honvédelmi miniszteriumról. — Megegyezés. — Tárgyalások Bécsben. — Zavarok Pesten. — Andrássyék megérkezése. — Megállapodások az első kérdésekben. — A pártkörben. — Deák beszéde. — A leirat a házban február 18-án. — A leirat. — Deák ünneplése. — Általános ünnep. . . . . (216—250)

NYOLCZADIK FEJEZET.

A kiegyezési javaslatok a házban.

A felelős kormány első lépései és Deák. — Deák védi a javaslatokat. — Deák más ügyekben. — A 67-es bizottság munkálatának tárgyalása. — A különvélemény. — A szélsőbal határozati javaslata. — Deák beszéde márczius 28-ikán. — A szavazás. — A főrendek is elfogadják. — Deák más kérdésekben. — Deák javaslata a horvát kérdésről. — Deák s a ház elnapolása. — Új törvényjavaslatok s a 48-iki törvények

elvi módosítása. — Andrássy Bécsben. — Az új törvények beterjesztése a házhoz. — Kossuth május 22-iki nyílt levele. — Deák válasza. — Pulszky, Somsich, Kemény felelete. — A 67-es bizottság munkálata, mint törvényjavaslat a házban. — A többi javaslat s a nádorság kérdése. — Deák a nádorságról. — Koronázó hitlevél, eskü s a trónlemondási törvényjavaslat. — Deák a nádori teendőkről. — Minden kitüntetést elhárít. — A koronázás. — Deák a ház elnapolásáig a házban. (251—364

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák és a kiegyezés.

A kiegyezés Deák legnagyobb alkotása. — A kiegyezés nem rögtönzött. — A kiegyezés ára. — Államadósság. — Katonai kérdés. — Kiindulás a kiegyezésben. — Tárgyalásmód a kiegyezés alatt. — A kiegyezés főbb elvei. — Deák a hadseregről. — Elve a kiegyezés megkötésében. — Deák és Nyáry. — Eljárásának jellemzése. — Véleménye a kiegyezési műről. — Véleménye a kiegyezési mű fejlesztéséről. — A kiegyezés előkészítésében maga elé tűzött módszer. — Személyi tulajdonai. — Önzetlensége. — Bizalmat ébresztő s más jellemző lelki képességei. — Az értelem és érzelem a politikában. — Magyarossága. — Kitartása. . . . . (280—308)

TIZEDIK FEJEZET.

A XII. törvényczikkből folyó tárgyalások.

Kossuth nyílt levele a jászladányi kerülethez. — Levele a váczi kerülethez. — A kormány eljárása Hevesmegye ellen. — Interpellatiók s a megyéről folyt vita. — Deák beszéde. — Válasz Kossuthnak. — A közösügyi törvény Ausztriában. — A quota, az államadósság s a vám- és kereskedelmi szövetség a 67 : XII. t.-cz.-ben. — A bécsi tárgyalások. — Lónyay Deáknál. — Tárgyalások Bécsben. — Halász Imre Deáknál. — Deák felelete. — Megállapodás. — Javaslat. — A quota tárgyalása a házban. — Az államadósság. — Deák beszéde a javaslat mellett. — A többi javaslat elfogadása Pesten és Bécsben. (309—332)

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1868-ban.

Deák 1868-ban. — Demokrata körök és Deák működése e kérdésben. — A bihari programm. — Deák önmagáról. — Helyzete a pártok felett. — Nem folytat pártpolitikát. — Viselkedése az ellenzék irányában. — Felszólalásainak ritkasága. — A görögkeleti egyházak bíróságairól. — A só egységes áráról. — A dohánymonopoliumról. — A bírák törvényes kinevezése pótlásáról. — Deák a megyéről. — A védrendszerről. — A horvát kiegyezés elővétele. — A kiegyezési javaslat Deák műve. — Ennek elvei. — A fehér lap. — Gróf Majláth Antal Deákról. — Az egyezményt a horvát és magyar országgyűlés elfogadja. — A horvát követek Deáknál. — A fiumei kérdés. — Deák a szőlődézma megváltásáról. — Az 1868. és 1869-iki költségvetésről. — A polgári perrendtartásról. — Nevenapja. — Deák az egyházi bíráskodásról. — Deák a birodalmi miniszteri czímkérdésben. — A czímkérdés megoldása. — Deák a szerb színház segélyezéséről. — Deák és a nemzetiségi törvény. — Deák a katonai bíróságokról s az ostromállapotról. — Az országgyűlés vége. — A párt búcsúja. — Deák válasza Pest és Buda polgárainak . . . . . (333—364)

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1869—1873-ig

Az 1869-iki választások. — Deák megválasztása. — Az országgyűlés megnyitása és Deák. — A felirati vita és Deák beszéde. — Deák Andrássy mellett. — Deák a Horváth Boldizsár ügyében. — Deák a bírói törvényjavaslatról. — Az állambíróságról. — Leszavazzák. — Nyaralása. — Részvétele a római katholikus autonomia előkészítésében. — Felszólalásai 1869 végén és 70 elején. — Interpellatiója Lónyayhoz 1870 márczius 9-ikén. — Ennek tárgyalása. — A főváros érdekében fölveendő kölcsönről. — Részvétele kivált az állami számvevőség elnöksége ügyében. — A köztörvényhatóságok rendezése. — Deák a házban 1870/71-ben. — Beszéde a hadikölcsönről és hadseregről. — Deák 1871/72-ben. — Viszonya Andrássyhoz. — Kedvetlenségei az újabb időben. — A főbb zavarok. — Időn-

ként való visszavonúlása s olvasmányai. — Két beszéde 1872 elején a párthoz. — Deák követsége az 1872/75-iki országgyűlésen. — Beszéde. — Lónyay lemondása. — Deák beszéde Lónyay búcsúján. — Szavai az új kormányhoz. — Felszólalásai a házban 1872/73 folyamán. — Az 1873 június 28-iki beszédének előzményei. — A csalhatatlansági dogma. — Placetum. — Jekelfalusi Vincze és Schopper György. — Az állam és egyház viszonya a Deák-körben. — Deák beszéde. — Nézete. — Az ügy a házban június 28-án. — Deák beszéde. — A beszéd hatása. — A ház határozata. — Deák öröksége a nemzet számára. — Utolsó felszólalásai a házban 1873 november 8-ikán és 10-ikén . . . . . (365—389)

UTOLSÓ FEJEZET.

Deák végső évei és halála.

Deák 1873 november 12-ikén váratlanúl rosszabbúl lesz. — Betegsége. — Betegségének időszakai életében. — A falusi élet, mint gyógymód. — Rátóti nyaralásai 1868 óta. — Betegsége az 50-es évek óta. — Összefüggése parlamenti szereplésével. — Hirtelen rosszabbúl léte, 1872 nyarán. — Utolsó nagy beszéde 73-ban. — Az uralkodó és Dom Pedro braziliai császár látogatása Deáknál. — Az 1875-iki fusio és Deák. — Utolsó két nyaralása. — Levele betegségéről 1875-ben. — Az 1875-iki követválasztás. — Őszszel Széll Kálmánhoz költözik. — Lakása a gróf Hadik-házban. — Szokásai betegségében. — A párt üdvözlete 1876 újévében. — Deák válasza. — Erejének hanyatlása. — Meggyón Rónay Jáczintnak. — Utolsó intézkedései. — Az utolsó nap január 28-ikán. — Halála estve $^3/_4$ tizenegykor. — A képviselőház intézkedése. — A király levele. — A királyné koszorúja s imája a ravatalnál. — A szabadelvű körben Tisza Deákról. — Temetése február 3-ikán. — Kossuth cziprusága. — Érdemeinek törvénybe igtatása (399—411)

NEGYEDIK KÖNYV.

1865—1876.

ELSŐ FEJEZET.

Első lépések a kiegyezés felé.

DEÁK FELLÉPÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI. — ÉRINTKEZÉSE A CONSERVATIVEKKEL. — A HÚSVÉTI CZIKK OKAI. — A BOTSCHAFTER CZIKKE. — A MAGYAR LAPOK VÁLASZAI. — A HÚSVÉTI CZIKK. — SALAMON TUDÓSÍTÁSA. — A CZIKK TARTALMA. — HATÁSA. — A DEBATTE CZIKKEI. — TARTALMUK. — HATÁSUK. — GHYCZY LEVELE. — ANDRÁSSY KIFOGÁSAI. — A KIRÁLY PESTRE JÖN. — VÁLTOZÁSOK. — DEÁK NÉZETE ERDÉLYRŐL. — EMLÉKIRATA. — EREDMÉNYE. — EÖTVÖS ÁLLÁSPONTJA A KIEGYEZÉSRŐL. — HÍREK DEÁKRÓL. — TISZA DEÁKNÁL. — NYÁRY ÉS GHYCZY LÁTOGATÁSAI. — GIACOMELLI DEÁKNÁL. — DEÁK PEST BELVÁROSÁNAK KÖVETE.

A Lustkandl ellen írt mű, noha benne a közeledés fontos jeleit ismerheti föl a kutató, lényegileg mégis csak a 61-iki álláspont védelme. Ilyennek tekintette a közvélemény is, mely elragadtatással fogadta. Deák első határozott lépése a kiegyezés felé a húsvéti czikk volt. Ennek a lépésnek megtételére őt az egész közvélemény ösztönözte már s erre most ő is elérkezettnek látta az időt. Ugyanis közmeggyőződés lett itt és Ausztriában, hogy a februári alkotmány nem vált be, módosításának szükségét 1864 végén Schmerling is elismerte, Nádasdy és Eszterházy pedig lassanként az uralkodó környezetét is meggyőzték róla. A magyar országgyűlés összehívása már 1864 végén bizonyossá lett, az október 14-iki trónbeszéd és Schmerling egyaránt megigérték, a Reichsrath szabadelvű elemei pedig

valósággal jelszavokúl vették s velök az egész magyar közvélemény egyetértett a kormány állásának gyengítésében. A conservativek 1864 szeptembere óta újra mindent elkövettek, hogy a 61-iki kisérlet megújítására az uralkodót hajlandóvá tegyék, megindították az év őszén a *Debatte* című lapot s elérték azt, hogy a királyt megnyerték egy újabb kiegyezési próbának, ha biztosítást nyer, hogy vissza nem utasíttatik. Ez más szóval Schmerling állása megingását jelentette, mely csak addig volt biztos, míg el birta hitetni, hogy alkotását, a februári alkotmányt megszilárdítja s a birodalmat a régi állapotnak minél kisebb mértékben való feláldozásával újraszervezi, a miben különösen Rainer főherczeg támogatta. De a várakozások egyike sem teljesült. Erdélyt csak félig-meddig nyerte meg, Horvátországban kudarczot vallott, Magyarországon kisérletet sem tehetett, a pénzügy hihetetlen zavarokba süllyedt, a Reichsrath még a budgetvitában sem működött kielegitően.

Ekkor a conservativek gr. Nádasdy Ferenczet is megnyerték ügyöknek, mert belátta, hogy az ő terve a magyarok bevitelére nézve a Reichsrathba kivihetetlen s akkor nincs egyéb, mint a kiegyezés más kisérlete, különben veszély fenyegeti a birodalmat s a trónt. Elfogadta tehát kiindulásul azt, hogy Deák 61-iki feliratában megtalálható az alap, melyen a kiegyezési alkudozások megkezdhetők, ha a formát rá megtalálják. A conservativek azt mondták, hogy ők e formát meg birják találni. Nádasdynak ezt be is adták irásban, a ki bemutatta ő felségének. Ezen az alapon tárgyalások indultak meg. Ő közölte az ellenérveket a conservativekkel; ezek czáfolatot adtak rájok; ezt újabb replica követte. Így kilencz hónapon

át folyt az alkudozás, ezalatt hét válasz és viszontválasz keletkezett, melyekben a conservativek így állitották fel az alapot: Magyarország sohasem adhatja fel a jogfolytonosságot sem saját, sem a trón érdekében; a ki nem elégitett Magyarország lánczczal Ausztriához kötve veszélyezteti Ausztria és a trón jövőjét, sőt létét is; tehát a kiegyezés módjait meg kell találni s erre ők a 63-iki emlékirat szellemében ki is dolgozták a tervet, meghatározták a törvényes eljárás első módozatait s ezek sikerétől tették függővé a további lépéseket.

Jól tudták azonban, hogy a 61-iki feliratok tartalmában egyesitett nemzet az kezdeményöket el nem fogadja; a feltétel pedig az volt, hogy a nemzet biztositsa az uralkodót, hogy az új kisérlet sikerrel biztat. Ez a kezdeményező csak Deák lehetett s így őt vették körül, ki tehát 1864 közepe óta sűrű összeköttetésben állt a conservativekkel. Deák látva a nemzet fáradni kezdő erélyét, meggyőződvén a gr. Apponyival, gr. Dessewffy Emillel, gr. Szécsen Antallal, Majláth Györgygyel, br. Sennyey Pállal, Ürményi Józseffel és másokkal való érintkezésből, hogy csak ők buktathatják meg Schmerlinget s egyengethetik az utat, hogy továbbá ők is mindjobban közelednek a 61-iki állásponthoz: elhatározta, hogy nem utasitja el az alkalmat; úgy tett tehát, mint 1840-ben. És mivel az volt a meggyőződése, hogy legtöbbet várhat a nemzet annak az uralkodónak elhatározásától, ki 1863 vége óta meg volt győzhető, hogy a magyarokat nem kell a Reichsrathba erőszakolni s ki a Schmerling-féle 1864-iki octroykat nem fogadta el: tehát ebben az értelemben megirta a húsvéti czikket, mely által a kiegyezés megalkotására megtette az első nagy lépést.

Alkalmul rá felhasználta azt a küzdelmet, melyet a Reichsrath szabadelvű elemei, kivált Kaiserfeld (autonomista) folytattak Schmerling ellen az 1864 november 14-ikén megnyílt ülésszakban.

E vitában Kaiserfeld deczember elsei beszéde, Schmerling válasza, majd 1865 márczius 28-iki nyilatkozata, Kaiserfeld márczius 31-iki támadása és Schmerling felelete a főbb pontok, ki állandón azt hajtogatta, hogy a magyar ellenállás megtörendő s a februári alkotmányt el kell fogadtatni. Márczius 31-ikén a márczius 27-ikén megkezdett budgetvitában éppen a magyar cancellária költségvetése volt soron, melyre a kormány 12.071,015 forintot kívánt, a pénzügyi bizottság leszállította 11 és fél millióra. Kaiserfeld most már nemcsak Schmerling politikáját, mint máskor, hanem személyét támadta meg a deczember elsei beszéd miatt, mely mintegy kihívás volt. Kaiserfeld a magyar kérdésről újra azokat mondta, miket deczember elsején; de új eszme most, hogy első volt, a ki a budget megosztásának szükségét az osztrák és magyar országgyűlés közt kifejezte, külön adóval s a közös kiadások alapjaiúl a közvetett adókat először ő jelölte meg. Ez nem más, mint a dualismus és meg akarta oldani a februári patens egyik legkirívóbb ellentétét, tudniillik, hogy ez a belkormányzatot, igazság-, vallás- és közoktatásügyet az egyes országokra bízta, de költségvetésöket mégis a Reichsrathra ruházta. Ő a magyar kérdés megoldását országgyűlés, jogfolytonosság és igazság által akarja; a miniszter pedig még mindig a „divide et impera“ s a megpuhítás elvein lovagol; ők kezet fogtak a magyar szabadelvűekkel, de csak a birodalmi elv alapján; ez a párt azonban csak országgyűlésen működhetik s ők támo-

gatni fogják; mert minden osztrák hazafinak fáj, hogy Magyarországon az uralkodót csak „tényleges“ uralkodónak nézik s a dynastikus érzelem folyvást gyengül.

E fontos beszédre Plener után Schmerling is még az nap felelt. Dicsekedve szólt saját erélyéről s ha most a magyarok ellen nem alkalmazza, oka az, mert némely dolgokban legjobb várni az idő békítő hatalmától; már pedig Magyarországon még 64-ben sem lett volna az országgyűlésnek várt sikere, tudniillik a februári alkotmány elfogadása. A vita alapja állandóan egy: a 48-iki törvények. A conservativek, kiknek aknái a Reichsrathban is működnek, az ő ellenségei; a királyt minden loyalis magyar törvényes uralkodónak tartja; uralkodói joga nem függ a koronázástól, ez csak különös kenetet ad neki s ezért visszautasitja Kaiserfeld szavait, ki sietett őket jobban megmagyarázni.

Egészben, mint a *Botschafter*, Schmerling lapja megjegyezte, Kaiserfeld is a birodalmi egység alapján állt, de a dualismus lényege is beszédében benne van. A bécsi lapok általában rosszalták Schmerling merev s a magyar pártok összetartását egyenesen kihívó nyilatkozatát, mely elzárva az alkudozás lehetőségét, Magyarország feltétlen alávetését kívánja a „mostani“ birodalmi alkotmánynak. Ámde — felelt rá a *Botschafter* — nem oly merev és tagadó ez, a mint állítják; az államminiszter abban, hogy a magyar országgyűlést összehivatja, egyszersmind kijelentette az alkudozás lehetőségét is; tehát nem kell a mondottakat oly szigorú értelemben venni. Elébb az országgyűlés üljön csak össze, „a többi majd csak menni fog“.

Kaiserfeld beszéde, noha rendkívül óvatos volt s a dualismust csak éppen egy kérdésre szoritva emlité meg, nálunk is méltó feltűnést okozott, főleg a miatt,

a mint azt a centralista ellenzék legnevezetesebb tagjai (Herbst, Giskra, Kinsky) fogadták, valamint a bécsi lapok taglalták. Ezért a *Botschafter* április 9-ikén egy vezérczikkben visszatért rája s újabb bő fejtegetést csatolt Schmerling beszédéhez, egyszersmind Magyarországnak a birodalomhoz való viszonyáról elmélkedik, s mint Schmerling nézeteinek tolmácsa, akkoriban méltán vált fontossá.

Százados panasza Magyarországnak — mond a czikk — hogy a terjeszkedésre törekvő bécsi absolutismus és a magyar alkotmányos élet közt örökös harcz folyt; de ez az absolutismus egy magasabb hatalom, a birodalmi eszme szolgálatában állott már a pragmatica sanctio előtt és a magyar alkotmány nem mint ilyen lett alkalmatlan, hanem mert a birodalom hatalmi eszközei felett a szabad rendelkezést gátolta s a két részre osztott birodalom egyik felét bénúlt taggá tette az európai nagy elhatározásokba avatkozás pillanataiban; tehát az absolutismus nem volt egyéb, mint Ausztria egységének úttörője. Ezen egyesítő eszme mellett, bármennyire törekedtek a magyarok jogaikat békekötések és országgyűlések által biztosítani, az eredmény mindig nagyon hiányos volt; sőt minél inkább igyekeztek jogaikat elsánczolni, annál nagyobb lett az inger s a kihívás ezek megsértésére. Más utat ajánl tehát a magyaroknak. Eddig jogaik biztosítása azért nem sikerült, mert ellentétben állt a birodalmi eszmével; ezt kell tehát megszüntetni s ez annál könnyebb most, mert Ausztriában az absolutismust alkotmányosság váltotta fel. Ez az új alkotmányosság sem kiméli ugyan jobban Magyarország jogait, ez való, de a magyarázata ugyanaz.

Magyarország ennélfogva nem állandósíthatja alkot-

mányos jogait, csak úgy, ha összhangzásba hozza a birodalmi alkotmánynyal; gyakorlatban a kevesebb jog mégis csak többet ér, mint több jog papiron, folyton új meg új támadásnak kitéve. A magyar lapok azt hirdetik ugyan, hogy az osztrák tartományok alkotmányossága Magyarországnak használna; ez tévedés, autonom önállóságát csak a birodalmi alkotmánynyal való összhangzás állandósíthatja. Mindezt el fogják ugyan a magyarok ismerni, de még sem fognak e szellemben cselekedni; „mert a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonderzug), mely nemzedékről nemzedékre száll s ma épp oly eleven, mint száz évvel ezelőtt". De hiszi, hogy az alkotmányos Ausztriának megadják, a mit az absolutismusnak megtagadtak; azonban erre idő kell s ezért igazat ad az államminiszternek abban, hogy eredmény a legközelebbi országgyűléstől sem várható. Ismétli, hogy Magyarország saját érdekében fog cselekedni a birodalmi alkotmány elfogadásával, mert csak ebben fog védelmet találni; de a népek meggyőződései lassan érlelődvén, senki sem várhatja jogosan egy államférfitól, hogy kifejlésre juttassa azt a folyamatot pár év alatt, melynek története sok száz éves.

Ez a czikk egyenes támadás volt a dualismus ellen. A magyar lapok az elszakadás vádja ellen a történelemre, az 1741-iki, meg a franczia forradalmi eseményekre, a magyarok szerepére s a sikerekre hivatkozva, kimutatták, hogy a régi, több száz éves dualismus nem ártott a birodalom hatalmi súlyának. Falk Miksa a *Pesti Napló* április 11-iki számában fejtette ki a czikknek az egyébként helyes történelmi előzményekből levont teljesen helytelen következtetéseit, kiemelve azt a valóban különös tényt, hogy éppen kormány-

lap ismeri el a magyarok évszázados panaszainak igazságát és biztosította a *Botschafter*-t, hogy a magyarok megpuhitására nézve minden várakozás meddő.

A vita mind szélesebb keretet öltött. Beleszóltak az ausztriai szláv foederalisták; ők Kaiserfeld beszédéből a dualistikus reáluniót és a magyar szabadelvűekkel világos szövetkezést magyaráztak ki a szlávok ellen; ezt annál inkább tehették, mert a magyar szabadelvűek sem jobbra, sem balra nem nyilatkoztak. A *Pesti Napló* megjegyezte ugyan, hogy ily szövetkezés csak mese; de tényleg volt benne annyi igaz, hogy Magyarországon sokan, mint Eötvös, a kiegyezést csak a német szabadelvűekkel kezet fogva tartották megoldhatónak. E körülmények közt határozta el Deák, hogy felel a *Botschafter*-nek s e válasz a „húsvéti czikk“ név alatt vált ismertté.

Húsvét előtt pár nappal 1865-ben, — irja Salamon — br. Kemény izgatott és titkolódzó fontoskodással mondta neki, hogy készüljön, mert Deák irányczikket akar vele a *Pesti Napló*-ba iratni. Salamon szabadkozott, hogy ő erre nem alkalmas; nem bir eléggé alkalmazkodni mások kifejezésmódjához; a mellett Deák az ujságczikket is egy-egy diplomatiai jegyzék vagy criminális törvényczikk aprólékosságával nézi. Kemény erre elhallgatott; de húsvét szombatján reggel megmondta neki, hogy kilencz órakor menjen Deákhoz. Deák barátságosan fogadta, de nem tréfálkozott, mint rendesen, Salamon birkozási ügyességével; rágyújtatott vele egy „cabanos“ szivarra s munkához láttak. Előhozták a *Corpus juris*-t, Deák egy karosszékbe ült és vele szemben Salamon foglalt helyet. Ebből világos volt, hogy Deák nem sugalmazni, hanem diktálni akarja a czikket, talán hogy

ne tudják meg valódi szerzőjét és Salamont erre azért választotta, mert a *Napló* rendes munkatársa s a történelmi vonatkozásokban esetleg segítségére lehet.

A czikk diktálása kilencz órától majdnem délután háromig tartott; lassan és fontolva mondta a kifejezéseket; megszakitás nélkül dolgoztak rajta s csak két-három izben fordult a *Corpus juris*-hoz az idézet pontossága végett. A munka aprólékos gonddal folyt, Deák minden kifejezést, minden szót meglatolt. Közben gyakran kopogtattak az ajtón, mint a hogy szokásos volt az „öreg úr"-nál; de senkit sem bocsátottak be, még Andrássy Gyulát sem, noha másodszor is kopogtatott s talán tudott is róla, hogy a czikk készül. Így folyt a diktálás lassan, megfontolva; mindenből az látszott, hogy Deák fejében teljesen kész volt a czikk. Ezért csakis a végén olvasták fel újra s ekkor is alig pár szót kellett javitniok; pedig Salamon el lévén rá készülve, hogy Deák is annyit töröl, mint neki szokása, csak az iv egyik oldalára irt, a beirt lapnak is csak felére, jó nagy betűkkel, távol dobva a szavakat, nagy közöket hagyva a sorok közt s ezért a czikk óriási papirhalmazzá lett. Salamon adta nyomdába s ő végezte a reviziót is. Így jelent meg a nevezetes czikk névtelenül, a *Pesti Napló* 1865 április 16-iki számában (38—5000. szám). *Még néhány szó a „Botschafter"-nek április 9-iki czikkére* czim alatt.

Deák a *Botschafter* következő helyéből indul ki: „a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonderzug), mely nemzedékről nemzedékre száll, s ma épp oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt". Ha ezt a *Botschafter* a magyar nemzet alkotmányos érzésére és a hatalom s még inkább a hatalom kezelőinek beolvasztási törekvései elleni ellenszenvére

érti, akkor nincs ok az ellentmondásra; de ha ezalatt a végelszakadás törekvését gondolja, akkor felelni kell reá. „Ha mutatkozott a magyar történelemben időnként ilyen vágy, sőt valóságos törekvés, mi szülte azt s mi emelte magasabb fokra? Maga felel e kérdésre, midőn elmondja, hogy Magyarország törvényei és alkotmánya gyakran megsértettek a hatalom, vagyis inkább annak kezelői által". A múlt eseményei igazolják ezt, de midőn a legnagyobb fokon közelégületlenség és a dolgok jobbra fordultáról lemondott reménytelenség ily vágyakat szült; nem az osztrák államférfiak változtatták meg nézeteiket s adtak a fejedelemnek jobb tanácsot, a tapasztalaton okúlva; hanem „mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították s a nemzet bizalmát és reményét ismét felélesztették".

Így állította vissza I. Leopold az alkotmányt 1681-ben tizenegy évi alkotmányellenes uralkodás után s a helyreállított bizalom eredménye lett az 1687-iki fiági trónöröksödésről szóló törvény. A XVIII. század elején véres belháború folyt hazánkban ugyanily okokból; de a szatmári békében megnyugtatott nemzet tizenkét évvel utóbb elfogadta a pragmatica sanctiót s kimutatta ragaszkodását 1741-ben. Majd 1780 után II. József függesztette fel a magyar alkotmányt; de II. Leopold kibékítvén a nemzetet, ez a franczia háborúkban hűségével bizonyította be bizalmát és ragaszkodását. Később 1823-ban a magyar alkotmány egyik alaptörvényét támadta meg a kormány; de 1825-ben maga az uralkodó járult hozzá a III. t.-cz.-ben az alkotmány újabb biztosításához. Mindebből világos, hogy az elkülönzési vágyakat

majd mindig „az osztrák államférfiaknak a magyar alkotmány mellőzésére intézett tanácsa és törekvései okozták s mindig a fejedelmeknek lelkiismeretes igazsága és mélyebb belátása orvosolta a bajt, állitotta helyre ismét a bizalmat és ragaszkodást". A történelem kimutatja tehát az elkülönző vágy okait s egyszersmind az egyetlen, de biztos módot, mely mindig megszüntette. Miért akarja e reményt a *Botschafter* most elvenni annak emlegetésével, hogy ez az alkotmányos Ausztria idejében sem lesz jobban? Miért szór bizalom helyett bizalmatlanságot és akarja elvenni a reményt még a fejedelem személyébe vetett meggyőződéstől is?

Az úgynevezett Verwirkungstheoria, melyet ő közjogilag sohasem helyeselt, azt tanitotta, hogy ha a szerződést egyik fél megszegte, a másik sem köteles megtartani; de új tan és meglepőleg sajátságos a *Botschafter*-é, mely szerint, ha egyik állandón megszegte a szerződést, a másik tartozzék lemondani róla. Szerencsére, a nemzetnek fejedelmeiben helyezett bizalma más eredményt szült a múltban. A *Botschafter* az összbirodalom érdekei miatt tartja a jövőben is lehetetlennek a magyar alkotmány megtartását. Ennek szilárdságát a magyarok is akarják, de nem a február 26-iki alkotmány módjára; „hanem mindenekfelett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, melyet a sanctio pragmatica is szem előtt tartott, arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fentartassanak, mind a Lajthán túli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztositassék". De ez a két törekvés nem ellentétes; a két ország megállhat egymás mellett egymás beolvasz-

tása nélkül is. Maga a történelem is tanúja ennek. Az ausztriai birodalom alakúlásához Magyarország szabad hozzájárúlása szükséges volt; de ez a szabad királyválasztás jogának gyakorlatával történt I. Ferdinánd alatt s e tényt ma nem szabad elfeledni. Hasonló szabad hozzájárúlás alapította meg a pragmatica sanctio elfogadásával a birodalom szilárdabb létét; de ez éppen úgy, mint I. Ferdinánd megválasztása, szabatos feltételekhez volt kötve, melyeket most félrelökni nem volna jogos.

Most is, mint 1861-ben, csak a pragmatica sanctióból lehet kiindulni, mely az uralkodóház közösségét, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklást s az ebből természetesen következő közös védelmet megállapítja. Ezt Magyarország teljesítette is a múltban, a mi bizonysága annak, hogy alkotmányos önállásunk nem veszélyeztette a birodalom biztosságát. „Mi nem akarjuk ezen alkotmányos önállást feláldozni csupán azért, mert a Lajthán túli népek új alkotmányának egyes pontjai másképp hangzanak; de készek leszünk mindenkor, törvényszabta úton, saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni, s a Lajthán túli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk".

Ez a nevezetes czikk utolsó mondata. Ebben valóságos és határozott programm van s ezért a kiegyezésre irányúló nyilvános tevékenység kiindulásává lett. Közvetett válasz ez Schmerling beszédére is, ki az időtől várta Magyarország megpuhúlását. Deák azt feleli, hogy akár száz évig hiában vár; tehát más mód s főképen őszinte jóakarat szükséges. De egyszersmind felelet hazánkban azoknak, kik minden áron

a Reichsrath német szabadelvű elemeivel akartak szövetkezni. Deák kijelenti, hogy ily szövetkezés a 61-es pártnak nincs eszében s nincs is rá szükség; a kérdés a nemzet és uralkodó közt felvetett és megoldásra váró feladat, melyben a kezdeményezés az uralkodót illeti. De ha ez a kezdemény megtörténik, a nemzet idegen nem lesz a megoldás útjainak keresésében, sőt megtalálásában sem. Kétségbe vonhatatlan, hogy a czikkben a 61-iki álláspontról némi engedés van, nem szorosan a tartalomban, hanem az egésznek szellemében, úgy, hogy pár bécsi lap még a februári alkotmányt s a közös parlamentet is kiolvasta belőle. (*Ost-Deutsche Post*, *Oesterreichische Zeitung*). Ludassy azt írja, hogy a birodalmi tanácsosok és a kormány körében általános volt az a felfogás, hogy nemcsak közeledést, hanem a közös parlamentbe belépés szándékát fejezi ki. Voltak ugyan akkor is oly bécsi lapok, mint a *Neue Freie Presse*, melyek a magyar alkotmány lehető reviziójának megemlítésében nem láttak egyebet, mint a 61-iki két felirat hasonló helyeinek ismétlését; az *Oesterreichische Zeitung* pedig utóbb azt közölte magyar kézből, hogy e czikk czélja nem más, mint a Lustkandl művének bírálata által Bécsben felidézett rossz hatásnak eloszlatására törekvés, és hogy ezt Deáktól mintegy önigazolásúl saját pártja kívánta; azonban a legtöbb lap legalább is őszinte kéznyujtás gyanánt üdvözölte, sőt kezdték elismerni a februári alkotmány megfelelő átalakításának szükségét, egyidejűleg a magyar alkotmányéval, melynek módosítása szükségét Deák is elismerte s kilátásba helyezte. Ezért pl. a *Presse* újra hibáztatólag tért vissza Schmerling márczius 31-iki merev nyilatkozatára. A *Debatte* útján pár nap alatt Bécsben is mindenki megtudta, hogy a

czikk kitől ered, mire a *Botschafter* kimerítő megjegyzésekkel kisérte s benne az ő álláspontjához közeledést látott, a mi nem kevéssé meglepő.

Azonban a czikk hatását nem meríti ki, a mit az akkori lapokban olvasunk ; a mily mélyek és fontosak voltak az okok, melyek Deákot megszólalásra birták, éppen oly nagyok lettek eredményei. Schmerling legnagyobb ereje ugyanis abban állt, hogy ő is, mint elődei közül többen, az uralkodó meggyőződésévé birta tenni nemzetünk elszakadó irányzatát és forradalmi hajlamát, s ezzel tette lehetővé annak az alkotmányos álarcz mögé bújt absolutismusnak elfogadását, melylyel utóbb provisorium és katonai törvényszékek alkalmazásával hallgatásra kényszerítette a magyar közszellemet, bilincsbe verte a magyar szabadságot, s ennek szükségéről meg birta Európát is győzni. Deák húsvéti czikke lerántotta a leplet erről a politikai ármányról s helyreállitotta a nemzet és uralkodó közti érintkezést. Schmerling feje fölött nyujtotta a felség felé a békejobbot, kölönösen azzal, hogy az uralkodó által teendő első lépés szükségét és a történelemből kimutatott természetességét hangsúlyozta; továbbá azzal, hogy a 61-iki merev personal unióból engedve, kifejezte, hogy a nemzetnek, kétségen kivül, közjogilag néhány jelentékeny engedményt kell tennie a birodalom közös biztosságának a pragmatica sanctióban kifejezett s abból egyenesen következő elérésére, a mi egyszersmind biztositja más oldalról hazánk erejét és integritását is.

A czikk hatása rendkivüli volt az egész országban is; mert mindenkit egy oly kiegyezés lehetőségének reménye töltött el, mely hazánk közjogi önállását és területi épségét biztositja. Az évek óta tartó csüg-

gedést, lemondást, keserű apathiát, a közönyt és passivitást cselekvés vágya, a siker hite váltotta fel; a politikai levegő zordságán tavaszi fuvalmak lengtek át és hozzá kell tenni, hogy az ország nagy része megértette s helyeselte, a mint ezt a választások utóbb fényesen igazolták; csupán a szélső párt lett nyugtalan, mely Deák e mérséklő befolyásában törekvései meghiúsulását látta. De minden adat szerint, maga az uralkodó is olvasta a czikket és nem is titkolta örömét, midőn megtudta, hogy Deák írta s a következő pár nap már igazolta, hogy a nemzet nevében Deáknak az ő személyében helyezett bizalmát mily nagyra veszi; mert április 30-ikán, talán Dessewffy Emil némi közbenjárására, váratlanúl megjelent Vilmos főherczeggel a pozsonyi lóversenyen, minden kiséret nélkül, a mi rendkívül hatást tett a jelenvoltakra.

Ezt a hatást még fokozta Deáknak szokott tartózkodásából való kilépése, mely egyébként a húsvéti czikk egyenes következménye volt s azt, a mit pártja embereinek, de másoknak is, kik vele erről szóba álltak, vonakodás nélkül elmondott, beleegyezett, hogy meg is jelenjen. Ez meg is történt; Deák előadása után leirta és kiadta Ludassy Mór szerkesztő a bécsi *Debatte*-ban. Ugyanis, mint láttuk, a húsvéti czikk Bécsben, a milyen meglepetésre, éppen annyi balmagyarázatra adott alkalmat azon általános tételek miatt, melyek a gyakorlati megoldást közelebbről sem nem szabályozták, sem nem korlátozták. Ezt hazánkban, hol mindenki ismerte elveit, nem értették félre; de a *Napló*, mint Deák nézeteinek tükre, még sem oszlatta el a homályt, noha a czikk mindenkinek itthon sem tetszett. Ezt a hallgatást Deák kívánta, ki hivatalosan nyilatkozni pártértekezlet s így országgyűlés nélkül

nem akart; de azért örvendett a körülte folyt tollharcznak s kivált örvendtek barátai, a szabadelvűek, hogy a vitára alkalom került. Erre és az okozott félreértésre czélozva, írja Eötvös, ki a czikk megjelenésekor falun volt, hogy „egészben véve jó hatást tesz, mert, mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenek fölé emeltetnek, más az ősi álláspont megtartását, a harmadik Schmerlingre irányzott találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy marasmusunkban kissé elektrizált". Eötvös szerette volna, ha a *Napló* tovább folytatja a kifejtést; de ez elmaradt.

Ekkor Ludassy Mór, a *Debatte* szerkesztője, mely mint gr. Apponyi György által 1864 november közepén megindított lap, a conservativek Deákhoz közeledő árnyalatának szellemében, nagy hatással működött Bécsben és Apponyi is rendszeresen írt bele: Apponyiék külön megbízásából május elsején leutazott Pestre, hogy Deákkal és más szabadelvűekkel tisztázza a húsvéti czikk által előidézett helyzetet. Deák annál szivesebben fogadta Ludassyt, mert a *Debatte* általános irányába, Apponyival és híveivel való érintkezései következtében, bizonyos tekintetben ő is befolyt. A mint Ludassy leírja beszélgetését Deákkal, ebből a következők tűnnek ki: Deák beleegyezett, hogy nézeteit kiadja, bele abba is, hogy a *Napló* utóbb ne czáfolja meg s nem ugyan a szabadelvűpárt programmjaként, csak mint egyéni nézeteket közölje, de a *Napló* hallgatása vagy helyeslése által egy lehetséges magyar közvéleményként legyenek tekinthetők; a főbb elveken kívül az eljárás és a kivitel részletei megemlítve ne legyenek, mert ez lekötné a pártot s a részletek szabatos alakba

öntése az országgyűlésre tartozik. Ludassy nem írja, de tudjuk, hogy ő más szabadelvűeket is felkeresett s ezek Deák előadásának tartalmával megegyezésöket kifejezték.

Deák vagy három órahosszat beszélt neki a szokott módján, a legnagyobb világossággal adva elő minden részletet, mintha diktált volna. Ludassy még az nap éjjel kidolgozta a hallottakat három czikkben; másnap reggel, már reggel hét órakor Deáknak felolvasta, a ki néhány helyen javított rajtok s Ludassy az így létrejött czikkeket kiadta május 7—9-ikén pesti levelek gyanánt, melyekből kettőt a *Hon* és a *Napló* is közölt, a harmadiknak közlését a rendőrség betiltotta. A *Napló* csak ennyit írt bevezetésül: „A magyar kérdésben a bécsi *Debatte* közelebbi számai jól írt, helyes czikkeket közlének Pestről". Egyelőre mindössze ennyit mondott. Csak május 23-ikán szólt részletesebben, midőn az *Ostdeutsche Post* pártprogrammnak nevezve, hozzátette, hogy nem lehet a fölirati párt programmja. A *Napló* azt felelte rá, hogy ez nem programm s nem is lehet; de „azon főeszmék, miket a *Debatte* elsorolt, Deák s némely elvbarátainak saját egyéni nézetei és a miénk is". Ezeket a lap nem megbízásból írja, csak mint hallottakat; kik fogják elfogadni, azt az országgyűlés mutatja meg; a *Napló* addig minden részletezést és vitát kerülni fog. Azonban ennyi elég volt arra, hogy a czikkekben kifejezett elvek utóbb csakugyan programmnak tekintessenek.

E három czikk első sorban ismétli a király személyébe vetett reményt és rendületlen bizalmat s azt, a mit Deák oly „hatalmas módon" fejezett ki, nemzeti meggyőződésnek mondja. Kifejezi Deák és köre elis-

merését a birodalmi tanács alsóháza iránt, majd rátér a főkérdésre, tudniillik az *Ostdeutsche Post* azon állítására, mintha Deák elfogadta volna a közös parlamentet s a félhivatalos *Botschafter* egy czikkére, melyben a *Hirnök*-nek azt felelte, hogy a szabadelvűek ebben engedékenyebbek lesznek a conservativeknél. Ez illusió; mert a szabadelvűek szerint a kiindulás a pragmatica sanctio s ennek fonalán kell megvitatni a monarchia újabb szükségeit. Itt három a kérdés: vannak-e a pragmatica sanctióból kifolyóan közös ügyek; melyek azok és miképen tárgyalandók? Az első kérdésre a 48-iki törvények s a 61-iki feliratok azt felelték, hogy vannak. Melyek tehát a pragmatica sanctióból folyó közösügyek? A közös uralkodó háztartása, a monarchia közös védelme, vagyis a külügy és hadügy. Ezekből a külügy teljesen s a hadügy a hadsereg belügyeire nézve közös felségjog; de már nem közösügy a hadkiegészités, szolgálati idő, ujonczállitás módja; mert nem szükséges, hogy közösek legyenek s nem is voltak soha; azonban ez nem zárja ki a közös megállapodások lehetőségét. Közös a pénzügy a közösügyi kiadásoknak s az ezekre vonatkozó hitelműveleteknek határáig; ez az összeg hányadokban határozandó meg. Közös a vám- és kereskedelmi politika s a közvetett adózás általános elve, mint a közösügyekre szükséges pénzerő eszközei; de az általános elveken belől érintetlen a magyar országgyűlés teljes jogköre. Ezek alapján „a szabadelvű párt hajlandó oly egyességre, mely a monarchia szilárd fennállását semmi más tekinteteknek alá nem rendeli és a monarchia biztosságának teljes garantiát nyujt“; de az elősoroltaknál több e czélra nem szükséges.

A közösügyek kezelésének módjáról csak egyéni

nyilatkozat ejthető; de „központi nagy parlament“ Magyarországon senkinek sem kell. A közös elintézés alapja csak a paritas lehet a Lajthán túli és inneni országok egyeteme, mint két egyenlő fél közt. Itt kifejezi a küldöttség (delegatio) eszméjét, mely kétes esetben közös szavazással döntene. Kívánja továbbá a jogfolytonosságnak nemcsak elvi és szóbeli, hanem tettleges elismerését, ez alapon magyar miniszteriumot s Erdélylyel és Horvátországgal való szabad egyezkedés útján az országgyűlés kiegészitését (integritas), de erre a felszólitást hozzájuk a koronának kell intéznie. A megoldás módja volna az országgyűlés összehivása a 48 : V. t.-cz. szerint s az uralkodó óhajtásait kifejező trónbeszéd a monarchia új rendjéről; erre az országgyűlés feliratot intéz s megindulnak a tárgyalások, melyek a felelős kormány közvetitésével az alapelveket tisztázzák; ezek alapján kiállittatik a koronázó hitlevél, meglesz a koronázás s csak ezután lehet szó az új törvények szentesitéséről.

A programm hatása rendkivüli volt az udvarnál is, de még nagyobb hazánkban, hol azonban sok félreértésre adott alkalmat. Eötvös május 24-ikén azt irja, hogy nemcsak a határozatiaknál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. Deák ártott magának, de az ügynek nem; a programm ebben az alakban elfogadhatatlan; hiányzik belőle a szabatosság, kivált a delegatio hatáskörének meghatározásában; azonban jó arra, hogy a vitát lehetővé tette s most már a *Napló* sem hallgathat többé. Eötvös e megjegyzése igaz, mert ő már ismerte a delegatióról Andrássy külön nézetét; ő maga pedig a kiindulásban eltért, mert nem a fejedelemben, hanem a Reichsrath szabadelvű elemeiben bizott inkább; mindezeken kivül

Deák programmját nyomon követte Ghyczy levele Kis-Igmándról Deákhoz május 26-ikán. Ghyczy levele főleg arról az aggodalomról szól, hogy Deák kimondván az utolsó szót, a conservativek az engedékenység lejtőjére fogják szoritni a régi időkből ismert diaetalis tárgyalások által. Nem hitte tudniillik, hogy Deák használni birja a conservativeket, a nélkül, hogy általok vezettetnék, miről pedig utóbb meggyőződött. Noha tehát egészben sem elvváltoztatást, sem el nem fogadhatót e programmban nem látott s az elsőt Deákról föl sem tette: helyesnek látta kérni őt oly óvatos előrehaladásra, hogy a 61-iki törvényesség erős várába bármikor visszavonulhasson. E programm kibocsátására sem az időt, sem a kormányférfiak álláspontját alkalmasnak még nem tartja; a korona hajlik ugyan a kiegyezésre, de a nemzet jogainak biztosítására nem.

Andrássy, a ki a közösügyek tartalmára és körére Deákkal egyetértett, némileg eltért alkotmányos kezelésökre nézve, melyet éppen ezért a legnehezebb kérdésnek tartott. Tulajdonképen ő is a legelőször Apponyi által ajánlott delegatio eszméjében állapodott meg, már a *Debatte* czikkei előtt; most mihelyt Terebesen olvasta ezeket, elhatározta, hogy programmját s kifogásait a delegatióra nézve közli Deákkal, melynek pontos meghatározását Deák tervszerűen mellőzte ugyan, de kifejezte a következő elveket: a két országgyűlés által adandó meghatalmazást (utasítás), a teljes paritást, a külön tárgyalást és izenetek általi érintkezést, halaszthatatlan esetben a közös szavazást. Andrássy ebből nem helyeselte az utasítás eszméjét, mert ez a határozatok súlypontját a két parlamentbe helyezi, nem a közös szavazást s még kevésbbé a közös tárgyalást, mely a Reichsrath módosított alakjára vezet, a mit

egyébaránt Deák szövege egyenesen kizár. Deák azonban nagyon türelmetlen lett, midőn Andrássy e nézeteit előadta s a Ghyczy levelének hatása alatt nyersen azt felelte neki: „Hát te is azt hiszed, mint Ghyczy, hogy én az országot elárultam?“ Pár nap múlva nyugodtabb lett; elhívta Andrássyt, hogy tervét meghallgassa. Zárt ajtónál végig tárgyalták az egészet s aztán elfogadta, kivéve a közös szavazás elleni részt s jókedvvel szólt Andrássynak: „No ez sikerült, én is ezt kerestem, de nem tudtam megtalálni, ez a Kolombus tojása;“ holott pedig egyetlen dolog volt benne, a mit elfogadott, t. i. az utasításadás mellőzését. De ez a nyilatkozat jellemzi őt.

Míg ezek történtek, az uralkodó a húsvéti czikk hatása alatt, Schmerling mellőzésével, folytatta a közelítést a magyarokhoz és először is magánpénztárából 15,000 forintot adott az Akadémia palotájára, részben egy kisérleti vegyészeti műhely berendezésére; azután elfogadta a gazdasági egyesület meghívását a gazdasági kiállításra. Mielőtt a választmány határozott volna, a kit e meghivásra Dessewffy Emil bátoritott, szokás szerint, megkérdezte Somsich Pál útján Deákot, ki azt felelte, hogy a meghivás helyes; de előbb tudják meg, hogy az uralkodó elfogadja-e? Az uralkodó válasza kedvező volt. Június 6—9-ikéig időzött Pesten s mindenütt katonai kiséret nélkül jelent meg. Mindezt mindenki a húsvéti czikk hatásának tulajdonította s egyenesen erre adott válasznak tekintette, midőn a primás június 6-iki üdvözlő beszédére az uralkodó azt mondta, hogy a nemzet helyesen fogta fela személyébe helyezett bizalmat; az országgyűlést rövid időn összehívja, melynek czélja lesz a birodalom hatalmi állását összeegyeztetni a nemzet óhajtásával. Mindenkinek feltűnt, hogy e fogadások

alkalmával mindig, mint király szólt s ezáltal a dualismust elvben elismerte és hogy a birodalmi egység elvét elejtve, csak a hatalmi állásról beszélt. „Mégis végtelen hatalom az öreg úr! — veti utána Lónyay Menyhért — húsvéti czikkére a felelet az volt, hogy lejött a császár s az a czikk adta ki a jelszót a jó fogadásra, minthogy a kiegyenlítés reményét egyedül a fejedelem személye iránti bizalomba helyezi. De meg is különböztette ő felsége!“ Ezt arra érti Lónyay, midőn ő felsége Deákot hosszabb beszélgetéssel tüntette ki a gazdasági választmány tisztelgése alkalmával, a melylyel, mint tag, Deák is megjelent.

Mindennél fontosabb volt, hogy az uralkodó ezalatt június 8-ikán helyreállította a magyar helytartótanács teljes hatáskörét, megszüntette a katonai törvényszékeket, június 24-ikén, a Schmerling-miniszterium megkérdezése nélkül, gr. Zichy és gr. Nádasdy a magyar és erdélyi kanczellárságtól fölmentetvén, Majláth György lett cancellárrá. Mindezt a fordulatot Lónyay a húsvéti czikknek és ennek hatása alatt gr. Dessewffy működésének tulajdonitja, ki gr. Eszterházy Mórra bírt befolyással. Mindenesetre a magyarok jobban szerették volna Apponyi vagy br. Sennyey Pál kinevezését, mert közelebb álltak Deákhoz; Majláth nemcsak az októberi diploma embere volt, hanem az, a ki a múlt országgyűlés végén a felsőházban búcsúképen még felszólalt érdekében. Mondták, hogy ez tette kedvelt emberré; de valószinű, hogy inkább kevesebb kikötései, melyekkel a hivatalt elvállalta s mondják, hogy Deák is őt akarta. E változásokat követte az, hogy július 27-ikén Schmerling helyett államminiszter lett gr. Belcredi, főtárnokmester br. Sennyey Pál, a helytartótanács alelnöke Bartal György.

Deák azonban ezek után újra elhallgatott, csak akkor szólt, ha kérdezték. Elment június 25-ikén Puszta-Szentlászlóra, onnan augusztusban Balaton-Füredre. Itt látogatta meg a Majláth és Sennyey megbízásából br. Wenckheim, kik ebben az időben minden fontos kérdésben véleményét kikérték. E látogatásról csak azt tudjuk, hogy Wenckheim derültnek, de a jövő felelősség miatt elfoglaltnak találta. Ezalatt Majláth Bécsben a nyár folyamán értekezletet tartott, melynek czélja Erdély meghivásának módja volt a magyar országgyűlésre. Ez oly kérdés volt a Horvátországéval együtt, melyről Majláth még cancellársága előtt beszélt Deákkal s Deák világosan megmondta, hogy a két kérdés nem tartozik együvé, mert Horvátországgal kiegyezésről van szó; de Erdély be levén keblezve, a jogfolytonosság nem engedi meg egy új erdélyi országgyűlésen az unio újabb tárgyalását, hanem követeli a 48-iki törvény szerint közvetetlen választások által a törvényhatóságok útján való egyenes meghivását. Még az értekezlet előtt Majláth elküldte Deákhoz Somsich Pált is Erdély rendezése ügyében. Deák ismételte nézetét. Ekkor Somsich felvetette azt a kormányi eszmét, hogy legjobb volna az erdélyi országgyűléssel kimondatni nem az uniót, hanem azt az óhajtást, hogy miután a magyar korona országainak közjogi állását rendezik, ők az incorporatio elvénél fogva vétessenek be a korona országai közé. Deák erre azt felelte, hogy ezt a módot az országgyűlés törvényesnek el nem fogadhatja; de ha mégis megtörténik s azután a követválasztás a 48: V. t.-cz. szerint törvényes lesz: akkor a magyar országgyűlés tárt karokkal fogja fogadni az erdélyi követeket, legfölebb óvását fogja kimondani a volt szebeni s az összehivandó

kolozsvári országgyűlés ellen; de az erdélyi magyarokat előre biztosítni kell az eredményről, különben éppenúgy nem mennek el az országgyűlésre, mint 1863-ban.

Ezt Somsich augusztus 9-ikén megírta Majláthnak s az értekezlet csakugyan egy újabb erdélyi diaeta mellett állapodott meg. Ebben Mikó is részt vett s ő br. Kemény Ferenczczel a megállapodások közlése végett elment Deákhoz, ki nekik szószerint ugyanazt válaszolta, mint előbb Somsichnak, csakhogy Mikó augusztus 25-iki levele ezt sokkal világosabban mondja meg. E szerint Deák csak azt a feladatot tarthatta az erdélyi összehívandó országgyűlés számára megadhatónak, hogy ám fejezze ki még egyszer ragaszkodását az unióhoz és a 48-iki törvényekhez; csak aztán ennek a kimondása valóban sikerüljön. Végre szeptember második felében az erdélyi ügyben maga Majláth is járt Puszta-Szentlászlón.

Ezek a félreértések, melyek Deák nézeteiről az erdélyi kérdésben előállhattak, mind a *Debatte* czikkeinek eredményei voltak, melyek ebben a pontban, talán, mert kikerülték Deák figyelmét, valóban határozatlanok. Ugyanis e czikkekben Erdély és Horvátország együvé vannak foglalva, ki van fejezve egy új erdélyi országgyűlés eszméje, ennek felirata a magyar országgyűlésen való képviseltetésre nézve, lehetősége, hogy ezt Bécsben megtagadják, lehetősége, hogy a magyar országgyűlés mégis folytassa működését és lehetősége egy új alkudozásnak a két országgyűlés küldöttsége útján. Ebből Bécsben azt következtették, hogy Deák az uniót legalább is nem feltétlenül óhajtja, ezt mondta ő felsége is egy alkalommal s ez beletalált volna a Belcredi foederalistikus politikájába. Ezekhez járultak egyebek is: a románok általában követelték a 63-iki

törvénytelen szebeni országgyűlésen nyert jogaik elismerését, tehát azt is, hogy negyedik nemzetnek tekintessenek Erdélyben, mert különben az uniót nem fogadják el; híre járt, hogy a kormány támogatja őket s hogy Erdély meghívatik a magyar országgyűlésre, de csak a románok követeléseinek tárgyalása végett, s tehát Erdélyt csak ad hoc és mint külön országot hívnák meg a 48-iki V., VII. t.-cz. ellenére. Mindezek, valamint a hozzá intézett kérdések, az augusztus — szeptemberi látogatások okozták, hogy Deák szeptemberben, kivált Majláth látogatásának hatása alatt, midőn már az erdélyi országgyűlés szeptember 12-ikéről november 26-ikára Kolozsvárra össze volt hívva: Puszta-Szentlászlón egy emlékiratszerű munkálatot dolgozott ki a *Napló* számára, az erdélyi függő kérdésről, mely egyrészről ugyan fenti nézeteinek részletes kifejtése, de másfelől alkalmat vesz a jogfolytonosság elvének s a fenyegetett 48-iki törvényeknek újabb védelmére.

Tétele tehát ez: „Tenni alkotmányszerűleg csak azt szabad és lehet, mi a törvények világos határozatával nem ellenkezik". Már pedig Erdély elszakítása ellenkezik a pragmatica sanctióval, viszont ellenkezik ezzel a teljes egyesülést elhatározott 48:V., VII. és erdélyi 48:I—II. t.-czikkek meg nem tartása. Azt pedig a románok nem mondhatják, hogy őket e törvények nem kötelezik; mert ők a teljes jogerejű erdélyi országgyűlésen éppen úgy részt vehettek és vettek, mint a többi nemzetiségek. Annál különösebb, hogy e törvények ellen éppen ők szólalnak fel, melyek leginkább őket szabaditották fel. Az sem lehet, hogy az uralkodó az akkor szentesített törvényeknek csak egy részét s az uniót kimondó törvényt például ne ismerje el; ily okoskodás és eljárás csak a Ver-

winkungstheorián alapúlhat, mely nem más a hódítás jogánál s ő meg van győződve, hogy az uralkodó erre hivatkozni nem fog. E szerint Magyar- és Erdélyország egyesülését szentesített törvény mondja ki, mely 48-ban azonnal életbe is lépett; tehát a 63-iki országgyűlés összehívása Erdélyben csak absolutismus mellett volt lehető s ennek határozatai csak a törvénytelen és káros Verwirkungstheoria elvéből származhattak s alkotmányos érvényök nincsen. Ha tehát ez a theoria megszűnt, akkor az alkotmány érvényben van s a 48-iki törvények ellenére összehívandó erdélyi országgyűlésnek nem lehet más feladata, mint a 48-iki törvényekhez s tehát az unióhoz való ragaszkodást kifejezni; ő meg is van győződve, hogy ez fog történni s a deczember 10-iki országgyűlésre ő felsége az erdélyieket a 48-iki törvények értelmében meg fogja hívni.

Ez másképen nem lehet, csak azért sem, mert sem az erdélyiek nem tárgyalhatnák függő ügyeiket, melyeket a 48-iki törvények nem oldhattak meg; sem a magyar országgyűlés kiegészitetlen állapotában, a mint 61-ben is kifejezte, „magát alkotmányosan határozatképesnek nem tekintheti“ s ez minden kiindulást lehetetlenné tenne. E szerint az sem volna törvényes, hogy Erdély egyedül és kizárólag az egyesülés tárgyalására küldjön képviselőket; mert ez az országgyűlés törvényhozási működését éppen úgy meggátolná. A mi a románok azon kivánságát illeti, hogy a 63-iki határozatok szerint negyedik nemzetnek ismertessenek el, ennek csak akkor volna értelme, ha az erdélyi közjogból a három nemzet egyesülésének régi eszméje fentartatnék, melyet a 48-iki törvények megszüntettek; de ha — a mint hiszi — nem tartatik fenn ezután

sem, akkor a teljes, tökéletes egyenjogúságnál többet nem igényelhetnek; azonban minderről nincs joga a közelebbről összehívott erdélyi országgyűlésnek tárgyalni.

E nevezetes és elsőrendű közjogi dolgozat sohasem jelent meg. Deák visszatérvén Pestre, Zeyk Károlynak adta oda, ki több erdélyi politikusnak megmutatta s ezek mind helyeselték. Zeyk visszahozván Pestre, elolvasta br. Sennyey is, ki azt mondta, hogy legnagyobb sikere úgy lenne, ha ki nem adnák, hanem Majláth útján ő felségéhez juttatják s egyszersmind Sennyey igéretet tett, hogy állását köti az unio végrehajtásának őszinte megkisértéséhez. Minden így történt. Zeyk Károly most Pesten Deákkal dolgozta ki azt az indítványt, melyet a 65-iki kolozsvári országgyűlés egyhangúlag elfogadott a felirat tartalmául s melynek eredménye a deczember 15-iki leirat lett, mely Erdélyt a magyar országgyűlésre a 48-iki törvények értelmében meghívja.

Mialatt ezek történtek, Deák összeköttetése Majláthékkal, de főleg hallgatása, sok hivét, kivált Eötvöst, nagyon elégedetlenné tette; mert átengedi, sőt előkészíti a tért a conservativeknek, a mi egyenesen furcsa politika; de másfelől az által, hogy nem veszi kezébe ő a kiegyezés ügyét, a szabadelvűek hivatalra vágyó része a conservativekhez, a szélsőbbek a határozatiakhoz csatlakoznak s így a Deákpárti többségből kisebbség lesz; ám valószinű, hogy Deák ezt akarja is, hogy ő mindvégig ellenzéki maradhasson. Eötvös ellenben azt kívánta volna, hogy Deák a pártnak élén s ezt összetartva, vezesse az ügyeket, mert ezt csak ő bírja tenni. Ismételve arra buzdította tehát Andrássyt 1865 nyarán, hogy beszélje rá Deákot, hogy még az ország-

gyűlés előtt értekezzék a párttal s állapodjanak meg a teendőkben; beszélne vele ő, de újabban Deák neheztel reá. A jelenlegi kormány lényegileg a diploma alapján áll; czélja foederalistikus, a hány ország, annyi udvari cancellária, ezek alatt álló helyi kormányokat, belügyekre országgyűléseket, közösügyekre ezek küldötteiből egy Reichsrath-félét tervez kevés tagból s kevés alkotmányos joggal. Ebben s a felelős kormány kijátszásában annál könnyebben czélt érhetnek a conservativek; mert a felelős kormányt ellentétbe állítják a megyei autonomia megsemmisítésével s így remélik, hogy emennek hívei amazt a magyar országgyűlésen megbuktatják.

Eötvösre ebben az időben a *Politikai Hetilap* megindítása (1865 július 1.), a német szabadelvűekkel szövetkezése, sok tekintetben eltérő elvek hirdetése, főleg pedig a megoldásra felállított s bécsi lapokban közzétett programmja, végül a nemzetiségi kérdésben írt röpirata miatt, Deák valóban neheztelt. Eötvös egyébként mindent elkövetett, hogy az országgyűlésig ne oszsza meg a pártot, nehogy azt neki rójják fel; de szándéka volt az országgyűlés elején elveivel külön föllépni.

Eötvösnek programmja szerint, melyet az *Ostdeutsche Post* számára június elején adott, a kiegyezés feltételei a következők volnának: a 48-iki törvények teljes elismerése az uralkodó által, a februári alkotmány elismerése általunk s az előbbieknek nem octroy, hanem alkotmányos úton megváltoztatása. A közösügyek kezelésének módjáról az uralkodónak nem volt joga a februári alkotmány által intézkedni; ez a megegyezés a szűkebb Reichsrath s magyar országgyűlés joga, melyek ezekről akár bizottságok, akár a

két miniszterium útján tárgyalnak; végre, mi a 48-iki törvényekből a közösügyek kezelésével ellenkezik, a mennyiben Magyarország érdekei és alkotmányos irányzata ezt megengedik, megváltoztatni készek vagyunk. Utóbb augusztus elsején Andrássynak írt levelében elfogadja a delegatio eszméjét, az eléjök külön tanácskozásra terjesztendő tárgyakat közös commissio által készittetné elő; de meg nem egyezés esetén „közös tárgyalást" helyeselne a régebbi magyar mixta sessiók mintájára. Eötvös ez újabb nézete feltétlenül a Bartal Györgygyel való értekeződésének eredménye; mert Bartal szó szerint ezt a megoldást mondta el Lónyay Menyhértnek 1865 októberében s az a legérdekesebb, hogy Eötvös ennek a tervnek Andrássyt is meg akarta nyerni, a ki pedig ekkor már Deákkal meg volt állapodva s Eötvöst csak arra biztatta, hogy a párttól el ne váljon, ellenzéki álláspontját őrizze meg, a miben Eötvös szeptember 18-ikán meg is nyugtatta.

Mind e zavarokat növelte az, hogy éppen Deák hallgatása miatt róla a legellentétesebb hírek jöttek forgalomba. Midőn Majláth augusztus 26-ikán, okúlva a 60-iki tapasztalaton, nem állitotta vissza a megyék hatáskörét; midőn a helyett, hogy Erdélyt egyenesen meghívták volna a magyar országgyűlésre, külön örszággyűlést hívtak Kolozsvárra, hogy újra fejezze ki ragaszkodását az unióhoz; midőn a *Napló* elfogadta Lónyay Menyhért okoskodását, hogy a megyékben új központi bizottságok alakítása helyett, a mandatumokat már befejezett 1861-iki központi bizottmányok hívassanak össze a követválasztások megejtése végett (1848 : V. t.-cz.); midőn ugyancsak a *Napló* a megyei hivatalvállalást hazafiúi kötelességnek hirdette: mind ezekről nyiltan és kéz alatt azt a hírt terjesztették,

hogy ezek Deák helyeslésével, sőt tanácsára történnek, kivel a kormány előlegesen közli terveit, s e hireket a nála tett látogatások megerősítni látszottak. Ezek nemcsak a szabadelvűek, hanem a határozatiak körében is nagy aggodalmat okoztak. Ekkor Tisza Kálmán szeptember 5-ikén meglátogatván Ghyczy Kálmánt Komáromban, onnan egyenesen Deákhoz ment Puszta-Szentlászlóra s ott mindezeket szóba hozván, Deák egyszerű „nem igaz"-zal felelt s fölhatalmazta Tiszát, hogy az ő nézeteit bárkinek elmondhassa. Ezek a szóban forgó kérdésekre ezekben álltak: a megyék helyre nem állítása nemcsak törvényellenes, hanem politikai hiba is; Erdélyre nézve szószerint ismételte Somsichnak és Mikónak mondott véleményét; a 61-iki központi bizottmányokról azt mondta, hogy össze nem hivhatók, ha mégis megtörténnék, feladatuk a megyei bizottság összehivása és új központi bizottság alakitása érdekében felszólalniok; de ha nem hallgattatnának meg, a szabadelvű párt igyekezzék magát belőlök ki nem szorittatni s befolyását megtartani; a megyékben a hivatalvállalást kötelességnek nem tartja, sőt a kik valamely elvet képviselnek vagy a kik politikailag következetes jellemek, ne is vállaljanak; de ha az ezeken kivül állók vállalnak s becsületesebben hivataloskodnak a mostaniaknál, politikailag mi nem vesztünk, a közigazgatás pedig nyer. Ez alkalommal a központi bizottságokról nézetét meg is irta külön Kemény Zsigmondnak; egyébként is tiltakozott, mintha mindaz, mi a *Napló*-ban áll, akár véleménye, akár sugalmazása volna.

A határozatiak e közeledése Deákhoz nagy hatású volt. Tisza után pár nappal Nyáry Pál látogatta meg Puszta-Szentlászlón, majd Ghyczy október 16—19-ike

közt Pesten, miután Deák szeptember végén visszatért s utána pár nappal újra Tisza járt nála. Ghyczy a beszélgetésből, mely egyszersmind kibékülés volt, kiemeli a következőket: Deák kívánata az, hogy a végmegállapodás előtt, mihez nagy reménye nincs, a főkérdések összes részletei kidolgoztassanak; ő a húsvéti czikknek ezt a kitételét, hogy a birodalom szilárd fönnállását semmi tekintetnek alá nem rendeljük, soha nem értette a mindent feláldozás készségére, mert e czélra sok áldozat nem is kell; végül ő nem akar kormánypártot alakítani, mert a nemzet érdekeit képviselvén, a kormányéit nem képviselheti s tehát az ő és hívei ellenzéki különválásának meg kell történnie. E két utóbbi elvét ismételten s annyiak előtt mondta, hogy czélja világosan ennek köztudomásra juttatása volt. A kormánypárttól e különválás gondolatát különösen az ébresztette benne; mert, úgy látszik, ő is gondolt egy conservativ kormány lehetőségére s velök egy pártban maradni nem akart. Ez Tiszával való beszélgetéséből s Tisza följegyzéséből kétségtelenül kitünik. Másfelől jól esett neki, hogy a régi határozatiak nem tanácskoztak nélküle és előlegesen semmiben megállapodni nem kívántak. Ez éppen kívánatossá tette előtte, hogy a 61-ben egybeolvadt két párt annál inkább maradjon most együtt; mert a felirati és határozati nevezet ugyis elvesztette értelmét. De ez az összetartás csak ideig-óráig sikerült s a különválásban utóbb ő is megnyugodott.

Deákot Pesten nemcsak Tiszáék, hanem egy Giacomelli nevű olasz is felkereste. Ugyanis ekkor már tervben levén egy porosz-olasz háború Ausztria ellen, a velenczei titkos bizottság meg akarta biztosan tudni a viszonyokat Bécsben és azt, hogy Kossuth reménye

szerint, lehet-e hazánkban a háború esetén forradalomra számitani? Megbizták tehát a tudakozódással Giacomellit, a ki az olasz kormány megbizásából 63—64-ben is járt ugyanily ügyben Deáknál, most is Deákhoz utasitván őt, ki meg is jelent nála október végén. Jelentéséből az tünik ki, hogy minden, a felkelésre alapitott számitás még azon esetre is, ha a kiegyezés most nem sikerülne, alaptalan; a 49-iki erőfeszitések ily rövid időközben nem ismétlődnek. Deák meggyőzte őt, hogy 1848 már a történelemé, Kossuth neve tisztelt, de merész és utópikus terveiért nem kivánják hazajöttét, confoederationalis terve senkinek sem kell; ők Magyarország függetlenségét akarják ugyan, de nem kivánják az uralkodóháztól elvenni a koronát, mert annak a politikának elvei máig is állanak, melyek miatt régen a nemzet a koronát e családra ruházta. Ezeket az elveket Deák képviseli, a ki ott oly hatalmas, mint Olaszországban Cavour s kire az aristokratia, polgárság, papság egyaránt hallgat. „A Deák egyénisége — mond — oly valami, a mi elragad és megindit, akkora a tisztelet, melylyel nevét emlegetik férfiak és nők, aggok és gyermekek. És mégis ez az ember, a ki kész volna inkább hazája romjai alá temetkezni, hogysem megsértessenek a nemzet jogai, ez az ember, ki majdnem megőszült a tanulmányokban és erős gondolkozásban, nagyon is birja összes honfitársai hibáit. Magyar, magyar, magyar és semmi más, azaz a veleszületett önzés, közöny az iránt, mi hazáján kivül történik". Jót kiván Itáliának, de Magyarország nem használhat neki, mert politikai alapelvei mások; Itália nemcsak egységes, hanem hatalmas is akar lenni, tehát meg kell semmisitnie Ausztriát s ezért a poroszszal szövetkezik; Magyarország pedig nem lehet egy birodalomnak

középpontja és Kossuth s az emigratio helytelenül tett, midőn Európát másként informálta; ő magyar, csak magyar s az uralkodó lehető leghívebb alattvalója. Velencze átengedését nem bánja, de nem pénzért, hanem cserében területért a Duna völgyén; de ő ebbe nem elegyedhetik, mert egyetlen szava is ártana s megfosztaná őt a kormány bizalmától. Pest és Bécs közt az ellentét ma csak a pénz- és hadügy külön kormány alatti elkülönítésében áll. E külön hadsereg alkalmazása az országgyűléstől függene. Nem hiszi, hogy Ausztria támadó hadjáratot kezdene s ha igen, a magyar országgyűlés nem szavazná meg a részvételt; de ha Ausztria Velenczében megtámadtatnék, számíthatna Magyarország segélyére, melynek régen s most is érdeke egy erős Ausztria. Nem bizonyos benne, azonban reméli, hogy Bécs elfogadja a magyar feltételeket; de a mint kész nemzetét kitartásra biztatni, sohasem tanácsolná az erőszakot; mert meg van győződve, hogy előbb-utóbb Bécsnek engednie kell, még ha a kormány a kényuralomhoz visszatérést tervezné is, a mit nem hisz. „Íme, Deáknak, Magyarország legkiválóbb emberének véleménye, s mikor beszél, teljesen az a benyomás, hogy a nemzet szólt.“ Nem kell tehát Kossuthnak hinni, ha az ellenkezőt mondja.

Cavalletto Albert elküldvén Giacomelli jelentését november 28-ikán La Marmora külügyminiszternek, egy helyet különösebben kiemel. „Kérdeztetvén Deák, hogy mily magatartást tanácsolna az országnak, ha Ausztria visszautasítná Magyarország ultimatumát? — ő fürkésző tekintetét a kérdező arczára függesztette s aztán szólt: — sohasem hazudtam; hazámnak azt tanácsolnám, hogy várjon, annyira meg vagyok a kényszerhelyzetről győződve, melyben Ausztria van,

hogy ily elhatározáshoz kell nyúlnia". Cavalletto ezt bizalmasan közli, mert Deáknak sem volt kifogása, ha a kiket illet, megtudják, csak ne tegyék a lapok zsákmányává, hogy nehéz és igen kényes helyzetében neki zavart okozzanak.[1] Kossuth irataiból látjuk, hogy Deák e megegyezése a forradalmi lépésben, az olasz és franczia kormányok állandó kívánsága volt 1859—66 közt s 1863—64-ben Emanuele Ruspoli és Giacomelli többször jártak benn, beszéltek Deákkal, Lónyayval s másokkal; jelentésök sohasem kedvezett Kossuthéknak s ez magyarázza meg a két kormány állandó tartózkodását az emigratiótól.

Így készült elő Deák az országgyűlésre, mely szeptember 17-ikéről összehivatott deczember 10-ikére s szeptember 20-ikán a februári alkotmány fölfüggesztésével a megyéknek is megengedtetett, Deák ismert véleményéhez közeledve, hogy összehívják a 61-iki bizottságokat a követválasztások előkészítésére s új központi bizottságok alakitására. Október 5-ikén a belváros őt nevenapja alkalmából fáklyás-zenével tisztelte meg, október 8-ikán a követjelöltség elfogadására kérte fel s november 23-ikán egyhangúlag választotta meg. A jegyzőkönyv átadásakor hosszabban nyilatkozott a helyzetről. Nagy hiba volna — mondá — vérmes remény ápolása, az erély és óvatosság mellőzése. A jövő feladatát ebben fejezi ki: „Csak égető bajainkat orvosolhassuk ezúttal, csak alapját vethessük meg hazánk szebb jövőjének, az idő s a bilincseiből fölszabadult szellemi és anyagi erő folytonos működése létrehozandja majd, a mi még hiányzik s a mit most elérni nem lehet."

[1] Chiala Luigi: *Politica segreta di Napoleone III e di Cavour.* 194—200. l.

MÁSODIK FEJEZET.

Deák első felirata 1866-ban.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI ELŐKÉSZÜLETEK. — PÁRTALAKULÁS. — DEÁK NÉZETE. — ÉRTEKEZLET EÖTVÖSNÉL. — DEÁK A TEENDŐKRŐL. — A KÉT PÁRT EGYESÜLÉSE. — DEÁK BESZÉDE A KÖRBEN. — AZ AKADÉMIA ÜNNEPE. — A DECZEMBER 12-IKI ÉRTEKEZLET. — A MEGNYITÁS. — A TRÓNBESZÉD. — AZ ELSŐ ÜLÉS. — DEÁK AZ UDVARI EBÉDEN. — ÉRTEKEZLET DECZEMBER 15-IKÉN. — DEÁK MEGMENTI A KÉT PÁRT EGYSÉGÉT. — ELNÖKÖK VÁLASZTÁSA. — A HÁZ ELNAPOLJA MAGÁT. — A MÚZEUM TERME. — DEÁK HELYZETE AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — A PÁRTÁRNYALATOK. — DEÁK BELSŐBB OKAI A PÁRTEGYSÉGRE. — A SZÉLSŐJOBB ÉS SZÉLSŐBAL. — IGAZOLÁS. — A JANUÁR 22-IKI ÉRTEKEZLET. — A 30-AS BIZOTTSÁG. — ANDRÁSSY KÜLÖNVÉLEMÉNYE A NAGYHATALMI ÁLLÁSRÓL. — A FELIRAT. — A BIZOTTSÁG ELSŐ ÜLÉSE. — APPONYI INDÍTVÁNYA A 2-IK ÜLÉSEN. — DEÁK VÁLASZA. — APPONYI MÁS KÉT MÓDOSÍTÁSA. — APPONYI BESZÉDE A 31-IK KIKEZDÉSRŐL. — DEÁK BESZÉDE. — AZ EREDETI SZÖVEG MARAD. — A FEBRUÁR 5-IKI ÜLÉSEN APPONYI MÓDOSÍTÓ JAVASLATA. — KEMÉNY ZSIGMOND BESZÉDE. — APPONYI VÁLASZA. — DEÁK BESZÉDE. — A KORMÁNY A FELIRATRÓL. — DEÁK PÁRTJA S A FELIRAT. — A TÖBBI PÁRT A FELIRATRÓL. — ÉRTEKEZLETEK. — ZAVAROK. — DEÁK ÓHAJTÁSA A FELIRATI VITÁRÓL. — A FELIRATI VITA. — EÖTVÖS BESZÉDE. — A VITA FOLYTATÁSA DEÁK ÓHAJÁRA. — APPONYI BESZÉDE. — ANDRÁSSY. — DEÁK ZÁRÓBESZÉDE. — A RÉSZLETES VITA. — BARTAL INDÍTVÁNYA. — APPONYI BESZÉDE. — DEÁK FEBRUÁR 22-IKI BESZÉDE. — HATÁSA. — A VITA VÉGE.

Az 1865 deczember 10-ikére összehivott országgyűlés 14-ikén nyilt meg s e végből az uralkodó 12-ikére Pestre jött. Erre az országgyűlésre egészen más tervvel és elszánással jöttek fel a képviselők, mint 1861-ben. Akkor mindenki előre tudta, hogy úgy sem lesz kiegyezés; most egy nevezetes párt el volt szánva, hogy áldozatok árán is kiegyez és csak a végső kényszer-helyzetben engedi ki kezéből az

alkalmat. Andrássy Gyula, Kemény Zsigmond, Eötvös és Lónyay Menyhért voltak ennek az irányzatnak legkövetkezetesebb képviselői és legfőbb munkásai.

Ezerszer megbeszélték ők, Kemény már 48-ban megírta elméletét annak, hogy szilárdan fegyelmezett párt nélkül alkotmányos kormányzat, parlamenti élet lehetetlen, a többségnek nem szabad minden kérdésben más-más egyénekből és más-más tömbök szerint alakulni. Kemény, mint láttuk, a kisebbség felülkerekedését 48-ban ennek tulajdonította; és ott volt a legközelebbi, a 61-iki példa. Nem véletlen körülmények juttatták-e csak a feliratiakat győzelemhez; nem Deák nagy műve birta-e csak az egész házat egy zászló alatt egyesíteni? Ámde véletlenre bízni nem szabad az ügyet, noha most úgy látszik, hogy az egész ország a 61-iki feliratok alapján áll.

Deák, a kit Ghyczy és Tisza látogatásai arról győztek meg, hogy közte és köztük elvi ellentét nincs s ki a lényeges pontokban, midőn a haza elhatározó kérdései forognak szóban, a vélemények egységére s a conservativ és szélső árnyalatok ellensúlyozására a kiegyezés sikerére nézve nagy súlyt helyezett: már október 8-ikán mondta Lónyaynak, midőn ez a határozatiak szervezkedésére figyelmeztette, hogy óhajtaná a két párt egyesülését. Erről egész októberben folyt a szó s talán tervétől Deák nem tágított volna, ha a határozatiak egy része nem használja fel az ő nevét korteskedésre abban az alakban, hogy ő, kivételes eseteket leszámítva, az összes 61-iki képviselők újra megválasztását óhajtja; mert a kormánynak emez új országgyűlés által a nemzetre hivatkozására ez volna a nemzet legjobb felelete; úgy hogy mivel Deák tervszerűleg teljesen semleges akart maradni a választásokban, egy adott alkalomból,

október 19-ikén kénytelen volt a választás szabadsága s e hírnek megczáfolása czéljából a *Napló*-ban nyilatkozni és Ghyczy is említi e miatti nehéztelését. A második fontos ok a Ghyczy október 2-iki komáromi beszéde volt, melyben a *Napló* elveitől és Deáktól is sok tekintetben eltérő programmot hirdetett, úgy hogy ezt könnyen lehetett a szakítás kezdeményezésére magyarázni s Lónyayék így is értelmezték; noha Ghyczy sietett Deákot tüstént megnyugtatni s nyilatkozatát a *Napló* támadására úgy adni, hogy Deákot ne érintse. Ezek miatt azonban könnyebbé vált a feliratiaknak elhatároztatni megelőző magánértekezleten, hogy már az elnökválasztásban megküzdenek a határozatiakkal, kik Ghyczyt előre kijelölték s végre november 2-ikán félig-meddig Deák is megnyugodott benne; mert a bécsi lapok előre hirdették, hogy a komáromi beszéd után Ghyczy elnöksége csak azt jelentené, hogy hazánkkal a békés kiegyezés lehetetlen és újra egy európai conflagratio eshetősége forog fejünkben.

Ekkor néhányan a felirati pártból még ez nap Eötvösnél tanácsot tartván, egy nagyobb értekezletet hívtak össze a régi felirati párt tagjaiból és november 13-ikán tartották meg azt az előleges tanácskozást, melyről a *Pesti Napló* részletesen megemlékezik. Megállapodtak, hogy elnöknek Szentiványi Károlyt, alelnöknek gr. Andrássy Gyulát jelölik, a második alelnökséget méltányossági okokból, mint 48-ban, Erdély, Horvát-Szlavonország és Dalmáczia részére tartják fenn. A párt programmját a következőkben állapitották meg: sürgetik a jogfolytonosságot, a parlamentáris kormányzatot, a független felelős magyar miniszteriumot, a megyék, kerületek és városok alkotmányos önállásának és teljes törvényes önkormányzatának visszaállitását, az ország-

gyűlés kiegészítését és azon nem remélt esetben, ha ez nem történnék meg, állást foglalnak a 61-iki feliratok elvei alapján. Ekkor megállapodásaikat Deáknak előadva, kijelentették, hogy őt kívánják most is vezérökül. Deák azt felelvén, hogy e nézetek az ő nézetei is és mivel „az a politikai párt, melylyel ő eddig is egy téren működött, az ország alkotmányos önállásának és függetlenségének teljes megóvása mellett akarja békés úton kiegyenlíteni a fenforgó nehéz kérdéseket, ő jövendőre is ahhoz a párthoz kívánja magát számítani.“

Ez volt a párt első külön szervezkedése. A *Napló* egyelőre azt fejtegette ugyan, hogy most nálunk pártok nincsenek s pártalakúlás tehát szükségtelen, a mit a *Hon* egyébként sietett nagyon rózsaszínű számításnak nevezni; úgy hogy Eötvös a *Politikai Hetilap*-ban erre felelve, szintén említette, hogy a kedvező jelek daczára sincs okunk ebben bizakodni. Mindezek s mind a két fél meggyőződése tehát azt jelezte, hogy rövid időn belől pártalakúlás kell és lesz. Most a feliratiak második lépése külön Deák-kör alakítása és helyiség bérlése volt. Deák ebben is engedvén, Eötvösék és Lónyayék deczember 2-ikán kibéreltek Privorszkitól egy tágas helyiséget s elnevezték Deák-körnek, a hol naponként találkozzanak és tanácskozzanak azok a képviselőházi tagok, a kik Deák elveit vallják. A havi tagdíj öt forint volt s a megnyitást deczember 10-ikére tették.

Közben deczember 8-ikán Deák a maga meghittjei körében kifejtette a legközelebbi teendőket s az eljárást. Kivált azt emelte ki, hogy a jelen viszonyok közt fő megőrizni az uralkodóval a jó egyetértést, a ki a parlamentarismus sajátságaival még nincs megbarátkozva. Ez az ő ismert alapelve. Ha most mindjárt minden részlet vita alá kerül, az erősebb nyilatkozatok

s az esetleges keserűségek okvetetlenül bekövetkeznek; ezért minél kevesebb vita volna kezdetben kívánatos s a nézetek egyesítését a pártok vegyes bizottságaiban kell megpróbálni. Ez a 61-iki eljárás folytatásának ajánlása volt. Deák ezt annál lehetőbbnek tartotta; mert noha 61-ben a két párt közt némi ellentét megmaradt mindvégig, sőt báró Simonyi Lajos, Böszörményi, Madarász József és Sárközy József vezetése alatt a szélsőbal is kialakúlt: mégis a második felirat egyesítette az egész házat, sőt Tiszáék, Ghyczyék most újra egyenesen közeledtek Deákhoz s a határozatiak általában az ő követőinek mondták magokat programm-beszédeikben; tehát azt lehetett mondani, hogy 65-ben a képviselők alapjában mind Deák nézeteihez csatlakoztak.

Ezért a régi határozatiak rossz neven vették az új klubbot és nevét egyaránt. E mellett Deák, a ki pártalakúlásokat erőltetni sohasem akart, sőt súlyt helyezett rá, hogy elhatározó pillanatokban a nemzet önkéntes elszánással válaszsza meg a zászlót: ezt az egészet ilyen alakban nem is helyeselte. Ezt Tiszáék tudták. Elmentek tehát deczember 9-ikén Deákhoz s elmondták, hogy ők is hívei; első feliratát legalább is egyhangúlag elfogadják; utóbb is csak részletekben, árnyalatokban fognak eltérni; ne alakítson hát személyi pártot és klubbot, mely elvek helyett minden részletkérdésben egy személyhez köt s a hová tehát ők nem léphetnek; nevezzék a klubbot „képviselői kör"-nek s ők örömmel belépnek oda, hol ő az első ember. Deák engedett Keményék megkérdezése nélkül, a kik nem kevéssé nehezteltek; azonban estve magához kérte és megnyugtatta őket, annak az erkölcsi súlynak kiemelésével, melyet az első felirat egyhangú elfoga-

dásával nyerni fognak; továbbá, hogy a jelen körülmények közt mily szükséges az egyetértés; de most a főkérdésben a megoszlásnak értelme nincs s ha a határozatiak hozzájuk közelednek, el kell fogadni. Lónyay ugyan ellene mondott, Deák azonban megingathatatlan maradt; mert a fődologban a két párt egyetért. Ezt Szentiványi és Klauzál is helyeselték.

Így nyílt meg deczember 10-ikén tiz órakor a kör helyisége. A megnyitás után Deák szólalt fel s röviden indítványozta, hogy a tervezett „Deák-kör" helyett a klub „követi kaszinóvá" alakuljon az egész alsóház számára. Fölemlítette, hogy barátai közül sokan külön párthelyiséget javasoltak; de ő többekkel folytatott eszmecsere után, helyesebbnek tartja a közös klubbot, mert hiszen a fontosabb kérdésekben úgy is egyetértenek. Pártok országgyűlés előtt nincsenek s később, bizonyára a kérdések részletezésénél, több árnyalat szerint ki fog alakúlni jobb-, baloldal, centrum stb. s így, mint mindenütt, pártok fognak kiválni; de most még mindnyájan egy helyiségbe járhatnak s a képviselők érintkezése a kérdések tárgyalásában sok keserűséget oszlathat el. A kényes ügyek méltányos tárgyalása csak így eszközölhető; be kell várni tehát a pártoknak a tárgyalások folyamán való természetes kialakúlását. Ezt általános helyeslés követvén, Deák felhatalmazást kért, hogy a deczember 12-ikére a Múzeum termébe összehivandó értekezleten ezt bejelenthesse s azután megköszönte azok fáradozását, kik a kört berendezték. Ezzel befejeztetvén a megnyitás, tényleg a kör anyakönyvébe minden pártszinezetből tüstént sokan irták be nevöket.

A deczember 12-ikén kilencz órakor tartandó értekezletre Deák még az nap, saját nevében, kiadta a meg-

hivót a *Pesti Napló*-ban. Másnap, 11-ikén, az Akadémia ünnepi közgyűlése folyt le, melyen Eötvös olvasta fel emlékbeszédét Szalay László felett. Az ünnep jelentőségét nemcsak az emelte, hogy emigy együtt tartották meg az országgyűlés kezdetével; hanem az is, hogy az Akadémia palotája dísztermének ez felavató ünnepe is volt.

Deczember 12-ikén kilencz órakor mintegy 300 képviselő jelent meg az értekezleten. Deák, ki most 1861-től eltérőleg, az ügyek vezetését teljesen kezébe vette, Bernáth Zsigmondot ajánlta korelnöknek, mit az idősebbségről Boczkó Dániellel váltott tréfás szóváltás után el is fogadott. Az első tárgy az volt, hogy Deák udvariassági tekintetből, noha a ház megalakúlva még nincsen, ajánlotta a megjelenést a királyi várlakban, hogy fogadják a királyt, ki két órakor érkezik meg az országgyűlés megnyitására. Ezt egyhangúlag elfogadták s megállapodtak abban is, hogy Pest városa öt követe Deákkal együtt a pályaudvaron fogadja az uralkodót.

A másik kérdés az országgyűlés megnyitásán való megjelenés volt. Az idők változását jelezte az, hogy most, Madarász József kivételével, az egész értekezlet elhatározta a testületi megjelenést, a mi még 61-ben éles vitára adott alkalmat. Az értekezlet mindössze egy órát tartott. Másnap (13-ikán) d. u. 4 órakor egy újabb értekezlet a megnyitáson való megjelenés módját állapitotta meg.

A megnyitás deczember 14-ikén a királyi várlak tróntermében folyt le. Az uralkodó magyarúl olvasta fel a trónbeszédet, mely összesen huszonhatszor keltett zajos éljenzést, de kivált azokon a helyeken, melyek Erdély és Horvátország meghivását, az ország területi

épségét, a jogfolytonosságot s az örökös tartományok alkotmányát említették.

Pedig a trónbeszéd, noha nyílt, határozott, féfias, egész programm, feltünően békülékeny és noha a 47-es conservativ tollból nagy önmegtagadással kikerült kis mestermű: hagyott bizony elég nehéz csomót a megfontolásnak éppen úgy, mint a kételynek és bizalmatlanságnak. Elismeri ugyan a jogvesztés és jogfolytonosság merev ellentétének egymás kizárását s amazt elvetve, a pragmatica sanctióból folyó kétoldalú kötelezettséget fentartja minden következéseivel; elismeri a magyar korona épségét s igy az uniót is új alakban kimondva, továbbá Horvát-Szlavonország meghivásának szükségét; elismeri a 48-iki törvények alaki érvényességét; de ezek mellé és a békülékeny, hangúlatkeltő nyilatkozatok alatt eltakarva, odaállitotta az október 20-iki diplomának jóformán összes kivánatait, a 48-iki törvényeknek a koronázás előtti átvizsgálását, illetve módositását azokra nézve, mik a fejedelmi jogok hatályára és a kormányzat hatáskörére vonatkoznak. És igy — mond a trónbeszéd — a kölcsönös jogok és kötelmek megoldásának a koronázást meg kell előzniök; más szóval az országgyűlés első feladata a birodalom egyéb országaival és tartományaival a közös ügyek tárgyalásának és kezelésének módjait megállapitni; de elismeri és elfogadja e közös ügyekre vonatkozólag azt, hogy kezelésök módja a birodalom többi országaival s ezeknek alkotmányszerű befolyásával, alkotmányosan, országgyűlésileg állapittassék meg; más szóval az októberi diploma egész tartalmát országgyűlési tárgyalás alá bocsátja.

Mindebben elég oka volt a képviselőknek aggódni s a bécsi, még centralista lapoknak is ujongani vagy legalább megelégedésöket kifejezni; de a többséget

megnyugtatta, hogy nincs egyetlen kérdés benne, mely ne volna alkudozásnak s eképen a jog teljes kivívhatásának föntartva.

Ezután tartotta még az nap, deczember 14-ikén félkettőkor a képviselőház első ülését, mely a formaságok szükséges elintézése után, kivált azért fontos ránk nézve, mert Deák a Zsedényi indítványa ellen szólalt fel, a ki valami zsinormérték megállapítását kívánta volna az igazoló bizottságok számára. Deák kijelentvén, hogy a még meg nem alakúlt ház semmi határozatot nem hozhat, ezt az indítványt mellőzték s az igazoló bizottságok régi eljárásukat követték.

Ugyan e nap Deák, noha betűrend szerint csak a második alkalommal került volna rá a sor, részt vett külön meghivás következtében az udvari ebéden. Ez alkalommal az uralkodó vele, Eötvössel és Andrássyval szivélyesen s jó ideig beszélt s meghivta Deákot 16-ikán négy órára külön kihallgatásra. Mind a két beszélgetés, illetőleg tárgyalás tartalma ismeretlen. Közben a szűkebb Deák-pártnak mintegy 30 tagja deczember 15-én Gorové Istvánnál értekezletet tartván, kimondta, hogy Szentiványi és Andrássy elnökké és alelnökké választása a párt becsületkérdése. Andrássyt a régi határozatiak is szivesen fogadták; de az elnökségben Ghyczy mellett kardoskodtak, ki 61-ben oly pártatlan és jeles elnök volt; azonban a Deák-párt előtt most lehetetlenné tette őt programmbeszéde. Kemény deczember 6-ikán ezt nyiltan megírta a *Hon*-nak, kijelentvén, hogy az elnökválasztás pártkérdés, mert ők igen helyesen igy gondolkoztak: hogyan lehetne a trónbeszédre oly elnök választásával felelni, a ki a kiegyezést nem tartja valószinünek és sikerülte esetén is egyik félre nézve sem kielégítőnek és kivánatos-

nak! Ez az értekezlet újra kimondta, hogy a második alelnökséget Erdély számára tartja fenn és az országgyűlés kiegészítéséig hat jegyzői helyből egyet nem tölt be. Szász Károly felszólalása ugyan némi zavart okozott; mert azt állította, hogy ha a tisztikar nem teljes, a ház sincs megalakúlva; megkérdeztetvén azonban Deák, ő a 48-iki példára hivatkozva, megnyugtatta őket.

A közelebbi napokat az elnökválasztás töltötte be. Az akkora tetszéssel fogadott egyesülést ez majdnem megbontotta, mert a volt határozatiak bosszankodtak és korteskedtek. A 15-iki értekezletből kifolyóan Deák legközelebbi hívei 16-ikán engedélyét kérték, hogy 17-ikén az Európa-szállóban tartsanak pártértekezletet s jelenjék meg ő is. A másik párt közben az Arany-Sas szállóban gyűlt össze. Már-már úgy látszott, hogy ez megoszlásra vezet és meg is történt volna, ha Deák a legbuzgóbbakat, Eötvöst, Lónyayt, Trefortot, sőt Keményt is, vissza nem tartja, egyfelől ismert elvéből kifolyóan; másfelől, mivel éppen arra adott sokat, hogy politikáját különösebb pártfegyelem nélkül helyeselje a nagy többség; mert csak ez okozhat megnyugvást, hogy a mi történni fog, nemcsak a nemzet érdekében, hanem a nemzet akaratából történik. Ezért Deák minden sürgetésre azt felelte, hogy a szervezkedésre úgy, a mint ők értik, van még idő, a mohóság felesleges; más részről a *Pesti Naplót* is tartóztatta a nagyon élesen jelzett pártállástól és elsietett nyilatkozatoktól.

Deáknak most is igaza volt s bölcsesége megmentette a helyzetet. A balközép látván, hogy 90 szavazatánál nincs többje, december 17-ikén délelőtt akár ezért, akár a valódi béke kedvéért, Ghyczy maga

jelentette Deáknak, hogy visszalép és így a délutáni értekezlet Klauzál elnöklete alatt egészen simán folyt le. Deák bejelentette Ghyczy visszalépését, megállapodtak két elnök, öt jegyző választásában s az egyik alelnöki és jegyzői helyet föntartották a 48-iki példa szerint. E megállapodás szerint folyt le a választás deczember 20-ikán, melyen a 247 igazolt képviselő közül 229 szavazott. Szentiványi Károly 179, gr. Andrássy Gyula 185 szavazattal a ház elnökei lettek, min az uralkodó az udvari ebéd utáni megszólítások alkalmával megelégedését fejezte ki.

Így alakult meg a ház Deák pártjának győzelmével. Az elnökök deczember 21-ikén foglalták el székőket; Szentiványi csak pár szóval ajánlta magát, Andrássy hosszabb beszédben részletezte a feladatokat, a mint természetes, a megoldás módjai nélkül. A ház deczember 22-ikén a szokott formaságok elintézése után, minők osztályokba sorozás, a kilencz osztály előadóiból a központi választmány megalakítása: Deák indítványára elnapolta magát 1866 január 9-ikéig; mert a 48: V. t.-cz. négy hetet szab a választások után a ház összehívására, most pedig néhol csak négy nappal előbb választottak. A szünet alatt sokan Pesten maradtak, a kik az új évben tisztelegtek az elnöknél s aztán az elnök vezetése alatt Deáknál, mely alkalommal a kiegyezési alkudozásokra czélozva, e nevezetes szavakat mondta: „A jövő áldozatokat fog tőlünk kívánni, miket meg kell adnunk; de két dolog az, mit áldozatul hozni semmi esetben sem lehet: a haza függetlensége és a becsület".

A ház, mint 61-ben, üléseit a múzeum nagytermében tartotta, a különben szintén ideiglenes Sándor-utczai országház elkészültéig, mely most közel állt

befejeztéhez. A nem nagyon szép, sűrűn padokkal zsufolt, szűk terem, melyben szószék sem volt, nem tett valami kellemes látványt. Deák helye a jobbközép harmadik padja végén volt, tehát a bejárati út mellett s vele átellenben a balközépen Nyáry ült; közelében Eötvös, b. Kemény, Lónyay Gábor és Menyhért, előtte Bezerédy László, mögötte Szentkirályi Mór, Andrássy Gyula, Csengery Antal és Klauzál éppen háta mögött foglaltak helyet. A szélsőjobbon Apponyi, Zsedényi, Ürményi voltak a vezérek, a szélsőbalon Csanády Sándor, Madarász József, Kállay Ödön, Böszörményi László és Domahidy.

Deák most egészen más állást foglalt el a tárgyalásokkal szemben, mint 61-ben. Akkor felirata előtt semmibe sem elegyedett, s erre is csak bizalmas emberei nagy rábeszélése birta rá; bizalmatlan volt a saját hivatása és az ország helyeslő vagy ellentmondó hangúlata iránt; várta valamely irányban a közvélemény kialakúlását, csak úgy és akkor kívánván tartózkodásából kilépni, ha ez oly hatalmasan jelentkezik, mintha az ország egyetemes szava volna és ha ez elfogadja az ő álláspontját, mondhatni rábeszélés nélkül.

Ámde 65-ben már kialakúlt közvélemény volt Deák mellett, és ha a helyzet nem könnyebb, sőt sok tekintetben nehezebb volt, mint 61-ben, mert akkor nem kellett az elhatározások különböző irányai közt választani s mindenki az egyedül lehetőt tette, az az egyszerűen 48-as volt: most a választás módok és módok közt megnehezítette a döntést. Ez azonban nem volt nehéz Deákra nézve, kinek nézeteit megérlelte az idő, útját megmutatta saját lelkiismerete, a teendőket kijelölte a nemzet nagy többségének elhatározása.

Ezért most az első naptól fogva ott van a ház ülésein s az első négyen tizenegyszer beszélt kisebb-nagyobb kérdésben; minden úgy dőlt el, mint előre az értekezleten megegyeztek; ő szószólója volt a ház meg nem oszlott túlnyomó részének, a mely most még csak helyfoglalásával jelentette ki hajlamait. De mindez szükséges volt, mert a nagy szünetek miatt bizonyos parlamenti hagyományok feledésbe mentek, a házszabályok s az eljárás módja magyarázatra szorúltak; Deák pedig súlyt helyezett a rend s a hagyomány fentartására. Az előbbire czélzott, midőn a folytonos zajra vonatkozva, mondá egyik beszéde elején, deczember 20-ikán: „ha jelen állapotunkban határozatképesek volnánk, mindenekelőtt azon indítványt tenném, hogy hallgassuk ki egymást.“

De voltak a vezérkedés egyenes szükségére, sőt kényszerére más okok is. A 65-iki választások egészen más természetűek voltak, mint 61-ben. Akkor nem levén a választások alatt éppen semmi pártszínezet: a nagyrészben visszaállított megyék egyenesen arra törekedtek csak, hogy mentől kiválóbb embert küldjenek fel, kik még azt sem tudhatták a 48-iki törvények sürgetésén s az októberi diploma és februári patens elfogadásának megtagadásán kívül, hogy mi fog történni; legfölebb az országgyűlés meddősége volt a kilátás. Ezért nem voltak választási harczok, elkeseredett küzdelmek. De most két határozott pártot ismert a köztudat még 61-ből, melyeknek jelszavai megmaradtak s a szabadelvűség különböző árnyalatát jelölték, ha egyelőre nem is az elvekben, de legalább azok alkalmazásában és magyarázásában. És volt még egy más körülmény is. A közvéleményben gyökeret vert egy majdnem szükséges kiegyezés, melyet előtte

a szorosan vett Deák-párt képviselt; ezzel ellentétben a Ghyczy és Tisza vezetése alatti pártárnyalat egy szélsőbb álláspont képviselőjeként kivánt tekintetni. Amarról legalább is azt hitték, hogy az opportunismus kedvéért többet hajlandó áldozni és igy, a kik határozatiak közül választottak, tudatával bírtak annak, hogy ellenzékiek, mire már e sorok írója is emlékezik.

E két nagy pártárnyalat mellett volt egy szélsőjobb és egy szélsőbal töredék is, melyek közül amaz a 47-es conservativekből alakúlt, emez a balközépből vált ki. Amazok 61-ben csatlakoztak ugyan Deákhoz és a 47-es alapot el is vetették, sőt Zsedényi programmbeszéde felelős magyar miniszteriumot hangoztatott; de a kibékülésért mindenesetre tovább ment volna, mint történeti alkotmányunk megengedte. Ez kitűnt már az első vitákban. Mindezek okozták, hogy a választások alatt már a balközép és a Deák-párt jelöltjei szenvedélyes hévvel álltak szemben egymással, akár csak a 48 előtti conservativ és szabadelvű párt. Tehát nagyon is szükség volt Deák gondviselésszerű vezetésére, ha azt akarta, hogy már az első lépésnél ne legyen szétválás. Ezért látjuk, hogy az országgyűlés egész folyamán igyekezett a legfontosabb kérdésekben pártközi tárgyalások által megőrizni az egyetértést és egyöntetűséget, melyet pártjában, részben pártja ellenére, leginkább ő képviselt, s jellemző, hogy az egyesség e megóvása, az események hatása alatt, 1866 januárja óta Deákban még növekedett.

Ennek oka az volt, hogy Deák tartott saját pártjának úgynevezett mérsékelt jobb árnyalatától, melyet kivált Eötvös, Lónyay, Csengery és Kemény képviseltek, mely hajlandó volt több közösügyet és ezek közös tárgyalását is elfogadni s a 48-iki törvények előleges

reviziójában nagyobb engedékenységre volt kész, mely egy kedvezőtlen leirat esetén megbonthatta volna a szorosan vett Deák-pártot, hogy a jogfolytonosság egy részében engedve, egy már nem Deák értelmében vett kiegyezést csináljon. Másrészről a szorosan vett Deák-párt meg attól tartott, hogy Deák mindinkább hajolván a határozatiakhoz, az országgyűlés a 61-iki védelmi várnál többet el nem ér s ezért újra felajánlták neki a külön pártértekezleteket. Deák azonban nem fogadta el, hanem azt mondta, hogy a mintegy 180—185 tagú párt négy-öt csoportban tanácskozzék külön. Most a párt gróf Csáky Lászlónál, Gorové Istvánnál, Lónyaynál, Bezerédy Lászlónál és Szentkirályi Mórnál tartotta e részleges értekezleteket; kiküldött 15—18 tagot, kik Deákkal érintkezzenek s ha kell, nagy gyűlést hívjanak össze; továbbá tizedvezetőket választottak, kik a pártot kisebb csoportokban összetartsák, mely így oly erős lett, hogy akár az összes többi pártokkal szemben fel bírta venni a harczot. Ezzel szemben a régi határozati vagy későbbi balközép-párt mintegy 94 tagból állt s értekezleteit a Tigris-ben tartotta; a szélsőbali mintegy 20 tagot egyszerűen különválásra kényszeritette, kik Csanády Sándornál értekeztek a Nádor-szállóban; a szélsőjobb tagjai, 23-an, január 18-ika óta gróf Apponyinál tanácskoztak a Nádor-utczában, honnan e két utóbbi párt tagjait Nádor-huszároknak nevezték. Míg e pártok közül a két nagy párt Deák nézeteiben egyelőre egyesült, addig a szélsőjobb így állitotta fel elveit: küzdeni fog minden ellen, a mi a kiegyezést veszélyezteti vagy hátráltatja s megtesz mindent, a mi elősegíti és siettetheti; ehhez képest, a Deákpárttal compromissumra nem lépve, állást foglal. A *Pesti Napló*

megjegyezte erre, hogy programmja a fődolgokban más nem lehet, mint a ház többségéé, mely a kiegyenlítést szintén óhajtja; ez igaz, azonban ők a részletekben mégis tovább mentek.

Mindezek kifejlődtek, mialatt a január 10-ikén újra megnyílt ház 26-ikáig az igazolásokkal foglalkozott. Deák a január 10-iki ülésen jelen volt s háromszor is szólt a jegyzőkönyvhez, a királytól átadott iratok tárgyalásához s az Edelspacher Mátyás éremgyűjteménye megvételéhez; de ezután csak január 27-ikén beszélt újra. Az igazolásokra nézve a ház egy zárt ülésen, január 10-ikén, azt határozta Eötvös indítványára, hogy a nyilvános viták lehetőleg rövidek legyenek és ne tegyék őket pártkérdéssé; sőt még azt is indítványozta, hogy minden esetben az osztály javaslatához csak négyen szólhassanak: ketten mellette, ketten ellene. A hosszú vitának Deák vetette végét, azt mondván, hogy a zárt ülés nem hozhatván kötelező határozatot, a viták rövidítését csak, mint általános óhajtást fejezzék ki. Eötvös egyébiránt az igazolásban jogi és törvényességi, Zsedényi inkább esküttszéki eljárást látott. Ez utóbbi felfogás mellett szólt valóban nemcsak a 61-iki, hanem a 65-iki gyakorlat is, mert a szintén hevenyészett 48 : V. t.-cz. csakugyan nem nyujtott elég alapot egy szigorún törvényes eljáráshoz. Az igazolási viták azonban nem lettek rövidek, sőt a Deák-párt aggályait növelték; mert a jól szervezett határozatiak nem egy győzelmet arattak e napokban.

Deák az igy többfelé oszlott alsóház egyesítése végett, legalább az első felirat idejére, melynek elveiben az egyhangú megállapodásra döntő súlyt helyezett, egy 30 tagú vegyes felirati bizottságot hozott

javaslatba, mely ha megegyezik, fogadtassék el a felirat éppen úgy vita nélkül, mint 61-ben. A pártok vezetőivel meg is állapodott úgy a tagok neveiben, mint abban, hogy pártarány szerint legyen benne 18 Deák-párti, 9 balközépi, 2 jobboldali (gróf Apponyi és Bartal), szélsőbalból senki. Ezt általános helyeslés fogadta s január 30-ikán a négy csoportban értekező balközépiek is kimondták, hogy az első feliratot elfogadják; ragaszkodnak a 61-iki felirathoz és programmszerű kijelentéséhez: „megtenni a kiegyenlítés érdekében mindent, mit az ország függetlensége s a nemzeti becsület megenged", mely szavakban könnyű megtalálni Deák újévi válaszának tartalmát és eszméit.

Ez a határozat is mutatja, hogy akkor már Deák felirati javaslata készen volt, s ezt a pártok fejei ismerték. Ily körülmények közt tartatott a január 22-iki nagy értekezlet az Európában, hol 181 Deák-párti jelent meg s még 20 képviselő csatlakozását jelentették, mire Deák azt felelte, hogy szívesen fogadnak minden őszintén közeledőt. Klauzált kiáltván ki elnöknek, Deák megtette indítványát a 30 tagú felirati bizottságról, felolvasta a neveket is s ha nem is szívesen, minden balközépit is elfogadtak. Indítványozta ezután, hogy válaszszon a ház kilencz bizottságot, lehetőleg mindenki vegyen részt egyikben vagy másikban hajlama szerint, a következő ügyekre: közösügyek, házirend, választási törvény, helyhatósági és községi ügy, nemzetgazdasági érdekek, nemzetiségi kérdés, közoktatás, művészeti és tudományos intézetek, codificatio (60 tagból, kik alosztályokban foglalkozzanak az irói tulajdonjoggal, polgári, büntető, váltókereskedelmi és a bányatörvénynyel). Ezek közt

a közösügyek első helyre tevése összefügg a bécsi lapok azon vádjával, hogy Deák és pártja a közösügyek megoldását háttérbe akarja szorítani.

Ezt a megállapodást a 30 tagra nézve sem a jobboldal, sem a balközép nem tartotta meg. Amazok 23-an Apponyinál január 23-ikán új névsort írtak össze, várakozó állást határoztak s azt, hogy kiindulásukat, ha kell, vagy a bizottságban vagy a házban kifejtik; emezek január 24-ikén elveik fentartásával szintén új névsort írtak össze, melyben a Deák-párt kilencz taggal szerepelt. E miatt a Deákpárt nem kevéssé volt bosszús; ez lett oka, hogy szintén nem ragaszkodott a névsorhoz s mikor Deák január 27-ikén pár szóval megtette indítványát, a szavazástól sokan elmaradtak; összesen csak 276-an szavaztak, Deák kapott a legtöbbet, 273-at, s Jókai a legkevesebbet, 161 szavazatot. A többi tagok a következők: báró Eötvös, gróf Andrássy Gyula, Klauzál Gábor, Csengery Antal, Szentkirályi Mór, Lónyay Menyhért, Bezerédy László, Gorové István, Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Bónis Sámuel, Csernovics Péter, Ghyczy Kálmán, báró Podmaniczky Frigyes, Várady Gábor, Ivánka Imre, Bartal György, Somsich Pál, gróf Apponyi György, báró Kemény Zsigmond, Horváth Boldizsár, Hollán Ernő, Joannovics György, Széll József, Kubicza Pál, gróf Csáky László, Fest Imre, Kandó Kálmán.

A ház január 30-ikán ujra elnapolta üléseit a bizottság működése befejeztéig s a legközelebbi ülést február 8-ikán tartotta. A bizottság az Akadémia palotája képes termében január 31-ikén, egy szerdai napon kezdte meg üléseit. Deák elnöknek Andrássyt, jegyzőnek Csengeryt ajánlotta; egyszersmind indítványozta, hogy a lapokban semmit ne közöljenek s a tárgyalá-

sokat tartsák titokban. Mindezt egyhangú helyeslés követte.[1]

A felirati javaslat már régen kész volt. Deák még a karácsoni szünet alatt elkészítette Csengery Antallal; közölte politikai barátaival és a balközép vezéreivel, Ghyczyvel, Tiszával és Nyáryval, kik benne megnyugodtak. E szerint a feliratnak a bizottságban nagy többsége volt. Andrássynak csupán egy pontra volt észrevétele. Ugyanis Deák javaslata ott, hol a pragmatica sanctióból eredő kölcsönös kötelezettségről beszél, mindenütt a „közös biztosságról" szól, mint a mely e szerződésnek egyik főczélja volt. E „biztosságot" emeli ki következetesen a 8-ik, 10-ik, 12-ik szakasz s az utóbbiban egyik lényeges pont így szól: „Tudjuk, hogy az európai államok hatalmi viszonyai sokat változtak azóta; de még e változások sem teszik lehetetlenné, hogy egyrészről a birodalom biztossága, másrészről alkotmányos önállásunk egymás mellett fennállhassanak". Andrássy e pontba a birodalom „nagyhatalmi állásának" megóvását is bele akarta tenni; mert, mint ő mondta, ennek föntartása a kiegyezés ára. Deák felhívására Andrássy meg is fogalmazta e pontot. Ekkor Deák a két főpárt férfiaiból értekezlete javasolt s ezt január 28-ikán tartották meg. — Andrássy előadta, hogy a trónbeszéd harmadik helyen

[1] A titoktartást meg is őrizte a bizottság a tárgyalások befejezéséig; de mikor február 8-ikán a feliratot a házban felolvasták s délután a magyar lapok rendkívüli esti kiadásban közölték, Bécsben már nemcsak röpiratként árulták, hanem már február 7-ikén ismerték a lapok, holott a pesti lapok csak a közlés előtt 24 órával oly kéréssel kapták meg, hogy február 8-ikán estig ne adják ki. Hogy történt ez? — ma még nem tudjuk. *Pesti Napló*, 1866 február 9.

említi a nagyhatalmi állást, erre „a közös biztosság“ nem elég válasz, mert ennek biztosításáért kíván az uralkodó egyezkedni; erre czélzott az októberi diploma, a februári patens, a Reichsrath s mert ezekkel nem sikerült, azért bukott meg Schmerling, adatott ki a szeptemberi patens s hívatott össze az országgyűlés. Erre Deák azt felelte, hogy a közös biztosság nem ugyan szó szerint, de tartalmilag benne van a pragmatica sanctióban; a nagyhatalmi állás nincs s ezért nem szól róla és most sem ajánlja. Nyáry, Ghyczy, Tisza ennek megemlítését korainak, a közösügyek tárgyalására valónak mondták; Gorové, Lónyay Andrássyt pártolták. Másnap folytatták az értekezletet s Bezerédy is csatlakozott Andrássyhoz; a balközépiek megmaradtak véleményök mellett, meg Deák is, ki bővebben nyilatkozva kifejtette, hogy „a közös biztosság“ eszméje egy védelmi politikát fejez ki, „a nagyhatalmi állás“ nagyobb horderejű s nem következik a pragmatica sanctióból; lehet, hogy egy következő nemzedék más alapra áll, ő jelenleg csak oly politikát védhet, mely törvényeinken alapszik s ezek fogalmaival megegyez; de ám vigyék a felirati bizottság s a ház elé. E szerint hiában hitte Andrássy január 28-ikán egy Gorovéhoz intézett levélkéjében, „hogy az öreg úr is át kezdi látni a dolgok állását“, mert másnap még szilárdabb maradt. Ekkor Andrássy többséget Deákkal szemben úgy sem remélhetvén és mert a „nagyhatalmi állás“ fejtegetése csak gyengítné a „közös biztosság“ értelmét, indítványát visszavonta.

E vita újra feltárja Deák álláspontját saját pártjával s a balközéppel szemben. Abból a bizalomból, melyet Ghyczy iránt ebben az időben tanusított s az óvatosságból, melylyel pártja oly tagjaival viselkedett,

kik nagyobb engedményekre is hajlandók voltak a kiegyezés kedvéért: világos, hogy ő a balközépben támaszt keresett a túlságos engedékenységgel szemben,[1] melyre jóságánál fogva hajlott maga is; és úgy tett, mint a magus, a ki egyik szellem erejét a másikkal mérsékeli. Ekkép javaslata változatlanúl került a bizottság elé, mely szintén oly keveset változtatott rajta, hogy bátran már most megismertethetjük.

A felirat bevezetése köszönettel kezdődik az országgyűlés összehívásáért, kiemeli hogy az uralkodó meg akarja szüntetni az eddigi állapotot, népeinek alkotmányt akar adni, elvetette a jogvesztést, jogalapúl a pragmatica sanctiót tűzte ki, biztosítja a magyar korona épségét s ezáltal megszüntetvén az aggodalmakat, a kedvező siker remenyével töltötte el az országgyűlést. A tárgyalás főpontjai a következők:

a) Az országgyűlés mélyen érzi a feladat nehézségét; a 48-iki átalakúlás életbeléptetése, hiányainak pótlása nyugodt időket kivánt volna; de a nemzet életéből kiszakított 17 év a pótlást sokkal nehezebbé tette.

b) A trónbeszéd sok akadályt elhárított és az országgyűlés törekedni fog a király alkotmányos akaratát a nemzet jogos kívánataival egyesitni.

[1] V. ő. erre nézve Szász Károly. *Egy képviselő naplójegyzetei*-nek azt a helyét, hol Ghyczyről, Tiszáról, Nyáryról szólva, mondja: „Az országgyűlés kezdete óta nagy közeledés történt köztök s Deák közt. Szükség-e mondani, hogy ők közeledtek s nem Deák?“ Szász nem vette észre a mélyebb okot. Deák semmi szin alatt nem akart, legalább egyelőre, különválást. Ezt Ghyczyék föltétlenül tudták. De Szász másrészről előbb nem tartotta lehetetlennek egy oly párt kialakulását Deák vezérlete alatt, mely a balközép és jobbközép szélsőbb elemei kizárásával létesült volna. Lásd ennek nagyon helyes fejtegetését a 84—86 lapokon.

c) A pragmatica sanctiót a trónbeszéd elfogadja kiindulásúl, mint kétoldalú szerződést. Ennek czélja volt eredetileg az örökösödési rend megszabása és a közös biztosság. Ezt a következmény igazolta. A pragmatica sanctio másik lényege, hogy fenmaradjon hazánk közjogi és belkormányzati önállása. A trónbeszéd ezt is elismerte s az országgyűlés is elfogadja kiindulásúl. Az eltelt másfél században az ország önállása nem állt ellentétben a birodalom biztosságával, nem áll ma sem; az országgyűlés fő feladata e kettőt összhangba hozni s fentartani; mert a pragmatica sanctio ünnepélyes alapszerződés s tehát „fölbontani vagy bármely részben megbontani jogilag helytelen volna, politikailag pedig veszélyes lenne".

d) A közösügyek létezését az országgyűlés elismeri s azonnal hozzáfog a megfelelő javaslatok elkészítéséhez, alkotmányos önállásunk és törvényes függetlenségünk veszélyeztetése nélkül. Figyelembe veszi, hogy az örökös tartományok is alkotmányt nyertek s függetlenségünk megóvása mellett kész velök, mint szabad nemzet szabad nemzettel érintkezni (61-iki felirat), de alkotmányos formáikba nem elegyedik. A közös államadóssági terhek elvállalására nézve megmarad a 61-iki elhatározás mellett.

e) Az októberi diploma nagysúlyú, mert az alkotmányos kormányzat alapelvét mondja ki; de a mi alkotmányunk régibb, a nemzet életéből fejlett ki; 1860-ban a nemzet e jogilag fennálló alkotmány visszaállítását várta s a szűkebb körű diplomát nem fogadta el. Most átadatván átvizsgálás végett, kijelenti az országgyűlés, hogy tartalmát el nem fogadhatja s ennek okait a közös viszonyok meghatározásáról és kezeléséről szóló javaslatában fogja kifejteni.

f) A februári patens ennél még tovább ment; egyesités helyett egybeolvasztást czélzott; ránk nézve a jogvesztés még élesebben kifejezett elméletéből indult ki, a mely teljesen ellenkezik a pragmatica sanctióval. A közjogi tárgyak eldöntését idegen törvényhozó testre ruházta; a kormányzatra nézve ugyanegy területen két különböző közigazgatási hatalmat létesitett; tehát alkotmányunkat és önálló belkormányzatunkat egyaránt megsemmisitette.

g) Az uralkodó szivén hordja hazánk érdekeit; de ezek közt a legfontosabbak egyike a 61-ben kifejtett alkotmányos önállás, mely ez újabb elméletek alapján nem biztositható. Tehát a trónbeszéd szavai szerint az országgyülés más megoldást keres, olyat, mely eleget tesz a birodalom fönnállásának, melyet koczkáztatni, mint 61-ben is kimondta, nem akar, a mely továbbá alkotmányos önállásunkat megóvja.

h) A 48-iki törvények megfelelő módositására kész az országgyülés; de mint 61-ben kifejtette, csak felelős miniszterium előterjesztése s a törvények előzetes elismerése alapján.

i) Az országgyülés óhajtja a koronázást, mert javaslatai addig nem szentesithetők; de ennek feltétele az önálló kormány; ennek kinevezése után örömmel fogadja majd az uralkodónak előterjesztéseit, sőt az előmunkálatokhoz addig is hozzáfog. A munka nagyságát érzi; Magyarország szellemi érdekei is még sok munkát, pótlást igényelnek; jelszava vallás, nemzetiség iránt az igazság és méltányosság. De főleg az anyagi érdekekben maradt el hazánk. Azonban úgy abban, mint emebben politikai önállásunk segitségünkre lesz, s ezek nem állanak ellentétben a többi tartományok valódi és jogos érdekeivel.

k) Horvát- és Szlavonország meghivását az országgyűlésre köszönik; békülő érzelmeik ugyanazok, mint 61-ben; de a trónbeszéd Dalmáciát, holott az hazánk kiegészitő része, nem említi. A horvát országgyűlés 61-iki határozatait a horvát küldöttekkel együtt fogják tárgyalni. Köszönik Erdély meghivasát az 1848-iki unió alapján. A törvények kiegészitését s egyéb elintézendőket testvéri szeretettel fogják megtenni. E részek meghivása elhárítja azt a 61-iki akadályt, hogy az országgyűlés törvényesen működhessék.

l) A bizalom helyreállitása végett újra kérik az amnestiát.

m) Elismerik, hogy a trónbeszéd őszintén kivánja elhárítni a függő közjogi kérdések akadályait. Ebben a múlt aggodalmait egy szebb jövő reménye váltotta fel; de e reménynek alapja csak a jogfolytonosság lehet. Az uralkodó nem akar octroyált alkotmányt s ilyet nem is fogadhatnának el. A pragmatica sanctiót veszi ugyan alapúl; de valósággal az ország még mindig absolut kormányzat alatt áll. Alkotmányunk, szentesitett törvényeink, melyeknek alaki törvényességét a trónbeszéd is elismeri, fel vannak függesztve; a törvénytelen rendeletek fentartva; parlamenti kormányunk, felelős minisztereink nincsenek, a köztörvényhatóságok kormányzása, a közigazgatás mindkét hivatalos testülete absolut rendszerű s közülök egyik még idegen is, mert a magyar kormányhatalomtól nem függ. „Jogfolytonosságot kér tehát az országgyűlés törvényeink értelmében, különösen parlamenti kormányt, felelős miniszteriumot és a törvényhatóságok alkotmányos helyreállitását.“ Ezek nem politikai lehetetlenségek. Az eltelt 17 év sok bonyodalmat okoz, az átmenet bajos lesz; de azért az alkotmány életbe

léphet, míg az egyes törvények módosításáról tanácskoznak. Az országgyűlés méltányos lesz az átmeneti korszakra nézve a miniszterium iránt s ezáltal elhárítja az akadályokat. A miniszterium bírni fogja egyaránt a fejedelem és nemzet bizalmát s ez megkönnyíti a két államfél közt a kiegyezést. Ellenkező esetben súlyos aggodalom támadna kebleikben; alkotmányon kívül alkotmányos jogot ők sem gyakorolhatnának.

n) Az alkotmány másik lényeges kelléke az önkormányzat visszaállítása megyékben, kerületekben, városokban. Ezen nyugszik lényegében és alapjában a magyar alkotmány; a tervezett változtatásokban a törvényhatóságok nyilvános eszmecseréje is lényeges, sőt befolyása hatalmasabb, mint a sajtóé mert ez szűkebb körű. Helyreállítása akadályba ütközni nem fog; mert az országgyűlés a kormánynak a szükséges hatalmat megadja. Bizton remélik e kérelmök teljesítését.

A befejezésben azt mondja, hogy tiszteletök legfőbb tárgyai: haza és király, ez legfőbb s legszentebb kötelességök; ezt nehézzé csak a kettő ellentéte tehetné; de a királynak a trónbeszédben kifejezett alkotmányos érzülete biztosítja őket, hogy ily helyzetbe nem jutnak. Az uralkodó méltányolni fogja ragaszkodásukat az alkotmányhoz, mely a trónnak is legerősebb támasza. „Legyen meggyőződve Felséged, — így végződik a javaslat — hogy ragaszkodásunk ősi alkotmányunkhoz s ragaszkodásunk Felséged királyi házához, melyet nemzetünk az alkotmány alapján önként és szabadon emelt Magyarország trónjára, ugyanazon egy forrásból ered: a kegyeletnek legtisztább forrásából.“

Ez a tartalma e fontos államiratnak, melyet a bizottság január 31-ikén tárgyalni kezdett. A trónbeszéd, az októberi diploma s a februári patens felolvasása után, Deák a trónbeszédről így szólt: ennek tartalma kettős; egyik, mely cselekvésre szólít, t. i. a közösügyek tárgyalására, a diploma és patens módosítására, a 48-iki törvények átalakítására, a horvát kérdés tárgyalására; a másik, mely bizalmat mutat és indokol: ezekre kell felelni. Ekkor előadta előbb a felirat vázlatát, azután Csengery felolvasta az egész javaslatot. Erre némelyek már most átalakításokat javasoltak; de a többség azt határozta, hogy csak Joannovicsnak a nemzetiségek megemlítéséről szóló indítványát veszi be s azt Deák a 61-iki feliratból szószerint beleigtatta; elhatározta, hogy készíttet róla 30 kőnyomatot és addig, míg tárgyalják, nemcsak a hirlapokkal, hanem mindenkivel szemben a legteljesebb titokban tartják, hogy a töredékes közlések balmagyarázatokra ne adjanak alkalmat.

A bizottság második ülésén, február 3-ikán, rögtön a részletekre tértek. A javaslat harmadik kikezdésénél, mely arról szól, hogy válságos időpont előtt állunk s ezután részletesen rátér a jogfolytonosság elvére és a közös viszonyokra, tette Apponyi az első elvi indítványt. Ez annak kimondása lett volna, hogy felelősséget vállalnak minden feladatra nézve, mely alkotmányos jogaink szabad gyakorlatába vág s minden következményre nézve, mely önálló törvényhozói intézkedéseinkből közvetve a birodalom állapotjára és másik részének alkotmányos jövőjére háramlik. Ez, mondá, a birodalom népeinek megnyugtatását eszközölné; mert ennek az országgyűlésnek befolyása lesz a birodalom nagyhatalmi állására éppen úgy, mint az örökös

tartományok alkotmányosságára. Ő hiszi, hogy mi ezt tudjuk s értjük, de ezt ki is kell fejezni.

Deák erre általános helyeslés közt felhívta Apponyit, hogy inditványát szövegezze s akkor tárgyalják. Most kifejtette, hogy javaslatában minő gondolatmenet vezette. Ugyanis ő akadályokról szól javaslatában s ebben az első hiba az október 20-iki diploma, még pedig nemcsak rossz tartalma, hanem az egységes birodalomnak elméleti alapon erőszakolása miatt; csak elméletben igaz, hogy az absolut kormány legkönnyebben boldogítja a népeket, a gyakorlatban őket akaratjuk ellen boldogítni nem lehet. A helyes eljárás a jogilag érvényes magyar alkotmány visszaállítása, a 48-iki törvények alkotmányos módosítása s ezután a másik rész számára alkotmány adása lett volna. Most is csak ez lesz a helyes út; de nehezebb, mint akkor volt. A felirat czélja ez: előbb tisztázni a helyzetet a nemzet és király, azután a nemzet s a birodalom többi részei közt; az első a mi dolgunk, a másodikban közösen kell megállapodnunk; de hogy minő legyen az ő alkotmányuk, ez ránk nem tartozik; elintézik majd ők az uralkodóval.

Erre Apponyi válasza az volt, hogy ennél több, a mit tennünk kell, mert a trónbeszéd tényleges kezdeményre szólit fel; a mit mi végzünk, attól függ a birodalom alakúlása, sőt ezzel befolyást gyakorlunk Európa helyzetére s ezt föl kell használnunk. Nem kell ugyan tárgyalnunk az egész Lajthán túli alkotmányt; de rajtunk fordul meg ennek alakúlása. Még mások hozzászólása után, a döntést Apponyi szövegétől tették függővé.

E napon Apponyi még két más észrevételt tett. Kihagyta volna a 11-ik bekezdésből a pragmatica sanctio

életbeléptetéséről szóló helyet, mert az mindig életben volt és van; nem tartotta továbbá helyesnek a 29-ik kikezdésben az októberi diplomáról és februári patensről már most a határozott tagadó kijelentést; jobb volna ezt a közös viszonyokra halasztani, mert túlmegy a felirat szokott körén. Deák az első ellenvetésre azt felelte, hogy a pragmatica sanctio jogilag érvényben van, valamint többi törvényeink is; de tettleg csak most ismerte el az uralkodó, tehát, a mit állit, igaz. A másodikra azt felelte, hogy igaz a felirat túlterjeszkedése; de erre példát a trónbeszéd adott s annak minden részére felelni kell. Nem lévén alkotmány s a király megkoronázva, valódi előterjesztéseket nem tehet; igy a trónbeszédbe kellett beszőni egypár lényeges pontot. A diplomára és patensre a felelet szükséges, hogy ne keltsünk hiábavaló reményeket, mert a nemzet nem fogadhatja el őket. Erre az eredeti szöveg megmaradt.

Ámde Apponyi módositványa meglehetős aggodalmat keltett. Ez még növekedett, midőn február 5-ikén irásban is beadta: annyira homályos, burkolt s annyira alkalmas volt kétértelmű magyarázatra és nagyon megkönnyitette volna a királyi válasz feladatát. Ezt önkénytelenül érezték, ezért tárgyalását a javaslat végére hagyták, de már e napon villamossá tette a légkört. Ugyanis befejezvén az egész javaslatot, ekkor Apponyi, ki erre előre föntartotta jogát, hosszabb beszédet tartott a 31-ik kikezdésről s az erre következő mindazon pontokról, melyek a 48-iki törvények revíziójára, a jogfolytonosságra s a municipiumok visszaállitására vonatkoznak. Az elveket — mond — maga is pártolja, csak a módra van észrevétele; ebben aggodalmakat táplál. A javaslatnak ez a

része tudniillik egyenes ellentétben áll a trónbeszéddel; mert az uralkodó elismeri ugyan a 48-iki törvények alaki helyességét; de kimondja az előleges helyreállítás lehetetlenségét, ki azt, hogy módosítás előtti elismerésöket lelkiismeretével meg nem egyeztetheti, hogy csak a revisio után teheti le az esküt s koronáztathatja meg magát. Ő megfontolván az akadályokat, a 48-iki törvényeknek általánosan ismert hiányait, ebben engedne és alkotmányos úton előlegesen módosítná őket, hogy a koronázás megtörténhessék. A javaslat ellenben előbb a 48-iki törvények tettleg életbeléptetését kívánja s a koronázás utánra halasztja a revisiót; tehát a koronázást a felelős miniszterium kinevezésének is meg kell előznie. Ez nehézségeket okoz; mert az uralkodó, a ki meg akarja szüntetni aggodalmainkat, éppen a revisiora s a jogfolytonosságra vonatkozó kívánalmakban lát lehetetlenséget. Az az út tehát, melyet a felirat kijelöl, nem a legrövidebb, nem czélhoz vezető; pedig a nemzet óhajtja a kiegyezést s ez a mód ezzel sem áll összhangban. Ez az ő aggodalma, mert ismeri a körülményeket; és e mellett nem is bírja meggyőzni önmagát, hogy különös helyzetünkben a jogfolytonosság elvéből ily messzemenő alkalmazhatóság következnék. Rendes állapotban így van s törvényt felfüggeszteni nem szabad; de nem tagadható, hogy a 48-iki törvények részben átalakúlásiak, ideiglenesek és pótolandók; a közbeeső 17 év alatt is sok minden történt, a mi új átalakítást kíván s nem lehet szigorú a jogfolytonosság. Kívánná tehát, hogy a revisio kérdésében ne nyilatkozzanak oly határozottan; mert ő fél, hogy ezt „aut-aut"-nak fogják venni, újra megszakad az érintkezés s ennek szándékát ránk hárítják.

Első tekintetre látható, hogy Apponyi kívánsága és javaslata egyszerre eltörölte volna mindazt, a miért a nemzet 17 éven át szenvedett és tűrt. Ebben kerülőn és simán a jogfolytonosságról való lemondás foglaltatik benne, más szóval, elenyésztetése e két eszme szembeállításának: restitutio (visszaállítás) és revisio (módosítás). Deák, világosan nem várta Apponyi részéről, hogy tőle egész politikai múltjának megtagadását kívánja, kihez a 63-iki emlékirat óta meglehetősen közeledett s ezért nagy felindulással és megdöbbentő hatással válaszolt. Beszéde három kivonatban is ránk maradt, de teljesen egyszer sem. A Tisza legbővebb kivonata szerint, lényege ez volt: Ha a főlirat ez a része „aut-aut"-nak fog tekintetni s a további tárgyalást megakasztja, oka nem az országgyűlés, hanem mások lesznek. Ők nem mondják, hogy a válaszig nem tanácskoznak s bevárják a restitutiót; hanem igenis tanácskozni akarnak a restitutio reményében és ha senki sem áll, mint reméli, útjában, meglesz a kiegyezés. Meglehet, hogy a király, látva tanácskozó készségünket, kérelmünket megadja; de ha előre hangoztatjuk a gyökeres eltérést, meglehet, hogy megakad minden, de annak mások lesznek okai. A főkérdés itt az: akarjuk-e mi a jogfolytonosságot s akarják-e fenn elismerni? E nélkül nincs törvény, nincs alkotmány. Törvénynyé semmi sem lehet az uralkodó szentesítése nélkül; de ha ez megvan, egyoldalúlag felfüggeszteni sem lehet. Most pedig pár pontért fel van függesztve minden 48-iki törvény; de az 1715-iki, a pragmatica sanctio és minden más törvényünk is fel van függesztve s ez mind a nagyhatalmi állás örve alatt. Hát a protestáns patenst, a sajtó lenyűgözését is mind a nagyhatalmi állás tette

szükségessé? Ezért nem léptettetnek életbe az 1790-iki törvények sem? Ily módon legjobb lesz azt tenni a koronázási diplomába, hogy az uralkodó csak addig köteles megtartani a törvényt, a míg jónak látja. Ennyire még a salus reipublicae ismeretes elvét sem lehet erőltetni. Azt mondják, nem octroyálnak; de hát lehet-e erősebb octroy, mint a nemzet és uralkodó jogainak alapját tevő törvényekből a nem-tetszőknek felfüggesztése? Mi nem recriminálunk; de az circulus vitiosus, hogy az uralkodó nem állitja vissza a 48-iki törvényeket revisio előtt, mert koronázás előtt nem szentesíthet s a törvényekre letett eskü nélkül nem lehet koronázni. A revisiót mi elfogadjuk, de törvényes úton és nem másként; siker csak így gondolható. Nekünk kötelességünk őrködni az alkotmány felett; nem szabad hallgatnunk és felfüggesztését e hallgatással helyeselnünk; még ha ma kiegyeznénk s visszaadatnék alkotmányunk, akkor is tiltakoznunk kellene az ellen, a mi történt. Leopold is ezzel kezdte 1790-ben s a tiltakozás mégis megtörtént; a mi akkor lehetett, lehető most is. A mi a letölt 17 év alatt történt, mi vagyunk-e annak okai? mi vagyunk-e a megsemmisítési kisérleteknek? mi annak, hogy nincs senki, ki reményei $^{9}/_{10}$-edét el ne vesztette volna az erdélyi leirat után? Mi vagyunk-e okai annak, hogy Erdélyben létrejött az 1863-iki helyzet s a szász nem ismeri el most sem a 48-at, míg a magyar és székely ehhez és az unióhoz tartja magát? Jogaink elvevése után ezek az új zavarok is kellettek-e a nagyhatalmi álláshoz? És mert mindezt más tette, mi hallgassunk s hagyjuk törvényeinket felfüggesztve? A jogfolytonosságot szükséges, czélszerű és kötelességünk kimondani. Az ország ugyan rendelkezhetik a maga

sorsáról; de a mi kötelességünk nem arra tekinteni, a mi hamar, hanem a mi kár nélkül vezet a kiegyezéshez. Hiszi ő, hogy tehetnének oly javaslatokat, melyek hat hét alatt a kiegyezéshez vezetnének; csak a Reichsrathot kellene elismerniök; de ezt az ország nem köszönné meg. Azt mondják, a nemzet kiegyezést akar és nincs az ő nézetén; ám jó, de ha úgy volna is, a haza, a nemzet rendelkezhetik mindenével, de meggyőződésével nem. Mindazokat, mik a javaslatban vannak, meg kellett mondani; szelídebben és több bizalommal ő nem tudta; ha valaki meg tudja mondani jogaink koczkáztatása nélkül, ő szivesen elfogadja, de elhallgatni őket nem lehet.

Erre Apponyi igazolta magát. Ő elismeri a javaslat gyöngéd szerkezetét s csak abnormális helyzetünkre akarta felhivni a figyelmet s a jogfolytonosság elvének koczkáztatása nélkül óhajtott volna közelitést a 48-iki törvények módositásában, mire a trónbeszéd felszólit. A kiegyenlités nehéz; kölcsönös engedékenység szükséges; ő nem akar félreértetni, de ha másként nem lehet, arra is kész. Most Deák is kiegészitette beszédét azzal, hogy a 48-iki módositandó törvények kétfélék: olyanok, melyeken ők és olyanok, melyeken az uralkodó kiván módositást. Az elsőkre nézve munkához fognak, a többiekre az uralkodónak kell javaslatot tétetnie felelős miniszterei által, de szentesitésök csak a koronázás után lehet; amazokra ők a közösügyek tárgyalása alatt tehetnek majd indítványokat. Most Bartal akarta kimutatni, hogy elvi különbség a nagy ingerültség daczára sincs; de Apponyi hangsúlyozta, hogy van; a szöveget azonban a nagy többség, sőt végre Apponyiék is elfogadták.

E beszéd hatása alatt oszlottak el; ezt másnap az Apponyi módosításának tárgyalása követte. Ez a két pont emelkedik ki a négy napi tárgyalásból, mintha csak ezekért ültek volna össze; mert különben Deáktól is helyeselve, még csak Lónyay indítványára vették be az államadósságban részesedés hajlandóságáról a 61-iki felirat ismert pontját s egynehány sort a protestáns patens törvénytelenségéről.

A 30-as bizottság értekezletei tehát tulajdonképen Apponyi és Deák, vagyis az opportunitás és a jogfolytonosság harczává lettek. Előbb, írja Szász Károly, Zsedényi azt beszélte, hogy Apponyiék nem fognak a bizottságban szólani; mert sikerök nem lehet s rejtve is marad, a mit elmondanak. Bejelentik tehát, hogy lényeges kifogásaik vannak a javaslat ellen, de nyilt ülésen, az ország színe előtt mondják el; a győzelem reménye nélkül ugyan, de legalább úgy, hogy támogatásukról az uralkodót biztosítsák s talán híveket is szerezhetnek.

Apponyi azonban szólt és Deák beszéde döntő lett február 5-ikén. Még nagyobb, élesebb lett az összeütközés február 6-ikán, midőn Apponyi módosítása került sorra. Kemény szólt először, a ki beható bírálat alá vette a módosítás négy új eszméjét: hogy törvényes jogaink nyerjenek új megerősítést, áldozzunk belőlük, mert azután az uralkodó fentartja többi jogainkat, vállaljon el az országgyülés valami oly határozatlan és általános felelősséget, minőt Apponyi kiván, végül, hogy minő súly nyugszik a magyar országgyűlés elhatározásán. Ezek mind veszélyes, részben lehetetlen elvek, meg kellene miattok az egész feliratnak változnia, ezek a jogfolytonosságot csak a miniszterség kérdésévé akarják tenni; ha

a Deák-párt ma ilyesmit 48 után elfogad, erkölcsileg meghalt; ez nem is tartozik a közösügyekre, hanem a liberalismus kérdése; a felirat pedig éppen a közösügyekre nézve elég megnyugtató.

Apponyinak a Kemény szavaira adott válaszából azonnal kitűnt, hogy az ő indítványának lényege már az első alkalommal a majdnem ugyanezen szókkal kifejezett felelősség elve volt, melyet így kívánt értelmezni: Tartozunk azzal, hogy végzéseink az örökös tartományok fejlődését ne nehezítsék s ezt 48 előtt elismertük; elvállaljuk a felelősséget tetteinkért a magánéletben is és el is vállalhatja az, a kiben „bona fides" van és ő nagyon fontosnak tartja ennek itt nyílt, határozott kifejezését.

Mindenki mondja, hogy Deákot Apponyinak ez, a valódi gondolatot elburkoló javaslata annál inkább felháborította, minél nagyobb volt csalódása abban, hogy a conservativek segítni fognak neki a kiegyezésben; mert a mióta megint ők kerültek a kormányra, folyvást úgy tüntették föl, mintha czéljuk ugyanaz volna, mint az országé és nem elveikben, csak a kibékülésre vonatkozó eljárásban különböznének. Most Apponyi február 5-iki beszéde megmutatta, hogy a különbség gyökeres, elvekbe vágó, olyan, melynek a kiegyezés rögeszméje; de ők azt hiszik, hogy az ország többségének hangulatára támaszkodva, a kormányzat élén megtarthatják a helyzetöket.

Deák azonban legkevésbbé sem kívánt kiegyezni minden áron. Felállott tehát Apponyi nyilatkozata után. „Egy szót a felelősségre nézve"; ezzel kezdte és tartott egy bámulatos, a maga nemében egyetlen, de az Apponyi módosítását s vele az opportunitás egész politikáját tönkretevő szónoklatot, melynek —

fájdalom — csak két rövid kivonatát ismerjük Lónyay és Tisza jegyzeteiből. Ha az ország mondja ki a felelősséget, — mondá Deák — az nem lehet puszta szó vagy hetvenkedés; az Apponyi által emlegetett erkölcsi felelősség minden becsületes embert illet; ez azonban más és ez sem vonatkozhatik a netalán lehető tévedésekre. E mellett az ország által kimondott felelősséget valamely testületnek képviselnie kell s ez csak felelős miniszterium lehet; ilyen testület nélkül nincs felelősség. A módosítvány azt mondja: „tiszta lelkiismerettel vállaljuk el a felelősséget minden feladatra nézve, mely alkotmányos jogainknak szabad gyakorlatába vág". Akár a stylus, akár az ő hibája, ő ezt nem érti. Azt is mondja Apponyi: „és minden következményekre nézve, mely önálló törvényhozói intézkedésünkből közvetve a birodalom állapotjára és alkotmányos jövőjére háramland"; e szerint tehát a következményekre is felelősséget kellene vállalnunk. Jogi felelősség lesz-e ez? az képtelenség. E mellett mind, a mit teszünk, csak sanctionált törvény által történhetik; de akkor a felelősséget az uralkodónak is hordania kell. Helyes volna-e ez? Ha pedig erkölcsi felelősséget ért Apponyi, ez is éri az uralkodót s ez nem való a feliratba. A szándékra, az akaratra vonatkozólag elfogadja az erkölcsi felelősséget, de ezt felesleges kifejezni; oly felelősséget, minőt Apponyi gondol, el nem fogadhat.

Ekkor Andrássy felhívta Apponyit, hogy magyarázza meg, mit akar itt érteni; mert a többi csak szerkesztés kérdése volna. Erre ő csak azt felelte, hogy ő a feliratban elszórt gondolatnak egységes kifejezését tervezte; nem akart új eszmét tenni bele, csak felelni a trónbeszédre, hogy az uralkodót s a

birodalmat kisegitjük; ez felelet volna szeptember 20-ikára. Utána Bónis és Nyáry egyaránt helytelenítették a módosítást; Bartal pedig felhívta Apponyit, hogy vegye vissza. Deák röviden jegyezte meg, hogy nekünk szeptember 20-ikára nem kell felelnünk; mert nem miattunk, hanem a februári patens bukása miatt adták ki. Bartal azonban kipattantotta, hogy a módosítás tényleg új elvet akar bevinni a feliratba s ezt most már Apponyi is elismerte. Az új elv az volt, hogy az uralkodó elismeri a trónbeszédben a birodalom súlyos állapotát; a módosítás pedig burkolt feleletet foglalt magában, azt éppen, a mit vártak a kormánykörök az országgyűléstől; tudniillik, hogy kötelezettséget vállal e bajokra nézve s elismeri és méltányolja a jelen helyzet követelményeit. Ez lett volna a trónbeszéd által pengetett húr visszarezgése, mit Apponyi most újra úgy emlegetett, mint a kiegyezés feltételét.

Ekkor Deák újra felelt s azt mondta, hogy ő ezekre gyöngédségből nem terjeszkedett ki, mert kerülni akarta a recriminatiókat. A birodalom súlyos állapotának a nemzet nem oka; a február 26-iki alkotmányt felfüggesztő szeptember 20-iki patenst nem a nemzetért adták ki; a nemzet talán azért is, a mit mások és ellene tettek, vállaljon felelősséget? A mit a nemzet tehet az áldozatkészség és önmegtagadás terén: azt a felirat megmondja. „Áldozatot hozhat az ország pénzben és vérben, de jogokban nem.“ Ezt nem kell bővebben magyarázni. Törvényt lehet ugyan megváltoztatni, akár a legfontosabbat is, mint a jus resistendivel történt 1687-ben; de ezt nem áldozatból tette a nemzet, hanem a belső béke kedvéért s minthogy a válasz nagyon eltérne a trón-

beszédtől, jobb rá nem felelni másként, mint a felirat teszi.

Apponyi élesen jegyezte meg, hogy ha recriminatiókról van szó, nemcsak mi, hanem az uralkodó is tehet nekünk recriminatiókat; ezt ő sem óhajtja, mert a kiegyezés szándéka megvan mindkét oldalról. — Ha recriminatióról van szó, a hatalom tehetne, mert erős; azonban nem tehetné jogosan, — veté ellene Tisza. Ezzel a kérdés eldőlt, Apponyi engedett, azzal a megjegyzéssel, hogy kötelességét teljesítette.

Ennyi a töredékesen ránk maradt vita lényege, mely tehát ugyanazon elv körül forgott, mint a megelőző napi. Tisza maga írja följegyzéseiben, hogy Deák beszédének a felelősségről szóló kivonata csak kis része annak, „a mit akkor dönthetetlen logikával, nagy erélylyel és sok helyen metsző gúnynyal elmondott"; de nem bírta leírni, oly tömör volt a beszéd s annyira követték egymást az okok és érvek. „Kár pedig, hogy ez egész terjedelmében fönn nem maradt." Körülbelől ugyanezt mondják mások is; de a csodálat sokkal nagyobb jeleivel. Mondják, hogy csak úgy ömlöttek Deák ajkáról az érvek, a dönthetetlen axiomák s hatalmas felindulása csodálatos erőt, rendkívüli hatalmat adott nekik. „A magyar törvényhozás történetének legszebb lapja üresen áll; — írja Szász Károly egy jelen voltnak előadása után, — nem volt gyorsíró, ki Deák beszédét följegyezze, melyet, fájdalom, csak huszonkilenczen hallottunk, holott annyi milliónak kellett volna hallani. Deák a szó legszorosabb értelmében magát múlta felül s mindazon szónoklatokat és mindazok legjelesebb szónoklatait, kiket valaha hallottunk. Nem adnám sokért, ha még egyszer, a nyilt házban ily módon ismételnék Apponyiék

a támadást s Deákot kényszerítenék, hogy megint oly szent haraggal lépjen föl ellenök; ámbár kérdés, neki is sikerülhet másodszor ugyanaz?" Ezt oly ember mondta, a ki Kossuthot és minden más nagy szónokot hazánkban többször hallott. Jókai ezt az élczet mondta e beszédre, hogy „Apponyiék addig kerülgették a tigriseket (balközépiek), míg az oroszlánra bukkantak". Igen! mindez úgy van; de nem kell feledni, hogy Deáknak a jogfolytonosságról, felelősségről, áldozatokról szóló február 5-iki és 6-iki beszédei éppen úgy szóltak Apponyiéknak, mint saját pártja szélsőjobb felé hajló részének.

Ez kitünik abból, a mint a pártnak ez a része a feliratot fogadta, midőn február 8-ikán felolvasták és február 15-ikére napirendre tűzték. Első sorban is Deák felirata rendkivül megdöbbentette a kormányköröket, de fel is bosszantotta. Ennek Majláth határozott kifejezést adott február 10-ikén, midőn Bartalnál Deák, ő, Eszterházy Móricz és Sennyey Pál a Majláth kivánságára értekezletet tartottak. A kormánykörök felfogása az volt, hogy Deák a feliratban túlment azon a programmon, melyet 1865 tavaszán közzétett; Deák pedig mindabból, a mi azóta történt, egész a választásokig, melyekben a kormány az ő hiveit támogatta, azt hihette, hogy az uralkodó helyesli politikáját s kiindulásúl elfogadta és most azt kell látnia, hogy bizalmatlanság van iránta, pedig ő hű maradt álláspontjához. Éppen ezért Majláth felhivására, hogy a felirati vitát vezesse, azt felelte, hogy sajnálja, de az utolsó napok eseményei után, még saját pártjában sem akar közvetítő lenni. Az ő czélja az volt, hogy az országot egyesitse, a kiegyenlitést az ország nagyobb részének megelégedésére

hajtsa végre; ezt, úgy látszik, a kormánykörök félremagyarázták.

Saját pártja zömének s az egész balközépnek nemcsak tetszett Deák e programmja, hanem az elragadtatás minden fokozataiban dicsőítették, a mi természetes. Ugyanis, ha ők ragaszkodtak a 61-iki felirathoz, akkor ebben csakugyan megnyugodhattak; mert elvei teljesen azonosak s a jól felfogott körülmények mérlegelése miatt, csak a következőkben különbözik: hangja, a királynak a jogfolytonosságra nézve megváltoztatott álláspontja és bizalmat gerjesztő közeledése miatt, szelíd, tisztelettel és melegséggel telt; sok minden, mi a 61-iki feliratokban benne van, ebből hiányzik, mások, mik ott részletesen ki vannak fejtve, csak érintetnek; nincs egyetlen pontja, mely elzárná akár a közeledést, akár a további alkut; végül lényeges és a kiegyezésre vezető nagy engedmény biztosítása benne az adott helyzetnél fogva az, hogy az átmeneti időszakra egy parlamenti felelős kormánynak kész az országgyülés felhatalmazást adni és támogatni a szabályszerű eljáráson túl is, a mi az ország ügyeinek rendes vitelére (pénz-, közlekedés-, adó-ügy, katonaállitás, magánjogi viszonyok) szükséges. Azonban a jogi tér, a 48-as törvényeknek előbb életre hivása, hitlevél, koronázás, parlamenti kormány előleges kinevezése s a szükséges módosításoknak csak azután eszközlése: mindezek ugyanazok, mint 61-ben voltak és az egészet ugyanaz az erős, nemes, férfias, öntudatos szellem lengi át.

De éppen ezáltal a Deák-párt legtekintélyesebb része veszélyeztetve látván a forrón óhajtott kiegyezést, megelégedve nem volt. — Így nem lesz kibékülés! — mondá Szász Károlynak egy tekintélyes

párttag, „az öreg úr“ környezetéből, — a mi nemzeti politikánkat nem fogadják el Bécsben, nem értik a nagy világban. S végre is, mikor az egész világ új politikai irányokat tör magának, elhagyva azon ösvényeket, melyeket a középkortól kezdve a múlt század végéig követett, ragaszkodhatunk-e *csak mi* az ősi hagyományokhoz? — Apponyi is azt mondta a február 6-iki vita után, hogy valószinűleg nem veszi használt gyönyörű csikóinak, melyeket a koronázásra tanittatott be.

Ezt akkoriban jóslatnak vették s ezek előre vetették árnyékát annak, hogy mi lesz a királyi válasz tartalma. Ezért Deáknak a mindenképen kibékülni akaró szűkebb környezetét még egy más körülmény is aggasztotta. Ugyanis az országgyűlés elején mindenki azt hitte, hogy egy átmeneti miniszterium lesz s hogy a legközelebbi jövő egy Apponyi-Majláth-Sennyey conservativ miniszteriumé. Ezt Eötvös világosan jósolta és nem egyszer; ez volt a közvélemény. Ők csakugyan küzdöttek is állásukért és rendszerökért, de elhibázták. Ha ráveszik az uralkodót, hogy a 48-iki törvények életbeléptetése alapján koronáztassa meg magát, röviden, tegyen úgy, mint I. Leopold, ki előbb állította helyre 1681-ben az alkotmányt s azután hat évvel később töröltette el az ellentállási záradékot; vagy tegyen úgy, mint II. Leopold 1790-ben, ki a koronázás előtt nyugtatta meg az alkotmány visszaállitásával a nemzetet, még pedig feltételek nélkül: akkor okvetetlenül nagy többség támogatta volna őket még Deák ellenében is. De a Deák február 5—6-iki beszédei lehetetlenekké tették őket s ezt érezték. Most legalább Andrássyék és Eötvösék nem akartak lehetetlenekké válni; már pedig Deák szigorú álláspontja ezzel fenyegette őket is.

Így a legnagyobb zavar állott elő. Apponyiék előbb külön feliratra gondoltak; aztán azt határozták, hogy az általános tárgyalás alapjául elfogadják a feliratot; de a részletes vitánál beadják módosítványukat. A szélsőbaliak azt határozták, hogy nem fogadják el, mert nincs benne mindaz, mi a 61-iki feliratokban, s nem helyeselhető a kormánynak kilátásba helyezett előleges bizalom; a nemzetiségi képviselők pedig már a felirat szövegében kívántak volna elvi kijelentéseket a nemzetiségek jogairól.

Ily körülmények közt Eötvös, Andrássy, Lónyay Menyhért, gróf Csáky László, Kubicza Pál, gr. Szapáry Gyula és Gorove István tanácskozásra gyűltek össze február 12-ikén Bezerédy Lászlónál. Kifakadtak Deák politikája ellen és Andrássy is azt mondta, hogy a Deák által készített helyzet rá nézve oly nyomasztó, hogyha sokáig így tart, kénytelen lesz magának más utat keresni. Eötvös és Lónyay még keserűbben szóltak. Kétségtelen, hogy ha tehették volna, el is szakadtak volna Deáktól; de mivel az ország közvéleménye mellette nyilatkozott, tehát Deák megnyerését tűzték ki feladatúl, nehogy őt a balközéppel egyesülésre kényszerítsék s pártbomlást idézzenek elő; de kivált Gorove nem titkolta, hogy esetleg Deáktól el kell szakadniok. Ebből is látszik, mennyire igaza volt Deáknak s a közel jövő mennyire igazolta politikáját, midőn a két középpárt egységét akarta fentartani. Ha ezt nem teszi, Andrássyék talán már most föllépnek s Apponyiékkal, meg az erdélyi nemzetiségi képviselőkkel egyesülve, kikre titokban Apponyiék is számítottak, egy külön nagy pártot alakítnak; mert a következő napok megmutatták, hogy Horváth Lajos, Kerkápoly, Vadnay, Somsich,

gróf Zichy József és még mások is csatlakoztak volna hozzájok.

Ily külön pártosztály-értekezlet, mondhatni, naponként tartatott e héten (február 8—15-ig); ezek egyikén, február 13-ikán Bezerédynél vettetett föl az eszme, hogy a nagyhatalmi állásról mégis csak szólani kellene a föliratban s Deákot erre figyelmeztetni kellene. Gorové szólt is neki aznap a kaszinóban, mire Deák azt felelte, hogy ő ennek kihagyása miatt okait kifejtette már s ha valaki felszólalna, ő kénytelen volna ellentmondani. Így határozta el február 13-ikán a főrendiház, hogy házszabályai értelmében, eltérve a 61-iki kivételes esettől, külön felirattal felel a trónbeszédre, melynek czélja, az udvar megnyugtatása, annál világosabb volt; mert január 29-ike óta az uralkodó s a mindenütt legnagyobb szeretettel fogadott királyné Budán időztek, a hol ünnepély ünnepélyt követett s kiknek fogadására a pályaudvaron Deák is megjelent volt.

Az udvar e jelenléte, a királyné aggódó nyilatkozata Andrássynak a magyar viszonyokról, a bécsi lapok álláspontja, mind befolytak a pártok hangúlatára; csak Deákra nem, a ki azonban nemcsak maga tartózkodott a vitától, a mi álláspontja szabatos megjelölése után úgy is felesleges volt; hanem a *Pesti Napló* is mélyen hallgatott a felirattal kapcsolatos kérdésekről egész január—február hóban; és míg a bécsi lapok szemére hányták, hogy a journalistikában nem igyekszik, mint ők, előkészíteni hivatása szerint a kérdéseket, addig Kemény egész czikksorozatot irt *A választási visszaélések és a verificatio* cz. a., mintha semmi fontosabb dolga nem lenne. Csupán pár támadásra felelt a *Napló*, melyek közül a február 2-iki, az

Apponyista *Magyar Világ*-nak adott válasz, annyiban okozott feltűnést, hogy Deáktól sugalmazottnak mondták, mit azonban nevében azonnal megczáfoltak.

Ily zavarok közt újra csak Deák mentette meg a helyzetet. Tudván, hogy ilyen nehéz kérdést csak a nemzet legnagyobb részének egyesült akarata vívhat ki: azt kívánta, hogy mivel a feliratban úgy is megvan, a két szélső pártot leszámítva, a közegyetértés, tehát a két középpárt tartózkodjék a vitától s végül feleljen egyedül ő a támadásokra. Ezt a jelszót ki is adták a részleges pártértekezleteken; de Eötvös és Lónyay előre kijelentették, hogy szólni fognak. Eötvös okvetetlenül el akarta mondani álláspontját Ausztria nagyhatalmi állásáról s ha már erről nem lesz is semmi a föliratban, legalább tudják meg Bécsben s az udvarnál, hogy ők ezt helyeslik és akarják. Ez tehát a közeledésért történt volna. Azonban Szász Károly irja, hogy a megállapodás a hallgatásra nézve nem lett párthatározattá s nem is bírt azzá válni; különben sem volt nagy a fegyelem, sőt a bizalom sem azok iránt, kik Deák nézete tolmácsainak nevezték magukat s igy elhatározták, hogy a vita menetéhez fognak alkalmazkodni. Mert általában is nagy baj volt, hogy a párt nem közvetetlenül Deákkal értekezett és a tizennyolcz megbízott néha olyat is az ő akaratának mondott, a mi később nem bizonyúlt annak s általában a vezetők nem sokat törődtek a párt többségével.

Így kezdődött meg az általános vita február 15-ikén Bartal György háromórás beszédével, melyet csupán két rövid megszakitás enyhitett. Azt a feladatot tűzte ki magának, hogy a szélsőjobb-párt álláspontját úgy fejtse ki, mely mellett egyszersmind a

jogfolytonosságot is elismerje s tette ezt főleg az által, hogy a quid juris? elvével szembeállította a quid consilii? elvét, vagyis a jogfolytonossággal az opportunitását. Ezzel nyilvánosan is ki volt fejezve a szélsőjobb ellentétes álláspontja; de azért a felirati javaslat második szakaszánál felvetett kérdést a felelősségről, mely Deák nemes haragját hívta ki a február 6-iki bizottsági tárgyaláson, a nyilt ülésen nem hozta elé egyenesen sem Bartal, sem Apponyi s Bartal, a párt nevében, csak a 31—32-ik, tehát a jogfolytonosságról szóló pontokhoz adott be február 16-ikán módosítást.

Eötvös a maga nevezetes beszédét febrár 16-ikán mondta el, melynek mindjárt elején kifejezte hosszas helyeslés közt, hogy a feliratot egészében és részleteiben elfogadja, tehát a nagyhatalmi állást nem kívánta bevétetni. A beszéd, mely ugyanazt az alapelvet fejezi ki, melyet már képviselői programmbeszédében s röpirataiban többször elmondott, inkább szólt Bécsnek, mint nekünk és czélja annak bebizonyítása volt, hogy ők „a birodalom biztossága" kifejezésbe, mely birodalomnak hazánk és Ausztria egyenjogú tagjai, ennek nagyhatalmi állását nemcsak beleértik, hanem hazánk legfőbb érdekei egyikének tekintik; az, hogy az alkotmányos Ausztriával s nem az uralkodóval kell kiegyeznünk, nem nehézség, sőt Ausztria alkotmányossága a mienknek is biztosítéka; végül, ha a birodalom fennállása, mint a világ hiszi, európai szükség s ha fennállása, mint mi hiszszük, csak alkotmányos szabadság által lehetséges, a formákat meg is fogjuk találni rája.

Sokkal érdekesebb ennél az, a mit Eötvös Falknak írt a beszédről február 19-ikén. „Deák nem akarta

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

hogy diskussio legyen s így egész tevékenységemre s erélyemre volt szükségem, hogy azt előidézzem. Legjobb barátaim elhagytak, sőt nehezteltek, mert magamat a szólásról lebeszélni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre, nemcsak azért, mert practice megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi* állás, melynek megemlítése az adresseben kerültetett, sőt melyről most szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diskussiónak egyik főrészét képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a constitutionalis érdekek ugyanazonosságáról győződik meg s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua nonja, a kiegyenlítés — nem mondom: azonnal — de biztosan sikerülni fog s ezt legalább a képviselőház többségével elértem". Az bizonyos, hogy Eötvös beszéde a bécsi centralista körökben nagyon jó benyomást tett, az *Alte* és *Neue Presse*, *Ostdeutsche Post*, *Wanderer* mind nagy rokonszenvvel fogadták s még jobban kiemelték az egész ház rokonszenvét, melylyel ez az Eötvös beszédét üdvözölte.

Majdnem felesleges megemlíteni, hogy Zsedényi Ede, a ki 1861 után is állandóan 47-es alapon maradt, most is egy árnyalattal conservativebb volt Bartalnál. Bartalnak különben Ghyczy felelt s az egész vita alatt senki sem világította meg a kérdést több oldalról, mint ő. Azt lehet mondani, hogy beszéde a felirati javaslat eszmemenetének magyarázata s a mint kifejtette az „ausztriai birodalom" elnevezésnek Lajthán túli és inneni értelmezését vagy a felelős kormány kinevezésének szükségét s ezzel szemben a 48 előtti tractusok menetét: mindez e beszédnek nagyobb, mint csak alkalmi

jelentőséget ad; abban a részben pedig, melyben a magyar nemzet ragaszkodását rajzolja a régi alkotmányhoz, szokatlan fölhevűlés és melegség van.

Ez volt az utolsó beszéd, melyet a ház meg akart hallgatni. Általánosan szavazást sürgettek; a szónokok csakugyan egymás után lemondtak, mert mondani már alig lehetett valamit. Közben Apponyi más napra kérte beszéde elmondhatását s oly zavar támadt, hogy végre Deáknak kellett csendet csinálnia, ki így kezdett szólni: „A tanácskozás rendéhez, vagyis inkább — bocsássanak meg a tisztelt képviselők — a tanácskozás rendetlenségéhez kívánok szólani". Erre aztán újra hallgatni kezdték a beszédeket, miközben gr. Keglevich Béla élesen kelt ki a szélsőjobb ellen, melynek szónokai, a felirat pártolásának ürügye alatt, leglényegesebb pontjait leszállítják; „jobban szerettem volna, — tevé hozzá, — ha azon urak, kik szólottak, nem azon modorban szólottak volna, hanem egyenesen megtámadták volna; mert, míg így egyrészről ámítják a fejedelmet azzal, hogy más nézetben vannak; meggyőződésükre nézve ámítják másrészről a nemzetet is". Ez a zajos helyesléssel fogadott pár szó jelezte a szélsőjobb különválását s erre az egyenes felhívást.

Február 17-ikén már indítványt is adott be Ónossy Mátyás a vita abbanhagyására; de ekkor már lényeges változás állott be a helyzetben. Jobbnak látszott, ha mindenki elmondja, a mi szívén fekszik; a király és királyné is állandóan figyelemmel kisérvén a tárgyalásokat, az uralkodó egyenes óhaját fejezte ki, hogy a képviselők szóljanak, mert nemcsak a felirat szellemével, hanem az egyénekkel is meg kívánt ismerkedni. Most tehát Ónossy indítványára, Tisza s utána Deák

is, a diskussió folytatását indítványozta, sőt indokolta is azzal, hogy a megyékben politikai élet nem lévén, a nyilvános tárgyalás az egyetlen valódi nyilvánosság. Ehhez még egy lélektani elvet csatolt, egy általános igazságot, milyenekben Deák beszédei gazdagok, midőn így szólt: „Az eszmecsere nem élesíti, hanem enyhíti a tanácskozásokat. Az elfojtott szó sokszor több keserűséget okoz, mint a kimondott őszinte, szabad szó".

Erre továbbfolytak a szónoklatok. Gróf Apponyi 17-ikén mondta el körülbelől ugyanazt a beszédet, melylyel a 30-as bizottságban módosítványát indokolta; de elhagyva belőle a felelősségre vonatkozó részt s kiemelve csupán azt, hogy mivel a birodalom ausztriai része a szeptember 20-iki patens által miattunk vesztette el alkotmányát; tehát feladatunk egyfelől figyelni a birodalomnak európai szükségesség által igényelt állására, másfelől a birodalom másik részének alkotmányára moralis befolyást gyakorolni. Ezáltal a sors világtörténelmi szerepre hívta el Magyarországot s óhajtása, hogy a döntő alkalommal nyomatékosan bírjon föllépni.

Ez valóságos programmbeszéd volt, mint az Eötvösé s milyet még Andrássy mondott; mert Tisza Kálmán jeles beszéde első sorban polemikus irányú volt Bartal, Zsedényi, gróf Széchenyi Béla és gróf Keglevich István ellen. Andrássy czélzatosan annak a hatalmi állásnak a centralista iskola miatti gyengülését emelte ki, mely 17 év alatt állandóan mutatkozott Ausztria külügyi helyzetében s ennél élesebb kritikát erről senki sem mondott nálunk. A végeredményt így formulázta: „Ausztria a pragmatica sanctio alapján alakult és a legnehezebb viszonyok között nemcsak fön-

tartotta magát, de nagy európai befolyást gyakorolt. Minden kisérlet, mely ezen szerződési alap ellenében Magyarország beolvasztására, az államegység keresztülvitelére történt, történt legyen az akár az absolutismus, akár a szabadság nevében, csak a birodalom erejét csökkenti és anyagi és erkölcsi bajainak lett okozója. Ebből az következik, hogy Ausztria kivételes állam, mely az egység által nem lehet erős, hanem csak lehetetlen; s hogy Ausztriának választani kell érdekegység s kormányzati egység között, egység meg egyesség között".

Február 20-ikán fejezték be az általános vitát. Ez alkalommal Deák rövid záróbeszédet tartott, melyben különösen azt jelentette ki, hogy az elmondottak meggyőződését nem változtatták meg, a Bartal megjegyzései a közösügyekről nem a felirat keretébe tartoznak. Tett végre két kijelentést: egyik az, hogy a felirat mind egészben, mind részleteiben, ennek minden eszméje, alakja, formája az ő meggyőződésével megegyez, de mindezek, legalább, a mi őt illeti, nem compromissum útján jöttek létre;[1] a másik az, hogy „a mely kormányférfiú ezen feliratot a kiegyenlítés valóságos akadályának képes tekinteni, az vagy a kiegyenlítést nem akarja komolyan, vagy éppen olyképen akarja, miképen nekünk azt elfogadni nem lehet és nem szabad". Ez volt felelete a conservativeknek és részben saját pártjának.

A részletes vita február 20—22-ikén folyt le,

[1] Szász Károly azt mondja: „Ezt azon gyakran hallott gyanúsítás ellenében kelle kimondani, hogy Deák eltért húsvéti czikkétől, alkura lépett a baloldallal, s kedvökért sokat beletett a feliratba, a mit különben kihagyott volna." *Egy képviselő naplójegyzetei.* 178. l.

melynek folyamán Deák kétszer szólalt fel. Az elsőben egy kifejezést („kormányoztatni" „kormányozni" helyett) elfogadott, a másodikban Stratimirovics György beszédére rövid indokolással felelte, hogy „Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van". A tárgyalás e három nap alatt a Bartal indítványa körül forgott, a felirat 31—32-ik pontjának módosítására nézve; azaz megújult a február 5-iki vita, azzal a különbséggel, hogy a módosítást most, a kormánynyal egyetértő szövegezésben, Bartal adta be és indokolta február 21-ikén. A 31-ik pont módosításában azt az elvet fejezte ki, hogy az országgyűlés megelégszik a 48-iki törvények alaki érvényességének elismerésével, belemegy előleges módosításukba, a szokott országgyűlési (még 47 előtti) tárgyalások szerint föl is terjeszti őket; de természetesen csak javaslatok maradnak az uralkodó megkoronáztatása utáni szentesítésig. A czél ugyanis az volt, hogy az uralkodó előleges megnyugvást szerezhetvén a módosításokról, nyugodtan koronáztathassa meg magát, de az alkotmány fokozatosan helyreállítható legyen már a koronázás előtti tárgyalások alatt. Tehát ez a jól kigondolt módosítás is elejtette volna a valódi jogfolytonosságot és a miniszterium megelőző kinevezését. Bartal az indokolásban e feltétel elfogadása, mintegy a fejedelemmel kötendő új szerződés után, kilátásba helyezte a megyék visszaállítását s a miniszterium kinevezését, de eltöröltetnék a hadügyminiszterium s a pénzügyi és kereskedelmi miniszterek egyelőre szintén nem s utóbb is, a közös viszonyok megállapítása után, csak az ezek által korlátolt hatáskörrel neveztetnének ki. E módosítást Apponyi elfogadhatóbbá tenni azzal az óvással akarta, hogy e kivételes eljárásból törvényeink szentsége és alkot-

mányunk sérthetetlensége ellen jövőre semmi követ keztetés vonható ne lehessen.

A 32-ik pont végéhez csatolt módosítás lényege az, hogy biztosítja az országgyűlés az uralkodót a 48-iki törvények módosításában a birodalom hatalmi állásának, fejedelmi jogai épségben tartásának, a társországok méltó igényeinek éppen oly figyelembevételére, mint a mennyire kötelessége őrködni a pragmatica sanctióban hazánkra nézve biztosított s a trónbeszéd által is elismert közjogi és belkormányzati önállás sértetlensége felett.

Gorové és Lónyay egyaránt írják, hogy Bartal beszéde sok Deák-pártira „mély hatást" tett és sokan elégedetlenek voltak a felirat nagyon is tagadó álláspontjával; ki is fejezték, hogy nagyon rossz néven vennék Deáktól, ha másnap mereven elutasítaná ezeket, vagy a kiegyenlítés útját teljesen elvágná. Gorové írja, hogy egész nap erről folyt a kaszinóban a szó s mindnyájan érezték, hogy döntő nap előestéjén állanak; mert „az öreg úr" 3—4 napja, tehát Bartal módosításának beadása óta nagyon ingerült.

A döntő pillanat másnap, február 22-ikén csakugyan bekövetkezett. Apponyi elmondta igen jól kigondolt és nagy higgadtsággal készült beszédét s jegyezzük meg jól, hogy sem Bartal, sem ő, nem a jogfolytonosság tagadását állították szembe a jogfolytonossággal, mert ezt szó nélkül elismerték, hanem az opportunitást, tehát a 48-iki törvények revisiójának szükségét éppen a jogfolytonosság tettleges foganatosíthatása végett; mert a lefolyt 17 év eseményei miatt nem gyakorlati politika szigorú következetességgel elvont tanokat állítni a múlt alapjára. Azt Apponyi is kifejezte, hogy a felirat meg fogja ugyan hatni az ural-

kodót, de aggodalmait eloszlatni nem. A törvényhatóságok helyzetéből kiindulva, azt bizonyítgatta, hogy őket újabb rendezés nélkül, éppen a 48-iki törvények hiányossága miatt, nem lehet a jogfolytonosság elve szerint helyreállítani; továbbá bármely és bármily alapon kinevezett miniszterium sem fog rendkívüli felhatalmazás nélkül működhetni, mely hazai közjogunkban új eszme s ily kiterjedésben az egész alkotmányos világban is az volna. A revisio tehát éppen a helyreállítani kívánt nemzeti intézmények érdekében szükséges. A szélsőjobb e beszédei meggyőztek mindenkit, hogy a jogfolytonossághoz ragaszkodás egyértelmű az országgyűlés sikertelenségével és eloszlatásával, a kik azt is hozzátették, hogy a legutóbbi nagy inség ismétlődése esetén újra nem lesz a nemzetnek módja segíteni s általában még nagyobb anyagi bajokba sülyed.

Ha volt tehát beszéd, mely előre óriási várakozást ébresztett, akkor a Deák február 22-iki beszéde volt az. Nyomon követte Apponyiét s a várakozás ellenére, rendkívül higgadt. Az alap benne az, hogy közjogunk szerint kezdeményező joga van a törvényhozás mindkét tényezőjének: nemzetnek és királynak; az ingadozást alkotmányunkban csak az alkotmány tényleges visszaállítása s az ezt követő koronázás szüntetheti meg; ezzel szemben minden elmélet üres, minden igéret semmis; nem egyéb, mint a jog folytonos tagadása. A trónbeszéd sem ismeri el a jogfolytonosságot, hanem erre egy nagy szót használ, a lehetetlenséget; ámde ez nem lehetetlen, csak nagyon nehéz s ezt a felirat is hangsúlyozza. Ennek elismerése helyett a szélsőjobb szónokai a gyakorlati siker érdekében, az opportunitásra hivatkozva, gúnyt szórnak a jogfolytonosság theoretikusaira s ennek nevében útját állják a nemzet

s fejedelem közti bizalomnak. Most tehát az opportunitás ellen fordul, mely igen czélszerű a törvény alkotásában; de a törvény meg nem tartása esetében valódi neve absolutismus. Az opportunitás csinálta 49-ben a tíz évi absolutismust, egy másik opportunitás az októberi diplomát, egy harmadik a februári patenst; mindeniknek emberei csalódtak: csoda-e, ha a nemzet óvatos?

Felelős minisztérium nélkül a kiegyezés lehetőségét alig hiszi valaki az országban; ezt az opportunitás hívei is elismerik. Sőt az általok említett országgyűlési egyezkedéseket is csak az viheti keresztül; annál inkább, mert a feliratban nincs oly pont, mely a tanácskozások további folytatását, a kiegyenlítést meggátolná; sőt e czél miatt a felirat letért a törvényesség szigorú elvéről s annál különösebb, hogy ezt éppen az opportunitás emberei vetik szemére. Igaz, hogy a felelős miniszterium és a megyék visszaállítása nehézséggel járna; de a legnagyobb nehézségek elegendők-e arra, hogy egy nemzet alkotmányának visszaállítását gátolják? Az indemnity bill se zavarjon meg senkit; ez a szó a feliratban nincs s e tekintetben forduljon csak a nemzet bizalommal az uralkodóhoz, majd megteszi a lehetőt; lehetetlent pedig ők nem kívánnak.

Rátér a módosítás második részére, mely a „birodalom hatalmi állásá"-t említi. Ő a pragmatica sanctión alapuló feliratba nem vette s nem vehette bele; de szükségtelen is, mert ha a tényezők megvannak, a birodalom nagyhatalmi állása meglesz, ha pedig hiányoznak, hiában decretálják. A birodalom egységét is sokan és mindegyre emlegetik Ausztriában. Ha ez alatt azt értik, hogy előbb kell egy egységes nagy birodalom s a mi ennek autonomiájából meg-

marad, oszszák ki az egyes népek közt: akkor ezt az egységet mi nem fogadhatjuk el; tehát a birodalomnak másként kell alakúlni s ezt ő így gondolja: „Egymástól függetlenek vagyunk s ők is, mi is függünk a közös uralkodótól. Rendezze tehát mindenik magát egymástól függetlenül saját fejedelmének hozzájárulásával s a miben ezen, egyébként különálló országoknak a közös érdekek tekintetéből egymással érintkezniök kell: az képezi a valósággal közös viszonyokat, vagy, mint nevezni szokták, a közösügyeket, melyeknek meghatározása s kezelésök módjának megállapítása teendi a közöttünk és közöttük szükséges kiegyenlítésnek tárgyát".

Végül reátért az országgyűlés eloszlatására s ugyanazt mondván, mit a bizottságban, hogy ha az új háznak, mint a nemzet közvéleményére és elhatározására hivatkozásnak, véleménye más lesz, akkor ő, mint polgár, meghajlik; de a ház lelkesült tapsai közt tette a következő kijelentést: „A nemzet tehet a maga jogaival, a maga állásával, a mi neki tetszik; én csak azt tehetem, a mi szabad; a nemzet rendelkezhetik életemmel, vagyonommal és minden tehetségemmel; de meggyőződésemmel nem". Azokra a hírekre, hogy a kormány nem tudja, minő eszközöket fog használni, azt felelte, hogy ő felsége más, mint becsületes eszközök használását megengedni nem fogja; ez az ő hite. Csak azt nem helyeselné, hogy a nemzet a kiegyezéstől várható nagy orvoslásra nézve ámittassék, hogy ezáltal jogfeladásba vitessék bele; mert a bajok a kiegyezés esetén sem szűnnek meg azonnal és a nemzet csalódása rettentő volna kettős vesztesége miatt.

Ez a beszéd tartalma, mely tehát lényegében ugyanaz, mint a melyet rögtönözve tartott a február

5-iki bizottsági ülésen. A hatalmas és még Deáktól is meglepő beszéd, különösen az opportunitás jellemzésében és elítélésében, a valódi alkotmányosság és alkotmányos kormányzás érdekében, tüneményszerű s annál meglepőbb volt, mert rögtönzöttnek látszott s a közvetetlenség melegével, erélylyel és fiatalos hévvel volt előadva; az erős, mély meggyőződés pedig elragadta a hallgatókat. Ez az ellenállhatatlan erő és hatalom, mely lerontotta az ellenfél kiszámított érveit, dialectikai fordulatait: még egyszer egyesítette az egész házat; mert másnap Bartal szenvedélytelen hangon kifejezvén, hogy módosításával csak a felirat illető helyének tiszta értelmezését kívánta elérni s ebben most meg levén nyugtatva, javaslatait visszavonja. És igaza volt Gorovénak, midőn azt írta, hogy Deák sohasem mérsékeltebb, mint midőn fel van indulva; csakugyan beszéde a rajta átvonuló gúny daczára is a kifejezésekben rendkívül higgadt. Írják az egykorúak, hogy tisztán, egyszerűen, értelmesen beszélt; de nagyobb hatást kereső módot nem használt. Egyszerű, kerek mondatainak súlya, meggyőző ereje s a megindító hang, mely a helyzethez mérve emelkedő, átható, megragadó volt: az érdekeltség, lelkesedés, meghatottság szokatlan érzelmeit, örömet, gyönyört és megilletődést ébresztett s mint ilyen, az egész ülésszak legfontosabb beszéde, mely mint mű, egységben és hatásban az 1866-iki első s második feliratát egyaránt meghaladja. Voltak természetesen éles részei, kivált az Apponyiék ellen intézettek, de egész irányzatában mégis békülékeny maradt; egyszerre volt igazságos és kímélő, szigorú és szelíd, a jog erős védője és loyalis alattvaló. Így, noha mindenki azt hitte, hogy Apponyiék a bizottsági kudarcz után hallgatni fog-

nak, felszólalásaikkal nemcsak megszerezték a magyar országgyűlés egyik legszebb diadalát, hanem az egész helyzet tisztázását mintegy akaratlanúl is elősegítették. Mindenki belátta, hogy a conservativek jövőre lehetetlenné vannak téve és most határozott állást kell elfoglalniok: akarják-e Deák vezérségét, kit magokhoz kivántak kapcsolni s e miatt kettős politikát folytatva, nem világosították fel az uralkodót a valódi hangulatról, azt hitetvén el vele, hogy a nemzet örömmel fogja a kibékülés felajánlott módját megragadni s ők a kormányon maradhatnak; vagy pedig a közvélemény ellen szegezve magukat, újra az absolutismus felé fognak hajolni, vagy végül egy új házzal fognak még egy kisérletet tenni? Ez egyszersmind világossá tette azt is, hogy azok a miniszteri névsorok, melyek most közkézen forogtak s az egyesülés lehetőségéről szóltak a conservativek, meg Eötvös és Lónyay közt, most már egyenesen lehetetlenek.

Deák beszédének hatása alatt azt lehetett volna hinni, hogy a vita be van zárva; de bizony lefoglalta a következő napot is. Deák háromszor is felszólalt az eredeti szerkezet mellett, melyek közül először Bartalnak válaszolt, jogosúltságát védve a parlamenti fegyverek közül az iróniának, másodszor Miletics Szvetozárnak, ki egy kis nemzetiségi vitát idézett fel, harmadszor a zsidókra nézve tartott rövid beszédet, helyeselvén a vallások viszonos egyenjogúságát, de nem tartván a feliratba valónak. A ház február 24-ikén fogadta el, a kibékülés megható jelenete kiséretében, a feliratot, mely alkalommal a szélsőbaliak ellenpróbát követelvén, heten álltak fel ellene. Ekkor sorshúzás útján egy 36 tagú bizottságot küldött ki a ház, melybe általános éljenzés közt Deák is belekerült,

hogy a királynak átnyujtsa s ezzel az első felirati vita, miután aláírása február 26-ikán a ház előtt megtörtént, a házban befejeződött; de a Deák nagy beszédének hatása országos lett, a minek bizonysága a számos bizalmi nyilatkozat, melyek egymást követték.

HARMADIK FEJEZET.

Második felirat 1866-ban.

A KÜZDELEM TERMÉSZETE. — A TRÓNBESZÉD VALÓDI CZÉLJA. — DEÁK ÁLLÁSPONTJA. — ÖRÖME AZ EGYSÉGEN. — A FELIRAT HATÁSA. — A FŐRENDI FELIRAT. — A KORMÁNYKÖRÖK ÁLLÁSPONTJA. — Ő FELSÉGE DEÁK BESZÉDÉRŐL. — A FELIRAT ÁTADÁSA S A KIRÁLY VÁLASZA. — DEÁK INDÍTVÁNYA A KÖZÖSÜGYI BIZOTTSÁGRÓL. — ENNEK HATÁSA. — A KIRÁLYI LEIRAT. — BELCREDI BEFOLYÁSA. — A LEIRAT TARTALMA. — FELIRATI BIZOTTSÁG. — ELVEK. — A FELIRAT A BIZOTTSÁGBAN. — TARTALMA. — A FELIRAT TÁRGYALÁSA. — A FŐRENDEKNÉL. — KÖZBENESŐ VITA S OKAI. — ANDRÁSSY CZIKKE. — A VITA LÉNYEGE. — A FŐRENDI VITA A FELIRATRÓL. — JELENTŐSÉGE. — A FELIRAT ÁTADÁSA.

Az a harcz, mely egyelőre még mindig a nemzet és uralkodó közt folyt s mely a kétség és remény hullámain hányta a kedélyeket: alapelvében ugyanolyan volt, mint melyet Deák már egyszer 1839/40-ben megharczolt, akkor csak a szólásszabadság nemzeti jogáért, most a 48-iki törvények előleges visszaállításában kifejezett jogfolytonosság alkotmányos elvéért. Senki sem érezhette volna jobban, mint Deák, hogy ez a döntő kérdés, a melyben pártja nem annyira szilárd ragaszkodásával tűnt ki, mint inkább azzal, hogy némileg meg akarta kerülni a kérdést s az alkudozás lejtőjére vinni, a mi Deák nélkül kétségtelen, hogy megtörtént volna. Midőn pedig azt látta, hogy ez Deákkal lehetetlen, nélküle pedig önmagát tenné lehetetlenné:

akkor nem tágított ugyan mellőle, de némileg a néző szerepében szemlélőjévé vált a korona és Deák, vagyis a conservativek által vezetett uralkodói ellenállás és a Deák szilárd magatartása közötti küzdelemnek.

Deák látta, hogy a conservativek szellemi és anyagi érdekeinket dobták bele a közjogi kérdések mérlegébe. A trónbeszéd a pragmatica sanctio elismerése és közeledő, békülékeny hangja daczára, közjogi legfontosabb kérdéseinkben a 61-iki országgyűléshez intézett követeléseket fentartja, azzal a különbséggel, hogy az októberi diplomát és februári patenst octroy helyett megfelelő módosítás végett az országgyűlésnek adta át; de azzal, hogy ezek felfüggesztésének ideiglenes jellegét fentartotta, továbbá a pragmatica sanctio elismerése daczára, egyetlen oly törvényünk sem állíttatott helyre, melyeknek megelőző módosítása nem kívántatott: tehát a trónbeszédben még a jogvesztés végleges elvetése sincs egyenesen kimondva, még kevésbbé tettleg megsemmisítve; a pragmatica sanctio is tágabb körre van kiterjesztve s belőle oly következtetések levonva, melyek annak helyes értelmezéséből nem következnek; végül a birodalom egységének és nagyhatalmi állásának eszméje úgy van odaállítva, mely előtt minden egyébnek meg kell hajolni. Ennek nevében a 48-iki törvények módosítását, mint előleges feltételt állítja oda; csak abban enged, hogy a kezdeményezéssel az országot kínálja meg a 48-ik év előtti országgyűlési alkudozások módja szerint.

Eképen kivált a 48-iki törvények lettek a viszály tárgyai. A trónbeszéd lehetetlennek mondja ki ezek előleges visszaállítását, mert ellenkeznek az uralkodói jogokkal, a birodalom nagyhatalmi állásával, az örö-

kös tartományokhoz való viszonynyal s melyek nem ellenkeznek is, annyira hiányosak, hogy visszaállításuk zavarokra adna okot. Ezekkel szemben Deák álláspontja csak a szigorú jogfolytonosság lehetett; alapjában nem mondott s egész múltjánál fogva nem mondhatott mást, mint azt, hogy élő törvénynek előbb élnie kell, mielőtt meg lehetne változtatni; tehát a 48-iki törvények tettleges életbeléptetése előtt ezek módosítása nem törvényes; a király nevében gyakorlandó kezdeményezési jog ebben is csak a felelős miniszeriumot illeti; végül egész alkotmányunkkal s általában az alkotmány szellemével ellenkező, veszélyes elv, sarkalatos törvényeinknek koronázás előtti kérdésbe vevése.

Ismerve mind e körülményeket és ellentéteket: teljesen behatolhatunk Deák lelkiállapotába, küzdelmeinek, belső harczainak titkaiba és lelkének nagyságába, midőn átment a csalódás összes keservein, látva, hogy a főrendiház külön válaszfeliratot készít; de bepillanthatunk örömébe is, midőn Bartal egy éjszakai megfontolás után visszavonta módosítását s ő az egész képviselőházat egyesíthette, mire Bartalról tartalék nélkül megjegyezte, hogy „nekem legalább, igen szives belső örömet okozott". „Örömet okozott azért, mert csupán azon okból vette vissza, minthogy meg van nyugtatva; pedig minél több ember lesz a hazában, a ki bármely lépésünk által meg lesz nyugtatva, azt annál nagyobb szerencsének tartom." Ennek főképen azért örült, mert így a kiegyezés őszinte akarata megmaradt a kiegyezés mohó készsége nélkül.

Ez a szilárdság okozta, hogy Bécsben is egészen más szemmel kezdték nézni a paritás elvére alapított dualismust. Midőn a felirat február 8-ikán ismertté lett,

a *Wiener Abendpost*, a birodalmi kormány közlönye, az egészet az általános állami követelményekkel összeférhetetlennek, a külön felelős miniszteriumot, a municzipiumok helyreállítását, végre a 48-iki törvények revisio nélküli életbeléptetését „az elérhetők mértékét" meghaladóknak nevezte, s azt a reményét fejezte ki, hogy az országgyűlés majd törli belőle e részeket. A többi bécsi lapok legnagyobb része kifakadásokkal fogadta a feliratot, főleg, mert mind enyhébbet vártak. Nyomban az egész birodalmi kormány Budára sietett, sűrű tanácskozást tartottak a magyar kormány tagjaival, úgy látszik, az volt az első megállapodás, hogy egy nem teljes magyar miniszterium adassék meg; pl. külön hadügyminiszter nem, de pénzügyminiszter igen, ha a kiegyezés pontokba foglaltatik. Ez világosan a dualistikus eszme győzelme volt s hogy ez megtörténjék, mint Bartal beszéde mutatja, csak az országgyűléstől függött, de éppen e magatartás miatt ejtették el. A főrendiház külön felirata s Apponyiék törekvései a felirat mérséklésére e megállapodásokkal állanak kapcsolatban.

Időközben mondhatni az egész bécsi sajtó megváltoztatta nézeteit, különösen midőn látta, hogy a magyar országgyűlés nem fenyegeti a Lajthán túli alkotmányos törekvéseket. A szabadelvűek lapja, a *Telegraf* majdnem a magyar álláspontot fogadta el; a centralistáké, a *Neue Freie Presse*, lemondott a tágabb Reichsrath s az összbirodalom képviselete eszméjéről; elfogadta, hogy a szűkebb Reichsrath, mint a nyugati tartományok képviselete, tárgyalja ezeknek külön alkotmányi kérdéseit s a közös kérdésekről egyezkedjék a magyar országgyűléssel.

Ez mind a felirathoz közeledést jelentett. Annál

hátrányosabb volt a főrendiháznak gróf Szécsen Antaltól kidolgozott s február 19-én benyujtott külön felirata; nem mintha tartalmában lényegesen különböznék az alsóházétól, hanem mert visszatérve a régi államiratok modorához, mindazt elsimitni és kikerülni akarta, a mi tiszta és félreértés nélküli kimondást igényelt, s minden benne majdnem megfoghatatlanúl szétfolyó. De a közjogi vitákban megélesedett szem néhány aggályos pontot tartalmában is találhatott. Ilyenek: nem mondja ki szabatosan, hogy az októberi diplomát sem tartalma, sem alakja miatt nem fogadhatjuk el; nem körvonalozza tisztán a felelős kormány szerepét; nem mondja ki határozottan a municzipiumok újra életbeléptetését; az unióról szóló 1848: VII. t.-cz. beható megfontolását igéri, mintha újra át kellene vizsgálni; a jogfolytonosságot elvben elismerve, ezt a gyakorlati foganatosítástól nem hiszi „tartósan" elválaszthatónak, miből következik, hogy rövid időre elválaszthatónak gondolja; a törvények módosítására nézve „a törvényhozás rendes útja" határozatlan kitételt említ, a mi a 48 előtti alkudozások eszméjére vezet. Mindez azt mutatta, hogy a felsőház többsége még mindig 47-es és ellensége általában a parlamenti felelős kormánynak.

Ez a széthúzás tette oly szükségessé a Deák február 22-iki beszédét, éppen azon a napon, melyen a főrendiek feliratát egyetlen ülésen letárgyalták. E körülmények közt, már a feliratok átnyujtása előtt, el volt kormánykörökben határozva, hogy annyi engedményről nem lehetvén szó, egy korlátolt felelős kormánnyal kisérletet sem tesznek; hanem a válasz mondja ki nyiltan és félreértés nélkül, hogy a birodalom érdekében Magyarországnak mi adható s ez

mit tartozik engedni. Az uralkodó a Deák nézeteit tehát nem fogadta el, sőt némi csalódás látható e napok eljárásaiból a miatt, hogy a hosszas, a kormány által döntőnek remélt budai időzés sem bírt kedvezőbb eredményt kivívni. De az, a mit február 26-ikáról tudunk, mégis azt bizonyítja, hogy az udvar nem hitte mindezt az országgyűlés végső szavának s legkülönösebben mutatja ezt a február 26-iki udvari estélyen az uralkodó hosszas beszélgetése Andrássyval, a ki a szokott bevezetések után Deák beszédére terelte a szót, kérdezvén, hogy ő felsége olvasta-e?

— Igen, olvastam; — felelte az uralkodó, — nem mondom, hogy nincs benne közeledés; de mégis azt találom, hogy sokat vett fel a baloldal nézeteiből. Az uralkodó tehát már tudta azt a hírt, hogy Deák az egység kedvéért compromissum-feliratot készített s ezért volt helyes Deák azon kijelentése a házban, hogy ez a hír nem való.

— Bocsásson meg Felséged, — felelte Andrássy, — de ha valaha volt beszéd, mely békére vezethetett, bizonyára ez a beszéd az. Erre hosszasan fejtegette a beszéd e helyeit.

— Nem mondom az ellenkezőt; — folytatta az uralkodó — elismerem, hogy erre vannak benne ajtócskák; de csak ajtócskák.

— Kapuk, felséges Uram, felelt Andrássy s egyszersmind beszélt a békés hangúlatról a házában s a házban, melyet az érdemleges tárgyalások igazolni fognak; valamint igazolni azt is, hogy nem Rotteck és Welcker-féle theoriák vezetik őket. Midőn pedig az uralkodó megjegyzé, hogy: pedig e theorák kisértettek a házban, Andrássy magára vevén a czélzást, mentegetődzött, hogy őt theoriák nem szokták vezetni.

E jellemző jelenet után történt február 27-ikén délután félkettőkor a főrendiházi és két órakor a képviselőházi küldöttség fogadása Budán. Az alsóház feliratát a 36 tagú küldöttség élén Szentiványi Károly nyujtotta át. Az uralkodó kissé bővebben felelt, melyben két hely fontos: kiemeli sajnálatát a vitákban felmerült aggodalmak miatt, a megoldásnak általa ajánlott módozatain, s kijelenti, hogy a trónbeszédben kifejezett elveihez „összes népei érdekében“ szilárd elhatározással kell ragaszkodnia.

A válasz által okozott rossz hangúlat akkora volt, hogy a képviselők szótlanúl meghajolva, távoztak; maguk között sem váltva szót, gyorsan kocsijukba ültek s elhajtattak. Utóbb Deák tréfálva enyelgett többekkel „a sajnálat“ miatt, de világos volt, hogy magára értette; Gorové azt hiszi, hogy Ghyczyre vonatkozott, de hát vonatkozhatott akár az egész házra. Elég az, hogy mindenki Deákra tekintett, s főképen azt várta, hogy beadja-e a közösügyek tárgyalására kiküldendő bizottság iránt javaslatát? A habozásnak Deák még az nap véget vetett; mert egy bizalmas értekezleten kijelentette, hogy e bizottság haladéktalan megválasztását szükségesnek tartja; noha — mint Szász írja — „a szokottnál kedvetlenebb, komorabb volt“. „Hihetőleg tudja már, a mit mi sejtünk. Az első csatát elvesztettük. De erkölcsi előnyünk, melyet benne nyertünk, sok tényleges nyereménynyel fölér. A kormány ismeri erőnket, összetartásunkat s a szilárd ragaszkodást alkotmányunkhoz. A nemzet ismeri a feltételeket, melyek alatt a kiegyezés létesülhet“. Többé nem férhet egyik félhez sem félreértés vagy elhitetés. Az uralkodó előtt nyilván igen engedékenynek rajzolták a nemzetet; a nemzet nagy

zöme aligha birta megvonni a követelés és engedés pontos határvonalát; a tüzesebbek hajlandók voltak azt hinni, hogy Deák az alkudozás terére lépett és mert sehol sem hisznek s mondanak valakit egész könnyedén oly gyorsan hazaárulónak, mint nálunk: ki tudja, a helyzet e tisztázása nélkül nem férkőzött volna-e sanda gyanú Deák jelleméhez is?

Deák sürgetésének oka a közösügyi bizottság megválasztására egészen világos: be akarta bizonyitani, hogy előlegesen is készek vagyunk a munkára; tehát semmi junctim, semmi visszaverés el nem riaszt attól, hogy békülő szándékunkat feltételeink alapján megmutassuk. Tehát másnap, február 28-ikán, irott indítványával készen jelent meg a házban, mely zajos éljenzéssel tüntetett mellette. Tisza és Ghyczy kérdezték, hogy fogja-e és mikor megtenni indítványát? — Ma! — felelt nyersen és határozottan Deák.

A bejelentések, a felirat átadásáról szóló jelentés s a királyi válasz felolvasása után azonnal megtette indítványát; egyszerűen a feliratra hivatkozott, melyben a ház kimondta, hogy a közös viszonyok tárgyalásához haladéktalanúl nekifog s indítványozta ötven tag kiküldését, melyhez az erdélyiek megérkezte után még tizenötöt fognak választani s újabb tagokat küldenének ki, ha Horvát-Szlavonország is kiegyezne. Senki sem szólt ellene. Tisza másnapra indítványozta részletes tárgyalását, Böszörményi László pedig, de csak czélszerűségi szempontból, be kivánta volna várni az erdélyi képviselőket; azonban Deák felszólalására, hogy úgy is csak előmunkálatokról van szó, másnapra kitűzték. Az ülés már tizenegy órakor eloszlott. A hangúlat nyomott volt s híre ment, hogy az indítványt megtámadják; ez nagy aggodalomra adott okot

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

a kormánykörökben. Semmi ilyes nem történt; közmegegyezés szerint szó nélkül fogadták el, csupán Klauzál indítványára tették a helyes arány kedvéért a tagok számát ötvenkettőre. „Ez így csak Deák hatalma által történhetett, — irja Gorové. — A ház jelen hangulatában bárki tette volna ez indítványt, az okvetetlenül megtámadtatott, s nem lehetetlen, hogy elejtetett volna. Roppant nagy a szolgálat, melyet indítványával Deák a kiegyezés ügyének tett, s még roppantabb a hatalom, mely csorbitásának legkisebb veszélye nélkül azt keresztül is vihette".

Ez márczius elsején történt. E napon nagy értekezlet is volt az Európa-szállóban, melyen Deák előadta annak szükségét, hogy a közösügyi bizottságot márczius 3-ikán, mikorra a választást kitűzték, válaszszák is meg; mert meg kell előzni a leiratot, hogy az országgyűlés szabad elhatározása a közösügyek tárgyalására nézve minden kétségen kivül álljon és nehogy az előre látható kedvezőtlen leirat hatása alatt valami váratlan pártalakulás az országgyűlés részéről vágja el az egyezkedés fonalát. Megállapodtak a bizottság tagjaiban is. Bevették a felirati bizottság harmincz tagját, hozzájok adtak a jobbközépből tizenkettőt, a balközépből ötöt, a szélsőbalból egyet (Sárközy József), a szélsőjobbból egyet (Zsedényit), két románt s egy szerbet. A jobbközép új tizenkét tagját Gorové olvasta fel s némi elégületlenség fogadta; de midőn az „öreg úr" akaratára hivatkozott, mindenki megnyugodott.

Másnap, miután báró Eötvös József harminczadmagával indítványt adott be a házszabályok módositására, egy másikat Perczel István, hogy a közösügyi bizottság tárgyalásai a ház tagjaira nézve nyilvánosak legyenek : a ház megválasztotta a bizottság

ötvenkét tagját. A főrendiházban az ország primása éppen ebben az időben nyujtotta át a királyi választ az első feliratra a főrendiház elnökének. A választás tehát csak egy órával előzte meg a leirat megérkeztét egynegyedegykor, midőn azonnal felolvasták. Síri csend és általános nemtetszés fogadta, mely néha elfojtott morajban nyilatkozott; mert ez a kormány és nemzet, vagy inkább uralkodó és nemzet közti elvi ellentétet újra a régi alakban mutatta be. Deák kedvetlenül ment estve a kaszinóba; többeknek beszélte már akkor, hogy mi módon kell felelni: t. i. hallgatni a közös viszonyokról, csak kijelenteni, hogy dolgozunk rajtok; de erősebben hangsúlyozni a jogfolytonosság elveit.

Ennek a leiratnak készüléséről nincsenek ma még oly hiteles adataink, mint a 61-ikiekről; de az kétségtelen, hogy az uralkodó körében most is különböző áramlatok küzdöttek. Deák február 22-iki beszéde után mindenki kedvező választ remélt; erről szállongtak is hirek s a bécsi lapokban is volt róla szó; azonban főleg Belcredi álláspontja, ki a dualismusnak ellensége volt, döntött e kérdésben. Ő t. i. a foederalismus felé hajlott s főképen nem volt merev centralista, mely az absolutismus hagyatéka volt s igy a nem szorosan közös ügyeket az egyes tartományok autonomiájára bizta volna; de erős, egységes birodalmi kormányt óhajtott az egész had- és pénzügy rendelkező jogával és felelősséggel csupán egy közös birodalmi testület iránt; ezt a közös kormányt a magyar kormány csak támogathatná, de működésében nem akadályozhatná. Ezt a félhivatalos *Oesterreichische Zeitung* egy sugalmazott czikkben azonnal megírta a leirat előtt pár nappal; tehát nem kétséges,

hogy a leirat kinek befolyására készült. Mig tehát a bécsi centralista lapok kezdettek dualisták lenni, a kormányzatban újra ezzel ellenkező álláspont jutott diadalra. Ennek kifejezője a leirat, melyen a bosszúság a magyarok hajthatatlansága s az anyagi érdekek csalétkének visszautasitása miatt nyilvánvaló s ennek hatása alatt a bécsi lapok kezdtek újra a dualismus mellől régibb, centralista álláspontjuk felé hátrálni.

Áttérve a leiratra, ennek lényege ebben fejeződik ki: nem ad meg a feliratnak nemzeti követelményeiből semmit, általában tagadó s a trónbeszédhez képest meghátráló; de nem is mondja ki semmiben az utolsó szót. Ez az óvatosság egyedül, mi a magyar kormányférfiak befolyását mutatja. A leirat e szerint a pragmatica sanctiót s ennek alapján az érdek- és védelmi közösségből folyó viszonyok korszerű megoldását hangsúlyozza; szükségesnek tartja a bonyolúltabb viszonyok folytán előállott vám- és kereskedelmi s hasonló közös érdekek rendezését, melyekről a legújabb magyar törvények nem gondoskodtak; ezek, melyeknek létezését a felirat is elismeri és szabályozásukra készséget igér, egyszerre rendezendők az alkotmány helyreállitásával; nem kétli, hogy e tárgyalások alatt a 48-iki törvények módositásának szüksége önként mutatkozni fog. Közülök, mint átalakitandókat, megjelöli az 1848: II—IV. t.-czikkeket, melyek az uralkodói jogokba ütköznek, s melyekben az uralkodó sohasem fogna megnyugodni; ugyanis a II—III-ik oly nádori hatalmat s önálló kormányzatot létesitett, melyek az egység feltételeivel össze nem egyeztethetők; a IV. pedig az országgyűlés feloszlatását a költségvetéstől tevén függővé, a fejedelmi jogokat korlátozza. Ilyenek a helyhatóságokra vonatkozó XVI—XVII. t.-cz.-ek is,

melyek ideiglenesek s a felelős kormány eszméjével ellentétesek, eltörlendő a nemzeti őrseregről szóló XXII. t.-cz. és más oly czikkek is módosítandók, mint a választási törvény, melyeket eddig még végre nem hajtottak. „Ezekből önkényt folyik, hogy e törvényeknek a jogfolytonosság alapján igénybe vett tettleges helyreállításába, azoknak szorgos átvizsgálása, a tényleges viszonyok igényeihez leendő idomítása, a tapasztalás tanúságához mért tökéletesbítése előtt, fejedelmi hivatásunk érzetében, nem egyezhetünk".

Az uralkodó elvárja tehát ezek megváltoztatására az országgyűlés készségét, mert hangsúlyozza a felirat is a méltányosságot a szoros törvényesség helyett; ebben a megoldás felelőssége és dicsősége közös. A jogfolytonosság most csak abban állhat, ha a törvények módosítása a szokott egyezkedések útján fog történni; a koronázást nem tartja csak ünnepélyes szertartásnak, de éppen ezért a nem helyeselt törvényekre meggyőződése ellen esküt nem tehet. Végre Fiuméra és Dalmácziára nézve az intézkedést a Horvát-Szlavonországgal való kiegyezéstől teszi függővé; helyesli a nemzetiségek megnyugtatására irányúló igéretet s elvárja a közösügyi javaslatokat.

A leirat tehát nemcsak válasz, hanem valóságos programm s a bécsi lapok nem győztek örülni, hogy a már-már veszni látszott birodalmi eszme újra oly határozottan van benne kifejezve. Egyszersmind nem titkolták kellemes meglepetésüket az oly gyors változáson; mert leplezetlenül bevallották, hogy az előzmények a felirat összes óhajainak teljesítésére mutattak s ezt jelezték a szélsőjobb szónokai is, kikben lehetetlen volt nem a kormány embereit s ezek nyilatkozatait látni.

Márczius 5-ikén, egy hétfőn, éppen az nap kezdett

a ház a második felirat ügyéhez, melyen a királyi pár, a Majláth-hoz intézett szives búcsúval, Pestről eltávozott. E nap hirdették ki a házban a közösügyi bizottság ötvenkét tagját; Deák kapta a legtöbb (244) és gróf Apponyi a legkevesebb (156) szavazatot. Ezután a leirat napirendre tűzése került sorra. A vita megelőzése végett Deák szólt s előadta a tárgyalás lehető módjait. A leghelyesebbnek vélte egy lehető kevés tagú bizottság kiküldését, mely új felirati javaslatot készitsen, mert ez a legrövidebb út; már pedig a közösügyi bizottság addig, mig ezen át nem esnek, nyugton nem dolgozhatnék. Erre a ház egy kilenctagú bizottságot határozott s ebbe márczius 6-ikán megválasztotta Deákot, Andrássy Gyulát, Tiszát, Ghyczyt, Eötvöst, Klauzált, Csengery Antalt, Apponyi Györgyöt és Szentkirályi Mórt.

A bizottság 6-ikán délután, Deák gyengélkedése miatt, az ő lakásán ült össze s végig ott tartotta üléseit. Elnök Andrássy, jegyző Csengery lett. Deák előadására megállapodtak a következő elvekben: új feliratban kell válaszolni és mivel az uralkodó azt mondja, hogy tartózkodik oly törvények helyreállitásától, melyekre megesküdni vallásos hite és lelkiismerete sugalmai egyaránt tiltják; tehát világosan nincs még meggyőződve arról, hogy a jogfolytonosság egyedüli alapja úgy az alkotmányos intézmények, valamint az örökösödés legitimitásának; ebből következik, hogy ezt kell még bővebben kifejteni, a törvényekre vonatkozók hagyhatók a közösügyi tárgyalásokra. Ha igy járnak el, felelhetnek a főrendek nélkül is, különben pedig alkudozások kellenének. Apponyi indítványozta ugyan, hogy legjobb volna a leiratot a ház elvei ismétlésével napirendről levenni; mert felirat úgy is

csak egy szokott lenni; de Tisza fejtegetésére, hogy már a trónbeszéd s az első felirat eltértek a formától, mert javaslatokat tartalmaztak, most már felelniök kell: a felirat szükségességében megállapodtak. Kimondták továbbá, hogy a leirat a pragmatica sanctio értelmezésében eltérvén a felirattól, nem vitáznak ugyan, de elvök fentartását kijelentik s újra megemlítik a politikai elítéltek ügyét.

Ezek alapján Deák elvállalta s pár nap alatt Csengery segédkezésével elkészítette a felirati javaslatot; márczius 10-ikén délután a bizottság tárgyalás alá vette s négy ülésen elkészült vele 12-ikére; e napon t. i. délelőtt és délután is tartott ülést. Tisza a tárgyalások menetéről a következő jellemző megjegyzést teszi: „Egészben véve Apponyi igyekezett a javaslatot lényegileg is, gróf Andrássy főleg csak a kifejezéseiben lágyítani. Eötvös hallgatólag viselkedett, Klauzál, Szentkirályi, Csengery, Ghyczy és Tisza azon voltak, hogy gyengíteni ne lehessen, sőt mennél tisztábban kifejeztessék az *előleges restitutio* szüksége. Deák maga is sokkal hajlandóbbnak mutatkozott erősíteni, mint gyengíteni s egy alkalommal, midőn Apponyi, Andrássy ez utóbbi szükségét vitatták, annyira ment, hogy az irást mérgesen az asztalhoz csapta".

Tiszának ez az előadása a harmadik kikezdés feletti vitára vonatkozik. Ez eredetileg így szólt: „De a mi a legmagasabb királyi leirat azon részét illeti, mely a jogfolytonosságot, a felelős miniszterium kinevezését és a törvényhatóságok alkotmányos hatalmának visszaállítását megtagadja: erre nézve kötelességünk haladék nélkül felszólalni..." Ezt Apponyi erősnek találta s ebben Andrássy is támogatta; azonban a többség a megtagadásnak, mint ténynek kimon-

dását, egyenesen kívánta; de mivel a leirat a jogfolytonosságot szóval elismeri, bár tényleg megtagadja; nehogy a kellőnél többet láttassanak mondani, úgy egészítették ki, hogy ezek „iránti kérelmünket" tagadta meg.

Egyébként, a mint e ponton, úgy az egészen sem tett a bizottság lényeges módosítást; itt beigtatott egy-egy világosító szót; amott szabatosabbá tett egy netán félremagyarázható kifejezést vagy elhagyott pár szót, a hol sokat látszott mondani. Arra törekedtek pár helyt, hogy a fejedelmet elválaszszák a kormánytól s Andrássy indítványára elhagytak pár egyenes megszólítást. Apponyi is indítványozott pár betoldást; egyet a 10-ik pont után, mely némileg meggyengítette volna a jogfolytonosságra felhozott törvényes axiomák erejét; egyet a 47-ik pont után, mely a jogfolytonosság és alkotmány vissza nem állításából keletkező bajt főkép, mint csak saját aggodalmuk tárgyát tüntetné föl. Tisza szólalt fel ellenök, mert mindkettő kivetkőztetné a feliratot valódi értelméből. Erre vita támadt és senkitől sem támogatva, Apponyi az indítványt visszavonta.

A javaslat teljesen azon az alapon áll, a mint Deák róla az első ülésen nyilatkozott. Kezdődik tehát azzal, hogy a leiratnak a közös viszonyokról szóló részéről s a 48-iki törvények átvizsgálásáról, a közös viszonyokkal kapcsolatosan fognak nyilatkozni; a pragmatica sanctióra nézve ragaszkodnak már kimondott elveikhez. A jogfolytonosságról, felelős miniszteriumról s a törvényhatóságok visszaállításáról újra és bővebben fejtik ki elveiket, mintegy a rosszúl értesült uralkodótól a jobban értesülendőhöz fordulnak; de mindig a kormányt mellőzve, magához az

uralkodóhoz, még pedig oly határtalan bizalommal, mely e felirati javaslatot nemcsak jellemzi, hanem minden időkre szóló bizonysága lesz annak a rendületlen hitnek, melyet a Deák által vezetett nemzet ápolt s annak a mérsékletnek, mely reménykedve kér ott, hol a tiltakozó jogfentartás nevében követelhetne.

De mivel a válasz jóformán e pár kérdésre szorítkozva, a többit csak érinti; majdnem csodálatos, hogy ezekben mennyi jellemzőt, újat bír mondani s megannyi axiomát. A jogfolytonosságot a leirat nem tagadja elvileg; de a jelen viszonyokra alkalmazva, oly magyarázatát adja, hogy életbeléptetését mégis megtagadja s csak a törvények megváltoztathatásának szűkebb körére korlátozza. Erre a javaslat újra kifejti a jogfolytonosságot, mely a jogilag fennálló törvények végrehajtásában áll; majd kimutatja, hogy nemcsak a 48-iki, hanem a végrehajtó hatalom korlátait és körét megszabó összes törvényeink s a koronázási hitlevél gyakorlata is fel vannak függesztve. Ez az eljárás azt mutatja, mintha a törvényhozás joga a végrehajtó hatalom kezében volna; már pedig e két hatalomnak csak ideiglenes egyesitése is e módon, nem más, mint absolutismus.

A leirat hivatkozik rá, hogy a történelem hasonló körülmények közt az előleges revisióra nem egy példát mutat. Deák felhozza I. és II. Leopold, továbbá Ferencz eljárását 1681, 1790 és 1725-ből, hogy ők másként jártak el, t. i. előbb helyreállitották feltételek nélkül az alkotmányt; sőt Ferencz az 1825/27: IV. t.-cz.-ben maga kijelentette, hogy „a király és az ország boldogsága a törvények pontos megtartásán s épségén alapszik".

A leirat különösen kényes pontja volt az, melyben az uralkodó vallásos érzelmeire hivatkozik, mint legbiztosabb zálogra az ország alkotmányosságának fentartásában. A felelet erre igen nehéz volt, mert két véglet fenyegette az irót: a gyöngeség vagy élesség. Deák bámulatos egyszerűséggel és művészettel kerülte ki mindkettőt, midőn azt mondja, hogy ők, mint egyes polgárok, a jelenlegi uralkodó s netán utódja idejére ebben megnyugodhatnának; de jöhetne oly idő, midőn, ha most ez igéret alapján a jogfolytonosság útját elhagynák, utódainknak nem volna mire hivatkozniok s meg volnának fosztva a törvény szelid, de kemény fegyverétől. Szász Károly irja, hogy a házban mindenki visszafojtott lélekzettel hallgatta s midőn Csengery e hely felolvasását befejezte, a lelkesedés tetőpontjára emelkedett.

Nem kevésbbé tündöklő a felelet arra a helyre, hol a leirat azt mondja, hogy az uralkodó nem esküdhetik meg vallásos hite és lelkiismerete szerint a 48-iki törvények kifogás alá eső pontjaira. Igen; — feleli Deák, — de a magyar örökösödési törvény szerint a törvények megtartására az uralkodó annyira köteles már a koronázás előtt, hogy ez egyenesen össze van közjogunkban kötve az öröklési joggal. Világos ez az 1790/91: III. s a pragmatica sanctio III. t.-cz. 1. §-jából. „Ha tehát Fölséged az eddigi törvényeket tettleg el nem ismerné, új törvények pedig koronázás előtt sem tettleg, sem jogilag még nem léteznek: a koronázás előtt már kiadandó hitlevélnek tárgya sem lenne". Holott nemcsak a kifogásolt, hanem azok a törvények is fel vannak függesztve, melyek a leirat szerint is helyreállithatók volnának s nekik absolut uralom alatt kellene tanács-

kozniok azokról a módosításról, melyek, ha az uralkodót kielégítik, akkor elfogadtatnak.

Azt is mondja a leirat, hogy az 1848: II—IV. t.-cz. több pontja a királyi jogokba ütközik. Ez meglehet; de ez a már szentesített törvények végrehajtását nem gátolhatja. A megyerendszerről szóló 48: XVI—XVII. t.-cz.-ről a leirat azt mondja, hogy életbe nem léptethetők, mert elvi ellentétben állnak a kormányzat ugyanakkor történt átalakításával. A conservativek erre különös súlyt helyeztek az első felirati vita alatt s hivatkoztak a 61-iki zavarokra, melyek a megyék 48-iki részleges visszaállításából eredtek. Erre az első felirat csak röviden felel, azt mondván, hogy e féleges kisérletből nem vonható helyes következtetés. Most Deák felölelte az egész kérdést úgy, a mint a 48-iki felelős kormányzat elve s a megyerendszer egymáshoz való viszonyában áll. Kimutatja tudniilik a felelősség nélküli 1847 előtti dicasterialis kormányzat hibáit s belőlük a legerősebb érvet vonja ki a 48-iki felelős kormányzat helyreállítására, mint egyetlen lehető megoldásra és elitéli a Majláth-féle szintén felelősségnélküli kormányzatrendszert a maga 47-es alapjával; továbbá a 48-iki népképviselet és kormányi felelősség elvéből magyarázza ki, hogy az idézett két t.-cz. nem egyéb, mint az addig aristokratikus megyének demokratikus alapra helyezése s a kettőnek összhangzásba hozása. A kormány és megyék közt 48-ban súrlódás nem is volt; a 61-iki rendetlenségek abból a félszeg intézkedésből eredtek, hogy a megyék felelős kormány nélkül és az ismert kettős hivatali függés alatt állittattak vissza; e két törvény ideiglenes ugyan s ilyennek tekintették 48-ban is, de ebből nem felfüggesztésök, hanem

életbeléptetésök és rendes alkotmányos átalakitásuk következik.

Ismétli a felirat az ország kiegészitésére, az amnestiára vonatkozó kérést; végül összefoglalva ismét jelzi a közjogi viszonyokban munkálás azon nehézségeit, zsibbasztó hatását, hogy absolutismus alatt kell munkálniok. „Jogfolytonosságot kértünk s felfüggesztett törvényeink visszaállitását; kimondottuk, hogy nem kivánunk politikai lehetetlenséget: és kérelmünk teljesen, minden részeiben, kivétel nélkül megtagadtatott, nehéz föladatunk sikeres megoldásáig. Ismét kérjük Fölségedet, mentsen meg bennünket s az egész országot azon súlyos aggodalomtól, hogy a jogfolytonosság tettleges elismerése nélkül mindaz, a miben komoly megfontolás után s talán áldozattal is megállapodnánk, oly alapra lenne épitve, mely a jelen példa folytán egykor ingataggá válhatik. Bizalmunkat egyedül Fölséged atyai szivébe vetjük. Egyedül Fölséged fejedelmi bölcseségétől reméljük alkotmányos életünknek oly biztositását, mely ismét visszaadja keblünknek azon hitet, hogy a mit a Király és Nemzet egyesült akarata megállapitott, fönn fog az állani a távol jövőben is jogilag és tettleg, mindaddig, mig a Király és Nemzet egyesült akarata ismét másképen nem intézkedik".

Ezek a záró szavak, melyekben könnyü ráismerni Deák feliratainak hangjára, a mely már 1839-iki feliratait jellemzi; tudniillik a súlyos, czáfolhatatlan tartalmat gyöngéd, kérő módon adja elő s nem csupán meggyőzni, hanem bizalmat és megindulást kiván ébreszteni.

A javaslat márczius 14-ikén került a ház elé, a hol Csengery olvasta fel lassan és nyomatékosan.

Hatása rendkívüli volt úgy határozottsága, mint békülékeny hangja miatt. Márczius 19-ikére tűzték napirendre. A véletlen úgy akarta, hogy ez a nap egyszersmind Deák ünnepnapja legyen. E hivatalos ügy után Szentiványi megszakitván az ülést, a kisújszállási nagykúnok polgári köre nevében meleg szavakkal egy emlékiratot nyujtott át neki, az ő nagy érdemei, de kivált február 22-iki beszéde miatt. Deák elfogadta; de ismert szerénységével azonnal kijelentette, hogy az ország magas érdekei közé az ily jelenet nem tartozván, a jegyzőkönyv fejezze ki, hogy ez az ülés felfüggesztése alatt történt. Az emlékirat jellemző tartalma az, hogy Deák szavaitól meggyőzve, készebbek bármi nyomort is tűrni éppen ők, a jászkúnok, kiknek ebből legtöbb jutott, mint az ország jogait Ézsau tál lencséjéért eladni. E napot még más is emlékezetessé tette, tudniillik az elnök előadta, hogy a február 27-iki leirat értelmében a horvát országgyűlés márczius 10-ikén egy tizenkét tagú regnicolaris bizottságot választott, mely a magyar országgyűlés küldöttségével a magyar-horvát közös és a birodalomhoz való együttes viszonyaikra nézve megállapodásait a két országgyűlés elé terjeszsze. Deák az első feliratnak erre a kiegyezésre vonatkozó készségére hivatkozással, pár szóban ajánlotta, hogy 17-ikén a ház is válaszsza meg a bizottságot.

Mindezek s más körülmények miatt a leirat okozta rossz hangúlat újra bizalomnak vagy inkább a politikai helyzet nyugodt és békülékeny megitélésének adott helyet s csak attól lehetett tartani, hogy Apponyi a házban is indítványozni fogja a napirendre térést; pedig e felirat súlyát a két ház egyhangú elhatározása adta volna meg s Deák óhajtotta, hogy ne tegyék a hely-

zetet rosszabbá keserű nyilatkozatokkal; legalább tehát ők és a balközépiek ne szóljanak s ne vitatkozzanak oly párttöredékkel, mely sem a kormányt, sem a nemzet valamely részét nem képviseli. Beszélték azt is, hogy a szélsőbal bizalmatlansági szavazatot ad be a kormány ellen, sőt Kállay írja is; másrészről azonban mozgalom indult meg, hogy a felsőház is fogadja el egyhangúlag a mérsékelt feliratot. A mozgalom vezetője Wenckheim Béla békési főispán volt, ki ezzel kívánta jóvátenni azt, hogy fő küzdő volt a felsőház első külön feliratában.

Márczius 19-ikére, a tárgyalás napjára, legalább a házban sikerült elérni, hogy a szélsőbal külön javaslatáról lemondott. Midőn most felolvasták a feliratot, a jobboldal néhány tagját kivéve, az egész ház felállva sürgette a vita nélküli elfogadást; de Bartal követelte, hogy szólhasson, mert helytartótanácsi elnöki állásában a vita nélküli elfogadást nem vélte elnézhetőnek. Körülbelül egy óra hosszáig beszélt, kiemelve a leirat hibáit, tudniillik a teljes tagadást s a 48-iki „összes“ törvények módosításának követelését; de helyeselve ezek egyrészének, mint hevenyészetteknek revisióját a tövényhozás elveinek fentartásával, és mindebből azt következtette, hogy ő és elvbarátai nem helyeslik a miniszterium és törvényhatóságok visszaállításának kérését abban az alakban, mint a 48-iki törvények rendelik s az indokolt napirendre térést „tartanák“ czélszerűbbnek.

Látható, hogy e beszédben nem volt egyenes inditvány; de minthogy Bartal több izben elvbarátait emlegette, Tiszáék közóhajtásra elálltak ugyan a szótól, de névszerinti szavazást kértek. Tulajdonképen a szavazásnak tárgya sem volt; mert Bartal tényleges

indítványt nem tett s valóban eredménye az lett, hogy gr. Apponyi és Bartal is igennel szavazván, egyhangúlag elfogadták a feliratot; csak Hodosiu József jelentette ki, hogy nem szavaz.

A feliratot ugyanezen a napon részleteiben is letárgyalták. Másnap, márczius 20-ikán, átküldték a főrendekhez, a Deák által fogalmazott következő határozattal: „A képviselőház kötelességének tartja a válaszfeliratban előadott és a legmagasabb királyi leiratban megtagadott kérelmeket, okainak bővebb kifejtése mellett, újabban ismételni; ennek érdemében tehát az ide mellékelt feliratot állapította meg, melyet a méltóságos főrendekkel azon őszinte kijelentés mellett kíván közölni, hogy örömmel venné, ha e feliratot a méltóságos főrendekkel együtt és egyetemesen terjeszthetné fel Ő Felségéhez". A főrendek márczius 21-ikén, tekintettel a jelen voltak kis számára és a közbeeső húsvétra, a felirat tárgyalását br. Wenckheim Béla indítványára április 16-ikára tűzték ki. A közbeneső néhány hét tehát tág tért nyitott a vitákra és meggyőzésre, miközben márczius 24-ikén a képviselőház is elnapolta üléseit április 11-ikéig.

Ennek a vitának mély oka volt. Ugyanis a conservativek jól tudták, hogy az a politika, melyet az ország többsége Deák kezéből most újra elfogadott, sikere esetén végleges bukásukat jelenti; és lehetetlen volt is nem látniok, hogy Deák felirata s ezzel csaknem az egész nemzet, bennök csalódva, újra, mint Schmerling alatt, fejök felett nyujtotta békejobbját egyenesen az uralkodónak; érezniök kellett, hogy talajuk itthon nincs s a 48-iki törvények elismerése, a parlamentarismus létrejötte azonnal elsöpri őket. Az

a vita tehát, mely e pár hét alatt lefolyt a bécsi és magyar conservativ lapokban (*Magyar Világ*, *Pesti Hirnök*), a conservativek harcza volt a felirat ellen, kik reményöket most már csak a főrendiházba vethették.

Alig lett ugyanis köztudomású a felirat, az *Oesterreichische Zeitung* sietett márczius 15-én megírni, a mit a *Magyar Világ* is utána mondott, hogy e felirat nem más egy közbeneső mellékes körülménynél, melynek a dologhoz semmi köze s a kiegyezési alkudozás folyását nem nehezíti, sőt még nem is hátráltatja; tehát a képviselőház e jogi óvás mellett tovább dolgozik a közös ügyekben s ez lesz a leiratra az érdemleges válasz. A *Neue Freise Presse* azt jegyezte meg, hogy a felirat jogi érvelése megdönthetetlen; de az elmúlt 17 év figyelembe vétele nélkül lévén írva, a magyarok ugyan büszkék lehetnek rá, mint jogászok, de mint politikusok nem. Általában is elismerték a bécsi lapok, hogy a felirat az alkotmányosságnak kitünő védelme; de kifogást tettek ellene, hogy csak magyar szemponton áll, nem birodalmin, hogy az osztrák tartományok alkotmányosságát nem is emliti, hogy az 1848—1866-ig történt tényeket nem veszi figyelembe. Mások meg azért rótták meg, a mi nem volt benne. A *Morgen-Post* azonban a szabadelvű párt manifesztumának nevezte s ha nem indulna ki kizárólag a magyar alkotmányból, „oly nyilatkozvány lenne, melyet minden ország igazán szabadelvű pártjai, mint a legnagyobb elvek kifejezését írhatnának alá". A felirat elutasítása továbbá minden aristokratiai és feudalis törekvéseknek, melyek ezt a kiegyezést maguk számára akarnák kiaknázni s ezért hangsúlyozza Deák benne a 48-iki törvényeknek demokratikus átalakító irányzatát, egyszersmind kiemeli, hogy mily sok nyo-

mort és rettentő katastrophát hárított el, hogy az akkor élők ezt az átalakítást megtették. Azonban a régi *Presse*, a centralisatio bajnoka, azt mondta róla márczius 18-ikán, hogy ha a kiegyenlítés e felirat miatt nem sikerül, egész Európa a magyar országgyűlésnek fogja tulajdonítani.

Ily körülmények közt történt a felirat egyhangú elfogadása és Andrássy Gyula, Szentkirályi Mór czikkeinek megjelenése a *Pesti Napló*-ban (márczius 22.), Tiszáé és Jókaié a *Hon*-ban, melyek el nem mondott beszédek. A legnagyobb súlya Andrássy czikkének lett, a ki a feliratról azt mondja: „nemcsak jogi óvás, hanem meleg dynastikus érzelemtől áthatott felebbezés a királyi leirat szavaitól magához — a fejedelemhez". Ez, a mint látható, nem puszta szép mondás, hanem mélyreható jellemzés, a tény egyenes megnevezése. Röviden, a márcziusi leirat a bizalom politikája helyett a bizalmatlanságét választotta s a kormány most éppen olyan rossz tanácsot adott az uralkodónak, mint az októberi diploma férfiai. E fontos czikkről a maga helyén még lesz szó.

Elég az, hogy az *Oesterreichische Zeitung* félhivatalos válaszából meg lehet ítélni, hogy Bécsben e hetek alatt újra visszalépésre hajló hangúlat vagy éppen szándék lett uralkodóvá a centralisatio felé. Erre mutattak a februári hirek egy újabb octroyált alkotmányról, melyet azonban itt senki nem vett komolyan; de midőn a félhivatalos állandón a 48-iki törvények rögtönzött, ideiglenes természetét, a felelős kormánynyal való próba felesleges voltát s a 47 előtti országgyűlési tárgyalásokat magasztalta: ebből következtetni lehetett, hogy a Majláth 47-es alapja megint előtérbe lépett. Még Pestről irt czikkek is azt vetették az országgyűlés

szemére, hogy feliratával kétségessé tette a kiegyenlítést s a helyzetet még Ausztriában is és mindenki csalódást érzett a lelkesedéssel fogadott trónbeszéd utáni tárgyalásokban; ismételték, hogy a 48-iki törvények ellentétben állanak a pragmatica sanctióval, a nádori hatalom kiterjesztése, a külön had- és pénzügyminiszterium által; e törvények ezek miatt nemcsak a pragmatica sanctióban kikötött egységes kormányzatot, hanem az uralkodó kezében összpontosított államjogi kapcsolat kormányzati jogait is magokhoz ragadják. Egy másik czikk azt írja, hogy a magyarok csak personalis uniót látnak a pragmatica sanctióban, holott az szövetséges állami kapcsolatot fejez ki a „közös védelem" által; szerinte tehát a pragmatica sanctiót nem az uralkodóval, hanem az ausztriai tartományok rendeivel kötötte a nemzet.

Így újultak meg az elhatározó kérdések körül a viták; a fegyverek mindig ugyanazok maradtak, csak a támadás pontja változott. A védelmi tér is ugyanaz maradt, tudniillik, hogy bármik legyenek a 48-iki törvények hiányai, azért nem kevésbbé törvények; és a pragmatica sanctióból folynak ugyan s annak kormányzati elvei vannak bennök az idők szükségeinek megfelelően kifejezve, de változhatatlanoknak senki és soha nem mondta, s a nemzet feliratában alkotmányos változtatásukat meg is igérte. Ámde éppen ezáltal a vita alapja a bizalom kérdésévé alakúlt át; ugyanis a nemzet nem adhatta fel a jogfolytonosságot, az uralkodó és környezete pedig nem bízott benne, hogy a módosítások a törvények tettleges helyreállítása esetén csakugyan meg fognak felelni a várakozásnak és birodalmi igényeknek; mert a 48-iki III. t.-cz. oly módosítását is követelték, különösen a magyar hadügyminiszter mellőzé-

sében, a pénzügynek legalább is lényeges megszorításában, minőbe a magyar országgyűlés nem mehetett bele.

Ily körülmények közt, midőn egyrészről Deákhoz az országból újra többfelől érkeztek hálanyilatkozatok, bizalmi iratok[1], másfelől márczius végén csaknem biztosan lehetett tudni, hogy Poroszországgal háború lesz s a lapok nyiltan írták is: kezdődött el április 16-án a főrendiházban a második felirat tárgyalása és tartott három napon át. Az első felszólaló báró Wenckheim Béla volt, a ki határozati javaslatában kimondatni kívánta, hogy az első feliratra nézve azért akartak a főrendek külön intézkedni, mert gondosan ki akartak a kiegyenlítést akadályozó minden körülményt kerülni; ezért a jogfolytonosságra nézve, melyet ők is éppen úgy vallanak, elégnek vélték aggodalmuknak gyöngéd kifejezést adni. A leirat ezt nem oszlatta el és noha a jogfentartásra vonatkozó ünnepélyes óvást elégnek vélték volna, mégis a két ház közti egyetértés kedvéért e felirat együttes felterjesztését elfogadják.

Ezzel indult meg a legfényesebb tárgyalások egyike a főrendiházban, melyet azonban a nemzet közönyösen

[1] A megyék nem lévén alkotmányos állapotban, ezek nem irhattak. Az akkori lapok említik a párdányi (Torontál), nagyszöllősi (Ugocsa), kőszegi (Vas), szolnoki (Heves), halmi (Ugocsa), paksi és Pest összes választó-kerületei bizalmi iratát, továbbá Gyoma város, a szegedi kaszinó-egylet, Fülöpszállás polgárai, Jánosföldi község lakói, Derecske város, kecskeméti kaszinó-társulat, Csikszék, veszprémi társaskör, Pozsony választói, vasmegyei közp. választmány és közönség, Esztergom-Szentgyörgy város, deési kaszinó, debreczeni kaszinó, Szabadka választói, zágoni kaszinó, new-yorki magyar egylet, stb. bizalmi iratát, Radna és Szent-János (Torontál) templomaiban díszmisét tartottak Deák egészségéért április havában.

vett, mert látta, hogy lényege egy bizalmi nyilatkozat a kormány iránt. Kivált nagy jelentőségűek azok a felszólalások, melyeket előleges készülettel, rendkivül gondos tartalommal a conservativ vezérférfiak tartottak, kik egyébaránt elvi szempontból mind a legnagyobb csodálat hangján szóltak a feliratról. Wenckheim után gr. Cziráky János szólt, ki nagy beszéd mellett az ellenindítványt tette meg. Ennek lényege, hogy a főrendek a kiegyenlítést mindkét fél érdekében kivánják, a jogfolytonosságot elvben osztják s ennek kifejezéséhez egy ünnepélyes óvásban hozzájárúlnak, noha helyesebbnek tartanák mindezt a közösügyi javaslatok során tenni; de a feliratnak a jogfentartás elvén túlmenő s éppen azon törvények visszaállítását tárgyazó követeléseit, melyek az egyezkedés tárgyai, az egyezkedésre előnyösöknek, tehát pártolandóknak nem tartják s ezt izenetben kivánják az alsóházzal tudatni.

Tehát elvben elfogadva s felterjesztésre ajánlva, de tényleg visszautasítva: ez a két nézet állt egymással szemben. Gr. Szécsen Antal, Szőgyény-Marich László, br. Vay Miklós, br. Sennyey Pál (az elnök) egymásután emeltek szót Cziráky indítványa mellett és világos volt, hogy a leirat visszautasitói többségben voltak. Valami olyas történt, mint 61-ben, midőn a határozatiak voltak többen s mégis a feliratiaknak engedték a győzelmet. Ugyanis a beható, részletes vita után, midőn április 18-án még mindig 29-en voltak felirva a szólásra, de elállottak s csak Sennyey tartotta meg fényes kormányvédő beszédét: Cziráky indítványát névszerinti szavazásban 106 szóval 102 ellen elvetették s végül a Wenckheim határozati javaslatát nagy többség fogadván el, megvolt az egyezség. Megjegyzendő, hogy gr. Péchy Manó egy

közvetítő inditványát, hogy a főrendek nézeteiket a házzal tudatva, jelentsék ki, hogy a fölterjesztést nem kivánják gátolni, majdnem az egész főrendiház ellenezte.

Így jött létre a nevezetes megegyezés, melyről a korabeliek azt tartják, hogy a főrendek meg akarták ugyan mutatni erejöket, be akarták bizonyitani valódi többségöket, szabatosan jelezni akarták, hogy az akkori kormányt pártolják s a parlamenti kormányt nem, csak a felelős kormányt helyeslik; de a felirat elvetésével a felelősséget elvállalni, vagy mint ők mondták, a jövő események fejlődését meggátolni nem akarták. Ámde volt ennek a vitának egy nagyobb jelentősége is s ez abban állt, hogy az ország a kormány álláspontjával, sőt a conservativek múlt törekvéseivel is megismerkedhetett. A jelent különösen Sennyey beszéde leplezte le, a mennyire tudniillik lehetett tennie, s ezáltal kivánta a kormány eljárását igazolni a helyzet nehézségeivel szemben. Legkivált azt fejezte ki, hogy a második leirat nem akar visszalépés lenni, hanem szabatos programm; a dicasterialis kormányzatra visszatérni senki sem kíván, erre a gyanú vagy félreértés alaptalan; de minthogy a törvényességet egész terjedelmében visszaállitani nem lehet, oly mód találandó, mely a koronát és nemzetet egyaránt bizalommal töltse el; minden tisztázatlan helyzet vagy rögtönzés végzetes volna, egyébaránt a kiegyezés sikerében bizalmat helyez. Még fontosabb volt nyilatkozatában az, hogy a kormány szerepét is kijelölte az elkezdődött közjogi munkálatokban s ezt azon tér közvetitésében mutatta ki, mely kölcsönös kiegyezés útján a törvényességhez fog vezetni, s jelezte, hogy a kormány teljes őszinteséggel fog nyilatkozni a törvényhozással szemben.

A sajtó s az alsóház nagy megelégedéssel fogadta az eredményt. A feliratot a két ház nevében Sennyey és Andrássy adták át az uralkodónak. Sennyey csak pár szót szólt; Andrássy reményét fejezte ki „az alkotmányos elvek tettleges életbeléptetésén", melyet ez a felirat gyorsítni fog. Az uralkodó feleletéből kitünt, hogy újabb leirat nem lesz; de reméli, hogy „siettetni fogják azon ügyek feletti megállapodásaik" felterjesztését, „a melynek teljesen kielégítő és maradandó hatású rendezésétől" az összbirodalom és Magyarország ereje és jóvolta egyaránt függenek.

NEGYEDIK FEJEZET.

A horvátügyi és a tizenötös albizottság.

DEÁK INDÍTVÁNYA A BIZOTTSÁGOKRÓL. — AZ INSÉGÜGY. — DEÁK JÚNIUS 13-IKI BESZÉDE. — A VITA. — EREDMÉNYE. — A HORVÁTÜGYI ORSZÁGOS BIZOTTSÁG. — A TÁRGYALÁS MÓDJA. — A HORVÁT ORSZÁGGYŰLÉS HATÁROZATA. — MAGYARÁZATA. — A MAGYAR KÜLDÖTTSÉG VÁLASZA. — A TÁRGYALÁS FOLYAMA. — JELENTÉS A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEN. — A 67-ES BIZOTTSÁG. — A NYILVÁNOSSÁG. — MEGALAKULÁS. — MAJLÁTH DEÁKNÁL. — MAJLÁTH TERVE S ANDRÁSSY BÍRÁLATA. — A KORMÁNY TERVEI. — SENNYEY ÁPRILIS 18-IKI BESZÉDE. — AZ ÖTÖS ALBIZOTTSÁG JAVASLATA. — A 15-ÖS ALBIZOTTSÁG KIKÜLDÉSE. — DEÁK ALAPELVE. — A KÖZÖSÜGYEK DEÁK FOGALMAZÁSÁBAN. — A HADÜGY. — KÖZÖS KÖLTSÉGEK. — ÁLLAMADÓSSÁG. — PÉNZÜGY. — A KÖZÖSÜGYEK KEZELÉSE, A DELEGATIÓK. — TISZA JAVASLATA. — ENNEK LÉNYEGE. — ELVETIK. — ANDRÁSSY MÓDOSÍTÁSA. — KERESKEDELEM. — QUOTA. — A 15-ÖS ALBIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK BEFEJEZÉSE. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELOSZLATÁSÁNAK KÉRDÉSE. — DEÁK NÉZETE. — A PÁRT NÉZETE. — MAJLÁTH DEÁKNÁL. — VITÁK A PÁRTBAN. — DEÁK ERÉLYE A 15-ÖS BIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK GYORS BEVÉGZÉSÉBEN. — A MUNKÁLAT KINYOMATIK. — E SIETÉS JELENTŐSÉGE. — A NEMZET ÉS DEÁK HANGULATA. — DEÁK ELJÁRÁSA AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELNAPOLÁSÁNAK HÍRÉRE. — A LEIRAT AZ ELNAPOLÁSRÓL. — DEÁK ÉS TISZA INDÍTVÁNYAI. — A PÁRT DEÁKNÁL.

Mialatt ezek történtek, február 22-ike óta megérkezvén az erdélyi képviselők is, Deák márczius 6-ikán azt indítványozta, hogy a ház a teendők megállapítására egy kisebb bizottságot küldjön ki. Ezt márczius 20-ikán írásba foglalta, mely szerint egy tizenkét tagú bizottság tegyen javaslatot a következőkben: mely tárgyakra, hány bizottságot, mennyi tagból küldjön ki a ház, mely tárgyakat oszszanak be ugyanegy bi-

zottsághoz, melyekről készítsenek már most javaslatot vagy csak előmunkálatot s a bizottságok miként érintkezzenek egymással? A bizottság márczius 21-ikén kiküldetvén, a húsvéti ünnepeken, Deák elnöklete alatt, április 6-ikára befejezte működését s április 12-ikén beadta a háznak. Összesen nyolcz (házszabályi, nemzetiségi, erdélyi, önkormányzati, codifikáló, vallási, nemzetgazdasági és közintézeti) bizottságot javasolt, melyek a parlamentaris felelős kormányzat szemmel tartásával működjenek, albizottságokra oszolhassanak s vegyes üléseket is tarthassanak. E munkálatot általános helyeslés fogadta; de a Deák betegsége miatt csak 21-ikén vették elő. Betegsége okozta, hogy április 14-ikén az új országházban tartott első ülésen sem vehetett részt; egyébiránt az átköltözést éppen az ő indítványára utóbb júniusra halasztották.

Deákot április 26-ikán a fenti bizottságok közül az unio-bizottságba választották be; a többit május 12-ikén az ő vezetése alatt működő tizenkettes bizottság beosztása szerint alakította meg a ház. Mind ez idő alatt ő volt minden tárgyalás vezetője, minden ellenindítványt ő czáfolt meg, egyszóval vezette a ház egész működését; de mivel a bizottságok összeállítását, melyekbe az egész házat beosztották, legközelebbi hívei az ő nevében, de természetesen megkérdezése nélkül csinálták, ez a párt zömében nem kis elégedetlenséget okozott, úgy hogy br. Vay Lajos vezetése alatt a pártból egy kis független rész kezdett kiválni; ezért a vezetők elhatározták, hogy a pártot gyakrabban fogják összehívni.

A bizottságok működése megritkította a ház üléseit s közben június 2-ikán a vasmegyei választási ügy volt az utolsó, melyben a két nagy párt

még együtt maradt; a megoszlást nyomban előkészítette az inségügy. Ugyanis az országot kimerítette a 63-iki szárazság miatti inség, az éveken át pusztított marhavész, a növekedő törvénytelen közterhek s most a május 24/25-iki fagy és az ezt kisérő szárazság. Az inség terjedése miatt gr. Károlyi Ede június 2-ikán zártülést kért, mert a baloldal ezt politikai tőkének akarta kihasználni, hogy fölfelé nyomást gyakoroljon a már bizonyossá lett háborúval kapcsolatban. Deák a mellett nyilatkozott, hogy ezt a kérdést a nemzetgazdasági bizottsághoz utalják s előre megjelölte az irányt, nehogy az országgyűlés hatáskörét átlépjék. Eddig minden simán folyt; de föláll Tisza s szenvedélyes beszédet tart a kormány ellen, kiterjeszkedik a kitörendő háborúra, ifjaink idegen harcztérre hurczolására és különösen azt hangsúlyozta, hogy az inséggel kapcsolatban az országgyűlés követelőleg sürgesse alkotmányunk visszaállitását, különben a háznak segiteni módja nincs. Ugyanezt ismételte Madarász is, mi azt mutatta, hogy a balközép és szélsőbal e kérdésben egyetért. „Deák összevonta nagy szemöldeit — irja Szász Károly *Egy képviselő naplójegyzetei*-ben — s homlokán egy sötét vihar gyülekezett, melynek első villámai apró tüzes szemeiből mindjárt kilövellettek. Ha valaki — úgymond — ezeket hallaná s mit sem tudna országgyűlésünk eddigi folyamáról, azt hinné, hogy félév óta összedugott kezekkel ülünk itt és elvett alkotmányunk visszaállitását nem követeltük, nem sürgettük. Azok, miket imént hallottam, e vádat, e gyanúsitást foglalják magukban. De én visszautasitom azt. Azt hiszem, az országgyűlés megtette kötelességét s két fölirata erélyesebben és nyomatékosabban követelte vissza az

alkotmányt, mint azok az újabb frázisok, miket hallottunk."

Ez a váratlan támadás annál jobban megharagította Deákot, mert sem Tisza, sem Ghyczy nem magyarázták meg a helyzetet, csak gr. Keglevich Béla állt fel Tisza szavainak értelmezésére. Így folyt le a zártülés. Az egy órakor megnyílt ülésen minden rendben folyt le s a nemzetgazdasági bizottság már július 9-ikén beadta előleges jelentését. Feliratot indítványozott, melynek eszmemenete az volt, mit Deák kijelölt, tudniillik a nyomor rendkivüli eszközöket kíván s ha felelős miniszterium volna, a ház intézkedhetnék és ha helyre volnának állítva, segíthetnének a megyék is; de így a felséghez, mint hazánk „örökös királyához" fordulnak, hogy „királyi hatalmával" rendelkezzék s az országgyűlés is mindent megtesz alkotmány és törvény szerint. Tiszáék e felirati javaslat ellen úgy a nemzetgazdasági bizottság tizenötös albizottságában, mint annak június 8-iki teljes ülésén erős harczot vívtak, kivált a „királyi hatalom", mint kényuralmat jelző kifejezés ellen. Elvök az volt, hogy állíttassék vissza az alkotmány, majd cselekszik az országgyűlés.

A kérdésbe a *Pesti Napló* is beleszólt, az uralkodó pedig azzal akarta elejét venni a vitának, hogy június 5-ikén br. Sennyey Pál elnöklete alatt egy inségügyi bizottságot rendelt. Ekkor Deák, még mindig meg akarván őrizni a pártok egységét, Ghyczy és Nyáry tudtával a következő egyesítő indítványt tette: minthogy ő felsége megelőzte a ház határozatát, tegyék le a feliratot, alakítsák a ház végzésévé, kiegészítve azzal, hogy a kért felelős kormányzatot s a megyék visszaállítását minél előbb bizton remélik. Deák június 11-ikén, a tárgyalás előtt, be is adta indítványát;

de a szélsőbal részéről Kállay Ödön és Halász Boldizsár ellenindítványokat tettek. A vita 13-ikán kezdődött meg, s midőn Madarász József és több szélsőbali elmondta beszédét, Trefort Ágoston átengedte soron levő jogát Deáknak, a ki az éles nyilatkozatok megelőzése végett, szokott egyszerűséggel és logikával előadta indokolását. Az inség megelőzéséhez pénz és gabona kell, — mondá — s ezeknek helyes kezelése. Most kit illet a cselekvés? a végrehajtó hatalmat s ezt törvényeink szerint a király gyakorolja. Igaz, most e gyakorlás nem alkotmányos; de hogy azzá legyen, a ház mindent megtett s ettől el nem áll most sem; várni nem lehetvén, a ház felhivja a végrehajtó hatalmat az intézkedésre, a nélkül, hogy követeléseitől elállana. Ez van a felirati s ez a határozati javaslatban, kimondván egyszersmind a segitésre nézve az országgyűlés törvény és alkotmány szerinti készségét. Ezeken kivül a beadott ellenindítványok ajánlják a közvetett adók beszedésének megszüntetését, a nemzeti bank felállitását s az adósságok fizetésére nézve a moratoriumot; de ezekről egyenként kimutatja, hogy vagy nem hajthatók végre, vagy nem nyujtanak rögtön segélyt vagy, mint az utolsó, egyenesen káros. A 63-iki segélyek körül történt visszaélésekre nem terjeszkedik ki; hiszi, hogy most nem fognak előfordulni, s végül indokolja, hogy miért tartja most a végzést logikusabb eljárásnak, mint a feliratot.

E beszéd azonban nem zárta be a vitát, sőt megnyitotta a szavak zsilipjeit. Az inségügy egész közjogi vitára adott alkalmat, melyben egymást érték a Deák következetlensége miatti vádak a felirat visszavonása miatt. Csanády Sándor csodálkozását fejezte

ki, hogy Deák, ki eddig minden alkalmat megragadott a nemzet helyzetének enyhítésére, most ellenkezőt tesz, a mi egyenesen alkotmánysértő; mert az esetleges nemzeti kölcsön felvételét az absolutismusra bízza. Ez általános rosszalást okozott és az elnök, mindenesetre helyén kívül, kijelentette, hogy senki sem akart nemzeti kölcsönt az országgyűlés kikerülésével vétetni föl. Ebből nagy kavarodás lett; mert az elnöknek a vitában résztvenni nem volt joga s ebből egy házszabály-vita kezdett kifejlődni, melyben Kállay Ödönt nem akarta a ház kihallgatni. Deák csendesítette le a vihart, intvén a házat, hogy a házszabályhoz szólni mindenkinek joga van. Kállay tehát elmondta észrevételét az elnöki felszólalásról s igaza volt; ezt Deák nyomban el is ismerte, de kérte a házat, hogy mivel az elnök nem akart czáfolni, csak egy észrevételt tett, menjenek tovább. A Deák elleni támadások azonban tovább folytak. Csanádynak Deákot védve Tisza felelte, hogy a határozati javaslatban alkotmánysértés nincs; „és szomorú nap volna rám nézve, többet mondok, szomorú nap volna a hazára nézve, — tette hozzá — midőn még oly emberek is, kiknek egész hosszú élete az alkotmány és közügy szolgálatára volt szentelve, az alkotmányt sértenék meg". Andrássy Madarásznak válaszolt, ki azt vetette szemére Deáknak, hogy indítványával ki akart csúszni a helyzet nehézségei alól, holott ezt éppen a szélsőbali indítványról lehetett volna inkább állítani. De okozott a vita más irányban is heves összetűzést. Apponyi azt fejezte ki beszédében, hogy az inségügy összekötése az alkotmány visszaállításának sürgetésével pressio gyakorlása volna; erre Ghyczy adott rendkívül éles választ, mely igazságos semmi esetre

nem volt és Szász Károly szerint a balközép megszilárdítására czélzott. Apponyi méltán válaszolhatta, hogy ő alkotmányos szempontok mellőzésére nem gondolt s nem is a törvényes állapot helyreállításáról, csakis ennek módjában beszélt pressióról.

Lényegesebb volt ennél, hogy a balközép elfogadta ugyan a Deák határozati javaslatát, de Tisza a részletekre nézve elvtársai nevében módosítványt adott be. Ez nem egy részletre, hanem az egésznek lényegére vonatkozott, különösen e két fontos pontban: mondja ki a ház azt a meggyőződését, hogy a fenyegető inség elhárítására egyetlen, teljesen czélhoz vezető eszköznek tartja az alkotmány teljes helyreállítását és jelentse ki, hogy folytonos figyelemmel fogja kisérni az uralkodó által elrendelt segélyezés ügyét s valahányszor szükségesnek látja, egyenesen ő felségéhez fog fordulni. Ez tehát lényegileg az volt, mit Tisza a zárt ülésen mondott s a mit Kállay feliratba foglalt; csak a bevezetést tartotta meg Deákéból. Azt mondják, hogy e taktikai fogás czélja szintén a balközép növelése volt, a nem elég összetartó Deák-párt megbontásával, mi az országgyűlés eloszlatását vonta volna maga után. Erről szárnyaltak is hírek s ezt a szélsőbaliak, a kik a háború alatti zavarokra számítottak, egyenesen kivánták.

Deák ekkor már távozott volt az ülésről, s mivel Tiszát nem lehetett rábírni a módosítás visszavonására, a Deák-párt este hat órai értekezletén, melyen százhatvanan jelentek meg s Apponyiékra is számíthattak e kérdésben: kimondták, hogy fontossága miatt a kérdést pártkérdéssé teszik, Deák szövegéből egy betűt sem törölnek, névszerinti szavazást kérnek, mire mindenki, feledve belső sérelmét, „mint egy férfiú

állott imádott vezére mellett". Ez döntött, a névszerinti szavazás megdöbbentette a Tigrisben tanácskozó mérsékeltebbeket; mert a szakítást nekik fogja felróni az ország. Ezért másnap az elnököt az ülés megnyitásának késleltetésére kérvén, számos balközépi külön szobába vonúlt Tiszával s kijelentvén neki, hogy ígéretök s programmjuk szerint Deákkal fognak szavazni, a mi végre rábírta, hogy engedjen. Midőn féltizenegykor megnyílt az ülés, csakugyan „a szokottnál halványabb arczczal" feláll Tisza s kijelenti, hogy noha a határozati javaslatban nincs az ő álláspontja úgy kifejezve, mint óhajtotta volna; de mivel legszorosabb elvbarátai is többen óhajtják, inditványát visszavonja. Éppen, mikor Tóth Vilmos olvasni kezdte a Deák inditványát, lépett be Deák, a kit hosszan tartó éljenzéssel üdvözöltek s egyhangúlag elfogadták javaslatát.

Így múlt el a vihar, azonban nem tanúlságok nélkül, mert noha a szakadás még nem lett teljes, mint a Deák-párt főbbjei is szerették volna; de hogy megtörtént, mindenki érezte. Meggyőzte ez a jelenet a Deák-pártot a jobb szervezés, a gyakrabbi pártértekezletek és demokratikus egyenlő részesedés szükségéről; egyszersmind döntő lett Deák elhatározásában arra nézve, hogy a bekövetkezett háború alatt, midőn az országgyűlésen a netalán izgalmas jelenetek miatt nyugodt tárgyalás úgy sem volt remélhető, a ház ülései napoltassanak el.

Az országgyűlési bizottságok közül különösen kettőnek működése vált nagy súlyúvá s fejeződött be az országgyűlés elnapolása előtt, úgymint a horvátügyi és közösügyi bizottságoké, melyek közül amaz egészen, emez csak albizottságilag készült el.

Ezek közül a horvátügyi bizottságot a ház márczius 17-ikén választotta meg Deák következő elvei szerint: a két ház együttesen küldjön ki egy tizenkét tagú országos (regnicolaris) bizottságot s ebbe a szokott módon a főrendek négy, az alsóház nyolcz tagot, de a választást ejtse meg előbb a főrendiház. Az utasítás álljon a következőkből: *a)* ügyeljen a bizottság az ország területi épségére (integritas); *b)* ügyeljen a pragmatica sanctio azon rendeletére, hogy Magyarországtól a magyar koronaországok el ne szakasztassanak, vagyis mint a törvény kifejezi: a magyar koronaországok egymástól el nem szakaszthatók; *c)* a két küldöttség (magyar és horvát) megállapodása csak az országgyűlés rendes tárgyalása után lesz kötelező.

A főrendiházban gr. Cziráky tartott nagyhatású beszédet. Ezt a feladatot, mondá, a 61-iki országgyűlés hagyta erre, mely közös megegyezéssel átszolgáltatott ennek „egy fehér lapot, melyre Dalmát-, Horvát- és Szlavon-társországok óhajai feljegyzendők lennének". A küldöttség tagjai lettek: gr. Majláth Antal, gr. Szécsen Antal, Szőgyény M. László és Jankovich László; az alsóház részéről: Deák, br. Eötvös, Somsich Pál, gr. Mikó Imre, Ghyczy, gr. Andrássy Gyula, Csengery, Siskovics. Tehát mindkét ház a legkiválóbb tagjai közül választott; mert ez az ország úgynevezett kisebbik közös ügye lévén, a kiegyezésen kívül nem volt ennél fontosabb kérdés.

A kettős bizottság az Akadémiában először április 21-kén ült össze. E napon kelt az uralkodó leirata a horvát bánhoz, hogy a horvát országgyűlést e tárgyalások miatt május elsejétől elnapolja. Közös elnök lett gr. Majláth, jegyzők Csengery és Perkovac János s a szokott üdvözlés alkalmával Strossmayer József

György hosszabb beszédet tartott.[1] Rögtön két határozatot hoztak: a jegyzőkönyveket két nyelven vezetik s a közös elnök írja alá; tanácskozásaikat egyelőre magánértekezletek alakjában s titokban folytatják. Így tanácskoztak június 16-ikáig s a fő dolgokban „jegyzék"-eket cseréltek ki. A horvátok már az április 21-iki magánértekezleten kijelentették, hogy ők kiindulásúl a horvát országgyűlés 1861: XLII. czikkét tekintik, melyet az uralkodó a trónbeszéd mellett a magyar országgyűléssel is közölt. Ezt, melyről kitűnt, hogy a horvát küldöttség nem térhet el tőle, a magyar küldöttség külön tanácskozás alá vette. Ez a XLII. czikk, mely szentesítést sohasem nyert, három főpontra vonható össze: a háromegy királyság területi épségére, önállóságára (autonomia), viszonyára Magyarországhoz és együttes közös viszonyunkra Ausztriához. Az elsőre nézve a háromegy királysághoz sorozza a realis területeken kívül (hat megye, nyolcz horvát és három tót ezred) Fiumét és kerületét, Muraközt és „egyéb reménybeli" területeket; az autonomiára nézve kijelenti, hogy a közigazgatás, közoktatás, vallás és törvénykezés feletti törvényhozás, legfőbb kormányzat, az összes igazságszolgáltatás különállása kérdés alá sem jöhet, sőt e két pont előleges elismerése lehet csak az új szövetséges viszony kiindulása; az 1848-ik év hazánk és a társországok közt törvényhozásra, közigazgatásra és törvénykezésre nézve mindennemű viszonyt teljesen megszüntetett, kivéve a sze-

[1] A horvát bizottság többi tíz tagja: Cepulić Avelin, Klaić Mihály, báró Kušlan Károly, Mrazović Mátyás, Prica Miksa, dr. Rački Ferencz, Smaić Bertalan, dr. Suhaj Imre, dr. Subotić János, dr. Vranicany József. Utóbbi időközben elhúnyt. A két elnök beszédét lásd *Pesti Napló* 1866 április 26-iki szám.

mélyi kapcsolatot és külön kiállítandó koronázó hitlevelet; tehát csakis az egy koronázási ténynek a társországokra való kihatását ismeri el.

E határozat czélja egy tabula rasára alapított, teljesen új közjogi szerződés volt, mely a kapcsolatot a lehető legvékonyabbá tegye a történelmi viszony tagadásával és ha ez nem sikerülne, teljes felbontásával. A határozat tartalma e mellett oly zavaros és ruganyos, hogy a magyar küldöttség mindenekelőtt több pontnak valóságos és világos értelméről kért írásbeli felvilágosítást. Megkérdezte tehát, mi az értelme a két ország közötti törvényszerű kapcsolat megszűnésének; mert ők a pragmatica sanctiót itt is kiindulásnak fogják tekinteni? mit értenek a két koronázó hitlevelen, a szabadakaratból való koronázáson? mit azon, hogy a háromegy királyságot a saját különös köz- és alkotmányos alapjogain kívül mindazok a közjogok is illetik, melyek Magyarországot megillették 1847 végéig, holott különben minden viszonyt megszüntnek mond? mit értenek a Muraközhöz, a reménybeli területhez való jogon, miket tekintenek közösügyeknek és hogy a körülírt autonomián minden kapcsolat és érintkezés kizárását értik-e?

A horvát küldöttség egy bő, de szintén homályos és történelmi ferdítésekkel teli választ adott; tartalma az, a mi Zágrábmegye már látott körlevelének. Az autonomia alatt azt érti, hogy a felsorolt ügyekben sem szövetségről, sem érintkezésről szó sem lehet; mert különben a háromegy királyság nem őrizheti meg nemzeti egyediségét s tehát a 48 előtti kapcsolatot megujítani nem akarja. Ezeken kívül elismer ugyan közösügyeket; de ezek egyrészről csak a magyar korona és országai s másrészről Ausztria közt kötendő

államjogi viszony megállapítása után határozhatók meg; minthogy pedig ezek az ügyek az összes magyar koronatartományokat illetik, rólok érintkezésbe lépni fel van a horvát küldöttség hatalmazva.

Ezt a választ, mint a XLII. czikk magyarázatát, a magyar küldöttség előbb külön vette tanulmány alá, majd május 28-ikán közös értekezleten élőszóval s pár nap múlva jegyzékben adta elő észrevételeit. Ez a jegyzék, vagyis kimerítő válasz, Deák és Csengery műve s tartalma jó részben egyezik Deáknak *Zágrábmegye körlevele s az egyesülés* czímű dolgozatával; s aztán a magyar küldöttség pontról pontra megvitatta, kiegészítette. Kiindulása az, hogy a magyar küldöttség a kiegyenlítést lehetőleg elő akarja segíteni; tehát történelmi czáfolatokba annál kevésbbé elegyedik, mert Horvátország úgy is egész új alapra állva, a régi, közös megegyezéssel hozott törvényeket is elveti. Megczáfolja mégis, hogy az 1790 előtti viszony personal unio lett volna, hogy törvényhozásunk ne lett volna közös. Főkép azonban olyan tételekre terjeszkedik ki, melyek befolyással lehetnek a jövőre. Megczáfolja tehát azt az állítást, mintha a közös törvények csak a horvát országgyűlésen való kihirdetés után léptek volna érvénybe, mert ez a törvények érvényességét nem érintette, csak életbeléptetését jelezte; vetojoga a horvát országgyűlésnek sohasem volt. Nem volt joga tiltakozni az ellentmondás nélkül hozott 48-iki törvények ellen sem. Ha tehát jövőre ily vetojogot követelne: ez alapon az egyezkedés lehetetlen. A régi viszonynak a 48-iki törvényekből eredt megszakitása nem a magyar országgyűlés kezdeményezése volt. A magyar országgyűlés csak oly törvényeket hozott, melyek a

kapcsolt részek alkotmányos befolyásával alkottattak. A 48-iki törvények is ilyenek. E törvények hozatalában a kapcsolt részek követei résztvettek, még pedig nemcsak jelenlétök, hanem tettleges részvétök által, s ugyanakkor elfogadták az egyenes választás utján küldendő követek számát, a kerületek beosztását és Fiume iránt semminemű követelést nem támasztottak. E szerint alaptalan az az állitás, hogy 48-ban hazánk és a kapcsolt részek viszonyai nemcsak tettleg, hanem mindkét rész hozzájárulásával jogérvényesen megszakíttattak volna.

Ismételve mondja a horvát átirat, hogy a részek és hazánk 1848 előtti kapcsolata nem felel meg a részek nemzeti szükségeinek s megújítva, újabb zavarok forrása lenne; látható ebből, hogy 48-ban is nem a jogos alap, hanem ez az ok indította őket az elszakadásra. Ez nem jogos ugyan, de politikai szempontból elég fontos arra, hogy „az eddigi kapcsolat, közös egyetértéssel, tetemesen tágíttassék, sőt lényegesen átalakíttassék". Nincs szükség új szövetségi szerződésre, hanem a pragmatica sanctio alapján e kapcsot kell közös megegyezéssel tágítani. Azonban a külön koronázó hitlevél, mely mégis csak „egy" koronázást kiván, kivihetetlen s ellenkezik az egész történelmi múlttal, koczkáztatná a magyar állam alkotmányos egységét, tehát el sem fogadható.

A horvát jegyzék másik követelése a területre s az autonomiára vonatkozik. Az elsőre nézve kívánja a háromegy királyság realis területét, beleértve Fiumét is, a reménybeli területre legalább a jog elismerését s ebbe beleérti Muraközt is. Ámde ez sem teljesíthető; Magyarország területi megcsonkítását gátolja

úgy a küldöttség meggyőződése, mint utasítása. Fiuméhoz Horvátországnak joga nincs, oda sohasem tartozott, a 48-iki erőszakos elfoglalást kivéve; Muraközre nézve pedig a küldöttség a virtualis jogot sem ismerheti el.

A háromegy királyság autonomiájára nézve a horvát jegyzék megnevezi azokat a tárgyakat, melyekről kimondja, hogy a minimumot alkotják s melyekben tehát szövetségről vagy érintkezésről szó sem lehet. „Valóban sajnáljuk, — mond a magyar jegyzék, — hogy az említett országok e fontos tárgyakra nézve oly határozottan elvágták a kiegyenlítési tanácskozás fonalát s még az érintkezést is véglegesen kizárták". De ha e merev autonomiát kívánják maguknak, a magyar küldöttség nem érzi magát hivatottnak az óhajtott kiegyenlítésnek még lehetőségét is megsemmisíteni azáltal, hogy ezt mereven visszautasítsa; és azt hiszi, hogy Magyarország nem lesz „idegen e kapcsolatot, mely századok folytán közös egyetértéssel alakult, szintén közös egyetértéssel teljesen átalakítni, habár ezen átalakítás oly messze terjedne is, mint az említett országok velünk közlött XLII. czikkökben autonomiájokra nézve jelenleg óhajtani látszanak"; de minderre az országgyűlés beleegyezése szükséges.

Ajánlja a magyar küldöttség, hogy a területi kérdés most megoldhatatlan levén, ez iránt tegyenek jelentést saját országgyűléseiken s e miatt ne szakítsák el az egyezkedés fonalát; sőt inkább legyen ez a végső kérdés. Elfogadja a horvát küldöttség készségét, hogy a horvátok a magyar és ausztriai közösügyek országgyűlési tárgyalásaiban s ezek alapján a magyar-horvát közösügyek megállapításában részt kívánnak venni s így lehetőnek véli arról tárgyalni, hogy már most miként vegyenek részt a magyar országgyűlésen.

Ez a jegyzék rendkívüli mérséklettel, csaknem meglepő engedékenységgel van írva s szembeötlő az a készség, melylyel e küldöttség, a viszonyok s a közhangulat majdnem parancsoló befolyása következtében, mindent el kivánt követni, hogy valahára rendezett állami viszonyok jöjjenek létre; de ha ezeket nem tekintenők, majdnem csodálattal kellene olvasnunk, hogy arra a bizonyos fehér lapra mi mindent irtak rá a horvátok. A békülékenység e fokával, a gyöngédség e nyilatkozataival egyszersmind a magyar küldöttség példát adott egy másik irányban, hogy miképen kell a kényes kérdéseket nemcsak tárgyalni, hanem megoldásra is juttatni.

A horvátok előbb külön tárgyalták ezt a jegyzéket, majd június 12-ikén közös értekezletre hivták a magyarokat. Ezen előbb élőszóval tárgyaltak, majd átadtak egy újabb jegyzéket is a kiegyenlités legfőbb pontjairól, választ kérve s megjegyezve, hogy ez csak befejező része egy utóbb átadandó bő munkálatnak. Minthogy e bő munkálat csak a múltra vonatkozó vitairat, melyet a háborús hirek miatt a magyar küldöttség behatóan nem tárgyalhatott, de ez iránt jogát fentartotta és magok a horvátok is csak e rövid jegyzékökre kivánták a választ: a magyar küldöttség tehát csak erre felelt s ez az utolsó irat. E két utolsó jegyzék semmi újabb mozzanatot nem jelez. A horvát küldöttség kötve levén a XLII. czikkhez s a magyar küldöttség az utasitásokhoz: a június 16-iki második összes ülésben abban állapodtak meg, hogy az eddigi eredményről tegyenek jelentést s az eljárást addig függeszszék fel.

A magyar küldöttség az 1866 június 26-iki ülésen adta be jelentését. Deák azt inditványozta, hogy a

mellékleteket ne olvassák fel, hanem nyomassák ki s az összes iratokat közöljék a főrendekkel. A jelentés e két pontot emelte ki: Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok kívánsága az autonomiának általuk kívánt terjedelmére, ha ez az utolsó szavuk e kérdésben, megadandó; a területre vonatkozó azonban annál kevésbbé, mennél inkább kívánja tágítni a kapcsot s minél kétségtelenebb Magyarország joga kivált Muraközhöz és Fiuméhez. Ezt mind egyhangúlag elfogadták s ennyi a horvát küldöttség működésének valódi eredménye.

A másik, a hatvanhetes bizottság márczius 22-ikén tartotta első ülését az Akadémia kistermében, melyen az akkori ötvenkét tagból negyvennyolcz vett részt. E késő kezdésnek oka az volt, hogy Deák a második felirat befejezését kívánta bevárni, hogy a tárgyalások nyugton folyhassanak. Közben a ház elvi döntést hozott, hogy a tárgyalások ne legyenek nyilvánosak még a képviselőkre nézve sem. Ebben a tárgyban tudniillik márczius 3-ikán Perczel István adott be indítványt s ez 6-ikán tárgyalás alá kerülvén, Deák ellene nyilatkozott; mert a tárgyalások alatt mindenki módosíthatja véleményét s megeshetnék, hogy ugyanazon tagtól ugyanegy tárgyban ellentmondó nyilatkozatok jelennének meg, a mi a szabad szót meggátolná. A munkálatot a ház bizottságai úgy is nyilvánosan fogják megvitatni; de maga az elv vagy eszme születése nem való a nyilvánosság elé s a házszabályokból is inkább következik a nem nyilvános tárgyalás. Több hozzászólás után Nyáry áll fel s azt mondja: a házszabályok 35. pontja szerint az első kérdés az, hogy akarja-e a ház egyáltalán tárgyalni az indítványt? Ez igaz volt s Nyáry közbeszólását Deák is helyeselte, azt mondván, hogy Nyáry csak azért nem szólt

előbb, mert most került rá a sor. Ekkor a ház többsége egyszerűen mellőzte Perczel indítványát.

A márczius 22-iki első bizottsági ülés megválasztotta elnöknek gr. Andrássyt, jegyzőnek Csengeryt. Andrássy a következő anekdotával foglalta el helyét: Egyszer egy pap a templomba sietvén, szépen leírt beszéde helyett üres lapot vitt magával s ezt csak a szószéken vette észre. Ekkor meglátva az üres lapot, ezzel kezdte beszédét: „Isten a világot semmiből teremtette" s oly megható beszédet mondott, mint még soha; „mi is így kezdhetnők — tevé hozzá — s vajha mi nekünk is ugyanaz a sikerünk lenne". Most Deák mindenekelőtt azt indítványozta, hogy a tanácskozások elágazásának kikerülése végett egy bizonyos tárgyalási rendet állapítsanak meg. Ezt általános helyeslés fogadván, egy öttagú bizottságot küldtek ki, melynek tagjai lettek Deák, Csengery, Klauzál, Szentkirályi Mór és Várady Gábor. A második kérdés az volt, hogy a bizottság a tagokat a titoktartás minő nemére kívánja kötelezni? Ezt a kérdést Andrássy vetette föl. Deák nem látta volna szükségét, hogy a tagok képviselőtársaiknak se szólhassanak, de újra nem tartotta volna helyesnek az egyes tagok beszédeinek vagy felszólalásainak közlését; mert ez éppen oly gátja volna a nézetek szabad nyilvánításának, mint a nyilvánosság, a melyet senki sem akart. Azonban Ghyczy kétszer-háromszor is ismételte, hogy mivel a múltban ellenkezőt tapasztalt, a beszédeket közölni nem szándékozik ugyan, de semmire sem kötelezi magát. Deák mindannyiszor némi nehezteléssel szólt ellene; végre is semmi határozatot nem hoztak, hanem a lapok fonák közléseinek czáfolatát a jegyzőre bízták.

Ez az ülés egy csötörtökre esett. Még ezen a

héten Majláth György előzetes megállapodás szerint egyszer déli 12 és 2 óra közt egy másfél órai látogatást tett Deáknál. A bécsi lapok tudni akarták, hogy a municipiumok visszaállításáról, a miniszteriumról s a felsőház magatartásáról volt köztök szó a második feliratral szemben; de a *Pesti Napló* márczius 27-ikén czáfolólag azt irta, hogy a látogatás egészen magánjellegű volt. Deák márczius 28-ikán Kandó Kálmánnak és Bezerédy Lászlónak elmondta, hogy miről folyt a beszéd. Zárt ajtónál ültek s kezdetben Majláth, ki egyébként is nagyon zárkózott ember volt, a szélről, időről beszélt; majd megmondta, hogy a közösügyi bizottság eljárásáról jött tárgyalni. Erre Deák elmondta, hogy ő egy rövid programm készitését s aztán egyes szakbizottságok kiküldését helyeselné. Ha a kormány nézetét akarnák ismerni, ott van Bartal; ha ez nem volna elég, Sennyeyhez fordulnak. Majláth mindenre csak azt felelte: Jól van! Majd a horvátokról beszélt, kérdezte, hogy volt-e nála Strossmayer? Deák igennel válaszolt s ez volt a beszélgetés érdekesebb része; de a kormány terveiről Majláth egy szót sem ejtett.

— Én — fejezé be Deák — látva, hogy ő oly tartózkodó, szintén azzá lettem s azt gondolván, hogy ha ő csak belőlem akar kitudni mindent, a nélkül, hogy megismertetne a kormány nézeteivel, akkor nincs okom a közlékenységre.

Ez csakugyan úgy volt. Majláth tudni akarta Deák nézeteit és terveit. Ő tudniillik, mint láttuk, 47 előtti értelemben akart cancellár lenni s így személyesen ellene volt nemcsak a „felelős", hanem még annak a „felelő" kormány elvének is, a mint ezt az utóbbi szót a főrendiház április 16—18-ik vitáiban alkalmazták. Ő nem akart pártnak minisztere lenni s pártra támaszkodni;

javaslatokat sem akart tenni; tegyen a ház s a 47 előtti tractatusok útján majd lealkusznak belőlök, míg egy compromissumban kiegyeznek. Így akart ő a kiegyezésben láthatatlan, csak a leiratokban működő tényező lenni; de ezt hamar észrevették s népszerűségével fizette meg. Andrássy ezt is leleplezte a márczius 3-iki leirat bírálatában, a *Napló*-ban megjelent s föntebb részben már ismertetett czikkében márczius 22-ikén.

A bizalom meglesz — mond erről Andrássy — az uralkodó és nemzet közt, ha az uralkodó látni fogja a nemzet javaslatait. Jó; de addig „egy láthatatlan kormánynyal szemben a közösügyek bizottmánya oly helyzetben lesz, mint azok, kik hajdanában a Sphynx elé állíttattak. Egy rejtélyt kell kitalálnia. Dolgozni fog, de nem lesz senki, ki megmondhassa, mi az, mi a kormányt, mi az, mi a birodalom másik felét és annak kormányát kielégítheti? Mi történik, ha — a mi valószinű — a Lajthán túli és inneni kormányférfiak szándékát ki nem találja? Nem marad egyéb hátra, mint a fejedelem nevével ellátott leiratok útján folytatni a tárgyalást". Ez a lehetetlenig fogja kinyujtani a tárgyalásokat. Ilyesmi alkalmazható volt régen egy-egy sérelem tárgyalására, de nem bonyolúlt ügyletek kiegyeztetésére, nem az új idők sokágú viszonyaira. Valóban csodálandó azok bátorsága, kik az uralkodónak e leghosszabb és legbizonytalanabb utat ajánlták.

Andrássy bírálata, mely az egész hazai közvélemény tolmácsa volt, mély benyomást tett. A bécsi lapok egyszerre napokon át dicsérték a 47 előtti eljárást s vádolták az országgyűlést tétlenséggel, mely pedig éppen a munka gyorsítását használta egyik főindokúl a felelős kormány sürgetésében.

Majláth látogatása Deáknál e czikk egyenes következménye volt s nem Deákon múlt, hogy nem lett gyakorlati eredménye; mindenesetre jobb lett volna Sennyeynek mennie Deákhoz de Majláth őt igen szabadelvűnek tartotta. Ekkor kezdte aztán a *Magyar Világ* megtámadni Andrássyt, Szentkirályit, Ghyczyt, Tiszát, hogy hirlapi agitatio terére vitték a kérdést, hiszen akkora súlyok úgy sem lehet, mint a második feliratnak s Deáknak; az *Oesterreichische Zeitung* pedig — mint láttuk,— elmefuttatásokat közölt a 48-iki rögtönzések s felelős kormánynyal való veszélyes kisérletek ellen; dicsérte a régi magyar országgyűlést s jelezte, hogy a kormány nem lesz láthatatlan s ha nem volna is kötelessége nyilatkozni a 67-es bizottság javaslataival szemben, nem térhetne ki ennek politikai szükségessége elől. Tehát újra a 47 előtti mód jelzése. Azonban míg Belcredi Bécsben foederalistikus tervekbe merült és Esterházy Mór is a dualismus ellen küzdött: Majláthék csakugyan szükségesnek látták volna a 47-es dualismus nyilt proklamálását s márczius végén és április elején e miatt kormányválság híre szárnyalt. Sennyey és Bartal márczius 26-ikán és április 4-ikén kétszer is jártak Bécsben, 9-ikén a primást is felhivatta az uralkodó, Sennyeyt magánkihallgatáson fogadta, mely alkalommal csakugyan volt bizonyos megállapodásról szó.

A kormányválság elhárittatván, — mint említettük — Sennyey április 18-iki, a főrendiházban tartott nevezetes beszédében kivánta tisztázni ebben az irányban is a kormány szerepét. A fejedelem és kormány egyetértése teljes, mondá Sennyey s elismerte a kormány „felelő“ kötelezettségét az uralkodó elhatározásaira nézve. A kormány létrejöttének s megmaradásának feltétele a tör-

vényes állapot és midőn az országgyűlés összehívását tűzte ki feltételül: ez mutatja egyenességét s határozott programmját, melyben nem csekélyek sikerei. Ilyenek: a jogfolytonosság lehető elismerése, a pragmatica sanctionak alapúl elfogadása, a szeptemberi manifestum által a magyar alkotmány elismerése, az országgyűlés kiegészítése, a horvát kiegyezés előkészítése s a kiegyezésben a kezdeményezésnek a magyar országgyűlésre ruházása. Programmjának őszinte bevallása vezette a kormányt a második leiratban is és ő reméli a kiegyezést.

Ez a Sennyey óvatos, de fontos beszédének tartalma. Sőt láttuk, hogy a magyar kérdés megoldására felajánltatott a kormányi felelősség megoldása a beligazgatási ágakban államtitkári czímmel létesítendő főnökök által; de ennek ára volt a pragmatica sanctio alapján a közösügyek elfogadása s a 48-iki kormányzat elejtése. Erre gondolni sem lehetvén, a tervet elejtették, a Sennyey beszédére pedig a *Pesti Napló*-ban Trefort *Helyzetünk* czím alatt április 21-ikén vezérczikket írt, melyben újra kifejezte, hogy Budán székelő felelős miniszterium nélkül a kiegyenlítés lehetetlen; ez a közvélemény, de mi ismerjük a közösügyek megoldásában is azt a föltételt, mely a monarchia integritását és biztosságát kívánja.

E közben Deák meg nem ingatható határozottsággal mondta tollba Csengerynek a programmkészítő ötös albizottság javaslatát az eljárás módjáról s ez a következőkben áll: *a*) Határozza el a 67-es bizottság, hogy már most kíván-e a részletes javaslatokba kapni vagy előbb a „minden részről" elfogadandó főelveket és vázlatot állapítja meg? *b*) A ház elejtvén az októberi diplomát, jelölje ki a közös viszonyok miatt közöseknek tekintendő tárgyakat. *c*) Határozza meg

mindeniknél e közösség terjedelmét és a pontokat, melyeket ugyanabban a közösügyben a királynak és az országnak akar továbbra is szorosan fentartani. *d*) E két pont után a részletes kidolgozás előtt megállapitandók azok a lépések, melyek a kölcsönös egyetértéssel tisztába hozandó kérdésekre nézve teendők; ilyen például a közösügyek költségeiben a részesedés arányának megállapitása egyezkedés útján. *e*) Készitsen a bizottság javaslatot a közöseknek elfogadott tárgyak jövő kezelésére s az időnként szükséges érintkezés módjára. *f*) Határozza el, hogy a közös tárgyak s ezek kezelésének módja miatt a törvényeinkben netalán szükséges módositásokat azonnal jelöljék-e meg vagy pedig csak az első pontban emlitett vázlat végleges megállapitása után? *g*) Az októberi diploma el nem fogadása miatt fejtse ki a bizottság okait és nézeteit, mert ezt a válaszfeliratban már előre jelezték. Mind e pontokat a nagy bizottság április 5-iki második ülésén némi vita után egyhangúlag elfogadta; de hozzátette, hogy részletes tárgyalásuk előtt bevárja az erdélyi tagok kiküldését is, és hogy ha a tárgyalás alatt még más kérdések is állanának elő, ezeket e pontok befejezte előtt is tárgyalhatják.

Kivált a horvát bizottságok munkálatai miatt az első bizottsági ülést, melyen már az erdélyiek is résztvettek, csak május 3-ikán tarthatták meg. A föntebbi munkálat első pontja ellen csak Tisza tett észrevételt, hogy a főelvek „minden részről“ elfogadásának kivánása akadályozást okozhatna, és Apponyi indítványozta, hogy főrendi tagokat is hivjanak meg. Mindkettőt mellőzték; amazt nem vélték aggályosnak, emez pedig a ház kezdeményező jogába ütközött volna. A 2-ik és 3-ik pontot ezután észrevétel nélkül fogadván el, ezekre,

azaz a közös tárgyak meghatározására s ezek közösségének terjedelmére Deák egy alválasztmányt indítványozott. Elhatározták egy tizenöt tagú alválasztmány kiküldését s Deák Keménynyel azonnal el is készitette a névsort, hogy mint szakamberek: Lónyay, Feszt és Hollán benne legyenek. Beválasztottak tiz jobbközépit (Deák, Csengery, báró Eötvös, Feszt Imre, Gorové, Hollán Ernő, Lónyay, gróf Mikó Imre, Somsich Pál), négy balközépit (Ghyczy, Tisza, Ivánka Imre, Nyáry Pál) és egyet (gróf Apponyi György) a szélsőjobbról. Ez volt a kiegyezésben korszakot alkotó szerepre jutott tizenötös albizottság megalakúlása, melynek tárgyalásai elé egy tag sem volt, a ki magával jobban számot vetve ment volna, mint Deák.

Ő tudniillik teljesen tisztában volt magával. Alapelve az volt, a mit ez években minden alkalommal mondott: ki kell indulni a pragmatica sanctióból s hazánk önállására megtenni és megtartani mindazt, a mit a múlt törvények valódi tartalma kivívott; ha lehet, újabb lépéseket kell tenni előre, a miben nem lehet, nem biztositni kevesebbet annál, a mi múlt törvényeinkben benne van. Röviden ezt igy fejezhetjük ki Deák szavaival és szellemében: ha lehet, előre lépni, de semmiesetre nem tenni hátralépést; ha előre lépni nem lehet, nem áldozni fel a múlt vívmányait, sőt új szerződésről lévén szó, újabb törvénynyel s ennek kétségbevonhatatlan tartalmával körülsánczolni, de a most meg nem tehetett előrelépés miatt nem koczkáztatni a kiegyezést. Tapasztalta 48-ban, hogy a külügyet kivéve, melynek, mint felségi jognak megbontását az akkori törvények sem kivánták s vitás kérdéssé nem is vált, különösen a hadügy és az államadósságok egy részének elvállalása lett a viszály valódi oka; tudta jól, a mint erről

az 1860-ik évi kihallgatás is meggyőzte, hogy most is e kettőn fordul meg a kiegyezés. Tehát oly formulázás találandó ki az elsőben, mely megfelel az uralkodó által óhajtott egység és a föntebb kiemelt nemzeti jogok feltételének; az államadósságban pedig megállapítandó a kellő arány, mert egyébaránt „méltányosság alapján" a részesedést 1861 óta minden felirat elvben kimondta.

Deák tehát érett tervvel, mely egyébaránt az 1865 májusi programmnak megfelelt, ment a tizenötös bizottság első ülésére május 5-ikén. Alig tette fel Andrássy a kérdést, minden szem Deákra irányult s ő azonnal kifejtette, hogy az alap a pragmatica sanctio; a magyar korona országai és az uralkodó többi országai közt ebből folynak a közös viszonyok. Első közösség az uralkodó s itt a kérdés az udvartartás közössége; második közösség a kölcsönös védelem, mely lehet békés s ez a külügy, lehet fegyveres: ez a hadügy; harmadik közösügy ezek kiadásainak fedezése, a mit a 48-iki törvényhozás tettleg elismert; negyedik az államadósságokban részesedés s ennek kezelése; ötödik a kereskedelem s a vele kapcsolatos tárgyak.

Mély csend követte a fejtegetést. Nyáry ekkor gondolkozási időt kért s Deák is helyeselvén, május 7-ikére (hétfő) halasztották a tárgyalás folytatását. Deák visszatartván Apponyit és saját híveit, velök még az nap megállapodott, hogy az udvartartás ne legyen közös, mert nem kíván közösséget s a civilista külön szavazandó meg; a külügyben is hamar megállapodtak, csak Ausztriának viszonyát a németszövetséghez vették külön s elfogadták Deák szövegét, hogy csupán ennyit mondjanak: közös mindaz, mi az

egész birodalmat együtt illeti; mert ez megnevezés nélkül is kizárja a német-szövetség ügyeit, melyek minket nem illetnek. E megállapodásokat Deák szövege szerint május 7-ikén a bizottság is elfogadta.

Ekkor a hadügy került sorra; Deák lediktálta a maga szövegét, mely a vita alapját tette. E szerint, tudván, hogy tovább menni nem lehet, mert feltétlenül megszakítna minden egyezkedést, a megoldást az 1715-iki törvényre alapította s elvét ebben fejezte ki: közösügy az, a mi a „hadsereg" vezérletére, vezényletére, belrendezésére tartozik; nem közös a hadsereg kiegészítésére, elhelyezésére, élelmezésére vonatkozó intézkedés, sem törvényhozási, sem kormányzati tekintetben; a védelmi rendszer bármi újabb szervezése vagy átalakítása országgyűlésre tartozik és a katonák polgári jogai fentartandók. Ez az utóbbi elv az Iványka Imre indítványa volt.

Ez a kérdés foglalta le az egész 7-iki ülést s a 8-ikinak is első felét. Természetesen, többen teljesen magyar hadsereget akartak. Deák is akart volna, de ellene állt 1715, ellene a múlt gyakorlat; magyar hadsereg sohasem volt, csak magyar ezredek s ha kimondjuk, ez tiszta personal unióra vezetne; de — mondá — ezen ne törjön meg az alku. A vita közben pár elv tisztúltabb lett: Deák a „belrendezés"-t a „belszervezet" szóval cserélte ki; Ghyczy indítványaiból bevette „a magyar hadsereg" kifejezést, a Tiszáéból elfogadta, hogy a vezérlet, vezénylet és belszervezet felségi jognak tartassék fenn s ekkor közös tárgyalásra a hadsereg kérdésében semmi se maradna. Tisza 48-ra hivatkozva, a magyar hadsereg külföldön alkalmazása ellen is szót emelt; Ghyczy is helyeselte s a magyarországi várakban csak magyarországi katona-

ságot kívánt elhelyezni. Deák ezekre azt felelte: ő tudja, hogy az ország többsége a kiegyenlítést akarja, rajtok áll ezt létrehozni vagy nem; már pedig e két utóbbin is megtörik a kiegyezés; ha ki tudnak becsülettel egyezni, áldatni fognak, ha szakadást idéznek elő, átok fogja emléköket kisérni. Mellőzték tehát mindkettőt s Deák május 8-ikán lediktálta a végleges szöveget úgy, a mint belőle a munkálat 9—14. pontja lett.

Május 8-ikán, szintén Deák indítványára, kimondták elvül, hogy a közöseknek ismert tárgyak költségei is közösek; az államadósságról később határoznak. Itt most újra előkerült a külön hadsereg óhajtása s Deák igy állitotta fel a kérdést: lehet külön hadsereg és elkülönített hadügyi költségvetés, de az előbbi határozat ezt elvetette; lehet közöshadsereg és elkülönített költségvetés, a mint Tisza, Ghyczy és némileg Nyáry akarják, végre Lónyay indítványa szerint közöshadsereg és közösköltség, megosztva a megfelelő arányban (quota). Ghyczy általában a közjogi tekintetet fontosabbnak tartva, a magyar hadsereg ellátását el akarta különítni; de ezt a többség csak a hadsereg elkülönítésével gondolta megoldhatónak; Deák maga is, ha már külön hadsereg nem lehet, csak a quotát vélte kivihetőnek. Még az nap alakba öntötte a fenti megállapodásokat, melyekből a munkálat 15—16-ik pontja lett; de Ghyczy folytonos kétségekkel állott elő, mig Deák boszús lett és 11-ikére hagyták a befejezést.

Május 11-ikére Ghyczy elhozta annak szövegét, a mit vitatott, melyben a közös kiadások quota-szerinti elvállalásának időről-időre való „készségét" akarta csupán kifejezni, a mi, ha nem sikerülne, a 48-iki állapot állana vissza. Ezt Deák felszólalása után senki

sem pártolta; mert javaslatuk úgy is csak javaslat levén, a 48-as állapotra térnek vissza, ha a megállapodás nem sikerül. Ghyczy ekkor kivált azt fejtegette, hogy a közös védelem a pragmatica sanctióból foly; de a mi ezen kivül áll, arra az esetről-esetre megállapodás eszméjét kívánja kifejezni s ha ez nem sikerül, a fejedelem döntésére bízni. Ebben a „fejedelmi döntés" fogalmában van letéve az ő és társai későbbi különvéleménye. Most Ghyczy ennek megfelelő új szöveget diktált le. Deák részletesen kifejtette, hogy nincs értelme; a kölcsönös arányt a kölcsönös egyezkedés állapítja meg, az ki van már fejezve s további aggálynak nincs alapja; annak, hogy Ghyczy ennek határozott kimondása helyett csak készséget emleget, nincs sok czélja; de szeretvén eloszlatni az aggályokat, a Ghyczy szövege alapján, némi módosítással, az egész katonai ügyről új szöveget diktált; de végre is az első szerkezetet tartották meg.

E vita közben Andrássy vetett fel egy új eszmét, mely utóbb a külön magyar honvédség felállításához vezetett s ez az volt, hogy a rendes közös hadsergen kivül Magyarország külön erőt is szervezhessen, ha a birodalom vagy az ország érdekei úgy kívánják; de noha sokan pártolták, nem találván meg a határvonalat, hogy hol kezdődnek a rendkivüli esetek és ha az ország többet akar tenni, úgy sem lesz gátja, tehát mellőzték. Kivált Deák fejtette ki azt, hogy Andrássy indítványa nem tart fenn semmi jogot s igy ide betenni nincs czélja.

Május 14-ikén tiz órakor Deák röviden összefoglalta az eredményt. Hozzátette, hogy a föntebbiek folytak csak a pragmatica sanctióból; de vannak még

más ügyek is, melyek politikai okokból vagy érdekközösségből még közösen intézendők, ezek az államadósságok, melyekről már két feliratban nyilatkoztak és a kereskedelmi ügyek.

A kifejlett vitában mindenki egyetértett abban, hogy az államadósságban a nemzet résztvenni nem köteles, hanem csak politikai és méltányos okokból vállalja el egy részét úgy, a mint a feliratokban kikötötték; de csak, ha a birodalom mindkét felében az alkotmányosság minél előbb tettleg életbe lép. Itt Tisza azt indítványozta, hogy a részesedést tőkében, Lónyay, hogy évi kamatösszegben vállaljuk el. Erről azonban nem határoztak; mindenki azzal foglalkozott, hogy az urbéri kárpótlásból keletkezett adósságokat miként szövegezze bele; mert ezeket ugyan nem szavazta meg az országgyűlés, de ennek határozatából jöttek létre. A szöveget itt is Deák írta meg a május 15-iki (VII.) ülésre, a következő elvek szerint: „az ország törvényszerű beleegyezése nélkül" kötött adósságok az országot jogilag nem terhelik; az államadósságokban az urbéri tartozások benne foglaltatnak megnevezés nélkül; az ezekben való részesedés méltányossági okaira hivatkozik a 61-iki feliratra; kívánja a birodalom két felében az alkotmányosságot s ezen az alapon az érintkezést, „mint szabad nemzet szabad nemzettel" (61-iki felirat), továbbá a jövőben közösen felveendő kölcsönöknél a hitelügy közösségét s ebben hazánk szabad elhatározását; kiköti jövőre minden, az ország beleegyezése nélkül kötött adósság megtagadását. Ezek teszik a munkálat 51—59-ik pontját, csupán azt az eszmét tették még bele Apponyi indítványára, hogy az egyezkedés az uralkodóval s a birodalom másik felével is történhessék, de inkább az uralkodóval.

Még ugyan e napon megírta Deák azt, a mi a pénzügy közösségére s ennek kezelése módjára vonatkozik, melyekből a munkálat 17—19. pontja lett. Bennök Deák a következő elveket fejezte ki: a pénzügy közössége a hadügyi kiadásokra s az államadósság kamataira vonatkozik; ezekben a quota szerint Magyarországot illető rész az évi költségvetésbe változatlanúl illesztendő be, de kivetése és behajtása a magyar törvényhozás joga; ez a rész a közös pénztárba szolgáltatandó, melynek kezelői a közösnek felelősök; minden egyéb államköltség, adó, külön az országgyűlés elé tartozik s még csak a közvetett adókban van helye az elvek közös megállapításának.

E kérdéseket május 16-ikán vették elő. Ekkorra Tisza és Nyáry is adtak be javaslatokat, melyek csak egy pár árnyalatban tértek el Deákétól s nem is annyira a szavakban, mint a magyarázatokban az rejlett, hogy ők lehetőleg kerülni akartak minden közös tárgyalást. Itt tehát előre vetette árnyékát az eltérés a delegatio kérdésében. Tisza már most kijelentette, hogy álláspontja más, mint Deáké; ő nem akar delegatiót. Ezért helyesebb, ha a közös pénztár kezelői nem a közös küldöttségnek, hanem magának a két országgyűlésnek felelősek. Másik elvi eltérés az volt, hogy a Magyarország és Ausztria közti vámvonalt, mint a közvetett adóknál lényeges intézményt, mint zárvonalat, meg nem egyezés esetén hazánk annál inkább visszaállíthassa, mert ez jogilag úgy sem szűnt meg. E pontokat azonban véglegesen szövegezni nem lehetett, ha az albizottság nem nyer felhatalmazást arra, hogy azon pontokat is tárgyalja, melyek a közösügyek kezelésének módjára vonatkoznak. Deák azt indítványozta tehát, hogy előbb erre kérjenek felhatalmazást a hatvanhetes

bizottságtól. Ezt megadta a május 24-én tartott teljes ülés; de Várady Gábor *Országgyűlési levelei*-ben előre irta, hogy a delegatio kérdése nagy pártküzdelmet igér.

Deák a június 5-iki albizottsági ülésen adta elő elveit a delegatióról az 1865 májusi programm alapján. Elvei: a közösügyeket hazánk a pragmatica sanctio alapján 48-ig az uralkodóval tárgyalta; de ha a trónbeszéd szerint a birodalom másik fele is alkotmányt kap, ennek alkotmányszerű befolyása nem mellőzhető; a kiindulás ennélfogva mindkét fél alkotmányossága. Legyen tehát két felelős kormány; legyen a birodalom két fele közt a paritás alapján teljes egyenjogúság. A közösügyekre legyenek külön miniszterek, a kik nem lehetnek egyik felelős kormánynak sem tagjai. Ezek elkészitik a két felelős kormánynyal a közösügyek költségvetését. A két országgyűlés egyenlő tagszámmal két delegatiót küld ki egy kamararendszerrel; ezek külön üléseznek, a közös miniszterek külön előterjesztéseit meghallgatják, külön tanácskoznak és külön határoznak s irásban értekeznek; három sikeretlen izenet után azonban együtt szavaznak s a többség határozata szentesítés alá kerül. A delegatiók határozata az országgyűléseken nem lehet vita tárgya; megbizatásuk egy évre szól, utasítás nélkül. A közös miniszterek adókivetéssel, behajtással nem foglalkoznak s felelősek a delegatióknak; pörbefogatásukat a delegatiók határozzák el oly formán, hogy egyszerűen szavaznak fölötte s ha a többség a pörbefogást elhatározta, szabad polgárokból külön-külön 24 tagot jelölnek ki bíróúl, mindenik félnek joga van a másik tagjaiból 12-t kivetni, viszont a vádlottak is kivethetnek 12 tagot s a fenmaradt 12 tagból alakúl az esküdtszék.

E főbb elveken kívül Deák jellemezte a helyzetet. A 61-iki országgyűlés nem siker nélkül harczolt a jogállapotért szemben az októberi diplomával; ezt lényegében az uralkodó és Európa is elfogadta. Ámde Európa követeli Ausztria fentartását s nekünk kötelességünk megmutatni, hogy a mi jogaink mellett fennállhat. Ezen alapúl az ő javaslata. A bizottság ekkor felhívta őt, hogy szövegezze javaslatát s a június 5-iki ülés diktálással telt el. Deák lediktált szövegéből lett, kevés kivétellel szó szerint, a javaslat 25—47. és 52—53. pontja. Ugyanis a végleges szöveg az alapelveket megtartva, újakkal egészíti őket, melyek a következők: a közösügyek kezelési módjának e megváltozása (t. i. hogy az uralkodó helyett hazánk a birodalom másik, alkotmányt nyert felével érintkezik) nem foly szorosan a pragmatica sanctióból, csak a czélszerűség ajánlja (25. §); teljes birodalmi tanácsot, vagy bármi néven nevezhető közös parlamentet nem fogadnak el s akkor nincs más, mint az egyenjogúság alapján kiküldendő delegatio, s ez is csak a közösügyek tisztán kormányzati részére (30. §); a delegatiókat az uralkodó hívja össze felváltva Magyarország vagy többi országai valamelyikének fővárosába (34. §); a közösügyek gyanánt kijelölt tárgyakon túl a delegatiók tanácskozásai nem terjedhetnek (40. §); legfontosabb feladatuk lesz a közös költségvetés megállapítása (42 §); a közös kiadásokról szóló számadást ők vizsgálják meg (44. §); a közösügyek keretében a delegatiók mindenikének van kezdeményező joga (46. §); üléseik nyilvánosak (47. §); a közös miniszterek egyenként a saját külön körükben s a közösen megállapított intézkedésekre nézve együttesen felelősek (29. §).

A június 6-iki ülésen adta elő Tisza előre jelzett javaslatát, melynek főbb elvei: nem helyesli a delegatiót, a mint ezt már régóta Deáknak megmondta; a Deák terve igen hosszadalmas, bonyolult; három minisztériumot sem akar, csak kettőt; a megegyezést végezze a két kormány s a két országgyűlés, országgyűléseken kívül határozat nem hozható; ha az országgyűlések két izenet után nem birnak megegyezni, döntsön vegyes deputatio s ha ez sem, döntsön a fejedelem; a Deák terve szövetséges viszonyra vezet s kiterjeszti a pragmatica sanctiót. Tisza terve szerint a külügyet a király vezeti a két külügyminiszterrel s ha ezek nem egyeznek meg, az uralkodóház miniszterének befolyása dönt.

Deák azonnal megjegyezte, hogy ő rég ismeri Tisza tervét, de csak részletes szövegezés után szólhat hozzá; ezért a jövő ülésben lediktálását kívánja. Azt látja, hogy ez és az övé össze nem egyeztethető; de ha jobbat lát, nem ragaszkodik a magáéhoz. Ugyanekkor Deák indítványára, hogy mindenki erre összpontosítsa figyelmét, elhatározták, hogy tanácskozásaik befejeztéig a többi bizottság szüneteljen és szükségesnek tartván a hosszabb megfontolást, miután Tisza június 8-ikán lediktálta javaslatát, a legközelebbi ülést csak 20-ikán tartották.

Tisza terve a Deákéval egyező a kiindulásban s a pragmatica sanctio magyarázatában; nem különbözik a külügy, hadügy és közösköltségek terjedelmének meghatározásában, az országgyűlésnek fentartott jogokban, az előbbi közös ügyekre nézve az egyetértő intézkedések szükségében sem; de alapelve az, hogy mindebben nem kötelességünk a „közös“ eljárás és nem is szükséges. Erre nézve alapúl veszi a 48: III. t.-cz.

13. §-ját, mely a közös viszonyokat a király melletti miniszter befolyásával kívánta intéztetni s a 61-iki feliratot, mely az örökös tartományokkal az esetenként való érintkezést jelenti ki. Ha önálló nemzet vagyunk, ez az érintkezés csak kormányunk útján történhetik s a megállapodásban három elv irányadó : a gyorsaság, a mindenképen elérendő megállapodás és hazánk törvényes függetlensége, mely azt jelenti, hogy törvényt és törvényerejű megállapodást csakis az össztörvényhozás hozhat s a végrehajtó hatalmat csakis a király gyakorolhatja. Ezekre alapítja javaslatát, mely tehát végső esetben a megegyezésre nem jutott két javaslat között a döntést az uralkodónak tartja fenn. A külügy kezelése a fönt leírt módon, a hadügy egy főhadparancsnokság segélyével volna intézendő; lenne egy külügyi s egy hadügyi pénztár, melyek a két felelős kormány pénzügyminiszterének számolnának el s elszámolásaik a törvényhozás elé terjesztendők; e pénztárak adnák a felelős kormányoknak az adatokat is a költségvetéshez. A kereskedelemre és indirect adókra az időről-időre szóló egyezkedést Deák szövege szerint elfogadja.

A 20-iki ülésen Deák röviden kijelenté, hogy idő a megfontolásra volt elég; ő megfontolta s mindenben marad a magáé mellett, szavazást indítványoz. Mindenki röviden nyilatkozott és 11 szóval 4 (Tisza, Ghyczy, Ivánka, Nyáry) ellen elfogadták részletes tárgyalás alapjául a Deák szövegét, mely minden részében alkotmányos, a valódi szolidaritást létrehozza, holott a Tisza javaslata leplezett absolutismust fejez ki; Tiszáék pedig a Deák javaslatában a Reichsparlament eszméjét látták módosított alakban újra feltámasztva. A részleteken Deák sürgetése miatt gyorsan

mentek át s csak pár kisebb módosítást tettek. Ilyenek: a delegatiók „közös“ ülése helyett az „együttes“ ülés, a közös elnök helyett két külön elnök, együttes szavazásnál az egyszerű többség helyett az absolut többség. Végül Andrássy állt elő külön elvi indítványával, hogy a delegatiók együttes ülését ejtsék el; mert ha vitázni fognának, közös parlamentté lesznek, ha meg csak éppen szavaznak, nevetségesekké válnak. Ez a közös szavazás nem is szükséges; a megegyezés nem remélt esetében egy e czélra választott „arbitrarius bizottság“ dönthetné el a kérdést, melyet egyenlő tagszámmal a két delegatio választ s elnökét az uralkodó nevezi ki.

Ebben az indítványban, mint Deák mondta, a delegatio delegatiója van kifejezve s mint Somsich és mások kimutatták, a Tisza eszméje módosított alakban, tudniillik az uralkodói döntést az általa kinevezett elnökre ruházza. E fölött a 21-iki ülésen hosszú vita támadt; végre Andrássy indítványát elvetették. Deák már az előbbi napon neheztelt érte, mint a mely csak bonyolítja az ügyet; egykedvűen vette az egész vitát s nemtetszését minden módon kimutatta. Lényegileg csakis Gorové pártolta Andrássyt. A többi pontban ezután csak egy pár kifejezést tettek itt-ott határozottabbá. Hosszabb vita a delegatiók feloszlatási jogáról folyt; azonban Deák felvilágosítására, minthogy a nemtetsző delegatusokkal szemben túlságos hatalmat adna az uralkodó kezébe, végleg elejtették s kimondták, hogy a delegatio csak a ház feloszlatásával együtt oszlatható fel. Ez lett a javaslat 48-ik pontja. Ugyanekkor Ghyczy indítványára elfogadtak három új pontot: a 49-iket a delegatusok teljes mentelmi jogáról, leszámítva a tettenérés esetét; az 50-iket, a meghalt vagy lemondott delegatus helyének azonnal póttag

által való betöltéséről; az 51-iket, mely a lemondás elfogadását az országgyűlésre s ha esetleg az országgyűlés szünetelne, az illető delegatióra ruházza. Végül még Deák formulázta szabatosan a közvetett adókra vonatkozó (19-ik) pontot.

Június 22-ikén diktálta le Lónyay a kereskedelem és vám ügyében készített pontokat, melyeket május 15-ikén az albizottság Fesztre, Hollánra és reája bizott. Ezekben a következő elveket fejezte ki: Magyarország az érdekegységnél fogva kész az uralkodó többi országaival meghatározott időre és mindig megújítandó vámszövetségre lépni s kész elismerni az eddig kötött vám- és kereskedelmi szerződéseket, ha jövőre ezek a teljes paritas alapján országgyűlésileg intéztetnek el. A vámkezelés Magyarországon a felelős kormányt illeti, a vámok a népesség aránya szerint kezeltetnek a két fél javára s a közös költségek fedezésére fordittatnak. Más fontos ügyek még, melyek a magyar országgyűlés előleges beleegyezésével egyezmény útján intézendők el: a hitelintézmények engedélyezése, a pénzláb, mértékek és súlyok, nemzetközi útvonalak, posta- és távirdarendszer s kereskedelmi törvénykezés.

Június 23-ikán, hosszabb vita után, Deák mindezekre teljesen új szöveget diktált; ebből lett szószerint a munkálat 60–64. pontja. Deák alapelve az, hogy a kereskedelmi ügyek közössége nem foly a pragmatica sanctióból, jogilag külön intézkedhetnénk s zár- és vámvonalat állithatnánk fel; de érdekközösségből készek vagyunk időnként a birodalom másik felével vám- és kereskedelmi szövetséget kötni, mely meghatározza a kereskedelemre vonatkozó kérdéseket s kezelésök módját. E szövetség két, jogilag független ország alkuja alapján kötendő meg s a két országgyűlés

beleegyezése után szentesíttetik; ha az egyesség nem sikerül, az ország törvényes jogai épségben maradnak. E szöveg előnye a Lónyayé felett szembeötlő. Egyfelől szabatosan körülírja a kiindulást, másodszor a jogfentartást úgy hangsúlyozza, mint egy korábbi ülésen Tisza kifejtette, s az egészet csak a vám- és kereskedelmi kérdésre szorítva, a közösséget, egyezkedést nem terjeszti a szoros szükségnél tágabb körre.

Deák ezután a quotáról a következő elveket adta elő: A sanctio pragmaticából folyó közösügyek költségeinek arányát ne a delegatiók, hanem a birodalom két országgyűlésének egyenlő számú küldöttsége állapitsa meg javaslatképen; ezt mind a két országgyűlés rendszeresen tárgyalja s megállapodásaikat a minisztériumok útján közlik egymással. Ha kölcsönösen megegyeztek, szentesítés alá terjesztik. Ha sem a küldöttségek, sem a két országgyűlés megegyezni nem bírnak, akkor a kérdést az elébe terjesztett adatok alapján az uralkodó dönti el. Az arányról szóló megegyezés csak határozott időre terjed s leteltével új egyezkedésnek van helye.

E pontokat, melyekből a javaslat 20—24-ik pontja lett, változatlanúl fogadták el. Végül a 48-iki törvényekben szükséges módositásokra kerülvén a sor, Deák azt javasolta, hogy az egyezkedések befejezte után határozzanak rólok s az októberi diplomáról a részletes fejtegetést, minthogy a feliratokban úgy is megtették, mellőzzék. Mindkét indítvány elfogadásával a tizenötös albizottság ezt a munkálatot befejezte. Még csak június 25-ikén d. e. 10 órakor tartott egy gyorsan összehivott ülést; ezen a munkálat végleges szövegét felolvasták, melyet Deák és Csengery 24-ikén, egy

szombati napon, reggeltől d. u. fél három óráig a legnagyobb sietséggel fejeztek be s 25-ikén d. u. már a hatvanhetes bizottság elé terjesztették.

Talán soha Deák nagyobb erélyt nem fejtett ki, mint e napokban, hogy a tizenötös bizottság munkálatát befejeztesse és letegye a ház asztalára még az országgyűlés eloszlatása előtt. Ugyanis a háborús hírekre azonnal szóba került Bécsben, hogy mi történjék az országgyűléssel? Deák április 24-ikén már mondta Gorovénak, hogy három nézet van: egyik szerint maradjon együtt, mások szerint napoltassék el, de a bizottságok dolgozzanak, harmadik szerint oszlattassék fel, de biztosíttassék összehívása a háború után, s ajánltassék a nemzetnek a dynastia és birodalom sorsa. A feloszlatás oka, hogy sokan tartanak a képviselők részleges gyűléseitől, melyek határozatait az ország netán elfogadná; egyébaránt tébolyodott idea — tevé hozzá — akkor kérni az ország bizalmát, midőn ez a feloszlatás éppen a bizalmatlanság kifejezése. Deák maga szintén az elnapolást pártolta; mert a háború bárminő menete egy második ujonczozást fog kívánni, a mi törvénytelen; ezt a ház biztosan megtámadná s ő védni nem tudná, nem is akarná. Továbbá, ha többen azt fejtegetnék, hogy ez nem magyar háború s az uralkodó, mint a német szövetség tagja, kezdte, tehát a pragmatica sanctio alapján viselni nem is tartoznánk, sőt 61-ben ki is mondták, hogy a német szövetség háborúja nem a mi háborúnk: ki fog ezeknek ellentmondani tudni? Ha az osztrákok megveretnek, a helyzet még rosszabb: ki fogja az izgatásokat korlátozni, a fészkelődéseket féken tartani? Ezek az izgatások a háború alatt felindíthatják az országot is s akkor úgy is eloszlatásra kerül a

sor; mert ezek ellen hatni senkinek sincs elég ereje; végre a háború szerencsétlen fordúlata esetén az országgyűlés esetleg oly engedményeket erőszakolna ki, mint 48-ban, s ezek tartósságában éppen úgy nem tudna bízni, mint nem bízott akkor sem s aggodalmait a következmények ugyancsak igazolták.

Ilyeket és hasonlókat Deák többször s többeknek mondott április végén; azonban pártjának főbbjei, főleg éppen azon okokból akarták az országgyűlés együtt tartását, melyekből ő az elnapolás szükségét következtette. Szerintök, ő elég hatalommal rendelkezik a közvéleménynek úgy irányítására, mint féken tartására, de csak ha az országgyűlés többségének élén áll; mert ő csakis országgyűlésen erős és befolyásos. Így gondolkozott első sorban Andrássy, de Eötvös és Gorové is. Ezért sokszor akarták ellenkező nézetre bírni, főképen azzal, hogy az ország április elseje óta úgy sem hisz a kiegyezésben; mert ha még ez a loyalis országgyűlés sem tudott sikert elérni, akkor — mondák — egy sem fog, s ez a nézet a forradalmiak és emigránsok kezére adja az országot, kik Bismarck segélyével már is magyar légiót terveznek. Deák azonban csak azt ismételte, hogy ő a forradalmat úgy sem bírná meggátolni; sokszor mondta, hogy ő nem forradalmi ember, mi nemcsak azt teszi, hogy nem tud forradalmat csinálni, hanem azt is, hogy meggátolni sem tud; holott a párt az utóbbira csak őt hitte alkalmasnak.

Midőn megtörtént a házban az inségügyben a szakadás és a háború Porosz- és Olaszország ellen megindult: a párt fejei legalább a tizenötös bizottság munkálatát akarták volna befejeztetni az országgyűlés eloszlatása előtt, s hogy addig bár, másodszor, ne

ujonczozzanak. Június 17-ikén Majláth váratlanul Pestre jött, 18-ikán reggel Deákhoz ment s azt mondta neki, hogy az uralkodó nincs ellene, ha az országgyűlés együtt marad, csak kezességet kíván, hogy semmi olyat nem tesz, a mi ellenségei előtt compromittálná. Deák előadván okait, a kezességet nem vállalta el, hanem igérte, hogy híveivel tanácsot tart. Még az nap többeket magához hitt s Kandó és Andrássy az elnapolás ellen, Széll József és Bezerédy László mellette szóltak. Másnap Deák, Molnár, Kemény, Gorové és a többiek, Andrássyt kivéve, a városligetben ebédeltek; újra beszéltek Deákkal, de meggyőzni nem bírták. Végre Gorové szólt: De mit fog az ország mondani, hogy az országgyűlés újra eredménytelen; mi lesz az ő irányából a háború alatt és után, melyet most még a nemzet is követ? Ha Ausztria győz, a katonai, ha legyőzetik, a forradalmi párt hiusítja meg a kiegyezést; de a legjobb esetben is Deák s a többség vezérségének vége; részéről ő nem félne sem forradalomtól, sem invasiótól. Deák azzal fejezte be a vitát, hogy az eloszlatás ellenzői beszéljenek a párttal, tudassák vele az eredményt, hogy írhasson Majláthnak, de ő felelősséget nem vállal.

Deák e beszélgetések alatt meggyőződött róla, hogy a tizenötös bizottság munkálatának el kell készülnie az eloszlatás előtt; ez politikai szükség. Annál jobban boszankodott tehát Andrássyra, hogy ő éppen most gátolja meg a munkát a delegatióra beadott módosításával, melyet Andrássy június 19-ikén mutatott meg, de nagyon rossz hangúlatban, Gorovénak; boszantotta úgy az elnapolás, mint e módosításnak belső kényszere. Deáknak és Andrássynak ez az izgatottsága nem maradt titok a június 20-iki és a következő napi bizott-

sági üléseken, a hol szintén sokat beszéltek az elnapolásról; azonban alig ment 21-ikén Majláth Bécsbe, meggyőződve az elnapolás szükségéről, Deák a legnagyobb erélyt fejtette ki s június 22-ikén Murányit Sennyeyhez küldte, hogy az elnapolást csak addig gátolja meg, míg a tizenötös bizottság beadja munkálatát a hatvanhetes bizottságnak. Június 23-ikán délután két órakor a tizenötös bizottság bevégezvén megállapodásait, azt határozta, hogy Deák és Csengery a végleges szöveget készítsék el 27-ikére s a nagy bizottságot hívják össze 30-ikára.

Azonban Sennyey 23-ikán délután 3 órakor személyesen tudatta Deákkal, hogy minden késő, az elnapolási rendelet alá van írva. Ekkor Deák másnap Csengeryvel bezárkozván, a munkálat végleges alakbaöntését elvégezte, 25-ikén az albizottság elfogadta, még az nap délután a hatvanhetes bizottságnak bemutatták s ez elrendelte a kinyomatást. Így valósította meg Deák erélye a főczélt s a munkálat, mely tényleg Ausztria és Magyarország új szervezetének lett alapja, június 26-ikán már közkézen forgott, egy napon azokkal a falragaszokkal, melyek a június 24-iki custozzai győzelmet adták tudtúl.

Ennek az összetalálkozásnak rendkívüli a történelmi jelentősége; Deák szokatlan erélyét a következmények fényesen igazolták. Kétségtelen, hogy lelkében mind az megfordult, a mit Gorovétól június 19-ikén hallott és annál jobban sarkalta elhatározását. Azt gondolta: ha a háború Ausztria győzelmével végződik, lesz egy fontos okmány kezökben, melyre a katonai párttal szemben hivatkozni lehet, hogy az országgyűlés a méltányos kiegyezést nem a győzelem megfélemlítő hatása alatt kívánta és határozta el; ha Ausztria

legyőzetik, senki sem mondhatja, hogy e munkálat a legyőzött fél elleni túlkövetelés, mert hiszen előbb jelent meg; végül minden eshetőség közt lesz a nemzet kezében egy iránytadó munkálat a kiindulásra; határozatlan ötletek helyett szilárd elvekhez kötheti magát, melyek közt lesz ideje választani és kialakúlhat egy egészséges nemzeti közvélemény a legteljesebb nyilvánosság mellett, akár az egyezkedni akaró, akár a reactióhoz visszatérő Ausztriával szemben.

Valóban e munkálat rendkívüli előnye, hogy oly időben készült, midőn a legtöbben azt hitték, hogy ránk nézve kedvező európai háború küszöbén állunk; midőn a második leirat óta az volt a hazai meggyőződés, hogy nem lesz kiegyezés; midőn az országban kezdett felülkerekedni a közös ügyekben a nem-engedés szelleme s Kemény és Horváth Boldizsár reménynélküli megadással folytatták a munkát; midőn Deák maga is április legelején azt mondta, hogy fönt semmit sem fognak engedni, sem megadni s nálunk olyasmiről kezdtek beszélni, hogy újra eljön a Mária Terézia ideje, Ausztria majd ránk szorúl, mi pedig tetszés szerint diktálhatjuk a feltételeket.

Mindezekkel szemben a tizenötös bizottság munkája, melyben csaknem minden szó a Deák műve, a béke és meggyőződés, a nyugodt megfontolás és nem a felhevült agy ábrándja, kapkodása vagy rögtönzése. Éppen ezért nincs benne semmi ötletszerűség, semmi, a mi rögtönzött elhatározásra mutatna, s minthogy Deák tollba mondott szövege mindig oly végleges és határozott volt, melyen csak alig változtattak: kétségtelen, hogy ő Csengeryvel előre, a feliratok készítésének módja szerint, alakba öntötte az egészet, mint évek elmélkedésének leszűrődött eredményeit.

Mindez annál jellemzőbb, mert ő sem valami erős hittel dolgozott rajta. Midőn április legelején Bartalt Bécsbe hivták, azt mondta, ha el nem fogadják programmját, lemond. Gorové erre azt jegyzé meg Deáknak:

— E szerint, ha Bartal lemond, tudhatjuk, hogy Bécsben semmit sem akarnak megadni.

— Igen, — felelt Deák, — ha Bartal programmját el nem fogadják, tudni fogjuk, hogy semmit sem adnak; ha pedig Bartal marad, akkor is tudjuk, hogy semmit sem adnak.

Ez a kis adat egyebekkel összevetve, azt mutatja, hogy Deák, mint a múltban is mindig tette, kötelességének tartotta, a csüggedés minden belső okai legyőzésével, éppen úgy cselekedni, mintha a legteljesebb reményre volna joga. Ez az az „újra és mindig újra!“ jelszó, melyet, mint legszükségesebb izenetet küldött vérmes és ezért nagy reményekre buzdúló, de hamar kétségbeeső nemzetünknek már első követjelentésében s azóta szóban és példában mindig, minden szükséges alkalommal.

Deák már június 23-ikán délután megtudván Senynyeytől, hogy az országgyűlést haladék nélkül elnapolják, rögtön megállapodott a leirattal szemben a jegyzőkönyvi nyilatkozat tartalmában. Ezt már másnap közölte a határozatiakkal, kik tanácskoztak róla s nem fogadták el. Erre Deák most már el is volt készülve, csak attól tartott, hogy a szélbaliak ártalmas vitát fognak kezdeni. Deákkal előre tudatta Sennyey azt is, hogy a házban kémek lesznek s ha a leiratra ingerültség keletkezik, vagy a kormány megtámadtatik, Bécsből sürgönyileg fognak a bezárásról intézkedni. Deák maga mondta utóbb, hogy 25—26-ika közt egész éjjel nem aludt s csak midőn 26-ikán

délelőtt Nyáry hírül hozta, hogy Tisza előadja külön javaslatukat, de vita nem lesz, derült fel arcza s többek előtt dicsérte Tiszát és Nyáryt, hogy elejét vették a vitából eredhető bajnak.

Gorové azt hiszi, igen helyesen, hogy Sennyeynek zsebében volt a bezáró parancs is és csak azért szólt kémekről Deáknak, hogy a felelősséget magáról elháritsa. Elég az, hogy a 26-iki ülésen minden simán folyt le. Szlávy József áthozta a custozzai győzelem napján, 24-ikén kelt leiratot, Tóth Vilmos mély csendben felolvasta; utána sem hallatszott tetszészaj vagy zúgás. Egyébként az irat nem rideg, nem is áll csak pár sorból; megmagyarázza a kényszert, mely a háborút felidézte; elismeri az ország részéről a bizalomnak és kölcsönös érdekeknek megértését, a készséget a közösviszonyok rendezésében; megelégedéssel szól a külső viszonyok által meg nem zavart következetes munkásságról; majd megemlítvén a háború okait, egyedül ezt adja az országgyűlés elnapolásának okául, reméltetve mielőbbi megnyitását s az uralkodó által kezdett egyesség művének befejezését.

Pár percz szünet következett. Most Deák szólt röviden, higgadtan. Ez az elnapolás — szólt — nem az évi ülésszak bezárása; ez törvénybe ütköznék; csak ideig való elnapolás, mihez az uralkodónak törvényes joga van; tehát óvásnak helye nincs. De jegyzőkönyvi kijelentést helyeselne s ezt fel is olvasta, melyben ismételjék az elnapolásról szóló nézetöket; fejezze ki a ház óhaját a háború szerencsés befejezésére nézve; jelentsék ki fájdalmukat feliratai sikertelenségén, állhatatos ragaszkodásukat a bennök kifejezett elvekhez s végre mondják ki, hogy kívánságuk és reménységök az alkotmány minél előbbi visszaállítása.

Ekkor Tisza adta elő az összes baloldali árnyalatok nevében erősebb, élesebb s a jelenlegi kormány alkotmányellenes működését elítélő, de lényegében a Deákéval azonos tartalmú jegyzőkönyvi kijelentését. Ekkor a ház egyszerű szavavással, mintegy kétharmad többséggel elfogadta Deák szövegét s a jegyzőkönyv hitelesítése, meg az elnök pár búcsúszava után eloszlott.

Délután öt órakor a jobb közép mintegy kétszáz tagja gyűlt össze az Európában, hogy elbúcsúzzék Deáktól. A párt szónoka Somsich Pál volt, a ki különösen azt a bölcseséget emelte ki, melylyel szélsőségeket egyesíteni, ellenszenveket kibékíteni bírt és csak egyedül ő bírt; továbbá kiemelte kedélyes jóságát, szelíd bánásmódját a párt minden tagjával, „melylyel lelki tehetségei hatalmát senkivel se éreztette úgy, hogy midőn meghajlott szellemi felsőbbsége előtt, ezt önként és örömmel ne tehette volna, a nélkül, hogy magát megalázva érezné". Végül hitét fejezte ki, hogy vele a kiegyezés nagy műve sikerülni fog, „nélküle nehezen".

Deák szerényen utasította el a kitüntető szavakat. „Nem ő áll felettök; a törvény és igazság az, mely vezette mindnyájukat s ő és a párt csak azt akarták és akarják, mit törvényadta jogaink s az igazság követel." Ezután Somsich és Deák az elnököt, Deák a két alelnököt köszöntötte s végül még gyűjtést rendezvén Hugo Károlynak, tömegesen kisérték el Deákot az Angolkirálynőbe, a hol egyenként kezet fogva velök, a viszontlátás óhajtásával és reményével búcsúzott el. „Egy hangos éljen — a szabad ég alatt! — s azután szétoszlának"; de mint egy egykorú följegyzés mondja, „csüggedt fejjel és csüggedt szívvel".

ÖTÖDIK FEJEZET.

Kiegyezési kisérletek 1866 nyarán.

HANGULAT AZ ELOSZLÁSKOR. — A HÁBORÚ. — A HÁBORÚ MIATTI HANGULAT ÉS DEÁK. — PUSZTA-SZENTLÁSZLÓRA MEGY. — A CONSERVATIVEK TERVE. — A PESTI NAPLÓ CZIKKEI. — DEÁK ÉS ANDRÁSSY BÉCSBE HIVATNAK. — DEÁK BÉCSBEN. — ANDRÁSSY BÉCSBEN ÉS DEÁKNÁL. — DEÁK NÉZETE. — ANDRÁSSY ELŐTERJESZTÉSE. — KÜLÖNBÖZŐ TERVEK. — A CONSERVATIVEK TERVE. — TISZA CZIKKEI. — ÉRTEKEZLET BÉCSBEN. — ANDRÁSSY ELVEI. — A BÉCSI KORMÁNY KIFOGÁSAI. — LÓNYAY LEVELE DEÁKNAK. — ÉRTEKEZLET BÉCSBEN. — ANDRÁSSY KIHALLGATÁSON. — ANDRÁSSY DEÁKNÁL. — LÓNYAY KIHALLGATÁSON. — ANDRÁSSY S A BÉCSI ÚJABB ÉRTEKEZLETEK. — ANDRÁSSY SZÖVEGE A HADÜGYRŐL. — LÓNYAY SZÖVEGE A TÖBBI KÉRDÉSBEN. — SIKERTELENSÉG. — A PESTI NAPLÓ CZIKKE. — ANDRÁSSY ISCHLBEN. — A KÖZHANGULAT. — GHYCZY CZIKKEI. — KUNÁGOTAI. — KEMÉNY ZSIGMOND VÁLASZA. — ÚJABB ÉRTEKEZLETEK. — A SIKERTELENSÉG FŐOKA. — KEMÉNY ZSIGMOND ÚJABB CZIKKE. — BEUST S AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSA. — DEÁK PESTRE ÉRKEZIK. — MEGMENTI A HELYZETET. — DEÁK VÁLASZA A SZEGEDI KÜLDÖTTSÉGNEK.

Noha a szétoszló képviselők a közeli viszontlátásra vettek búcsút, belső meggyőződésök az volt, hogy országgyűlés sokáig nem lesz. Szász Károly azt mondja, hogy akkoriban mindenki a háború kimenetelét így gondolta el: Ausztria győzni fog Olaszországban, odaadja mégis Velenczét, melytől úgy is szabadulni akar; de feltétlenül legyőzi a poroszokat, visszanyeri teljes befolyását Németországban, visszautasít minden nemzeti követelést, kezdve Magyarországon, a hol az alkotmány ügye csak ott áll,

mint 61-ben, ha más is a mindent megtagadó hang. Legelőbbrelátó politikusaink véleménye is egy katonai uralom volt s az egyik azt mondá az eloszláskor: „értünkre nem lesz több országgyűlés“. És ha Ausztria győz, sokáig nem is lett volna; ez majdnem bizonyos.

Azonban a gondviselés másképen rendelkezett. Június 12-ikén Ausztria visszahívja berlini nagykövetét, június 17-ikén megjelenik az uralkodó hadikiáltványa a poroszok s 18-ikán a porosz királyé Ausztria ellen, ezt követi június 20-ikán az olasz király hadizenete s már 22-ikén a két porosz hadtest átlépi a cseh határt. Most az események rohamosan követték egymást: június 24-ikén történt a custozzai győzelem; e napról kél előleges megállapodás szerint az országgyűlés elnapolásáról a leirat, tehát nem a győzelem hatása alatt, mint némely történetírónk sejteti; már 29-ikén Csehországban mind a három porosz hadtest egyesülvén, nyomon követi a Königgrätz-felé visszavonúlt ausztriai sereget; július 3-ikán megtörténik a csata Königgrätznél (Sadova) az ausztriai sereg teljes vereségével; július 4-ikén az uralkodó átengedi Velenczét a franciáknak, július 7-ikén egy teljesen hatástalanúl maradt manifestumot ad ki a magyarokhoz, hogy a megtámadott birodalom védelmére önként siessenek a zászlók alá; július 10-ikén összes népeihez egy másik manifestumban a birodalom hatalmi állásának fentartását igéri s kitartásra buzditja őket; ugyan e napon a várnégyszöget és Velenczét kivéve, kivonja sergeit Észak-Olaszországból s a Dunához rendeli; 14-ikén a poroszok benyomúlnak Jetzelsdorfnál Alsó-Ausztriába.

Ily körülmények közt a császárné július 9-ikén

Budapestre jött, meggyőződést szerezni a dynastia iránti hangulatról. Félnégykor érkezett meg s a fogadtatás éppen oly szivélyes, mint résztvevő volt. A ház elnöke, a Pesten volt képviselőkkel együtt, szintén megjelent; ott volt Deák is, ki ezt mondta: „Gyávaságnak tartanám elfordúlni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor, midőn a dynastia dolgai jól állottak". A császárné július 11-ikéig időzött Pesten s főképen a sebesültek látogatásával foglalkozott. A látogatás eredményének legjobb bizonyítéka, hogy 13-ikán estére már gyermekeivel együtt jött le; ekkor a fogadtatás még ünnepibb volt, Deák azonban nem vett részt benne.

Az ország hangulata már sokkal kedvezőtlenebb volt. A június 27-iki helytartótanácsi rendelettel megkisérlett második ujonczozás nem sikerült; július 13-ikán ezt önkéntes beállásra és toborzásra változtatták; de a „gyors puska" iránti rémület, a mint a porosz első ismétlőfegyvereket nevezték s az egész hadvezetőségbe vetett bizalmatlanság, melyről egész legendák kerengtek az országban, ezt is meghiusitotta. A hangúlat kezdett forrongó lenni; jóslatok szállongtak a Deák-párt bukásáról. Gorové szerint maga Deák beszélte július 10-ikén, hogy teméntelen felszólitást kapott. Egyik azt mondja, hogy álljon a dolgok élére, segitsen a kormányon, a nemzet követni fogja; ez által döntő befolyást nyer az ügyekre s a magyar kérdésben. Másik azt mondja: álljon az ügyek élére, követelje az országgyűlés összehivását; ez szabja meg a kiegyezés feltételeit még egyszer s ha nem teljesitik, a nemzet tudni fogja, mit tegyen. — És ha a békét nálunk nélkül megkötik, — felelé ezeknek Deák, — s Ausztria ismét 300,000 katona felett fog rendel-

kezni: hogy fogod te vagy én vagy akárki kivívni azt, a mit követelnénk?

Gorové legalább arra akarta rábírni Deákot, hogy maradjon Pesten; az uralkodó bizonyára lejön, lehetetlen, hogy tanácsát ne kérje s a nemzet még rosszabb néven venné, mint a tavaszszal, ha nem kérné.

— Az meglehet, — felelé, — de én oly tanácsokat adnék, melyekről előre tudom, hogy nem fogadná el. „Az ő ítélete saját magáról ez: a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal kapcsolják össze; én ezeket nem ismerem; én csak a magyar törvényeket ismerem, a mai pillanatban nem vállalkozhatom a vezetésre.“ Tehát minél forrongóbb kezdett lenni a hangúlat, ezt annál veszélyesebbnek s magát annál kevésbbé tartotta vezetőül alkalmasnak. Ezért július 15-ikén a közvárakozás ellenére Puszta-Szentlászlóra ment.

A távozásra volt azonban más oka is. Ugyanis e napokban a magyar kormány körében újra előtérbe lépett a teendők kérdése s egy conservativ felelős kormány kinevezése iránt Bécsben a legjobb hangúlat kezdett uralkodni. Meg akarták tehát nyerni Andrássyt és Deákot, hogy őket ebben és a kiegyezésben segítsék s Lónyay Menyhért ki is volt jelölve a Majláth-Sennyey-Bartal miniszterium egyik tagjaként. Sennyey felhatalmazás alapján beszélt is Andrássyval július 9-ikén s megkérdezte programmját. Andrássy erre azt felelte, hogy ennek első pontja a conservativek visszavonúlása s helyökbe Deák lépése; akkor a dolog menni fog. Ámde Sennyeyék a szabadelvűek támogatását nem így értették, a kiegyezést ők akarták megcsinálni; ebben azonban Andrássy a támogatást meg-

tagadta. Deákkal Lónyay beszélt, ki azt felelte, hogy ő egy ily miniszteriumot támogatni ugyan nem, de támadni sem fog; egyébként marad azon elveinél, melyek a tizenötös albizottság munkájában le vannak téve; de annál inkább sietett falura, mert e combinatiókban nem láthatott egyebet, mint a munkálat veszélyeztetését. A conservativek most újra várakozó állásba vonúltak; meg kivánták várni a köszöbön álló békekötést s a nyugalmat, melyben újra a kevéssé engedni akarás fog felülkerekedni és akkor kivántak ismét előlépni. Ez volt a helyzet, mialatt a Deák-párt főbb tagjai attól tartottak, hogy a párt szétbomlik, tekintélyét e tétlenség lejáratja s a nemzet egy új forradalom felé hajtatik.

Ekkor július 16-ikán Deák tanácsából a *Pesti Napló* megint vezérczikket írt a helyzetről s a helyes irányról. E szerint a birodalom végveszélyben, hazánk kétes jövő előtt áll; minket a történelmi szükség s a végzet kapcsolt össze; a birodalom sorsa tehát visszahat hazánkra is. Milyen lesz ez a visszahatás, nem tudjuk; de éppen ezért óvakodni kell akár az elbizakodás túlzásától, akár az aggályoskodás tétlenségétől. Az egyetlen helyes tér a szerződések, a jog, a törvényesség; ezekben megtalálni azt az erőt, melyből a szövetségi összeköttetés támogatást, a haza biztosságot nyerhet. „És ez az óhajtás gyors kielégítést vár. A birodalom veszélyes helyzete halogatást nem tűr". Magyarországba erőt azonban csak a parlamentáris kormány önthet és az, ha ezáltal cselekvési szabadságát visszanyeri. Ez volt Deák izenete nemzetéhez s az uralkodóhoz. Effélét írtak ekkor az összes főbb magyar lapok. Másnap a *Pesti Napló* egyenesen megmondta azt is, hogy a jelenlegi kor-

mánynak okvetetlenül vissza kell vonúlnia, szerepét eljátszta siker nélkül; vele egyezkedésnek, egyesülésnek helye nincs; kötelessége csak egy: helyet adni másoknak s egyetlen polgári erény várakozik rája: ha a valódi férfiakat azonnal kijelöli az uralkodónak.

Mindebből nagy mozgás támadt. Már július 15-ikén Bécsben egymást érték a kihallgatások; délután minisztertanács volt, Sennyeyt Bécsbe hívták. Ezeknek eredménye lett, hogy az uralkodó Deákot Majláth György és Andrássyt báró Sennyey útján szintén Bécsbe hivatta. Deákhoz a levelet július 17-ikén Szegedy György, magyar cancelláriai hivatalnok és Majláth rokona, vitte el Puszta-Szentlászlóra. Estve kilencz óra felé érkezett meg. Deák elkomolyodva olvasta Majláth levelét, aztán odaszólt környezetéhez, hogy Bécsbe hivatja az uralkodó s tehát reggel indul. Szent-Mihályon ült vonatra, Szegedy Zala-Egerszegen, s megbeszélték, hogy idegenek előtt találkozásukat véletlennek fogják feltüntetni. Bécsújhelyen Deák leszállt a vonatról, megmondta, hogy Meidlingben marad s lakását dr. Ferenczi néven táviratozza meg; csak azt kérte, hogy legyen másnap korán a kihallgatás, mert vissza akar azonnal indulni. Szegedy már 18-ikán estve Meidlingbe ment, hol Deák a Hase-fogadóban (I. em. 2. sz.) lakott és mint Majláthnak június 17-ikén írta, nem akart s nem is érintkezett senkivel.

A kihallgatás ideje 19-ikén reggel hét órára volt kitűzve. Deák egyfogatú bérkocsin hajtatott a Burgba s a kihallgatás háromnegyed órát tartott. Majláth beszélte utóbb, hogy ő felségének nagyon jól esett Deák e nevezetes mondása: „hite szerint, a magyar nemzet Königgrätz után is csak azt követeli és semmivel sem többet,

mint Königgrätz előtt". Mondják, hogy az uralkodó részletesen szólt a hadsereg harczképességének meggyengüléséről is és Belcredi tanácsára kérdezte Deáktól, hogy vajjon egy nyílt felhívás a nemzethez, nem ismételtethetné-e meg a Mária Terézia idejében történteket? Deák kevés habozás után nyíltan szólt, hogy erről nem biztosíthatja; mert az ország kimerült, elkeseredett s a tavaszi fagy miatt a 63-ikinál is nagyobb nyomor fenyegeti. Előbb a nemzet megingott bizalmát kell visszanyerni s ez csupán jogainak megadása által gondolható. Ő csak a békekötést ajánlhatja minél előbb s a rendszerváltozást addig nem vélné helyesnek, mert a nemzet csak a vereség miatti kényszert látná benne; de a béke után ez volna az első teendő. Ekkor azt kérdé az uralkodó, hogy kész volna-e kormányalakításra? Deák azt felelte, hogy kora miatt semmiesetre sem, a kormányba sem lép be; Andrássyt ajánlta maga helyett, de kijelentette, hogy azt a kormányt, mely a tizenötös bizottság munkálatának elvei alapján áll, támogatni fogja.

A Burgból a magyar cancelláriába ment, Majláthtal és Belcredivel beszélt. Belcredi szintén előhozta, hogy nem lehetne-e Magyarországon másodszor ujonczozni? — Deák, a ki egyszerre átlátta a helyzetet, egész hidegen felelte: Nem, mert nálunk Magyarországon az anyák egy évben csak egyszer szülnek. A beszélgetés után egyenesen a vonathoz hajtatott s mint július 24-ikén gyámleányának írta, csak négy órát töltött Bécsben, 19-ikén este újra otthon volt. Az uralkodó ez alkalomból Andrássyt háromszor is fogadta s órákon át tárgyalt vele; kihallgatta a Reichsrath több tagját is. Andrássy ugyanazt mondta, mint Deák, csakhogy ő a rendszerváltozást azonnal végre-

hajtotta volna; a békekötés előtti idő talán nem a legalkalmasabb, mégis ez ajánlható, mert Magyarországon nem hisznek benne s annál nagyobb örömet okozna; erős fegyver volna az új szabadelvű kormány kezében is, mert a nemzet kizártnak fogja látni a conservativek visszatértét; aztán nem mondhatnák azt Magyarországon, hogy az uralkodó inkább békét kötött a vesztett csaták után, mintsem helyreállította volna az alkotmányt; Magyarország kielégítése pedig nagy súlyú lenne a békekötés mérlegében; el kell fogadni nyíltan és határozottan a dualismust; két vezérnemzet van: a német és magyar; rajtok alapúlt meg a birodalom s rajtok építhető újra fel. Deák válaszai az uralkodó kérdéseire legjobban kiviláglanak Andrássy július 28-iki jelentéséből, a kit az uralkodó megbízván, hogy Deákkal értekezzék, elment hozzá Puszta-Szentlászlóra, onnan 27-ikére Pestre s még az nap Bécsbe utazott. Az uralkodó nevében e kérdéseket intézte Deákhoz: miként gondolja ő Magyarország viszonyát a monarchia többi részeihez és egy magyar miniszterium esetleges kinevezése miféle biztosítékokat ad ő felsége s az összbirodalom érdekeire nézve?

Senki sem fejezhette volna ki nézeteit világosabban, mint ő; — felelt Deák — ezek a közös viszonyokra nézve benne vannak a tizenötös bizottság munkálatában; tehát új szövegezésök felesleges volna. Ezekhez az elvekhez föltétlenül és változatlanúl ragaszkodik; belőlök következik a birodalom két felében két felelős kormány és egy közös miniszterium. A magyar felelős miniszterium feladata volna: *a*) a tizenötös bizottság munkálatának elveit az országgyűléssel megszavaztatni; *b*) a 48-iki törvényeket megváltoztatni a

nádorra, a nemzetőrségre s az országgyűlés föl nem oszlathatására nézve. Ő e feladatokban az így kinevezett kormányt feltétlenül támogatná s bízik, hogy ennek ezeket keresztülvinni nem lesz nehéz, föltéve, hogy oly férfiakból áll, kik a jelenlegi parlamenti többségnek s az országnak bizalmát bírják, és az uralkodó bizalma s állásuk törvényessége által rendelkeznek az eszközökkel, hogy a nemzetet a korona és az uralkodó személyének érdekeihez kapcsolják.

Midőn Andrássy e rövid jelentést személyesen átadta az uralkodónak, közben 21-ikén megtörtént a lissai tengeri győzelem az olaszok ellen s 25—26-ikán megkötteteti a fegyverszünet az olaszokkal és Poroszországgal. A helyzet tehát Ausztriára valamivel kedvezőbb lett. Andrássy újra előadta érveit a foederalismus ellen s a dualismus mellett hivatkozott Deák helyeslésére; a fegyvernyugvás szerinte legalkalmasabb volna az alkotmány helyreállítására, mert hazánkban úgy is azt hiszik, hogy a béke után semmi sem fog megadatni, tehát annál nagyobb lesz a lelkesedés; e mellett most az uralkodó szabadakaratának fogják felróni, utóbb, mert hiszen úgyis helyre kell állítni az alkotmányt, azt a kényszerhelyzetnek fogják tulajdonítni; az országgyűlés sem kezdhetne a miniszterium kinevezése előtt egyébbe, s akkor vagy kénytelen lesz az uralkodó engedni, vagy új választást rendelni el, de az új ház nem lesz ily békés; továbbá az európai helyzetet a megkötendő béke nem állandósítja, a birodalom rendezése mindenképen elodázhatatlan, ez pedig csak Magyarország kibékítésével gondolható.

Az uralkodóra mély benyomást tettek Andrássy fejtegetései és Deák Bécsbe hívása, meg az ezt követő

tárgyalások annyira megértnek mutatták a kérdést, hogy a közvélemény szószerint naponként várta a miniszterium kinevezését. Andrássy is meg volt győződve rövid ideig, hogy ez sikerülni fog; sőt maga is foglalkozott miniszteriális tervekkel s Deák beleegyezésével felszólította Tiszát és Ghyczyt, hogy tárczát vállaljanak; de ők annál inkább vonakodtak, mert a kiegyezés őszinteségében nem hittek, s Tisza fellépte augusztusban a tizenötös bizottsági munkálat ellen minden egyesülési tervet meghiusított. De meghiusult a felelős kormány kinevezésének reménye is. Bécsben kevéssel utóbb újra foederalistikus tervek léptek előtérbe s augusztus első felében bejárta a lapokat az a hir, hogy három, a magyarral egyenjogú országgyűlésben fogják a Lajthán túli tartományokat egyesíteni és a közösügyeket megint valami központi parlament által akarják tárgyaltatni. Az *Oesterreichische Zeitung* pár lándzsát is tört az eszme mellett; de már augusztus közepére letettek róla s megint a szűkebb Reichsrath összehivásában nyugodtak meg. Ezalatt a magyar kormány a miniszterium kinevezését újra oly alakban tervezte, hogy legyen ugyan „felelő", de nem „parlamentaris felelős" s ne függjön tehát a parlamenti többségtől vagy, szerintök, más szóval a club-uralomtól. Erről a kérdésről a *Pesti Napló*, *Magyar Világ* s a *Hirnök* elég kiterjedt vitát folytattak július második és augusztus első felében. Utóbbiak még mindig azt irták, hogy a felelős kormány nem egyeztethető össze sem a pragmatica sanctióval, sem a nemzet által elismert közösügyekkel.

Lényegében azonban a kérdés egy tárgyi és egy személyi körülményre korlátozódott. A tárgyi az volt, hogy a bécsi kormány, beleértve a magyart is, azon

gondolkozott, hogy miként és mennyit lehetne a tizenötös bizottság munkálatából lealkudni; a személyi az volt, hogy a conservativek miképen tarthatnák meg helyöket egy magyar önálló miniszteriumban, mely most már Andrássyék nélkül gondolható nem volt s miként vihetnék keresztül a kiegyezést a Deák-párt segitségével úgy, hogy a helyzet urai ők maradjanak? E szerint Bécsben előbb akarták volna elvégezni a tizenötös bizottság munkálata felett az országgyűlési alkut s csak azután kinevezni a miniszteriumot. Ez, mint Lónyay sejti, Sennyey álláspontja volt. Majláth most már nem bánta volna, ha azonnal kineveztetik s augusztus első felében annyira el volt a visszavonulásra készülve, hogy erről és a miniszterium nézeteltéréseiről a lapok is irtak.

Természetesen Königgrätz után a tizenötös albizottság munkálata, a meddig Bécsben még úgy a déli, mint északi harctéren a háború folytatására gondoltak, kedves és elfogadandó adománynak látszott; de a fegyverszünet után s a biztositott békealkudozások alatt elfogadni már soknak látszott; szerettek volna több befolyást őrizni meg a magyar ügyekre, mint ez engedi, s e tekintetben Andrássy és Lónyay tapasztalata szerint, mondhatni, naponként változott a kormánykörök hangúlata és álláspontja.

Ezalatt augusztus első felében, minek tervszerű összeesése a bécsi újabb foederalistikus irányzattal nagyon is szembeötlő, Tisza nyolcz czikket irt a *Hon*-ban a tizenötös albizottság többségének munkálatáról s a kisebbségnek főleg a közösügyek kezelésére nézve eltérő különvéleményéről. Kiindulása az, hogy abban a munkálatban hazánk törvényes függetlensége meg van csonkitva s a személyes unio kapcsolata egy,

noha igen szűk körre szorított és igen laza szövetségi viszonynyá átalakítva. Ennek következtében elhatározó súlyú ügyek teljesen kivonatnak a magyar országgyűlés hatásköréből s a delegatiók ránk nézve bizonytalan szótöbbségétől függnek, melyek nem parlamentáris alapon működnek s nem parlamentáris miniszterek által kezeltetnek. Egyszersmind, noha a kisebbség véleményét jobbnak tartja, mert megőrzi az ország és fejedelem közti régi alkotmányos viszonyt s kizárja a közös tárgyalás foederalistikus elvét: nemcsak nem tartja csalhatatlannak, de nem is kiván hozzá feltétlenül ragaszkodni. E czikkek kifejezik tehát a különvélemény elejtésének s egy ujabb megoldásnak tervét.

Ily viszonyok közt hivta fel Sennyey az uralkodó rendeletéből Andrássyt közös tárgyalásokra újra Bécsbe, a ki az anyagi ügyekre tekintettel még Lónyayt kívánta maga mellé. Andrássynak egy fejdaganata miatt, az augusztus 16-ikára tervezett értekezlet csak 21-ikén kezdődött el. Lefolyását Lónyay feljegyzéseiből ismerjük.

Az első értekezlet a magyar cancelláriában augusztus 21-ikén esti hét órától majdnem éjfélig tartott; jelen voltak Andrássy, Lónyay, Belcredi, báró Hübner, Majláth és Sennyey. Alapúl a tizenötös bizottság munkálata szolgált s végeredménye az volt, hogy Belcrediék megigérték kifogásaik irásba foglalását; a benyomás pedig az, hogy Belcredi szeretné az uralkodó előtt az egészet kivihetetlennek tüntetni fel; foederalistikus elvei következtében állandón éppen azt a történelmi alapot hangsúlyozta, melyre Andrássy a magyar kérdésben hivatkozott. Andrássy álláspontja általában ez volt: *a*) A tizenötös bizottság munkálata az

engedményeknek az a maximuma, a mennyit az országgyűléssel s a nemzet közvéleményével el lehet fogadtatni; *b)* Ha ő magyar felelős kormány alakitásával bizatnék meg, feltételei: a fejedelem határozott bizalma, a Lajthántúli országok oly alkotmányossága, hogy velök a közös ügyekben tárgyalni lehessen; ott is álljon a miniszterium azonos elemekből és nem demokratikus irányú férfiakból, belügyeinkbe ne avatkozzék, de legyen a közös érdekekre közös irányú, legyen hajlandósága a deficzitnek még heroikus szerekkel való megszüntetésére is. *c)* Hazánkban az alkotmány állittassék helyre azonnal s a bizalom felébresztése által adassék meg a kormánynak a lehetőség, hogy népszerű legyen, éppen ezért kizárólag a többségből kell alakúlnia s fusio a conservativekkel lehetetlen.

A közben eső időt augusztus 25-ikéig a magyar államférfiak külön tanácskozásai s a Belcrediék megállapodásai foglalták le. Mindezekből látható, hogy mindig ugyanazok a kérdések álltak előtérben: a katonai és államadóssági kérdés, a vám- és kereskedelmi érdekek. E közben történt augusztus 24-ikén, hogy egy alkalommal Andrássy Schönbrunnban a parkban sétálván, az uralkodó egyenesen hozzá ment s a többek közt azt mondá, hogy a magyar kérdés megoldását most nem látja oly nehéznek, nehezebb a Lajthán-túliakkal rendbe jönni.

Augusztus 25-ikén báró Hübnernél végre egyenként tárgyalták a Belcrediék kifogásait. Ezek vonatkoztak a tizenötös albizottság munkálatának 11—12, 19, 57, 61—64-ik pontjaira. A 11-ikben „a magyar hadsereg" kifejezést nem találták az egységes hadsereg fogalmába illőnek; a 12-ikben a hadkiegészités és szolgálati idő egységét, mint a hadsereg szükséges

egységének feltételét kivánván, kifogást tettek úgy az ujonczállitásnak, mint a katonaság elhelyezésének az országgyülés számára fentartott jogára nézve; a 19-ikben, mely közmegegyezéssel a közbeneső vám- és zárvonalaknak „jövőre" föl nem állitásáról intézkedik, kifogást tettek e negativ meghatározás ellen, mely az akkori status quo-nak csak jövő alkutól függő fenmaradását fejezi ki, holott a vámközösség nemcsak jelenleg, hanem jövőre is, külországokkal szemben a monarchia anyagi érdeke; az 57-ik pontban, mely a kezelésmód megállapitását egyezkedésre bizza, az államadósságok esetleges megosztásának és külön kezelésének elvét vélték törlendőnek; a 61—64-ik pontban, melyek kereskedelmi ügyekben a szövetségi viszony megállapitására vonatkoznak, a status quo és vámközönség elvét kivánták volna kiindulásúl vétetni; végül az átmeneti időszakban az adó-, vám- és közlekedésügyekre, továbbá a nemzeti bank privilegiumára nézve a statusquot fenn kivánták tartani.

Ezekben tehát nemcsak felvilágositásokról, hanem módositásokról is volt szó. Legtöbbje nem lett volna éppen legyőzhetetlen akadály, azonban végleg lehangolta az értekezletet az, midőn Andrássy a kormányalakitásról előadta föntebbi feltételeit; mert ez egyenesen önvédelemre hivta ki a hatalom birtokosait. Andrássy és Lónyay távoztával Belcrediék tehát tovább is együtt maradtak; Andrássyék pedig elhatározták, hogy Lónyay megirja a történteket Deáknak s irásbeli válaszuk megadása előtt Andrássy újra lemegy hozzá Puszta-Szentlászlóra.

Lónyay hosszú levelét, melyben a Belcrediék által kifogásolt pontokat is megirta, augusztus 26-ikán Horváth Boldizsár vitte el Deáknak, megjegyezvén,

hogy többnyire oly dolgok ellen tettek kifogást, melyek nem voltak benne a tizenötös bizottság munkálata azon eredeti szövegében, mely egyenesen Deáktól ered, viszont a vám- és kereskedelmi ügyben a Lónyay, Hollán és Fest eredeti fogalmazványa nem okozott volna nehézséget. Ez mind igaz, ezzel hatni akart Deákra; de igaz az is, hogy éppen ezek a javítások a nemzeti jogok lényeges elveit fejezték ki.

Másnap Andrássy báró Hübnerrel értekezett. Ekkor újra kitünt úgy az ő, mint Sennyey észrevételeiből, hogy a legnagyobb nehézséget a hadügy, tehát a két első kifogás okozta, mire Andrássy megjegyezte, hogy az újoncz-megajánlás mindig gyakorolt jogáról a nemzet lemondani sohasem fog; de lehet úgy szövegezni, hogy a hadsereg harczképességét ne akadályozza. Hübner jelezte, hogy az új miniszteriumban az uralkodó Majláth Györgynek szánta a személye melletti miniszterséget, mire Andrássy azt felelte: jó, de akkor alakítsa ő felsége az egész miniszteriumot hasonló elemekből. Azt is mondá Hübner, hogy Sennyey, saját kijelentése szerint, minden állásáról lemond, ha az uralkodó túlmegy az általok ajánlt engedményeken.

Lónyay a Belcrediék kifogásaira még az nap papirra vetvén feleletét a kereskedelem és vám- s az államadósságok kérdésében, több napra fiához, Hallba utazott. Andrássy augusztus 27-ikén kihallgatáson volt az uralkodónál; előadta a történteket s hozzátette, hogy mielőbb a módosításokról bármi igéretet tenne, Deákkal kell beszélnie; mert a mit igér, azt aztán nemcsak politikai, hanem becsületbeli kötelezettségként igéri meg; ez pedig lényeges rá nézve, mert véghetetlenül sokat tart szavára s mert semmitől sem

fél annyira, mint hogy ő felsége még egyszer csalódjék. E mellett lényeges, hogy a minek keresztülvitelét megigéri, ne mint az uralkodó parancsát hajtsa végre, minek úgy sem volna haszna, hanem mint saját meggyőződését és a nemzet többségének akaratát; mert a jövő nyugtalanságaiban csak erre lehet építni.

Andrássy augusztus 27-ikén Pestre, 29-ikén Pusztá-Szentlászlóra ment, a hol Horváth a Lónyay levele alapján már pár nap óta tanácskozott Deákkal. Deák nehéznek látta ugyan a helyzetet, de nem megoldhatatlannak; Lónyay észrevételeit többnyire helyeselte, sőt miniszteri tervekbe is bocsátkozott, Tisza czikkeit pedig rosszalta.[1]

Augusztus 30-ikán Lónyay újra Bécsben volt s az uralkodó kihallgatáson fogadta. Azt kérdezte, hogy hiszi-e a Deák-párt többségben maradását? nem gondolja-e, hogy a határozati párt erőben és számban növekedett? Lónyay azt felelte, hogy nem valószínű s ha a törvényesség az országgyűlés előtt visszaállíttatik, mindenesetre a Deák-párt lesz többségben. Ekkor újra hangsúlyozta az uralkodó, hogy a főkérdések, melyekben a részleteket is ismerni akarja, a had- és pénzügy; ha a birodalom állására nézve ezeket sikeresen megoldják, a többi „természetszerűleg meg van oldva". Szóba kerülvén, hogy Andrássy Deákhoz ment, az uralkodó kissé élénkebb hangon szólt: „Deák derék ember, bizalmam van benne

[1] E névsor szerint Andrássy kormányelnök, gróf Festetics György király melletti, gróf Mikó Imre a miniszterek egyike, br. Eötvös vallás- és közoktatási, Horváth Boldizsár igazságügyi, Lónyay pénzügyminiszter, Zeyk belügyi, Hollán honvédelmi államtitkár, Somsich Pál házelnök, Gorové alelnök lett volna.

becsületes, okos embernek tartom. Er meint es ehrlich, nur weiss er die Verhältnisse der Monarchie nicht genug zu würdigen; alles betrachtet er vom juridischen Standpunkte aus". Ez arra mutat, — mond Lónyay — hogy (a conservativek) erősen informáltak Deák ellen.

Augusztus 31-ikén Bécsbe ment Andrássy is és szeptember elsején délelőtt megírta válaszát Belcrediék észrevételeinek két első pontjára. Délután két órakor újra közös értekezlet volt s az újonczállítás kérdésében Belcredi és Andrássy összetűzött; Hübner szakította meg a vitát, azt mondva, hogy erről a jogról a lemondást Majláth és Sennyey sem tartják kivihetőnek. Így végigmentek alig két óra alatt az egészen s másnap Andrássy átadta a választ írásban is Hübnernek. Ennek czélja első sorban felvilágosítás és magyarázat, tehát az aggodalmak eloszlatása volt. Fontossá különösen az teszi, hogy Deák is tudván róla, az ő beleegyezésével készült. A „magyar hadsereg" kifejezésről a 11-ik ponthoz azt jegyzi meg Andrássy, hogy az nem törvényjavaslat; tehát nem tartja időszerűnek e kifejezésért a vitát, mely csak a régi törvények latin kifejezésének fordítása. Majd a törvény szövegében a kizárólagos súlyt azokra a kifejezésekre kell helyezni, melyek a hadsereg egységéről szólnak, a mennyiben bennök nemcsak az egységes vezénylet, vezérlet, hanem az egész hadsereg belső szervezete is közösnek, azaz ő felségének van fentartva.

Ebből látható Andrássy czélja. Tudjuk a vitákból, hogy ellenkezőleg, „a magyar hadsereg" kifejezés lényeges kiegészítése, elvi kibővítése volt Deák eredeti szövegének éppen úgy, mint az, hogy a had-

sereg közössége s a fenti felségjogok e gyakorlata, Tisza indítványa folytán, éppen a közös tárgyalások kizárása végett nyerték ezt a szövegezést, inkább akarván régi törvényeink szerint a királyra ruházni e jogokat, mint rájok valamely közös elintézést fogadni el.

Az ujonczmegajánlásban sem Andrássy, sem más nem engedhetett, oly kétségtelen országgyűlési jog volt az. A mostani hadiszervezet szerint az újonczállomány megszavazása nem fog, mondja ő, nehézségbe ütközni; ő felsége kezdeményéből a hadiszervezet úgy is átalakítandó volna s a legnagyobb harczi készség összeegyeztetendő volna a monarchia pénzviszonyaival; ekkor az ujonczmegajánlási jog gyakorlatában lehetne valami módosítást eszközleni a magyar országgyűlésen, valamint kívánatos volna a megegyezés a szolgálati időre s hadkiegészítésre nézve a monarchia mindkét felében. A hadsereg elhelyezésének értelme pedig kevésbbé tág, mint Belcrediék vélik; ez csak az ország határain belől értendő s nem vág a 11-ik pontban ő felségére ruházott felségi jogokba.

Eddig az Andrássy szövege. A következőkre Lónyay felelt. A 19-ik pontnak a zár- és vámvonalra vonatkozó részét azért szerkesztette így a bizottság; mert főnn akarta tartani a nemzet sarkalatos jogát a pragmatica sanctio értelmében; de a magyar törvényhozás kétségtelenül megszavazza a jelenlegi vámrendszert és kereskedelmi szerződéseket s közös kezelésöket szerződésszerűleg el fogja ismerni. A 57-ik pontra megjegyezte, hogy abban nem az „államadósság“ megosztásáról, hanem „az államadósság terhének“ részben elvállalásáról s tehát éppen arról van szó, a mit

Belcrediék akarnak. Ez csakugyan így volt; a tizenötös bizottság többsége is a kamatok egy részének elvállalását s nem a tőke megosztását kívánta. Az 58-ik pontban a jövőre kötendő közös államadósságra nézve, a magyar országgyűlés jogkörének fentartása, éppen az államadósságok közös kezelésének elvét fejezi ki; ebből nem következik ugyan a hitel- és jegybank-ügy egyenlősége, de a 63-ik pont értelmében időről-időre e közös anyagi érdekekben bizonyára megegyezés hozható létre a két fél között; ő és Andrássy elismerik a jegybank-ügyben az elvi közös megállapodások szükségét azon átmeneti időre, mig a fennálló bankmonopoliumról az egyes országok hitelszükségeinek megfelelő jegybankrendszerre térnek át. A 61—63-ik ponthoz azt a felvilágositást adja, hogy a quota megállapitása időt kivánván, az természetes, hogy a leendő magyar kormány az adó- és vámügyben s a nemzeti bank privilegiumára nézve a statusquot fenn fogja tartani, valamint a feliratokban is kifejezett indemnitást is igénybe veszi; továbbá megszabott rövid időre, az átmeneti nehézségek legyőzése végett, mindenekelőtt kivánni fogja a jelenlegi adók és vámok megszavazását, az utóbbiakat a közös kiadások fedezésére.

Andrássyék válasza közös tárgyalás alá nem került. Ugyanis báró Hübner még egyszer megpróbálta rábirni Andrássyt egy, a conservativekkel egyesült miniszteriumra. Ez nem sikerülvén, Majláth az ügy ellen fordult s már szeptember 5-ikén azt mondta, hogy ők tesznek kisérletet az országgyűléssel s ha nem sikerül, feloszlatják. Ezzel minden meg volt mondva. Időközben Kemény Zsigmond is Bécsben járt s Andrássy megbeszélte vele egy czikk kiadá-

sát a *Pesti Napló*-ban, mely szabatosan jelezze álláspontjukat.

Andrássy ekkor búcsúkihallgatást kért. Az uralkodó 7-ikén fogadta s megadta az engedélyt, hogy ő és Lónyay eltávozhassanak. A terv — mondá — sokkal fontosabb, hogysem magát gyorsan elhatározhatná; nehány napra előbb a hegyek közé megy; de bármi lesz is az eredmény, a tőle és Deáktól hallott őszinte, loyalis nyilatkozatokat elfeledni nem fogja. Andrássy jelezte, hogy írásban is beadta azt, a mi keresztülvihető s ismételte a föltételeket egy egységes kormány alakitására nézve. Hübner csakugyan már előbb benyujtotta Andrássyék feleletét oly véleménynyel, hogy noha ez a terv merész, az ő benyomása mégis az, hogy sikert igérőbb a conservativek mérsékelt és okosnak látszó javaslatánál.

Míg Bécsben augusztusban és szeptember elején ezek folytak, a lapok állandóan a dualismus győzelmével, miniszteri névsorokkal és Belcredi visszavonúlásával bajlódtak. Többnyire vegyes névsor volt napirenden. Báró Sennyey vagy Andrássy elnöklete alatt másmás nevek, köztük Majláth, Ürményi, Lónyay, báró Eötvös szerepeltek, míg csak a *Pesti Napló* szeptember 6-ikán ritkitott sorokkal ki nem adta a Bécsben megbeszélt czikket, *A magyar miniszterium* czim alatt, mely szerint Andrássy fusionális miniszteriumot nem alkot s a tizenötös bizottság munkálatától el nem tér. Aláhúzott sorokban kiemeli, hogy az országgyűlésnek miniszterium nélküli összehivása a tárgyalásokat lehetetlenné tenné s csakhamar újabb elnapolás volna következménye. Erre a *Oesterreichische Zeitung* is sietett megírni, hogy a bécsi tanácskozásoknak csak tájékoztató czéljuk volt, minden személyi hozzávetés légből kapott.

Ez idő óta csaknem napról-napra változott a hangulat s a politikai tervezgetés; azonban Deákék részt bennök nem vettek, nem magyaráztak, nem fejtegettek semmit. Andrássy elment még Lónyayval Ischlbe, kétszer is volt kihallgatáson; nem akarta hagyni, hogy miről Bécsben az uralkodót meg birta győzni, más befolyások lerontsák, de határozott eredményt nem birt kivívni.

E halogatások meggyőzték a pártot róla, hogy várni kell. Csak két eshetőség gondolható, vagy teljes miniszterium és országgyűlés, melynek többsége fog kormányt alakitani a tizenötös bizottság alapján, vagy provisorium. De ezalatt mind megmozdúltak a háború alatt hallgatásra kényszerült irányzatok úgy nálunk, mint a Lajthán-túl. Szeptember 15-ikén Ausseeben az osztrák-német képviselők egy tekintélyes értekezlete nyilatkozott a mérsékelt dualismus mellett s a foederationalis törekvések és az ellen, hogy Magyarországgal a kiegyezést ne a szűkebb Reichsrath, hanem az egyes tartományok delegáltjai kössék meg; megmozdúltak egyszersmind a nemzetiségi foederalisták s az autonomisták is. Magyarországon az kezdett terjedni, hogy a Deák-párt az újra megnyilandó országgyűlésen kisebbségben marad s a tizenötös bizottság munkálatát a közvélemény nem helyesli. Ezért s a nagy pártnövelés reményéből vette a munkálatot Ghyczy a *Hon*-ban szeptember folyamán 15 czikkben új bírálat alá, melyekben kiindulása és végkövetkeztései egyeznek a Tiszáéival. Szerinte is a tizenötös bizottság javaslata következtetéseiben a pragmatica sanctio körén túlterjeszkedik; mert a pragmatica sanctio értelmében a monarchiában a birodalom két fele közt a közösség csak a fejedelem személye.

Minden állami és közös biztonsági ügyben tehát nem azért egyezkedett hazánk mindig csak a fejedelemmel, mert a birodalom többi országai absolut uralom alatt álltak, hanem mert erre joga volt. Ő teljesen a 61-iki feliratok personalis uniojának alapján áll, melyet a közösügyek elismerése meg nem ingat s így a nemzetnek joga van ugyanazt tenni, mit tett 1723-ban, de tovább menni nem köteles és nem is kell.

Ezt nyomban követte a *Hon*-ban Kunágotai (álnév) fejtegetése, mely a húsvéti czikket és a *Debatte* három czikkét vette bírálat alá. A többek közt azt állitotta, hogy a beavatottakon kivül hazánkban senki sem tudta vagy hitte, hogy a haza bölcse (Deák) s a *Debatte* által képviselt párt (conservativek) nézetei között hazánk legfontosabb kérdéseire nézve nézetegység volna. Ez a megjegyzés annál czélzatosabb volt, mert Deák beismerte, hogy a *Debatte* czikkei nehány árnyalat kivételével hiven adták nézeteit és akkor még senki sem hitte, hogy miattok Deák Czirákyval vagy Szécsennel egy párthoz tartozik. Hozzáteszi a tizenötös bizottság munkálatáról, hogy mintha benne „végrendelete tétetett volna közzé Magyarország ősi függetlenségének és állami önállóságunknak, oly leverő volt első hatása többekre".

Erre a czikkre Kemény felelt *Tájékozásúl* czim alatt öt czikkben. Elismeri, hogy a nemzet a tizenötös bizottság munkálatával teljesen megelégedve nincs; de ennek nem az az oka, hogy Deák eltért a nemzet nagy többsége által elfogadott 65-iki programmtól; hanem a párt-megoszlás, a folytonos tapogatódzás és kormányi tétovázás miatt maga a kiegyezési hajlam változott; a balközép váratlan támadásai megbontották a jobbközép egységét, éppen azok, kik a múlt

országgyűlési szak alatt „az igazi Deák-párt"-nak szerették hivni magokat, s még rosszabbak a kilátások, ha a halogatás így tart, ha a 47 előtti tárgyalási módokat mind alkalmazzák; ő ezért sikert csak a miniszterium kinevezésétől, e munkálat programmúl elfogadásától és gyors országgyűlési letárgyalásától vár. Ezt a nézetét Kemény szeptember elején Bécsben is kifejezte Andrássynak, s most egy hónap múlva a tétovázás aggályai közt papirra tette s kiadta.

Közben a kormány még abban sem birt megállapodni, hogy mikorra javasolja az országgyűlés összehivását, az uralkodó pedig elrendelte, hogy a tizenötös bizottság munkálatáról újabb értekezlet tartassék. Ezek a következő eredményre vagy inkább eredménytelenségre vezettek: a miniszterium kinevezését elvben elfogadták, de nem a végrehajtást; az országgyűlést az olasz béke aláirása előtt össze nem hivják; a megnyitó leirat csak a hajlandóságot fogja kifejezni a miniszterium kinevezésére s mindenekelőtt a közös ügyi munkálat elővételét fogja sürgetni. Más szóval Majláthék nézete az volt, hogy a közösügyek feletti megállapodások előzzék meg a miniszterium kinevezését. Erre nézve pedig azzal akart a kormány a magyarokra nyomást gyakorolni, hogy megelőzőleg októberben elhatározta a Lajthán-túli tartományi gyűlések összehivását, melyeket a magyar országgyűlés összehivása csak november közepére követett volna. Tehát lényegében éppen azok a magyar államférfiak voltak leginkább most a törvényes állapot visszaállításának gátlói, a kik kormányra lépésökkel ennek visszaállitását tűzték ki czélúl; de most ellenségei lettek, mert érdekök ellen fejlődvén, megvalósúlása előre kimondott bukásukat jelentette volna.

Mindezek október első harmadában eldőltek, a *Wanderer* elég szabatosan meg is írta s a *Pesti Napló* helybenhagyta október 11-iki számában. A kormány tagjai, de legkivált Belcredi, úgy vélekedtek, hogy ha a közösügyek befejezte előtt neveztetik ki a miniszterium, ez könnyen túlságos követelésekkel állhatna elő, annál inkább, mert az országgyűlés két nagy pártja külön vált, s így a mérsékelt párt többsége kétes. Andrássy ezzel szemben hiában hangsúlyozta, hogy a mérsékelt pártot éppen e kinevezés erősítné meg; mert a kinevezett felelős kormány megbuktatása miatt a felelősséget egyik párt sem vállalná el; ellenben a folyton negatiókkal ingerelt országgyűlés könnyen válik túlnyomóan balközépivé, melylyel a kiegyezés éppen nem sikerülne.

Ezalatt a Lajthán-túli „Landtag"-okat összehívó kézirat megjelent október 14-ikén. Egy második kézirat október 17-ikén megigéri ugyan a magyar országgyűlés összehivását, de napját, mint mondja, a cholera miatt nem határozhatja meg; noha a cholera ekkor már Pesten megszűnőben volt, sőt jobban uralkodott Bécsben, mint Pesten. Ebben az időben Majláth is összetűzött Belcredivel egy minisztertanácsban; mert Andrássyhoz közeledve, elfogadta a miniszterium előleges kinevezését s Belcredi miatt nézete mellőztetvén, lelépéssel fenyegetőzött. Ezek azt mutatják, hogy most már csak Belcredi volt a legfőbb gát; mert a kormány tétlen habozása s az, hogy sem törvényes alapra állni, sem határozott véleményt alkotni, sem lemondani nem akart: szintén összefüggött a Belcredi tagadó álláspontjával. Ily körülmények közt Kemény október 23-ikán egy rövid, de nagysúlyú vezérczikkében a Deák-párt előrelátható bukása előtti lelépésének szükségéről szólt; mert azt

a szerepet, hogy folyvást fékezze a szélső elemeket, mig a bécsi negatiók éppen ezek malmára hajtják a vizet, nem fogadhatja el; a kormányhoz semmi köze, mert a párt szabadelvű és ellenzéki. A czikk Bécsben rendkivül feltűnt s számos fejtegetés tárgya lett; némelyek az egyezkedés megszakitását, mások nyomást láttak benne. Ezek ellen a párt Budapestről irt levelekben, de kivált a *Pesti Napló*-ban Horváth Boldizsár négy czikke útján (október 30—november 6-ig) tiltakozott; ezeken kivül számos czikk jelent meg a helyzetről különböző körökből, a *Hon* pedig, túlmenve Ghyczyn és Tiszán is, egyenesen megtámadta a közösügyeket és ezek formulázását.

Ilyen volt a helyzet, midőn október 30-ikán báró Beust külügyminiszter lett, gróf Eszterházy lemondott és ugyane napról a magyar országgyűlés november 19-ikére összehivatott, tehát ugyanegy napra a Lajthán-túli és horvát tartománygyűlésekkel, a mire Majláth különös súlyt helyezett s ez csakugyan közbenjárásának eredménye.

November 5-ikén, szokása szerint, Deák is megjelent Pesten s véget vetett az ingadozásnak. Ő a párt visszavonulásáról szóló hireszteléseket nem helyeselte s ez újra oly pont volt, melyben Andrássyval nem értett egyet. Andrássy az országgyűlést megnyitó leirattól függesztette volna fel azt, hogy a párt egyáltalán folytattassa-e a hatvanhetes bizottság tárgyalásait, a mint ez november 5-ikén Hollán Ernőhöz intézett leveléből látható,[1] a ki e hetekben közvetitette a véleményeket közte és Deák között. Ha a leirat csupán elfogadható módositásokat kiván, akkor a tárgyalást folytatni kell; ha elfogadhatatlanokat, akkor

[1] Kónyi: *Dák beszédei.* IV. 71. l.

ugyan felesleges folytatni, de mesterséges kisebbségbe helyezni magokat egyik esetben sem szabad; ő egyébként, noha a működés folytatását inditványozni nem fogja, aláveti magát a párt határozatának. Deák e levél elolvasása után a párt tervszerű kisebbségbe helyezését éppen oly fonák eljárásnak nevezte, a mily fonák volna mesterséges többséget alakítni s e nehéz feladatban erre támaszkodni; mert az átmenet nehézségeiben, bármily erős és tevékeny kormányt, csak önkéntes bizalom és jóakarat tarthat fenn. Véleményt nem nyilvánít a leirat megérkeztéig; de a szakitást, a mely különben nagyon valószínű, éppen részökről kezdeni, hiba volna; hadd szakitson a kormány, a conservativ párt s viselje a felelősséget.

Most tehát újra Deák mentette meg a helyzetet; az ő egyenes és határozott fellépése véget vetett az ingadozásnak. Véleménye az volt most is, a mit mindig vallott: önkéntes csatlakozás és kitartás; mert semmi sem ér fel a kitartással arra nézve, hogy győzzünk az embereken és viszonyokon. Megjelenése Pesten tehát újra visszaadta a pártnak úgy határozottságát, mint biztosságát és öntudatát. Többé nem volt szó sem lemondásról, sem tétovázásról, sem az utolsó szóról, mely a vezetőknek már-már ajkain lebegett. Csak újra és ismét újra; újra a kilátásnélküliségben, újra a reménytelenségben is. Ez idő óta a különben mindig pessimista Kemény is megint megváltozni látszott s a *Napló* hasábjait élénkebb szellem lengte át.

Nemsokára alkalma nyilt Deáknak a szükséges kitartás jelszavát az ország előtt ismételni egy akkoriban sokképen magyarázott pár szóban. Ugyanis a szegedi kaszinó még a múlt országgyűlési szak alatt elhatározta, hogy Deáknak a város polgárainak alá-

irásával ellátott albumot ad át az országgyűlésen tartott három nevezetes beszéde (február 8., február 22., márczius 14.) és márczius 19-ike emlékére. Az album ellátva több, mint 6000 aláírással elkészült [1] s november 11-ikére Vadász Manó elnök vezetés alatt egy küldöttség adta át. Ez alkalommal a szónok beszédének egy helyére czélozva, Deák azt felelte: „az igaz, hogy mindazt, mi az ország törvényes állapotának helyreállitására kivántatik, eddig el nem érhettük, mert ennek kivivása nem mi rajtunk függ egyedül; mindazáltal tagadhatatlan, hogy az ország válságos állapotban van, mi csak úgy mellőzhető, ha mindnyájan a haza iránti legszentebb polgári kötelességünknek megfelelni iparkodunk; adja az Isten, hogy siker koronázza buzgó törekvéseinket.“

E szavak, melyekben éppen úgy ki van fejezve a helyzet válságossága, mint a kitartás szüksége és kötelessége: a kormány lapjaiban nagy feltűnést keltettek s nem kevéssé boszankodtak is miattak; mert Deák most világosan aggodalmasabbnak találta a haza jövőjét, mint az országgyűlés megnyitásakor, s a conservativ kormánytól vezetett uralkodóval még nehezebbnek látta a kiegyezést, mint akár a Schmerling idejében. Akkor legalább kétértelműség nélküli absolutismus volt; most megvan ugyan az alkotmányos alap elismerése s a 48-iki törvények elvi jogosságának kimondása; de mellette ott van a beláthatatlan provisorium is; megbukott a merev centralisatio, de a parlamentarismus és felelős kormány elve nem éledt fel. Észrevették azonban azt is, hogy ez egyszerű szavakban a jövő országgyűlési szakra jóslat és jelszó foglaltatik.

[1] Leirását lásd *Pesti Napló* november 13-iki szám.

HATODIK FEJEZET.

A harmadik felirat.

A HANGULAT AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSAKOR. — AZ ELSŐ ÜLÉS. — A LEIRAT. — CZÉLZATA. — A DEÁK-PÁRT ÉS DEÁK-KÖR MEGALAKÚLÁSA. — DEÁK BESZÉDE. — DEÁK A KÖRBEN. — DEÁK A FELIRATRÓL. — A BALOLDAL JAVASLATA. — DEÁK BESZÉDE. — A SZAVAZAT HATÁSA. — A FELIRAT. — A FELIRAT JELLEMZÉSE. — A KEMÉNYEBB HANG OKAI. — HATÁSA PÁRTJÁRA. — A FELIRATI VITA. — DEÁK CZÉLJA A FELIRATTAL. — A 67-ES BIZOTTSÁG ÖSSZEHÍVÁSA. — FELIRATI VITA A FŐRENDEKNÉL. — SENNYEY BESZÉDE. — DEÁK ELLENI HANGULAT.

Így érkezett el azországgyűlés megnyitása, szótlan, csöndes némasággal; nem üdvözölte a tizenegy hóval előbb annyi reménynyel kisért örömzaj és bizalom. Deák folyvást komor és lehangolt volt, arczán a nehéz gondok, aggodalmak és belső küzdelmek a lefolyt pár hó alatt állandó nyomot hagytak. A közélet azonban, kivált a tizenötös bizottság munkálata feletti vitában s a kisebbség véleményének végre mégmagoktól, Tiszáéktól való elvetésében is, rendkívül élénk volt. A *Hon* az országgyűlés előestéjén azt az álláspontot foglalta el, hogy a kisebbség véleménye éppen úgy jogfeladás és jogpazarlás, mint a többségé. Az e fölött folyt viták annyira leleplezték a kisebbségi munkálat gyengéit, hogy a népszerűség és külön párt fentartása szempontjából csakugyan legjobb volt lemondani róla s erre nagyon alkalmas magyarázat volt, hogy Königgrätz

után ez természetes. A csalódás és lehangoltság jelei közt nyílt meg tehát november 19-ikén, a királyné nevenapján, az országyűlés. A Deák-párt azzal a meggyőződéssel jelent meg, hogy elmenvén a tizenötös bizottság az engedékenység végső határáig, megpróbálván a lehetetlenségeket felcserélni a lehetőségekkel: most már feladata, hogy kitartással és hűséges aggodalommal megmaradjon a kimondott, jól megfontolt szónál; és a mit a haza bölcse megállapított éveken át higgadt bölcseséggel, távol úgy a kislelkű lemondástól, mint merész elbizottságtól, azt legalább vivja ki ugyanannak a gondviselésszerű férfiúnak vezérlete alatt, ki 40 év alatti politikai pályáján mindig az a szilárd, derűben és borúban kipróbált rendületlen férfiú, hazafias, önzetlen, tiszta jellem maradt. És ha a kitartásnak, egyesült erőnek most sem lenne meg óhajtott sikere: teljesített kötelességének öntudatában nyugodt lélekkel burkolózzék be újra „a hallgatás és passivitás palástjába".

Midőn a ház első ülésén, november 19-ikén, tizenkét órakor megjelent Deák „s átmenve a sorokon", helyét elfoglalá, a nagyszámú képviselők, kik közül csak néhány távolabb lakó erdélyi hiányzott, sokszoros és hangos éljennel üdvözölték; mert noha a közösügyekben elérkezett a különválás pillanata, azért ő maradt a ház vezértagja s a tiszteletet és szeretetet iránta senki meg nem tagadta. Az elnök nehány oly szóval vezette be a tárgyalást, melyek jelezték, hogy a helyzet ma bonyolúltabb, mint a múlt ülésszak kezdetén s azután néhány szóban elbúcsúztatta a holtakat, kivált Klauzál Gábort. Most báró Majthényi hozta át a királyi leiratot, melynek tartalmáról biztosat senki sem tudott, noha a bécsi lapok már pár hét óta beszéltek róla

s mint utóbb kitünt, tartalmát eléggé meg is közelitették ; Sennyei pedig bizalmasan oly nagy közeledést tulajdonitott neki a rendi álláspont felé, hogy tartott a felelősségtől. Annyi ma már kétségtelen, hogy a mi engedékenység volt benne, azt a Deák-párt visszavonúlása s a balközép többségre jutása miatti aggodalom okozta. A másik tényező az új külügyminiszter, báró Beust befolyása volt, a ki helyesen ismerte fel az ausztriai birodalom belső rendezésének és megerősítésének szükségét. Beust különösen két kijelentéssel ébresztett maga iránt bizalmat: ő elismeri a magyarok törvényes igazait, mert senki jobban nem tiszteli a történelmi jogokat; továbbá a prágai konferenczián tárczáját a magyar országgyűlés haladéktalan összehivásához kötötte.

Visszatérve a november 17-ikén kelt leiratra, ezt a legnagyobb, sőt ünnepélyes csend fogadta, melyet csak időnként szakitott meg halk moraj és tompa zúgás. Noha jó leiratra senki elkészülve nem volt, Königgrätz után mindenki jobbat várt s ezért feltűnő rossz hatást tett. Ezt a következő napokban fokozta a bécsi lapok öröme, melyek megelégedésökben még sokalván, a magyarok elbizakodottságáról beszéltek, az összehivott tartományi gyűlések demonstratióiról irtak s mint egy czélzatosan terjesztett hir, szájról-szájra járt, hogy ki nem elégitő kiegyezés esetén újabb provisorium várható. Megint a központi Reichsrath rémképével hozakodtak elő és még Schmerling-Auersperg nevével is ijesztgettek a háttérben; de a leiratban elfogadott dualismus elve mégis nagy keservvel töltötte el a most már örökre elnémított centralistákat.

A leirat lényege a következő: az uralkodónak változhatatlan czélja a birodalom egyes részei közötti

viszony alkotmányos rendezése, hazánk közjogi önállásának minélelőbb helyreállítása; a háború viszontagságai a birodalom belszervezésének ügyét még inkább és elutasíthatatlanúl kívánják; a tizenötös bizottság munkálatának „kiindulása és végirányzata felett“ már most kijelenti elismerését, noha az még nem törvényes megállapodás; e javaslatnak „a közös ügyek tárgyalására és kezelésére vonatkozó módozatait olyaknak tekinti, melyek az alkotmányos kiegyezés létesítésére alkalmas csatlakozási pontúl szolgálhatnak“; ezért megjelöli a közösügyek tüzetes meghatározására nézve a kiváló figyelmet igénylő főbb szempontokat. Ezek: a hadsereg egységén, tehát a vezényleten és belszervezeten kivül a szolgálati idő és hadkiegészítés elveinek összhangzása; a vámügy, közvetett adók, állami egyedárúság azonos elvek alapján való előleges rendezése; az államadósságok és államhitel egységes kezelése. Mindezek a pragmatica sanctióból folyó és meg nem rendíthető birodalmi kapcsolat eredményei, csak ezek megoldása után nevezhető ki a felelős kormány s állítható vissza a helyhatósági önkormányzat; de beleegyezik, hogy a birodalom mindkét felének alkotmányos miniszterium adatván, a megállapított kiegyezési elvek részleteit, valamint a 48-iki törvények módosításait a már kinevezett felelős kormány terjeszsze az országgyűlés elé. Mindezt a leirat oly közeledésnek tekinti, hogy külön sorban emeli ki, mintha mindehhez a kétség árnya sem férne: „küszöbén áll immár az ország óhajai teljesülésének“.

Első tekintetre könnyű felismerni, hogy mik a leiratnak Sennyey által előre jelzett, egyébként a kormányi ellentétek harczát jelző engedményei. Most már a 48-iki törvények módosítása s a kiegyezés részletei-

nek tárgyalása az alkotmány és felelős kormányzat visszaállítása utánra van helyezve, s ez a háznak előbbi feliratai értelmében a 48-iki törvényeknek már nemcsak alaki, hanem tényleges és tartalmukra kiterjedő elismerése; a felelős kormányzat elvét, melyet a trónbeszéd aggályosnak s a márczius 3-iki leirat még nehezebben megadhatónak mondott, nemcsak elismeri, hanem a Lajthán-túliakra is kiterjeszti, noha a pragmatika sanctio szerint el nem fogadható feltételekhez köti; rugalmas kifejezésekben semmit meg nem tagadva, tág tért jelöl ki az egyezkedésre s a kapcsolt részek külön érdekeit még csak nem is említi. De aztán a közösügyekre nézve nemcsak fentartja a tizenötös bizottság munkálatánál továbbmenő mindazon követeléseket, melyeket az időközi tárgyalások felszínre hoztak, hanem a kijelölt tárgyakra ki is mondja a múlhatatlan engedés szükségét s ettől függeszti fel az alkotmány helyreállítását; a 48-iki törvények revisióját, igaz ugyan, hogy a már kinevezett felelős miniszterium előterjesztésének tartja fenn; de midőn a közösügyekben az országgyűlés megállapodásait előleges feltételül tűzi ki, ebben már benfoglaltatik a 48-iki törvényeknek szintén előleges megnyirbálása és szükségszerű módosítása; a tizenötös bizottság még országgyűlésen nem tárgyalt munkálatának bírálatával világos czélzata az, hogy a hatvanhetes bizottsági s az országgyűlési tárgyalások megelőzésével már most, a feliratban, az alkudozás terére vigye a közjogi kérdéseket. Természetesen nem volt ebben az időben a közjogi hajszálfinomságú kérdésekben oly élessé vált egyetlen elme sem, mely a fogást észre ne vette s éppen azért kikerülni nem bírta volna.

Mielőtt azonban bármi történt volna, első volt a pártalakúlás. Erre nézve a Deák-párt főbbjei most

már kész tervvel jöttek Pestre s hasonló volt a balközépiek elhatározása is. Midőn t. i. Kovács László háznagy, a közös kör számára megindította az aláirási ivet, a balközépiek figyelmeztették, hogy várjon a képviselők megérkeztéig, mert ők talán másképen határoznak. A várást Deák is helyeselte, szükségesnek tartván, hogy ők szakitsanak. A balközépiek november 20-ikán a Tigris-szállóban tartott értekezletükön kimondván egy baloldali kör alakitását, a Deák-párt 21-ikén délelőtt tizenegy órára az Európában gyűlt össze, a hol mintegy százhetvenen jelentek meg. A Deák-párt nagy többsége tehát, melyhez a szélsőjobb nagy része is csatlakozott, biztos volt. Deák beleegyezvén a külön pártkör alakitásába, megjelent az értekezleten, mely Szentkirályi Mórt kiáltotta ki elnöknek. A nagy szám s a szives fogadás — irják Lónyay és mások — nagyon jól hatott Deákra, kedélye nyugodt lett; a pessimista Kemény által hirdetett aggodalmak a másik párt többségéről megszűnvén, ismét remélni kezdett. „Bizony nagy napok reá nézve, a melyek következnek, — mond Lónyay Ha siker koronázza fáradalmas vezetését, aranylapot nyitott magának a hazai történet évkönyveiben. A magyar nemzet szebb jövőjét állapitá meg. Ha nem sikerül a kiegyenlités, a felelősség ennek következményeiért bizonyára részben az ő vállát fogja nyomni.“

Deák hallván, hogy a kör és párt neve Deák-kör és Deák-párt lesz, előbb nem akart megjelenni; de értesülvén, hogy küldöttség akarja meghivni, inkább önként ment el. A megállapodás gyorsan ment. Első sorban is valódi és gyakrabbi pártértekezleteket határoztak. Kivált Eötvös fejtette ki a politikai jelentőségű pártalakulás szükségét. A többség az elnökséget megbizta ugyan egy közös országgyűlési kör ala-

kitásával is, de a külön pártkört „Deák-kör“ név alatt már most megalapította s e végre az Európa-szálló első emeletén egy ideiglenes helyiséget béreltetett. Deák maga is egy kedélyes beszéddel támogatta ezt a határozatot. A múlt ülésszak alatt — mondá — a ház legnagyobb része egy véleményben volt úgy a követendő útra, mint az eszközökre nézve; most a két párt eltér, tehát külön kell tanácskoznia. Ezt főleg a magánéleti jó viszony fentartása kívánja; mert a politikai vitákat az országházban kell elvégezni s nem szabad az életbe átvinni. Így tett ő bátyjával, Antallal, ki noha a haladás barátja, de egyszersmind a régi kor gyermeke levén, 1830 táján, az alkotmányos küzdelem megindulásakor, sokalta az ő nézeteit. Mindketten a meggyőződések emberei levén, tüstént tűzzel és részletesen megvitatták a kérdéseket; de látván, hogy egymást meg nem ingathatják, többé nem vitatkoztak s abban a példás testvéri szeretetben éltek, mely köztudomású. „Minden dolguk közös és osztatlan volt; politikájuk különböző.“ Hasonlóan járt ő el Zsedényivel is, mondá általános derültség közt, kivel 47 előtt sok politikai harczot vívott, a magánéletben mégis jó barátok maradtak; de csak azért, mert ide nem ültették át a politikai vitákat.

A pártmegoszlás jó hatása azonnal mutatkozott. Az új helyiségben a tagok nagyon jól érezték magokat; számosan jelentek meg, résztvettek az összes kérdésekben, otthonosság és nyíltság uralkodott. „Deák rendesen minden este köztünk van — irja Szász Károly — s vagy egész kör gyűl körülötte, melyet majd kellemes adomáival s mindig sikerült élczeivel mulattat, miket a pillanat alkalmából merit, vagy egy-két barátjával halkabban beszélget a helyzetről, bécsi hírek s fordúlatok-

ról, a magasabb politikai kombinációkról, vagy a whist és piquet asztalaihoz ül s maga soha nem játszva, éles szemmel kiséri vagy igazgatja olykor a játékot, vagy a zongora körül ülő csoporthoz csatlakozik s egyik vagy másik játékát, vagy Tóth Vilmos szépen csengő énekét (mert műélv nélkül sem szűkölködünk) hallgatja a többivel."

A párt második értekezlete november 24-ikén délelőtt tiz órakor a leiratra adandó válasz elvi kérdései miatt tartatott. Mindenki Deákot kivánta hallani s ő a terem hátteréből, hol néhány barátjával ülni szokott, egyszerű köpenyébe burkolva, előlépett s szemével és kézmozdúlattal kérve, hogy hagyják abba az éljenzést, igy kezdett szólni: „Ha birná is a rhetorikának fellelkesítő hatalmát, azt e fontos kérdésnél, mások véleményének lefoglalása czéljából, nem használná; a mellett van, hogy midőn kit-kit személyes felelősség terhel, kövesse ki-ki önmeggyőződését." A leirat szerinte két részre osztható: egyik válasz az országgyűlés második feliratára, másik észrevételekből áll a tizenötös bizottság munkálatára. Az első rész kedvezőbb, mint a márczius 3-iki első leirat volt; mert elfogadja a közösügyi elvi megállapodások után kinevezendő miniszteriumot, a dualismust, a 48-iki törvényeknek csak azután eszközlendő módositását; de mindez a jogfolytonosság tettleges életbeléptetését nem fejezvén ki s nem hajtván végre, kielégítőnek nem tekintheti; e részre tehát feliratot inditványoz, melyben tényleges jogfolytonosságot, a pragmatica sanctio teljes és azonnal visszaállitását fogná sürgetni. A leirat második részére nem válaszolna; erre idő és alkalom akkor lesz, ha a hatvanhetes bizottság a munkálatot letárgyalván, a háznak beadja.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Mindezt általános helyeslés fogadta, csak Dettrich Zsigmond kívánta, hogy a hatvanhetes bizottság függessze fel munkálatát. Deák erre így felelt: Habár a jogfolytonosság tényleg helyreállítva nincs, a hatvenhetes bizottság tárgyalásainak megszakitására még sincsen ok; ha a márczius 3-iki leirat után, mely minden jogos kívánatainkat megtagadta, a ház e bizottságot kiküldve, munkásságát félbe nem szakította: most erre a leiratra következetlenség nélkül e határozatát meg nem változtathatná. Indítványozta, hogy a felirat rövid legyen s egy bizottság készítse el; de nem a hatvanhetes, mert annak tennivalója más. Ha majd a hatvanhetes bizottság munkája a ház elé kerül, az határozhat róla, hogy kitűzi-e tárgyalásra vagy nem; de hogy ez most folytassa a munkát, annál szükségesebb, mert e mindennél fontosabb érdekekben csak így alakúlhat ki a ház és a nemzet közvéleménye.

A baloldal november 22-ikén és 25-ikén foglalkozott a kérdéssel. Egy rész úgy érvelt, hogy midőn a közösügyek tárgyalásába elvileg belementek, a 48-iki törvények gyors visszaállítását remélték; de minthogy ez nem történt meg, sőt a mostani leirat is feltételt szab, tehát határozatot lát időszerűnek, hogy a 48-iki törvények visszaállítása előtt semmit nem tesznek s a hatvenhetes bizottság munkásságát felfüggesztik. A mérsékeltebb rész ugyanez előzményből feliratot indítványozott; de a hatvanhetes bizottság működését szintén felfüggesztette volna. A 25-iki ülésen egy szónok azt is mondta, hogy a Deák-párt kimondván a hatvanhetes bizottság munkájának folytatását, ezzel a jogfolytonosságról az opportunitás terére lépett s kívánta volna a baloldali tagok kilépését a bizottságból, de a többség nem fogadta el. Ezután Tisza olvasta fel indítványát

s a párt mindkét árnyalata részéről őt bízták meg a benyujtással is. Ezt olvasták fel elsőnek a ház november 29-iki ülésén, mely azt kívánja, hogy egy tizenöt tagú bizottság bizassék meg a felirat megkészitésével s tartalma a már emlitett párthatározat legyen. Utána Deák nyujtotta be irásban, néhány szóval inditványát, mely szerint ő is tizenöt tagú bizottságot javasolt. A ház deczember elsejére tűzte napirendre.

E napon Tisza kezdte meg a vitát s felváltva beszéltek a két párt részéről. Deák nem szólt, helyette Eötvös és Horváth Boldizsár indokolták javaslatát. Az eltérés a Tisza és Deák inditványa közt lényegében csak az lévén, hogy elfogadják-e vagy nem a hatvanhetes bizottság további munkásságát: tehát a vita is e pontra összpontosúlt. A szoros következetesség, a mint Deák kifejtette, a bizottsági munka folytatását kivánta; Tisza azonban ezt igy értelmezte: mikor a ház a márczius 3-iki leirat daczára folytatta a közösügyi munkát, ez a jogfolytonossághoz tettleg ragaszkodást és bizalmat jelentett abban a hitben, hogy a második leirat visszaadja a nemzet jogait; ez nem történvén meg, most a valódi következetesség az úgy is czéltalan munka abbanhagyását kivánja; a Deák-párt logikája nagy veszélybe dönthetne, mert a kormány 1790 óta nálunk az alkotmányhoz ragaszkodást forradalmi törekvésnek, az engedést gyengeségnek magyarázta; tehát ez utóbbival semmi el nem érhető. Ellenben az ő inditványát a következetesség megengedi, a politikai óvatosság kivánja, a kötelesség parancsolja s nem is vezet okvetetlenül szakitásra. Ezekhez Ghyczy a vita folyamán különösen a munkálkodás folytatásából eredhető veszélyt tette hozzá; inditványukat Európa is jobban megérti, mig a munkálkodás veszélyes lejtőre vonhat.

Ezzel szemben a Deák-párt szónokai egyrészről ismételték Deák érveit a következetességről, másrészről kiegészitették a következőkkel: A ház többsége csalhatatlanúl ismervén a nemzet jogait, szó sincs arról, hogy a közösügyekben bizottságilag a nemzet önállását veszélyeztető s a pragmatica sanctiónál tovább menő elveket állitson fel; kivánatosnak tartotta, hogy ezek tárgyalása és kinyomatása erős közvéleményt teremtsen s ezt, a szabad sajtó ujdonsága miatt, csak ezen az úton lehetett elérni; e munkálat által egész Európának is meg kellett mutatnunk, hogy a mit és miként kivánunk, nem áll ellentétben, sőt egyenesen hasznára van a birodalom nagyhatalmának, melynek fentartása európai szükség. (Eötvös.) Tehát ha nem szakitott a ház, mikor oka volt, logikailag nem szakithat most, midőn ürügye sincs rá; és ha csakugyan szakitni kell, tegye a kormány, mert csak igy menthetjük meg sokat szenvedett nemzetünket az önszemrehányás gyötrelmétől. E mellett a bizottsági munkálatban, ma, midőn a megkisebbült s a német szövetségből kilépett Ausztriával szemben hazánk helyzete és területi aránya oly fokban kedvezőbb lett, még a belolvasztás veszélye sem akadályozhat meg a munkában; sőt a Königgrätznél meggyengült Ausztriával a szakitás egyenesen a bosszú proklamálása volna. Erre politikai bölcsesség nem vállalkozhatik; mert Ausztria szétbomlásának veszélye hazánkat is érné, ha csak nem akarunk arra az ingatag alapra állni, hogy a megbizhatatlan európai diplomatia a szétomlott Ausztria szerepét kész azonnal hazánkra ruházni. De még ha igy volna is, legelső kötelességünk mindent elkövetni, hogy hazánk saját államszervezetének tényleges birtokába jusson. Horváth e közben kissé élesen vetette a balközépiek szemére, nem éppen

azt, hogy szakitni akarnak, hanem azt, hogy politikájuk szakításra vezet; úgy hogy Bónis Sámuel nyomban Deákhoz ment, azt mondván, hogy ezt vissza fogja utasitni, ám azért nem fogja a Deák-pártot a Reichsrathba lépés vádjával illetni; de Horváth deczember 3-ikán megmagyarázván szavait, tényleg Bónis semmit sem felelt.

Deczember 6-ikán zárult a vita, közben maga Deák is felszólalt, hogy ne siettessék; mert a ráfordított idő, nem elpazarolt idő. Deczember 6-ikán a többek közt magának Deáknak kellett felszólalni; mert Csanády Sándor a tizenötös bizottság munkálatáról azt mondta, hogy „a nemzet alkotmányos jogainak egy nagy részét feladja", „föláldozza az ország önállását, függetlenségét", „mely által a personal unio valóságos reálunióvá szándékoltatnék átalakittatni"; elfogadása tehát alkotmányunk megsemmisitését fogná okvetetlen maga után vonni. A záróbeszéd jogát Tisza és Deák is igénybe vette. Tisza röviden czáfolta, kivált Eötvös és Horváth érveit, s a politikai következetességről azt mondá, hogy a valódi következetesség a czélban és nem az eszközök azonosságában áll; mert ez az eszközöknek a czél fölé helyezése volna.

Deák, a ki inditványát nem indokolta volt, most részletesebben felelt az ő politikája ellen felhozott érvekre. Az ő harcza nem személyek, hanem rendszer, azaz az absolutismus elleni; szabatosan felállította az ő és Tisza álláspontja közti eltérést. Ámde a beszédek — mond — nem erre szoritkoztak, hanem a meghiusult remények miatti keserűségekkel telve, nagyon is eltávoztak a főtárgytól s ezért mindezek czáfolatába nem bocsátkozik s nem is szükséges. A politikai következetességről körülbelül helyeselve Tisza felfogását,

hozzáteszi, hogy nem következetességből kivánja ő a ház határozatának fentartását a közösügyi tárgyalás folytatására; hanem azért, mert ugyanazok az okok támogatják fentartását, mint annak idejében megszavazását, s ezek nem gyengébbek ma, mint voltak akkor. Vannak, a kik e határozat fentartásával a jogfolytonosságot megsértve látják, ő ezt nem érti; ő csak a Ghyczy által felhozott következő okban lát logikát, hogy az alkotmány gyors helyreállításának reménye volt a határozat alapja, most, hogy e remény elenyészett, tehát a munka sem folytatható. Ámde, a mint ily határozott reménye senkinek sem lehetett akkor, úgy a teljes reménytelenségre, melynek kimondása éppen az országgyülés által megdöbbentő, vészes hatású volna: nincs ma sem oka senkinek; sőt maga a baloldal felirata is reményen alapszik, mert különben nem volna értelme.

Ezután azoknak felel, kik rosszalják az ő nézetét, hogy a leiratnak a tizenötös bizottság munkálatát érdeklő részére ne most feleljenek, hanem mikor ez a házban tárgyaltatni fog. Különösnek tartja, hogy e munkálat birálatába bocsátkoztak olyanok, kik a hatvanhetes bizottság további működését ellenzik. Ő ezt, mint minden fontosabb politikai kérdésnek részletes megvitatását, helyesli, hiszen ez volt a czél; hanem egy váratlan volt előtte s ez az a vád, hogy a tizenötös bizottság többsége az ország alkotmányos jogait, függetlenségét feláldozza s a hatalom nem akarván alkotmányunkat visszaadni, tehát odaadja alkotmányunk lényegét, csakhogy megtarthassa aprólékait, s e vádat szigorúan és élesen, alapos indokolás nélkül hangoztatják nyilvánosan a ház előtt. Ez nem méltányos vád akkor, midőn e javaslat tényleg nem tárgya a vitának, csak bele-

vonatik s még kevésbbé méltányos, hogy Csanády egyenesen őt támadván meg, bűnnel és következetlenséggel vádolja. Noha ez neki mélyen fáj, tűrni fogja; mert ezt 40 éves politikai pályáján megtanulta s a közügy előtt a személynek háttérbe kell vonúlnia. Sajnálattal kell azonban megjegyeznie, hogy ez az első tárgyalás kevesebb higgadtságot és több keserűséget mutat, mint helyzetükben szükséges volna. Azután Madarász Józsefhez fordult, a ki egyenesen a Deák-pártot tette felelőssé az eddigi sikertelenségért, mintha éppen ő (Deák) képviselte volna a kormányt. Czáfolatait Deák kérdő alakba öntve, humorral kérdé, hogy vajjon meg van-e győződve, hogy sikert aratott volna-e ő, ha az ő politikája volna többségben? Majd Várady Gábornak felelt még, a ki többek közt azt mondá, hogy a képviselők nem csinálják a közvéleményt, hanem kifejezik, és hogy az ország többségének véleménye a balközép mellett van. Deák erre a közvélemény alakúlásának valódi menetét és természetét fejtvén ki, hozzátette, hogy a közvélemény általánosságban meg szokott alakúlni, de a részletekre nem; ennek megalkotása a képviselőknek nagyon is feladata. A magyar közvéleményről ma biztos kettő: akarja az ország jogainak, függetlenségének, önállásának fentartását és a becsületes kiegyenlítést. Ez mindnyájunk czélja; de a közvélemény a részletekre nem tekint; az előbbi kettőben pedig a közvélemény a ház minden pártja mellett szól. Végül ajánlva javaslatát, kéri a pártokat a higgadt megfontolás fegyvereinek alkalmazására.

Deák e beszéde, mely néhány főelvnek részletes és tanúságos kifejtésében áll, rendkivüli hatást tett, noha a szokottnál is higgadtabb, csaknem értekező

modorú, mintha nagy részben a magántársaság és társalgás megnyerő, felvilágositó, lefegyverző hangját kivánta volna alkalmazni, a mi egyébként szokása volt. Különösen pedig a Ghyczynek adott felelet a remény utolsó csillámló sugarának ápolásáról, vagy tán még inkább a Csanádyhoz intézett visszautasitás, mely „megható és megrázó volt egyszersmind“: az egész házat lelkesedésre hangolta. „A ház nagy többsége, sokan a baloldalról is, fölemelkedtek, taps és éljen harsogott s kitörő lelkesedés tüze közben a meghatottság kitörő könyei folytak. A magyar képviselőház egyszer és másszor lélekemelő jeleneteknek volt tanuja; azok közé tartozott ez is.“ A névszerinti szavazásban Tisza inditványát 226-an 107 ellen nem fogadták el, s deczember 7-ikén Deák inditványa szerint megválasztották a tizenöt tagú felirati bizottságot, kimondván, hogy az inditvány értelméhez ragaszkodva járjon el. Ez volt az első bizottság, mely már csak Deák-párti tagokból állt.[1]

A deczember 6-iki szavazást az egyetemi ifjúság egy része aznap estve tüntetésre használta fel, fáklyásmenetet rendezett a baloldali kör elé (Nádor-szálloda) s ez mély benyomást tett nálunk is, Bécsben is. Ellensúlyozására az ifjúság nagyobb része s a polgárság a Deák-kör elé akart több ezer fáklyával menetet rendezni; de elmaradt, mert Deák kijelentette, hogy bármily becses előtte polgártársai szeretete s ennek kifejezése, most az rá nézve kellemetlen volna. Azt is

[1] U. m.: Deák, gr. Andrássy Gyula, Szentkirályi Mór, Zeyk Károly, Csengery Antal, Gozsdu Manó, báró Vay Lajos, Gorové István, báró Eötvös József, Lónyay Menyhért, gróf Mikó Imre, Somsich Pál, báró Kemény Zsigmond, Bezerédy László, Rannicher Jakab.

mondta, hogy míg a haza száz sebből vérzik, ilyesminek helye nincs; adják hát a pénzt valami jótékony czélra. A hangúlatot azonban jellemzi, hogy mikor a fáklyásmenetnek híre ment, azt beszélték, hogy kormányrendeletre a hatóság fogja rendezni; midőn elmaradt, azt mondták, hogy az egyik városrész nem akarja, a másik semleges kíván maradni, a harmadik az ellenzékkel tart, a negyedikben más a szellem.

A bécsi kormánykörőknek a Deák-párt határozottsága általában tetszett ugyan; de azért szó sem volt, hogy a kiegyenlítés egyetlen lehető útjára térjenek. Deák és Csengery deczember 7—9-ikén elkészítették a felirati javaslatot s 10-ikén a tizenötös bizottság egyetlen ülésben letárgyalta. Lónyay írja, hogy neki és Andrássynak volt csak az a kívánságuk, hogy a Lajthán túliak alkotmányosságát említsék meg; mert a stiriai, felsőausztriai és gallicziai tartományi gyűlések mind hangsúlyozták feliratukban a kiegyezést s a dualismus szükségét; e mellett benne van a leiratban is, mire felelni kell. Deák kezdetben ellenezte, mert a szerkezetben zökkenést fog okozni; de midőn felkérték, hogy Csengeryvel együtt fogalmazzák ők bele, visszavonultak az alelnöki szobába (akadémia) s alig egynegyed óra alatt köztetszésre megfogalmazták. Ez a rész a javaslat utolsóelőtti harmadik kikezdése.

A feliratot rövidsége, szilárd, határozott s az előbbiekhez képest kemény hangja jellemzi. A pragmatica sanctio alapúl elfogadásával azt remélte az országgyűlés, hogy az uralkodó e jogalapot tettleg vissza fogja azonnal és mindenekelőtt teljesen állítani, de csalódott. A pragmatica sanctio fel van függesztve, alkotmányunk nincs életbe léptetve, a jogfolytonosság nincs gyakorlatba véve. Mindez a pragmatica sanctio

lényeges föltételeinek mellőzése. Aggodalmainkat a legújabb királyi leirat nem birja megszüntetni; mert ez az alkotmányt és jogfolytonosságot időhöz és feltételekhez kötve igéri meg; „pedig a jogilag fennálló törvények fentartását és teljesítését más időre halasztani vagy ezután teljesitendő föltételekhez kötni, nemcsak a mi alkotmányunkkal, hanem általában a törvényesség és alkotmányosság alapelveivel ellenkezik". E módon a kiegyenlités lehetetlen. „Míg alkotmányon kivül állunk: a törvényhozásnak alkotmányos jogát nem gyakorolhatjuk." Figyelmeztetőleg szól az elintézetlen európai nagy kérdésekről, a fölizgatott érdekek miatt fennálló bonyodalmak veszélyeiről, melyek fenyegetők egy nem rendezett államra nézve; kéri tehát az uralkodót, hogy e megingott állapotában ne tegye ki sem hazánkat, sem egész birodalmát e külviszonyok bonyodalmainak; már pedig a belviszonyok rendezése csak az alkotmányosság és jogfolytonosság tettleg életbeléptetése által gondolható; kéri erre nemcsak hazánknak, hanem a saját, továbbá háza és egész birodalma érdekében.

A javaslat legfontosabb része az, melyben arról szól, hogy a leiratnak a tizenötös bizottság munkálatára tett észrevételeire az országgyűlés most nem válaszolhat s csak akkor adhatja elő nézeteit, „ha majd ők azon helyzetben lesznek, hogy az egész javaslat fölött országgyűlésileg tanácskozhatnak és határozhatnak". Fontos e hely azért, mert nincs benne az, hogy a hatvanhetes bizottság azonnal folytatni fogja tárgyalásait; sőt akár azt is ki lehet belőle magyarázni, hogy az alkotmány, a 48-iki törvények helyreállitása és felelős kormány kinevezése előtt a hatvanhetes

bizottság tovább nem működik. Végül amnestiát kér a politikai elitélteknek és száműzötteknek, hangsúlyozza a feliratokban előadottakhoz a nemzet ragaszkodását, kéri, hogy ezek ne kapcsoltassanak feltételekhez, kinyilvánítja az országgyűlés örömét a Lajthántúliaknak adandó alkotmányosságon s újra reményt fejez ki, hogy az uralkodó a nemzet kérését teljesíteni fogja.

Deák kétségtelenül szándékosan volt e feliratban ily szigorú; meg akarta mondani, hogy megalkúvásról szó nem lehet: vagy teljesítendők a nemzet kivánatai vagy föl kell hagyni a kiegyenlítés kisérleteivel. A hatvanhetes bizottságra vonatkozó részről mondják, hogy Csengery még szigorúbban irta meg s Deák enyhített rajta, de így is a balközépi felfogáshoz közelit. Kimenet mondta is Lónyaynak: „Szeretném tudni, mibe köthetnének bele a határozatiak felirati javaslatunkban?“ Ebből Lónyay azt következteti, hogy miattok állitotta annyira előtérbe az előleges visszaállitást és a hatvanhetes bizottságról szóló részt, de az ok nem ez. Deczember 6-iki beszéde óta szigorúbbá tették a provisoriumról szóló újabb hirek s ő, mint ilyenkor szokta tenni, a mint 1839/40-ben is cselekedett, még határozottabb és elszántabb lett. Pártja főbbjei nem helyeselték most sem; de feltétlenül követték, csakhogy éppen oly hitetlenséggel nézték az egyenlőtlen harczot, mint az 1839/40-iki képviselők. Valami csodás valóban ez az erős, megingathatlan kitartás, mely akkor a legszilárdabb, midőn mások kifáradnak s mely mintha Deák korával még növekedett volna, midőn a kor rendesen éppen a hanyatló erély és csüggedés által érezteti leginkább a múlandóságot. De ez a ki nem fáradó eleven erő minden sikertelenségben csak annál nagyobb s mindig

csak azt mondja a küzdőknek: a mit akarunk, elérjük, el kell érnünk; mert a törvény törvény; mert nemzetközi szerződésszerű alapokmányainkban biztosított jogunk erősebb, mint az emberek akarata; a gondviselés Ausztria megalázása által a mi javunkra lépett közbe; szövetségeseink a viszonyok hatalma, a jog, a törvény s az igazság. Most tehát Deák nem fönt akart rábeszélni, erre szelidebbb hangot alkalmazott volna; hanem ki akarta még egyszer jelenteni a nemzet álláspontját oly alakban, hogy benne, mint a nemzeti közmeggyőződés nyilatkozatában, a pártok, ha nem szűnnek is meg, egyesüljenek egy közös politikai czélra.

E czélt lényegében elérte. A ház deczember 11-ikén néma figyelemmel és általános helyesléssel fogadta a feliratot; a deczember 13-iki pártértekezlet egy szót sem változtatott rajta, a balközép is kijelentette, hogy a hatvanhetes bizottság működése ellen jelezni fogja álláspontját, de vita nélkül. Csakugyan deczember 15-ikén Tisza rövid beszéde után a részletekre lehetett volna térni, ha Miletics Szvetozár nem tart beszédet arról, hogy végveszély fenyeget, ha nem adunk az országnak nemzetiségek szerinti foederalistikus alapszervezetet. Deák erre kimutatta, hogy a magyar alkotmány nem a foederatiora, hanem az egységre van alapítva. Ez a kérdés 1861 óta minden feliratkor megújúl, nevében egyszer „önálló szabad nemzet“ helyett „nemzetek“, máskor „magyar nemzet“ helyett „az ország nemzetei“ kifejezést indítványoztak; de Magyarországon politikai nemzet csak egy van s ez felöleli az összes nemzetiségeket. Most még csak Zichy Nándor szólt, hogy a javaslat nem öleli fel a múlt öt napi vitából a bizottság eszméit s tart tőle, hogy a kiegyezést inkább hátráltatni, mint elősegíteni fogja.

Erre senki sem szólt. A részletes vitánál is csak a 13-ik pontra, a hatvanhetes bizottság munkájának folytatására, kívánt a baloldal névszerinti szavazást. Volt a 19-ik pontnál egy kis nemzetiségi vita is; de a javaslaton egy szót sem változtattak. Ennek okai a felirat erős szövege miatt, a Bécsből hallott reactionarius hírek voltak, melyek a békülékenyebb Deák-párti elemeket is lehangolták, kivált, mikor azt beszélték, hogy Tisza a baloldal értelmezése szerint fogja magyarázni a javaslatnak a hatvanhetes bizottságra vonatkozó részét, mire Deák némi ingerültséggel felelte, hogy Tisza ezt helyesen értelmezi; mert Deáknak valóban az volt terve ezzel a szöveggel, hogy a háznak szükség esetére szabad keze legyen. Mindenki azt hitte, hogy Deák most szakításra vitte a kérdést; Sennyey deczember 16-ikán azt mondta Andrássynak, hogy a felirattal „hiba volt a dolgot elrontani, midőn oly nehéz volt kivinni azt, a mi a leiratban áll".

Láttuk, hogy Tisza és Ghyczy szavazást kívántak a hatvanhetes bizottságról szóló pontra, tehát nem értelmezték a hírlelés szerint; de a *Wiener Abendpost* deczember 15-ikén nagyon is kiemelte a Deák november 24-iki beszéde s a deczember 11-iki felirat közti eltéréseket és közeledését a baloldali felfogáshoz; mégis reméli, hogy ez nem vet gátat a hatvanhetes bizottság munkálkodása elé, mely Magyarországra nézve úgy is mellékes kérdés, a kormányra nézve azonban fontos, mert megelőző biztosítás nélkül nem léphetne a birodalom másik fele elébe. Ezt nem lehetett másként értelmezni, mint a felirat kívánatának előre jelzett megtagadását. Deák a habozásnak most is, mint elhatározó pillanatokban szokta, végét vetette és deczember 17-ikén délután négy órára, a mely napon a felirat a főrendekhez

átment, a hatvanhetes bizottságot összehívta. Ezzel megmutatta, hogy a felirat jelentése nem a munka folytatásának megszüntetése, csak ha szükség volna rá, az erre való jog fentartása. Másnap a bizottság folytatta üléseit, de a tárgyalás lényegéhez nem fogott. Az első napon tárgyalásainak nyilvánosságát határozta el, melyet másnap részletesebben körülírt s Bartalnak egy indítványa felett tanácskozott. Azután újra elnapolta üléseit, de a továbbdolgozás elve meg volt mentve.

A főrendiházban báró Wenckheim indítványozta a felirat változatlan elfogadását s ellene körülbelül ugyanazok szóltak, kik az áprilisi vitában; de sem gróf Cziráky János, sem gróf Szécsen vagy Sennyey, nem a feliratot, hanem Deák és pártja álláspontjának tarthatatlanságát bizonyítgatták az egyetemes európai irányzat s a múltból kivonható általános tapasztalatok alapján. Elveik a következők: a nemzetnek törvényes joga van a felelős kormányzathoz; de ez előlegesen megállapított elvek nélkül 48-ban forradalomra vezetett és előleges elvek nélkül visszaállítani ma éppen oly veszélyes volna; a jogfolytonosságnak alaki vitatása, mely már ötödször áll a főrendek előtt, szűk, meddő, nem is fejezi ki a jogfolytonosság valódi lényegét és értelmét; akkor volt még értelme, midőn a jogot a kormány egyenesen tagadta, mert akkor csak ez az alaki követelés vezethetett a jogfolytonosság lényegének kivívásához; de nincs értelme most, midőn a kormány elismeri és csak oly előleges elvi megállapodások kivántatnak, melyek a jogfolytonosság gyakorlatát összeegyeztetik a birodalom fennállásának szükségszerű feltételeivel, melyről, ha egész Európa azt mondaná is, hogy nincs rá szükség, nekünk azt kellene mondani, hogy annál nagyobb szükségünk van

rá nekünk. Az, a mi hazánk és az uralkodó, illetve az újabb alakúlások közt hazánk és a Lajthán-túli tartományok és országok közt foly, nem juris per; a kérdés nem egyik fél nyeresége vagy vesztesége, hanem a becsületes kiegyezés.

A helyzetet különösen Sennyey beszéde világította meg. A magyar kormányférfiak már megbarátkoztak a maguk részéről a lemondás szükségével, s midőn Sennyey kifejezte ez iránt készségöket, ez nagy súlyt dobott az alkudozások mérlegébe. A másik, a mit tartalék nélkül kimondott és mély benyomást tett, az, hogy „felséges urunk szilárdúl el van határozva Magyarországon az alkotmányt helyreállítani.“ Hangsúlyozta azoknak az aggályoknak természetét és legyőzésök nehézségét, melyek a 48-iki törvények utólagos revisiójára nézve eddig fennállottak. Minthogy azonban nemcsak a mi alkotmányunkról, hanem a Lajthántúliakéról is van szó: az uralkodó mindazon surlódások okait, melyek alkotmányos állását megnehezítnék, részrehajlatlanságát majdnem lehetetlenné tennék, előre szabályozva és rendezve kívánja látni, úgy a birodalom egysége, mint fejedelmi jogai és Lajthántúli országai érdekében.

Sennyey beszéde tehát világosan kifejezte a főellentétet: Deák restitutiót akart, s azután törvénymódosítást, a kormány előleges megállapodásokkal akarta biztosítni, a mit akart, s azután az alkotmány helyreállítását. Amaz az alkuban az erőt a nemzetnek, emez a kormánynak adta kezébe; de amazt Sennyey úgy állította fel, mint a merev particularismusnak, jogaink és érdekeink elszigetelt védelmének harczát a politikai bölcsesség ellen. Czélja volt továbbá határozott igéreteivel a Deák-pártnak arra a jelentékeny részére hatni, mely

a kiegyezést ez alkalommal elszalasztani nem akarva el volt szánva az alkura s kész volt a tizenötös bizottság munkálatából a kijelölt pontokban az engedés előleges biztosítására is. Ebben az időben nemcsak a conservativek kezdtek, egyébként leplezetten és eléggé kíméletesen, a Deák szűkkörű, elszigetelt nemzeti felfogásáról beszélni; hanem még legközelebbi környezete is jogászi merevséggel vádolva, ügyvédnek kezdte nevezni s ha tehette volna, nála nélkül próbálta volna meg a kiegyezést Ezt Deák maga is érezte; de nem tántorította meg. Most egyébként a főrendek 5—6 szó ellenében elfogadták a feliratot s Andrássy és gróf Cziráky János deczember 23-ikán nyujtották át, mire ő felsége pár szóban felelve választ igért.

HETEDIK FEJEZET.

A kiegyezés végső tárgyalásai.

BEUST DEÁKNÁL. — EREDMÉNYTELENSÉG. — ANDRÁSSYÉK ÚJRA BÉCSBE HÍVATNAK. — A KATONAI JAVASLAT. — REMÉNYTELENSÉG. — DEÁK ÚJÉVI NYILATKOZATAI. — DEÁK FELIRATI JAVASLATA A KATONAI RENDELET ELLEN. — AZ URALKODÓ VÁLASZA. — ANDRÁSSYÉK BÉCSBEN. — MEGEGYEZÉSEK. — EZEK HATÁSA DEÁKRA. — A PÁRTRA. — DEÁK HELYZETE. — NYILATKOZATA. — AGGODALMAK. — DEÁK ENGED. — ANDRÁSSY ÚJRA BÉCSBEN. — DEÁK AGGÁLYAI. — FEST IMRÉT BÉCSBE KÜLDI. — MEGEGYEZÉS DEÁKKAL. — DEÁK MAGA SZÖVEGEZI AZ ÚJ PONTOKAT. — MAJLÁTH BÉCSBE VISZI ŐKET. — A BALKÖZÉP KÜLÖNVÉLEMÉNYÉNEK ELVEI. — A 67-ES BIZOTTSÁG TÁRGYALÁSAI. — HARCZ A DELEGATIO MIATT. — DEÁK BESZÉDE. — AZ ÁLLAMADÓSSÁG KÉRDÉSE. — A DEÁK ÚJ PONTJAI. — DEÁK BESZÉDE. — A TÁRGYALÁS VÉGE. — A 48-IKI TÖRVÉNYEK. — BELCREDI BUKÁSA. — DEÁK SZÖVEGE A HONVÉDELMI MINISZTERIUMRÓL. — MEGEGYEZÉS. — TÁRGYALÁSOK BÉCSBEN. — ZAVAROK PESTEN. — ANDRÁSSYÉK MEGÉRKEZÉSE. — MEGÁLLAPODÁSOK AZ ELSŐ KÉRDÉSEKBEN. — A PÁRTKÖRBEN. — DEÁK BESZÉDE. — A LEIRAT A HÁZBAN FEBRUÁR 18-IKÁN. — A LEIRAT. — DEÁK ÜNNEPLÉSE. — ÁLTALÁNOS ÜNNEP.

Ez a felirat volt közvetetlen oka, hogy Beust az uralkodó egyenes óhajából meglátogatta Deákot. Ezt Lónyay tanácsolta Sennyeynek deczember közepén és gr. Belcredi ellenére történt. Majláth és Beust deczember 20-ikán reggel Pestre érkeztek, báró Sennyeyhez szálltak. Délelőtt meglátogatták gróf Czirákyt, gróf Szécsen Antalt, gróf Apponyi Györgyöt, báró Eötvöst. Andrássyt nem találták otthon. Délután öt órakor Sennyey ebédet adott, melyre az előbbieken kívül hivatalos volt Somsich Pál, gróf Zichy Ferdinánd,

Lónyay Menyhért és a *Pesti Napló* szerint Deák is, de nem ment el; ebéd után oda ment még gróf Festetics György és báró Wenckheim Béla is. Ekkor megbeszélés szerint Andrássy, Lónyay, Somsich és Beust külön ültek, hogy gyorsan beszéljenek a függő kényes pontokról. Lónyay előre mondta Andrássynak, hogy a hadsereg kérdésében a szolgálati időre és az ujonczok számára nézve jelentse ki a közös érdek, és egység szükségét, az államadósságra nézve, hogy mi is óhajtjuk a tőke meg nem osztását, az indirect adókban s a monopoliumokban az egységet, mert ezektől várjuk itt is az állami jövedelem szaporodását; de Andrássy kerülte a lényeges feleletet, míg eltelt az idő és Beust Majláthtal este félkilenczre Deákhoz ment.

Deák és Beust beszélgetése két följegyzésben maradt ránk; egyik Csengery Antaltól (*Budapesti Szemle* 1887 január), másik báró Orczy Bélától, a ki deczember 21-ikén délelőtt a szokott időben Deáknál lévén, társalgás közben többek előtt elbeszélte a történteket s ennek nyomán Orczy naplójába írta. Említi Beust is, de csak röviden s nem szól a beszélgetés egyetlen tárgyáról sem.[1] Mint mindig, a főkérdésekről folyt a szó. Beust czélja volt Magyarországgal tisztázni a helyzetet a szűkebb Reichsrath összehivása előtt, s ezért hangsúlyozta mindenütt, hogy az összehivás előtt ez könnyebben és gyorsabban fogna menni s a Reichsrath elfogadja majd a befejezett tényeket; Magyarországon pedig ezzel oly garantiákat akart kivívni, melyekkel nyugodtan léphessen a Reichsrath elé. Ezért Deáknak is, midőn békés hajlamaikról

[1] Aus Drei Viertel-Jahrhunderten. II. Stuttgart 1887.

kölcsönösen biztosították egymást, tüstént mondta, hogy a kormány, ha föltételei a november 19-iki leirat szerint előlegesen teljesíttetnek, hajlandó „több engedményre is, hajlandó a miniszteriumot is megadni".

Erre Deák azt felelé, hogy ez a fogalmak összezavarása. A jogfolytonosság szempontjából a parlamentáris kormány megadása nem engedmény, hanem egyszerű kötelesség; a törvények megelőző végrehajtása az alkotmány következménye, a pragmatica sanctio alapelve; ezek nem lehetnek egyezkedés tárgyai, csak a közösügyek. Ekkor Beust a 48-iki törvények hozásának körülményeiről, a király betegségéről, az akkori nyomásról, a belőlök következett forradalomról emlékezett meg; szóval, előállott a Lustkandl-féle tannal. Deák erre ugyanazokat felelte, mint Lustkandlnak és még többet. Ha e törvények — mondá, — megtámadhatók, azok lesznek a mostani esetleges egyezkedések is, mert ezek is nyomás alatt készülnek; a 48-iki belháborút a reactio okozta, Latour egyenesen megmondta neki és Batthyánynak, hogy a béke ára a 48-iki törvények eltörlése; Wessenberg pedig megvallotta, hogy van egy titkosan működő kormány s ő semmit sem tehet; Jellasich kinevezése ennek műve volt, ki a magyar miniszterium felhivását megvetette; röviden, hogy a közösügyeket már akkor nem rendezhették, nem a nemzeten múlt.

A főkérdés azonban most is a katonai kérdés volt. Beust szükséges föltételként állitotta fel a hadsereg, tehát az ujonczállitás, katonai szolgálat és honvédelmi rendszer egységét. Erre Deák egy történelmi visszapillantást tett, hogy 150 év alatt nem volt a hadsereg ily értelemben egységes, mégis a birodalom jobban volt védve, mint legutóbb; de a

honvédelmi rendszer egysége nem zárja ki Magyarország külön intézkedéseit s ezekről, mint az alkotmány biztosítékairól a nemzet nem mondhat le még akkor sem, ha sohasem fog kelleni őket az alkotmány biztosítékai gyanánt használnia. A mint a tizenötös, úgy sem a hatvanhetes bizottság, sem az országgyűlés nem fogná ezekről a lemondást elfogadni; sőt az a pont, mely őket feladná, megbuktatná az egész közösügyi javaslatot.

De hát miféle garanciákkal álljon a kormány a Lajthán-túli képviselet elé Magyarország részéről, holott a februári alkotmány felfüggesztése Magyarország érdekéből történt? — kérdé Beust a főpontot érintve; mert a kormány engedményekre kész, már is meghívta Erdélyt és Horvátországot az országgyűlésre.

A minek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség, válaszolt Deák; ilyen Erdély és Horvátország meghívása is s ezekért nem követelhető a legfőbb alkotmányos jogokról még anyagi kárpótlás mellett sem a lemondás. A legfőbb garantia részünkről arra, hogy Ausztriától elszakadni nem akarunk, a pragmatica sanctio, újabbak alkotmány nélkül nem adhatók; egyébként nálunk mindenki érzi, hogy a kapcsolat Ausztriával életszükség s inkább mi kívánhatnánk biztosítékokat a Lajthán-túli országoktól, melyek egy része nagyon is másfelé gravitál. Ekkor Magyarország elszakadó törekvésére nézve Beust április 14-ikére hivatkozott. Az csak válasz volt a márczius 4-iki alkotmányra; — felelt Deák, — egyébként a kölcsönös szerződést, mert egyik fél nem tartja meg, a másiknak még nincs joga fölbontottnak tekinteni.

Erre Beust, kifogyva ellenvetéseiből, melyekben különben a régi csapáson járt, mély hallgatásba merült; majd fölállt, kezet nyujtott, sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ az uralkodónak.

— S én még inkább sajnálom, — mondá Deák — ha a nézetek, melyeket elmondék, ő felsége előtt nem kellemesek.

A látogatás féltizenegyig tartott s kölcsönösen nem a legjobb benyomást tették egymásra. Beust azt írja idézett följegyzéseiben: „Nem mondhatom, hogy itt nagyon előzékeny fogadtatásban részesültem; a mód, a mint magát kifejezte, inkább rideg volt; de magatartása nem visszataszító s fejtegetéseiben igen nyilt volt. Mikor távoztunk, Majláth így szólt hozzám: — Ön aligha túlságos udvariasnak találta őt. — Mégis — feleltem — ő maga adta rám felöltőmet. — Óh, — szólt Majláth — ez nagyon sok. — Deák meg azt mondta Beustról, hogy finom diplomata; némely válasz meglepte, kivált a mit Latourról, Wessenbergről s az örökös tartományok részéről adandó biztosítékokról mondott; néha elpirult s az orrán látta, hogy nem tetszenek neki. Az általános benyomás azonban az volt, a melyet Deák is osztott, hogy a magyar alkotmányt nem állítják helyre.

A látogatásnak tehát ily értelemben nem lett sikere és midőn Deák nyiltan elmondta a beszélgetés tartalmát, ezzel meg akarta jelölni azt a határt saját pártja befolyásos tagjai előtt, melyen túl nem megy, ő legalább nem. Ezt nem czéltalanúl tette s belőle a párt már-már a 61-iki szakitást következtette. Másfelől Beust meggyőződött róla, hogy csak oly tárgyalás vezethet a pártnak miniszterségre kiszemelt

tagjaival sikerre, melyben Deák nem vesz részt. Ő tehát 21-ikén azt tanácsolta az uralkodónak, hogy új tanácskozásra hivassa Bécsbe, de csak Andrássyt, Lónyayt és Eötvöst, a kit egyébként a legengedékenyebbnek talált, a mi Beust egy megjegyzéséből elterjedvén, Deák környezetében nagyon rossz hatást tett. Tehát az újabb tárgyalásokon, melyeket Beust a kiegyezés döntő kezdetének nevez, Deák közvetetlenül nem vett részt.

Mialatt a ház deczember 20-ikán elnapolta üléseit 1867 január 3-ikáig s a görög-keleti ünnepek miatt csak január 12-ikén tartotta első ülését; azalatt deczember 19-ikén a horvát országgyűlés kimondta, hogy a magyar országgyűléssel a tárgyalást megszakítja s a feliratot róla egy napon adta át az uralkodónak (deczember 23.), melyen Andrássyék a magyar országgyűlés feliratát átnyujtották. Deczember 28-ikán elkészült az általános hadkötelezettségen alapuló új katonai törvény is és noha 23-ikán Andrássy kérte Beustot, hogy ha hazánkkal ki akarnak békülni, ne bocsássák ki: mégis legfontosabb intézkedései a deczember 31-ikén kelt parancscsal provisorium útján már most életbe léptettettek, csak végleges elfogadása tétetett alkotmányszerű tárgyalástól függővé. Most aztán Andrássy is letett minden reményről.

Mindezeknek fájdalmas tudata vonúl át Deáknak a párt újévi üdvözletére adott rövid válaszában. A helyzet ily súlyosbodását maga sem hitte. Annyiféle csapás, anyagi és politikai nyomor érte egy év alatt nemzetünket, hogy belőlük óhaja szerint kibontakozni igen nehéz, s ha nem is reménytelen, de nehezebb, mint volt egy évvel ezelőtt. Midőn pedig Pest választópolgárai egy bizalmi emlékiratot adtak

át, a többek közt ezt mondta: „A fáradozások súlya alatt s a nehéz kötelességek teljesítésében csak ez egyedüli támaszom, mely olykor a csüggedéshez közeljáró erőmet fentartani képes és azon hit, hogy polgártársaim nem a sikerhez, hanem a jó és becsületes tiszta akarathoz kötik bizalmukat".

A hadkiegészítési parancs csakugyan a legrosszabb hatást tette Pesten s újra szóba került, hogy ez a Deák-pártot kisebbséggé fogja tenni. Deák megint egyesíteni akarván a házat, január 5-én Szentkirályit, Ghyczyt, Nyáryt és Tiszát magához hivatván, kijelentette, hogy maga fog feliratot indítványozni ellene s ezt a baloldaliak elfogadták, ha a párt is hozzájárúl. Ezt a *Napló* január 8-ikán jelezvén, megnyugtató czikket írt. Deák már január 10-ikén a párt elé terjesztette a feliratot, mely elfogadta s felhatalmazta, hogy a baloldal kívánságára lényeget nem érintő változtatást tehessen rajta. Ghyczy és Tisza csak azt óhajtották, hogy fejeztessék ki benne a parancs visszavonásának kívánása s erre Csengery rá is vette Deákot. Így került 12-ikén Deák pár szónyi indokolásával a ház asztalára a Madarász József határozati javaslatával egyszerre, s tárgyalását január 15-ikére tűzték ki.

A felirat az alkotmány visszaállításának reménységéből és utóbbi csalódásból indulva ki, tér rá arra, hogy a védrendszer megállapításának és bármely átalakításának joga egyenesen az országgyűlésé és egyidős hazánk alkotmányával; elismeri ezt az 1715-iki törvény is és ez a jog, nemcsak alkotmányunknak, hanem minden alkotmányosságnak életfeltétele, melyről az ország le nem mondhat. „Az ország ezen kétségtelen jogainak újabb, tettleges tagadása azon legfelsőbb

rendelet, mely a védrendszert illetőleg közelebb kiadatott." Ez ellen fel kell szólalniok. A rendelet az alkotmány visszaállításának hite és reménye idejében adatott ki; oly ügyben intézkedik absolut hatalommal, melyben nemcsak törvényeink, hanem a méltányosság és czélszerűség is megkívánják az ország megkérdezését, mert csak az ország beleegyezése és lelkesült akarata adhat ilyesminek erőt; a jelenlegi eljárás az ébredni kezdett bizalmat is lerontja. Ha ily intézkedés sürgető, csak annál szükségesebb az alkotmány gyors, haladéktalan helyreállítása; csak egy alkotmányos Magyarország lehet a trón erős támasza. Ismeri az országgyűlés a hadrendszer átalakításának fontosságát; a múltban is mindig megfelelt a kor követelményeinek; tenni fogja most is, de csak alkotmányos alapon. Kéri tehát az uralkodót, hogy a pragmatica sanctióban letett jogaink nevében szüntesse meg alkotmányunk e támadásait, ne tegye lehetetlenné a kiegyenlítés művét s általában szűntesse meg e most kiadott rendeletet és minden más alkotmányellenes intézkedést; állítsa vissza az alkotmányt s tegye lehetővé ugyanezt többi országaiban is.

E higgadt, de szintén kevéssé kérő vagy rábeszélni akaró feliratot a ház nagy tetszéssel fogadta s 15-ikén, pár ülve maradt képviselő kivételével, egyhangúlag szavazta meg. Tisza, midőn pártja nevében elfogadta, hozzátette, hogy ha sikere nem lesz, ő és barátai a ház további működését lehetetlennek fogják nyilvánítani, mert ez az engesztelődés végső határa. Deák kívánta a felirat szakaszonként való tárgyalását is. Egyetlen szót sem változtattak rajta. Egyhangúlag fogadta el január 17-ikén a főrendiház is. Midőn január 23-ikán gróf Cziráky János és Andrássy átnyuj-

totta és Cziráky hangsúlyozta a nemzet jogát, ő felsége azt a fontos kijelentést tette, hogy ezeket az aggodalmakat legközelebbi leirata, úgy reméli, el fogja oszlatni.

Ez a válasz most már a közbeeső fontos tárgyalások miatt nem volt váratlan. Andrássy, Lónyay, Eötvös 1867 január 7-ikén reggel már Bécsben voltak, 8-ikán az országgyűlés üdvözölte újév alkalmából az uralkodó párt s este hat órakor udvari ebéd volt, mely után a király mind Lónyaytól, mind Andrássytól azt kérdezte, hogy haragos-e Deák? Andrássy azt felelte, hogy nem tartaná maga részéről ész- és czélszerűnek valami olyat tenni, mihez az öreg úr legalább áldását nem adná. Erre az uralkodó Andrássynak figyelmébe ajánlta, hogy fontolják meg jól a kormánynak a tizenötös bizottság munkálata alapján készült új javaslatát.

Andrássy január 8-ikán estve Majláthtól megkapván a javaslatot, egész éjjel töprengett rajta, mert ultimatumnak volt mondva. Ugyanis törvényjavaslat alakjába öntve, ez a munkálat átgyúrva, átalakítva és módosítva, mindent átvett a tizenötös bizottság javaslatából; de míg elfogadja a közösügyek kérdésében a teljes paritást és a dualismust, melyet 47 előtti alakjában a conservativek mindig követeltek; a lényeges különbség benne az, hogy sokkal több tárgyat rendel a delegatiók hatáskörébe, a közösség és egység szélesebb körét jelöli ki s ezek meghatározásában sokkal erősebben hangsúlyozza a szoros együvétartozást. Kihagyja tehát „a magyar hadsereg“ kifejezést; a védrendszert, hadkiegészítést a delegatióhoz utalja, a postát, távirót, a külföldre vivő vasútvonalakat, a pénzrendszert és pénzlábat s az egész államadóssági kérdést mind kizárólag közösügynek veszi.

Másnap Lónyay indítványára ketten megegyezvén, hogy csak a tizenötös bizottság munkálata alapján alkudoznak, január 9-én délelőtt tizenegy órakor tartották Beustnál az első értekezletet, melyen Majláth, Belcredi és Sennyey is résztvett. Sennyey támogatásával délután két órára kivitték, hogy a tizenötös bizottság dolgozata legyen az alap; ebéd után folytatták a munkát éjfélig s elértek a 20-ik pontig. Az első két pont változatlan maradt, a 8-ikban a külügyminiszterium hatáskörébe vonták a nemzetközi kereskedelmi szerződéseket, de úgy, hogy mindkét miniszterium beleegyezzék s közöltessenek a két országgyűléssel. Legnehezebb most is a hadsereg kérdése volt. A „magyar hadsereg" kifejezést megmentették, de az egységet kifejező következő toldalékkal: „mint az összes hadsereg kiegészítő része", kimondva itt is, hogy „vezénylet, vezérlet és belszervezet" nem közös intézkedés tárgyai, hanem ő felségének fentartott jogok. Megmaradt a 12-ik pontban országgyűlési jognak a hadkiegészítés, ujonczmegajánlás, szolgálati idő, élelmezés és elhelyezés, a 13-ik pontban a védelmi rendszer és annak átalakítása; de bevették az egységes elvek szükségét s ezekben a két országgyűlésnek küldöttségek által eszközlendő megállapodását. A 19-ik pontban kifejezték azt az elvet, hogy a vám- és kereskedelmi szerződésekre s a közvetett adókban az egységre nézve quotaarányban való megegyezés kötendő hosszabb időre; bevettek a kormányi munkálatokból egy új pontot (9. §.), mely szerint közösügy a pénzrendszer és pénzláb kérdése, a pénzverésre nézve az eddigi fejedelmi jogok épségben maradnak s a birodalmat egészen és közösen érdeklő vasúti vonalak a delegatiók hatáskörébe tartoznak.

Ezek voltak az úgynevezett súlyos kérdések. A többin másnap délelőtt és délután éjfélig átmentek. Csak az 1867-iki ujonczlétszám megajánlásáról tárgyaltak még 11-ikén is John hadügyminiszter jelenlétében s megállapodtak az ujonczlétszám oly módon való megajánlásában, hogy ez az új védelmi rendszer behozatalát ne gátolja meg. Egyebekben a delegatiókat 60—60 tagban állapitották meg s a felváltva Magyarországba és Ausztriába összehivást óhaj alakjában fejezték ki, irányadóúl véve ő felsége tartózkodását; együttes ülésekben az elnöklés felváltva történjék, az ülések az ügyrend közelebbi körülirásával nyilvánosak, az államadósság megosztott kezelését mellőzték, mely legalább is nem ellenkezett a tizenötös bizottság többségének véleményével. A 63-ik pont után több kiegészitést tettek, melyek alapelvei: a vám- és kereskedelmi szövetség a birodalom két fele közt a quotával együtt állapitandó meg s kimondandó az eddig kötött kereskedelmi szerződések événye Magyarországra is; meghatározandó az ipari termeléssel kapcsolatos közvetett adók egyenlő aránya és kezelésmódja s az az eljárás, a mint az ezekben jövőre eszközlendő reformokat a két törvényhozás egyetértően eldönti; ezekkel egyidejűleg volna megállapitandó az államadósságok után Magyarországból elvállalandó évjáradék, az összes vámvonalak egyforma kezelésének felügyelete és módja; elfogadták, hogy a vámjövedelmek a közös kiadásokat fedezzék és csak, a mi fenmarad, lesz a quota szerinti megosztás tárgya, s hogy az alkotmányos kormány feladata lesz a 48-iki törvényekből módosittatni azokat, melyek a nádorra s az országgyűlésnek a költségvetés megszavazása előtti föl nem oszlathatására vonatkoznak. Végül

kijelentették a felek, hogy mindezek csak ő felsége és a minisztertanács, illetve Deák és a párt beleegyezése után kötelezők. Beust hozzátette, hogy ha e pontokat a hatvanhetes bizottság előlegesen elfogadja, ki fog neveztetni a felelős kormány s ha az országgyűlés is elfogadta, meglesz a koronázás.

Volt tehát még elég sok akadály. Deáknak Andrássy és Lónyay is azonnal irtak, 12-ikén reggel Lónyay már Pesten volt, hogy a hadkiegészítési patens elleni felirat tárgyalása előtt szóljon Deákkal, melyet éppen e napon kellett benyujtania a házhoz s Kandó Kálmánnal, Deák bizalmas barátjával együtt, megkérték őt, hogy a házban lehető szeliden nyilatkozzék. Lónyay ennek tulajdonitja, hogy Deák csak pár szóval indokolta a feliratot s ez igaz lehet; egyébként ebben az időben általában röviden indokolta előre úgy is jól megbeszélt javaslatait; inkább abban hatott Lónyay előadása, hogy Deák az egész tárgyaláson át hallgatott s ez Bécsben jó hatást tett. Január 12-ikén délben adta elő Lónyay Deáknak a Bécsben megállapitott módositásokat, ki előbb nyugtalanúl, majd higgadtabban, mindent felirt s a 67-iki ujonczlétszám megajánlásának módjában elfogadta a javaslatot; a többi módositásra azt felelte, hogy ezek keresztülvitele a kinevezendő kormány feladata. Csakhogy éppen itt volt a baj, mert a fő az volt, hogy ezeket Deák fogadtassa el a hatvanhetes bizottsággal, ez levén a felelős kormány kinevezésének előfeltétele.

Január 13-ikán Andrássy is fölkereste Deákot, a ki igérete szerint, az ujonczlétszám ügyében 14-ikén egy huszonöt tagú pártértekezletet hivván össze, ezen oly világosan adta elő a kérdést, hogy mind megigérték az ujonczlétszám oly megszavazását, hogy az új

védelmi rendszer behozatalát ne gátolja s megigérték ezt egyelőre indemnitás alakjában, minthogy koronázás előtt törvény nem szentesíthető. Azt is írja Lónyay, hogy a kiegyezés vágya általános volt, s a bécsi megállapodásokat az egész kör, melylyel magánúton tudatták, helyeselte.

Nehezebb volt rábírni Deákot, hogy a többi változtatást a hatvanhetes bizottságban vigye ő keresztül s vezesse a pártot a koronázásig és főképen itt jelentkezik az, hogy már nem Deák vezette a pártot, hanem a párt kényszerítette őt előre menni. Ezt Andrássy Deáktól feltétlenül kívánta, mert a pártfegyelmet a legnehezebb kérdésekben csak ezzel vélte megőrizhetőnek oly módon, a hogyan Deák sohasem helyeselte. Még nagyobb volt a nehézség a miatt, mert a tizenötös bizottság munkája csaknem szószerint Deáké volt s így éppen tőle kívánni a változtatásokat, nem volt éppen természetes. E mű továbbá elterjedt az egész országban s most minden kedvezőtlen változtatás rajta, mert végre is erről volt szó, az ő engedését, meghátrálását jelentette; tehát éppen azt, a mi egész életével és jellemével ellenkezett. E mellett január 16-ikán, Andrássyék lejövetele előtt, nem éppen kedvezőn hangolta Pulszky s így midőn Eötvös előadta, hogy ők kormányra csak a hatvanhetes bizottság megállapodásai után vállalkozhatnak: Deák kifogyhatatlan volt annak vitatásában, hogy e módosítások indítványozását csak a már kinevezett kormány kérheti; hiszen a hatvanhetes bizottság tárgyalásai eltartanak hat hétig; ennyit némely ügygyel várni nem lehet, nem lehet az ujonczlétszámmal sem; pedig ezt csak az alkotmány visszaállítása után lehet megszavazni. — Jó! — mondták erre — hátha a kormány kineveztetnék előbb s a módosításokat ez kérné a

hatvanhetes bizottságtól, pártolná-e ezeket? „Erre a kérdésre egész haraggal felelt; — írja Lónyay, — ezek a változtatások ellenkeznek meggyőződésével, ő pedig meggyőződését senkinek és semminek alá nem rendeli; legfölebb annyit tehet, hogy megmondja: ez ugyan ellenkezik meggyőződésével, de az alkotmányosság elnyerése ér annyit, hogy concessiókat lehessen tenni.“

Ez nagyon lehangolta Andrássyékat, mert a kiegyezés bukását jelentette. Andrássy élesen válaszolta, hogy ha Deák ezen az alapon nem igéri meg a miniszterium pártolását, ő visszalép s ha a kiegyezés dugába dől, okai nem ők. Mintegy három óra hosszat tartott a tanácskozás. Deák még azt is visszautasította, hogy ő a párt mindenható vezére; kijelentette, hogy abba soha bele nem egyezik, hogy magyar honvédelmi miniszter ne legyen s az elhelyezés, élelmezés ügyét csak egy külön belügyi államtitkár vezesse, holott Andrássy emlékeztette, hogy a tizenötös bizottságban még erre hajlandó volt. Abba azonban hajlandó volt belenyugodni, hogy az egészre nézve egy külön értekezleten hallgassák meg a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak nyilatkozatát; de ezt Andrássy nem akarta, hiszen éppen ő mondta ő felségének s utóbb az értekezleten is azt, hogy Deák nélkül megállapodásaik csak magántermészetűek.

Azzal váltak el, hogy Deák meggondolja a dolgot; de midőn az nap estve Eötvös és Lónyay Andrássynál találkoztak, erősen kifakadtak Deák ellen s Andrássy azt mondta, hogyha Deák s a hatvanhetes bizottság nem fogadják el a módosításokat, lemond a képviselőségről. Ezt Lónyay is felfogadta. Másnap, január 17-ikén, Andrássy újra 3—5 óra hosszat tárgyalt Deákkal, de hajthatatlannak találta. Andrássy hozzátette,

hogy ha a már kinevezett kormány kívánná e pontok módosítását, rögtön árulással vádoltatnék s ez bizalmatlansági szavazat volna; holott úgy is annyi mindent fog, még pedig azonnal kívánni a háztól, hogy csak ezeknek előleges elfogadása adhatná meg neki a szükséges erőt.

Végre Andrássy is belenyugodott a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak összehívásába; de másnap előbb még egyszer beszélni akart Deákkal. Közben Majláth megtáviratozta Sennyeynek, hogy Bécsben a pontozatokat elfogadták s azt is hirlelték ugyanonnan, hogy Pulszky, Somsich és Zsedényi működnek leginkább a kiegyezés ellen. Ekkor Kandó és kivált Gorové István körülvették Deákot s másnap belenyugodott abba, hogy a módosításokat a hatvanhetes bizottság fogadja el a miniszterium kinevezése előtt, de oly szövegezésben, mely a tizenötös bizottság munkálata szellemének megfelel. Ezzel a második, nagy nehézség is le volt győzve s Andrássy utóbb azt mondta, hogy leginkább hatott Deákra a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak összehívásában annak kiemelése, hogy ezek az ő aggályait nem fogják osztani. Ezt mondta Gorové s hozzá tette: a nemzet békűlni akar, a többség kibékűl az ő ellenére is, de rosszabb kiegyezést fog kötni. Pulszky pedig azzal hatott rá, hogy kár engedni, Bécsben a körülmények kényszere alatt úgy is mindent megadnának; de mint láttuk, Andrássyék tapasztalata más volt; más hitet terjesztett Beust s főleg Belcredi is. Elég az, hogy Deáknak ezzel az engedésével, minthogy Bécsben már el volt az új munkálat fogadva, január 18-ikán a kiegyezést megkötöttnek tekinthetjük.

Andrássy ekkor január 19-ikén Bécsbe ment, Sennyey is, ki annyira támogatta őt e fontos napok

alatt, vele akart menni, de betegsége visszatartotta. Magával vitte az ujonczozási patens elleni feliratot s most kettőt kellett kieszközölnie: azt a biztosítást, hogy ha a hatvanhetes bizottság a módosításokat elfogadja, a felelős kormány azonnal kineveztetik és a feliratra nemcsak megnyugtató válasz adatik, hanem, hogy a hadkiegészitési patenst a hatvanhetes bizottság tárgyalásainak végéig félreteszik. Andrássy mindezt elérte. A felirat átadásakor adott királyi válasz, melyben a felség megigérte a pontozatok letárgyalása után a felelős kormány kinevezését, már az ő közbejöttével készült; majd a két óráig tartó kihallgatáson az uralkodó megjelölte óhajait a 48-iki törvények módosítására nézve s megigérte, hogy a hatvanhetes bizottság tárgyalásai alatt semmi zavar a kormány részéről történni nem fog. Pesten e közben újra fölmerült az az óhaj, hogy a felelős kormány kinevezése előbb történjék, mint a hatvanhetes bizottság tárgyalásai. Lónyay erről január 22-ikén értesitette Andrássyt, ki felesleges erőlködésnek mondta és egy táviratban ő is „ügyvéd"-nek nevezte Deákot, a mit azonban előtte gondosan eltitkoltak. Minthogy pedig január 2-ikán az uralkodó már összehivta volt február 11-ikére a rendkivüli Reichsrathot, Beust azt is mondta megint, hogy addig a hatvanhetes bizottság tárgyalásait be kellene fejezni, mert azután minden újra nehezebb lesz.

Ezt a hirt Horváth Boldizsár január 23-ikán lehozván, Deák újra elégedetlen volt, összehivta 10—12 hivét s Fest Imrét Andrássyhoz Bécsbe küldte a következő izenettel: az ő távollétében a hatvanhetes bizottság nem ülésezhetik s előbb a háznak még határoznia kell, hogy az ülések nyilvánosak legyenek-e? neki jót kell állnia róla, hogy a hatvanhetes bizottság tárgyalásai be-

fejeztével a felelős kormány azonnal kineveztetik; ha a hatvanhetes bizottság tárgyalásai előtt az alkotmány visszaállítása lehetetlen, a hadkiegészítési patens addig okvetetlenül felfüggesztendő, vagy pedig neveztessék ki előbb a miniszterium s ez indemnitást kapna a hadkiegészítésre; ellenkező esetben a módosítások nem történhetnek meg s nem lesz kiegyezés.

Horváth Boldizsár maga vetvén ezeket papirra Andrássy számára, még az nap elbeszélte Lónyaynak, ki azt írja róla naplójában: „Előre megmondtam neki, hogy Fest ugyan hiába megy fel Bécsbe. Andrássy fel se veszi a dolgot és Fest másfél órai ott mulatás után szépen hazajöhet megint. Fogadást is ajánlottam erre".

Alig írhatott volna ennél jellemzőbbet Lónyay vagy más abból az időből. E nyilatkozat kettőt mutat: először azt, hogy Andrássyék el voltak készülve most már a kiegyezést esetleg Deák ellenére is megkötni, másodszor azt, hogy ebben számítottak, sőt biztosak voltak a párt többségének támogatásáról. Egyébiránt Andrássy január 24-ikén Pestre térvén vissza, még az nap estve felkereste Deákot s úgy látszik, sikerült megnyugtatnia, mert még abba is belenyugodott, hogy a *Pesti Napló* kedvezően írjon a királyi válaszról.

Ekkor január 25-én esti hat órakor a hatvanhetes bizottságnak mintegy 20 tagja Lónyaynál, 26-ikán pedig az összes Deák-párti tagok Szentkirályi Mórnál tartottak értekezletet. Andrássy és Lónyay mindkét alkalommal előadták az összes módosításokat. A többség „örömmel állott rájok", írja Lónyay; azonban Deák a vasutaknak és a pénzláb megszabásának a delegatiókra ruházását határozottan ellenezte s új szöveget javasolt a tizenötös bizottság munkálatának 63-ik pontja után beigtatandó összes módosításokra. Ennek megállapítására 27-ikén

esti hat órára magához hívta Andrássyt, Eötvöst, Lónyayt, Hollánt és Csengeryt. Ekkor diktálta le a 64—69. pontot. Ezek szerint: A közös költségek arányának megállapításával egyidőben a birodalom két fele közt vám- és kereskedelmi szerződés lesz kötendő s ekkor kimondatik, hogy az eddig kötött kereskedelmi szerződések érvénye Magyarországra is kiterjed. (64. §.) Ugyanekkor a közvetett adókra nézve oly szabályok állíthatók fel, melyek a birodalom két felében a jövedelem-csonkítást kizárják s megállapíthatók a jövőben behozandó reformok egyetértő elintézésére a megfelelő módozatok. (65. §.) Meghatároztatnék az összes vámvonalak felügyelete, a vámok jövedelmeinek a közös költségekre fordítása s a jövedelmi összegnek a közös költségek összegéből való levonása. (66. §.) A vasutakra nézve ugyan e szerződések alkalmával megállapítandók azok a vonalak, melyekre a két fél érdekében közös intézkedések szükségesek és hogy az intézkedések mennyire terjedjenek. Minden más vasutvonal az illető fél intézkedései alá esik. (67. §.) A pénzrendszer és pénzláb egyenlősége mind a két fél érdeke s ezért a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával ezekről is intézkedni kell. A további intézkedések a két miniszterium megegyezésével s a két országgyűlés helybenhagyásával fognak történni. „Magában értetődik, hogy a pénzveretésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségökben fenmaradnak.“ (68. §.) „A quota meghatározásával és vámszövetség megkötésével egyidejűleg lesz egyszersmind az államadósságok után Magyarország által elvállalandó évi járadék az 57. és 63. §§-ban kijelölt módon szabad egyezkedés által megállapítandó.“ (69. §.)

Deák e szövegezése különösen abban különbözik a bécsi pontozatoktól, hogy a delegatió hatásköre helyébe a két miniszterium szabad egyezkedése és a két országgyűlés helybenhagyása van fentartva; csupán a közös érdekű vasutakra nézve mondja ki a közös intézkedések szükségét. E pontokat Majláth György 28-ikán Bécsbe vitte s ezek lettek azok, melyekkel a tizenötös bizottság munkája a bécsi értekezletek alapján kibővült.

Így állt a kérdés, midőn a hatvanhetes vagyis két haláleset miatt hatvanötös bizottság 1867 január 28-ikán újra megkezdte üléseit, hogy a munkálatot február 11-ike, még a rendkívüli Reichsrath megnyitása előtt letárgyalja.

A baloldal, mint már volt róla szó, az eredeti kisebbségi véleményt a tizenötös bizottság munkálata ellen még deczember közepén visszavonta s a következő pártelveket állította fel: A törvényeket előlegesen átvizsgálni nem lehet, tehát az alkotmány visszaállítása előtt a hatvanhetes bizottság nem tárgyal; ha a többség mégis kivánná, akkor a baloldal fejtse ki az általános vitában, hogy az államadósság, kereskedelem és közvetett adók nem közösügyek; a „közösen érdeklő viszonyok“ kötelezettségét — mint Ghyczy hívta „közösügyek“ helyett — csak az irántunk teljesitendő kötelezettségek végrehajtása után ismerjük el, de csakis a dynastia iránt; ez a kötelezettség áll a pragmatica sanctióban kifejezett örökösödésben, az örökös király védelmében, melyről azonban az országgyűlés határoz, mint 48-ban, de ez nem terjedhet ki az osztrák tartományok szabadságának elnyomására; a personal unio elvéből kifolyóan közös intézkedésekről szó nem lehet; czélszerűségi okokból a közösen érdeklő viszonyokban erre törekedni fogunk, de csak országgyűlési végzés alapján;

a delegatiót elveti s ellene, mint a nemzeti függetlenség sírja ellen, küzd és tiltakozik; hazánkban a végrehajtó hatalmat csak a magyar kormány gyakorolhatja; a magyar országgyűlés összesége bármely végzést egyoldalúan megváltoztathat; az államadósságból jogilag ugyan minket semmi sem terhel, de politikai és méltányossági okból egy részt elvállalunk, a mennyit az országgyűlés tudniillik elfogad, azonban csak a tőke külön kezelésével és úgy, hogy az elvállalandó összegben irányadó legyen az egész adósságból hazánkra fordított befektetés aránya; jövőre a nálunk nélkül kötött adósságok nem köteleznek; a közvetett adók ügye nem közös, de az egyetértő intézkedések szerződés alapján szükségesek s ha ez nem sikerülne, beáll a külön vámterület joga.

A hatvanhetes bizottság január 28-iki ülésén első sorban is Nyáry elhalasztási indítványt tett, ezt Deák felszólalására elvetették; azután Tisza jelentette be a régi különvélemény visszavonását s az általános vita során ő és Ghyczy bőven kifejtették a baloldal új elveit; majd Iványka Imre indítványozta a tiszta personal uniót s ezzel, Deák egy humoros megjegyzése után, a részletes tárgyalásba fogtak, mely január 28-ikától 31-ikéig, továbbá február 1-én, 4-ikén és 6-ikán folyt le. A baloldal egészben a Deák-párttal azonos alapon állván, a munkálatnak csak oly pontjait támadta meg, melyek föntebbi elveibe ütköztek s ezeket magok közt felosztva bírálták. Így a pragmatica sanctio értelmezését az 1-ső és 2-ik pontban Nyáry és Bónis Sámuel elemezték, azt mondván, hogy a „közös és viszonos kötelezettségek“ nincsenek a törvényben. — Nincsenek; igaz! — felelt Deák — a munkálat sem mondja, csak azt, hogy ezek természetes következ-

ményei a pragmatica sanctióban kifejezett közös birtoklásnak és védelemnek.

A vita mindig a már ismert pontok körül folyván, csak a főbbeket emeljük ki. Mindent Deák védett meg és a többség mindent szószerint szavazott meg; csak a feleslegessé vált 16-ik pontot hagyták ki Hollán indítványára, mely Ausztriának a német szövetséghez való viszonyáról szól. A Deák által szövegezett új módosítások indítványozására a szerepet a Deák-párt is kiosztotta s ezek többnyire simán fogadtattak el. Kiemelendő a baloldal támadása a birodalom másik felével való érintkezés ellen, mert ők csak az uralkodóval kivántak érintkezni; erre Deák „a kölcsönös és együttes" védelem elvével válaszolt.

Általában nagyobb nehézség nélkül haladtak a delegatiókig (25—53. pont). Ezek pontjait január 30-ikán előbb általános vita alá vették. Gróf Keglevich Béla, Tisza Kálmán, Szontagh Pál és báró Simonyi Lajos támadták meg őket; mert a delegatio az örökös tartományokkal kötendő szorosabb, a pragmatica sanctiónál tovább menő, lényegében új egyezmény alapját veti meg, mire szükség nincs és megcsonkitja az állami souverenitást minden ok nélkül. Kivált Tisza kiemelte, hogy a tervezendő közös miniszteriumban és a határozati, noha nem törvényhozói joggal felruházott delegatióban Magyarország függetlenségének sírját látja s a mellett alkotmányos szempontból, a feloszlathatás joga nélkül, hiányos intézmény; ő még egyszer hangsúlyozza, hogy helyesebbnek tartja a kisebbségi vélemény szerinti alkut a két országgyűlés közt s végső esetben az uralkodó döntését.

Deák részletesen válaszolt az ellenvetésekre, újra megjegyezvén, hogy higgadtan akar szólni s kerüli

az érzelmekre hatás szónoki eszközeit. Ismételte, hogy a pragmatica sanctio két alapelve: az uralkodó közössége s a feloszthatatlan birtoklás; ezekből foly a viszonos kötelezettség a kölcsönös védelemre, A védelem eszköze, az állandó hadsereg, már meg volt állapítva 1715 óta, midőn a pragmatica sanctio életbe lépett s mindazt, mi a vezérletet, vezényletet és belszervezetet illeti, a törvény fejedelmi jognak tekintette; ezért kellett ezt ilyenné tenni az új munkálatban is. A védelem másik eszköze a fölkelő sereg volt, melyet a törvény mindig különálló magyar hadseregnek tekintett. Azóta a hadvezetés módja megváltozott és most Ausztria is alkotmányt kap; mivel pedig a közös védelmi kötelezettség fennáll, gondoskodni kellett róla, hogy a teendők „némely része“ közösen intéztessék el az ország önállóságának feláldozása nélkül. Erre ők a delegatiót tartják helyesnek. Ebből sokan a haza leglényegesebb jogai feláldozását következtetik; ámde az ujonczállítás, szolgálati idő, a hadsereg élelmezése, elhelyezése, a védrendszer kérdése mind nem tartozik a delegatiókra; de sőt ezek törvényt nem is hoznak, az ország egyéb érdekeiről nem intézkedhetnek, hatalmuk és határozatuk csak egy évre szól és leginkább csak összegekről határoznak, melyekre nézve mindenik fél érdeke, hogy minél kisebbek legyenek s éppen ezért helyesebb, ha ők döntenek, mintha az az absolut hatalomra (uralkodó) bizatik. „Ha mi a delegatiókat — mondá Deák — bármi törvényhozási joggal ruháztuk volna föl; ha azon aránynak, mely szerint Magyarország a közös költségekhez járúl, meghatározását, a direct vagy indirect adók rendszerének megállapítását, a kereskedelmi, vasúti vagy bármi efféle intézkedéseket

+ de az ontrakot igen!

biztunk volna rájuk; ha ők törvényhozási vagy politikai dolgainkba avatkozhatnának; egyszóval, ha más és terjedtebb hatáskört adtunk volna nekik, mint a mit fentebb említettem: tudnám méltányolni a súlyos aggodalmakat. De így őszintén kijelentem, hogy se országunk önállását fenyegetve, se érdekeinket koczkáztatva nem látom; és azon Magyarország, mely ezen javaslat alapján birandja és gyakorlandja alkotmányos jogait, semmivel sem lesz kevésbbé alkotmányos és szabad, semmivel sem lesz gyengébb, mint a sanctio pragmatica óta bármikor volt. És ezt az összehasonlítást nem csupán a tényleges, hanem a jogilag fenállott állapotra is vonatkozva tettem: mert hogy a tényleges állapot még 1848 előtt is legkedvezőtlenebb volt reánk nézve, azt, ha valaki kételkednék, pontonkint ki tudnám mutatni, nemcsak oly esetekre nézve, melyek ellen, mint törvénytelenek ellen, az országgyűlés részéről felszólalás történt." A delegatio nemcsak a legjobb erre az érintkezésre, hanem az egyetlen lehető mód s kéri, hogy ne igyekezzék az ellenzék gyülöletessé tenni; „és ne feledjék, hogy még akkor is, ha a senki által bizonyosan nem kívánt föloszlás csapása érne bennünket, s új alakulás szükségét hozná reánk az események súlya, csak a delegatio eszméje az, melyhez akkor is fordulniok kellene: mert más úton, más alapon még biztos és szorosabb szövetkezést sem remélhetnének."

E nagy megindulás közt elmondott beszédre a delegatiókról szóló 25—53. §-ot a bizottság megszavazta. A részleteknél, melyekre január 31-ikén tértek rá, oly értelemben, mint a bécsi tanácskozásokban megállapodtak, Szentkirályi Mór és Lónyay terjesztették elő a módosításokat s a többség ezeket is az említett

elvek szerint fogadta el. Nem is a módosítások voltak a fők, hanem a kapcsolatos kérdések. Többen az árt emlegették, melyet hazánk e javaslat szerint némely előnyért ad; Deák erre Magyarországnak a delegatiók által a külügyekre gyakorlandó s a multban sohasem ismert befolyásával felelt. Midőn Bónis az eltérést fejtegette a 48-iki törvényektől, Deák kiemelte, hogy az alkotmány megelőző teljes visszaállítása nemcsak a baloldal, hanem mindnyájok követelése; de ők nem a 48-iki törvények érdekében küldettek ki, hanem, hogy készítsenek javaslatot az úgynevezett közösügyek tárgyalására és kezelésére nézve, az ország önállóságának felforgatása nélkül; ha a 48-iki törvények mind életben maradtak volna, már sokat változtattak volna rajtok, éppen, mert gyorsan alkották őket. Egyébként e javaslatok alig érintik a 48-iki törvényeket; mert bennök éppen olyanokról van szó, mikről, mint a közösügyek kezeléséről, azok a törvények nem szólnak.

Február elsején tértek át az államadósságról szóló 57. §-ra, melyben nem volt egészen világosan kifejezve, hogy a quota a tőkére vagy a járulékra vonatkozik. Láttuk, hogy a tizenötös bizottság véleménye bizonyos járulék elvállalására hajlott. Lónyay a tőkemegosztást lehetetlennek állította, 48-ban is a bécsi kormány nem a tőke egy részének, hanem tíz millió forint évi járadéknak elvállalását kívánta. Lónyay a pont világos szövegezését indítványozta; de ez ellenkezett a baloldaliak megállapodásával s több fölszólaló a tőke-megosztás mellett érvelt. Deák hosszabb beszédben védte a járulék elvét, sőt a tőke-megosztást egyenesen károsnak mondta; de nem tartotta kizártnak, hogy jövőben, ha bármikor mindkét fél kívánja,

s ha kivihető és czélszerű lesz, osztassék meg a tőke. Ugyanekkor Kautz Gyula azt az elvet fejezte ki, hogy „az államadósság, valamint az államhitel, abstracte véve, tagadhatatlan, csak egy lehet.“ Ezt többen megtámadták; Deák védelmezte őt, hogy ezt a tételt úgy értette, mely szerint a két fél megosztott hitele egy meggyengült hitel volna, s ez is az államadósság tőkéjének megosztása ellen szól.

Február 4-ikén kerültek sorra az új pontok Deák szövegében; Lónyay terjesztette elő, mint új indítványokat. E szerint a régi 58—63. és az új 64—69. §-okat egyszerre olvasták fel s rólok először általános vita folyt. Ezt Deák nyitotta meg. Minthogy pedig bennök a közös hitelügyről, a vám- és kereskedelmi szövetségről, közvetett adók egyenlő elveiről, ezeknek és a vámoknak felügyeletéről, vasutakról, pénzügyről, quotáról volt szó: Deák kijelentette, hogy mindezekben a meghatározott időre szóló megegyezés elvét mindenik pontnál világosan ki kell fejezni. Ezt általános helyeslés követte. Ámde e pontokat Tisza és Ghyczy főleg azért támadták, mert a régi 64-ik pont nem fejezi ki elég szabatosan, hogy abban az esetben, ha az egyezkedés e tárgyban nem sikerülne, az ország jogai épségben maradnak, mert nincs kimondva az önálló, független intézkedés joga. Ghyczy egyenesen azt mondta, hogy e pontok a november 17-iki leirat, sőt az októberi diploma lényegének elfogadását jelentik.

Deák most újra hosszabb beszédet tartott. Abból indult ki, hogy minden lényegesebb pontnál felhangzott a vád, mely szerint a többség az ország jogait, függetlenségét, önállását feláldozta; ők megczáfolták, visszautasitották e vádat; sehol váratlanabb nem volt

ez, mint e pontoknál, melyek kimondják, hogy ezek az ügyek nem folynak a pragmatica sanctióból, hanem szabad egyezkedés alapján, érdekközösségből igényelnek némi közös intézkedést, mely ha nem sikerül, az ország törvényes joga helyreáll. Éppen azért, mert mindezek benne vannak, teljesen megnyugszik abban, hogy ezek az ország egyetlen jogát sem csorbitják meg. Végre az összes pontokat elfogadták; csak az idézett 64. §-ban, Csengery és Somsich indítványára, az ország önálló törvényes intézkedésének jogát az egyezkedés meghiusúlása esetén szabatosabban fejezték ki.

Ezzel be volt fejezve a tárgyalás s Tisza bejelentette pártja nevében a különvélemény jogát. Február 6-ikán a szöveget hitelesítették s Deák indítványára elhatározták, hogy csak rövid jelentés és a jegyzőkönyvek mellékletével terjesztik be a házhoz; az októberi diploma s februári patens el nem fogadásának okairól tervezett külön feliratról, mint felesleges munkáról, lemondanak.

Míg ezek történtek, Majláth január 31-ikére leküldte azon 48-iki törvényczikkek jegyzékét, melyeknek az uralkodó megváltoztatását kívánta s azt akarta, hogy ezekre nézve a miniszterjelöltek előre tegyenek kötelező igéretet. Andrássy, Eötvös és Lónyay, kezökben a 48-iki törvényekkel, még aznap átvizsgálták őket, majd a megyékre vonatkozó részről február 2-ikán Szentkirályi Mórral, Horváth Boldizsárral és Ujfalussyval külön is tanácskoztak; de véglegesen nem állapodtak meg. A többség általában a megyékre nézve is indemnitást ajánlt; mert újra tartani lehetett tőle, hogy a 47 előtti jogkör gyakorlatát fogják követelni, sőt egyenesen megkezdeni, a mi az új kormány működését megbénította volna.

Azonban mielőtt megállapodhattak volna, két nevezetes ügy jött közbe: a külön honvédelmi miniszter kérdése és Belcredi bukása. Az elsőre nézve, mint láttuk, Andrássy ismervén az uralkodó s a bécsi körök hangulatát, megnyugodott volna, hogy a belügyminiszteriumban a katonai élelmezést és elhelyezést egy államtitkár intézze s Lónyay szerint a tizenötös albizottság egyik ülésén egyszer Deák is mondta: „ezen ne törjék meg a kiegyezés". Azonban most hallani sem akart egy csonka miniszteriumról, de nem bánja, ha ezt a miniszteriumot is ideiglenesen Andrássy tölti be. Ez nagyon bonyolította a helyzetet éppen akkor, midőn a Belcredi bukása napirendre került, melyet a rendkívüli Reichsrath összehivása idézett elő. Belcredi ugyanis ellenezte úgy a dualismusnak ezt az alakját, mint a magyaroknak adandó engedményeket; tehát ő oly rendkivüli Reichsrathot akart, mely szláv többségével őt ezek ellen segitette volna, s ezért azt kivánta, hogy a magyar miniszterium kinevezése halasztassék el, mig az új határozatokat a Lajthántúliak képviselete is elfogadja. Ámde ezt ellenezték, úgy a magyarok, mint az ausztriai németek s főleg Beust és Andrássy a rendes Reichsrath összehivását s a rendkivüli Reichsrathot összehivó január 2-iki patensnek visszavonását kivánták. Ezt Beust Andrássyval egyetértve, február 1-én ő felségének javasolta, mire Belcredi fölajánlotta visszalépését. Ekkor az uralkodó február 2-ikán Andrássyt Bécsbe rendelte s február 4-ikén összehivta a februári alkotmány alapján a rendes szükebb Reichsrathot, mire Belcredi február 7-ikén fölmentetvén, miniszterelnök és rendőrminiszter is Beust lett. Ennek a válságnak megoldása volt az oka, hogy a hatvanhetes bizottság

február 1-től 4-ikéig szünetelt, de azután annál inkább sietett tárgyalásaival.

A honvédelmi miniszterium kérdésében sok tanácskozás után Deák február 6-ikán adta át a maga részéről végső megállapodását Andrássynak, mely így szól: „A honvédelmi miniszterium teendőit addig, mig az egész védrendszernek tovább nem halasztható lényeges átalakúlása alkotmányos úton meg fog állapittatni s egyszersmind szorosan meghatároztatnak mindazok, mikre ez ügyben a felelős miniszterium hatásköre kiterjed, a hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó fejedelmi jogaim sértetlen fentartása mellett, felelős magyar miniszteriumom elnökére bizom".

E megállapodás után Deák K. Kovách László háznagygyal Bécsbe ment kihallgatásra február 7-ikén s a Frankfurt-szállodába szállt. Még aznap beszélt Majláthtal, a ki megmondta, hogy a kihallgatás másnap tiz órakor lesz. Az uralkodó ez alkalommal elismerését fejezve ki a hatvanhetes bizottság működésén, különösen helyeselte, Deák előadására, hogy az eredmény nem megegyezés, hanem szabad vita eredménye. A beszélgetés főtárgya a honvédelmi miniszterium kérdése volt. Deák elmondta véleményét s az uralkodó azt felelte rá, hogy meggondolja a dolgot. Azután Beustot kereste fel Deák s most jobban meg voltak elégedve egymással, majd gyöngéd udvariasságból Belcredihez ment, ki a látogatást nyomban viszonozta. Estve újra Majláthnál volt, ki azzal lepte meg, hogy a kiegyezés megbukik azon a követelésen, melyet a honvédelmi miniszterről ő állitott föl. Deák rendkivül lehangoltan tért haza Pestre s ott 9-ikén azt inditványozta egy nála tartott értekezleten, hogy ő, Andrássy és Lónyay

tegyenek Bécsben még egy kisérletet s ha nem sikerül, terjeszszék a ház elé. Ezt azonban Andrássy nem akarta, mert tudta, hogy most már egy képviselő sem fog kiegyezni e nélkül; hanem fölmegy egyedül s ennek kivivása nélkül nem tér vissza; hivatkozni fog Deákra s az általános hangulatra.

Február 10-ikén ment fel Lónyayval és Eötvössel s a 11-iki kihallgatáson végre Deák szövege elfogadtatott s szó szerint vették bele a miniszteriumot kinevező február 19-iki leiratba. Ezzel a kiegyezés kész volt, ő felsége már 12-ikén fölmentvén Majláthot, országbirónak nevezte ki. Most már a 48-iki törvények módositásai s az alkotmány visszaállitásáról szóló leirat szövege voltak a külön és közös tanácskozások tárgyai s mint mindig, most is a hadügy volt a legnehezebb kérdés. Ez tette a 14-iki közös minisztertanács főtárgyát is, melyen a megszavazandó ujonczlétszámot 1867-re 48,000-ben állapitották meg; majd a kereskedelmi főkérdéseken s a miniszterium kinevezéséről szóló leiraton mentek át. A leiratot Majláth szövegezte, de Andrássyék néhány előnyös módositást tettek rajta az alkotmány visszaállitásáról. Február 14-ikén magyar minisztertanács volt a 48-iki törvények módositásáról s nagy engedékenységgel eloszlatták az uralkodó aggályait, a mi nem volt könnyű; mert Bécsben most is azt beszélték, hogy a magyarok csak az elválást akarják előkészíteni a hatvanhetes munkálat által, ha vagy tiz év alatt az erősebb Ausztria oldalán a kiegyezés által megerősödnek.

Mig a bécsi tanácskozások eredményét a párt Pesten még mindig aggódva várta, addig itt február 10-ikére némelyek nagy demonstratióra készültek. Tényleg plakátokat talált a rendőrség e fölirással:

„Le Deákkal! Éljen 1849! Éljen április 14!“ Egy másikon Szentiványi, Szentkirályi, Kemény Zsigmond voltak hazaárulóknak nevezve és fenyegetésekkel illetve; de báró Sennyey erélyes föllépése mindennek elejét vette. Február 13-ikán, mint ebben az időben ismételve, Deák újra két névtelen levelet kapott, melyek „árúló“-nak nevezték, leszúrással fenyegették; az egyik ezt éppen márczius 15-ikére igérte. Gyulai Pál beszéli, hogy Deák ebben az időben vidékről, még nőktől is nagy számú szidó, becsmérlő és fenyegető levelet kapott, melyek nem kevéssé izgatták egy ideig. Február 16-ikán megérkeztek Andrássyék s a pártkörben nagy éljenzés fogadta őket. Andrássy azonnal megegyezett Deákkal, hogy a ház a leiratra egyszerű köszönettel válaszoljon.

Most már gyorsan mentek az ügyek. Másnap Andrássy az első minisztertanácsi ülést tartotta s elhatározták, hogy azonnal három javaslatot terjesztenek a ház elé: indemnitást a megyékre nézve, az ujoncz- és adómegszavazást együtt az 1848-iki módon és engedélyt a sajtóbíróságnak 48-iki alapon öt városban felállítására. Mindezt Deák is helyeselte, kivéve az ujoncz és adó kapcsolatos megszavazását. Estve a párt is tartott hat órakor értekezletet arra nézve, hogy minő állást foglaljon el a másnap felolvasandó királyi leirattal szemben és hogy meghallgassa Andrássy jelentését. Először Andrássy szólt, bejelentette a miniszteriumot, vázolta eljárásukat az alkotmány sértetlen visszaállítása körül; kérte a párt támogatását, mert törekvése ezentúl is nem személyi, hanem pártpolitikát követni. Ekkor Rudnyánszky emelte ki Deák érdemeit, mire Andrássy másodszor is felszólalt, méltatva a vezér működését. Most Deák kezdett szólani.

Őt vezérnek mondják, — így kezdé — s ha ezt hiszik, e bizalmat köszöni; de ez csak azért van, mert szoros úton kellvén haladniok, mint veterán, ő ment legelől. A magyar ember nem szeret vakon vezettetni; de szivesen csoportosúl az egyvéleményűekkel s innen nálunk a pártalakúlások természete és ereje. Ez az erő vezette a pártot e sikerhez; de a munka befejezve még nincs. A hosszú absolutismus után most kiváló férfiak fáradozása és a fejedelem kegyessége következtében új alkotmányos és törvényes tér lett osztályrészünk; de csak éppen a tér lett szabad, melyen hazánk jóllétének és boldogságának épületét kell fölemelnünk: az épület még nem kész. Ezen a téren eddig egy óriási szikladarab feküdt: az önkényuralom! A fejedelem jóakaratával sikerült ezt elsülyeszteni s ez lehet most legerősebb alapja épületünknek; csak ne higyjük magunkat sem erősebbeknek, sem gyengébbeknek, mint vagyunk s értsünk egyet akarátban, nehogy Bábel-tornyát építsünk. Az út, melyen eddig jutottunk, a következő: a tizenkét évi absolutismust követte az októberi diploma, de mielőtt az országgyűlés szólhatott volna róla, lerontotta a februári patens; a hatvanegyediki országgyűlés feladata tehát nem lehetett más, mint megmutatni az alkotmány megsemmisítése és a jogeljátszás elmélete ellenében, hogy alkotmányunk jogilag fennáll és követeléseink jogosak. Erre azt mondták a külföld több országában: ez lehet igaz, de Ausztria fennállása európai érdek, melylyel hazánk követelései össze nem egyeztethetők; tehát Ausztriának igaza van. Most tehát ennek az országgyűlésnek teendője volt megmutatni, hogy hazánk törvényes önállása s a magyar alkotmány nem ellenkezik Ausztria

fennállásával és hatalmával, sőt igen jól megfér. Ezt bizonyitja be a hatvanhetes bizottság munkálata, melynek sikere az, hogy ő felsége meggyőződött belőle törekvésünk helyességéről; de most annál nagyobb szükség van az összetartásra, nehogy annak, a mit megmutatnunk sikerült, hogy tudniillik „hazánk önállósága az osztrák birodalom fennállásával összefér", gyakorlatban éppen az ellenkezőjét bizonyitsuk be. Ezután még azt inditványozta, hogy a királyi leiratra egy országos küldöttség fejezze ki ő felsége előtt a ház köszönetét és elismerését fejezte ki a haza „gondviselésszerű" férfia, Andrássy iránt, kinek sikerült az absolutismus tengerén hánykódó hajót az alkotmány révébe vezetni. Ekkor Andrássy Deákhoz sietett, kezet szorított vele s az összes jelenvoltak előtt megcsókolta mesterét és barátját.

A február 4-ike óta szünetelő ház 18-ikán délelőtt tizenegy órakor ült össze, hogy meghallgassa a főrendiház elnökétől átküldött és több mint egy év óta várt leiratot az alkotmány visszaállitásáról. A ház előtt nagy csoportok álltak, a karzatok tömve voltak. Egy pár választás bejelentése után báró Majthényi László hozta át a leiratot, melyet Tóth Vilmos jegyző mély csend és figyelem közt olvasott fel és a mint a *Képviselőház naplója* irja, „a közép, valamint a jobb oldalhoz tartozó összes, úgyszintén többen a baloldali tagok közül a felolvasás több helyén hosszasan tartó lelkes éljenzéssel szakitják félbe s a leirat azon pontjánál, mely Andrássy Gyula gróf miniszterelnöki kineveztetéséről szól, valamint a végén, szűnni nem akaró viharos éljenzésekben törnek ki". Azt általában és többen megjegyzik, hogy a baloldaliak közönyösen vették a leiratot, nem vették észre jelentőségét

s utóbb magok is röstelkedtek, hogy a legtöbben fel sem álltak e korszakos jelentőségű tény üdvözlésére.

Ennek oka egyebeken kívül némileg a leirat is, mely egészen a régi, nagyon is körülírásos, a határozott kifejezéseket kerülő és jelentéktelen dolgokat elnyujtó irályban van tartva, s nem az országgyűlés működése egészéhez, hanem a január 17-iki feliratthoz van kapcsolva. Több mint felében arról szól, hogy az uralkodó a deczember 28-iki védrendszernek országgyűlési tárgyalásában annál inkább megnyugszik, mert ezt maga a törvényjavaslat is kifejezi; fölemliti a védrendszer módosításának szükségét, azt, hogy Magyarország mindig kész volt ebben a kor igényeinek megfelelni s kifejezi reményét, hogy ezt most is tenni fogja. Ezután tér rá arra, hogy az országgyűlés január 17-iki felirata megújitja az alkotmány tettleges visszaállitása iránti sürgetést s ahhoz kapcsolja a leirat rövidebb része azt, a mi korszakot alkotóvá teszi. Elismeri, hogy ebben az elméletnél megállapodni nem lehet; a kölcsönös jogalap elismertetvén, az uralkodó feltételül tűzte ki a birodalom fennállásának biztositását, az erre vonatkozó viszonyok rendezését s a magyar alkotmány helyreállitását. Úgy a trónbeszéd, mint a későbbi leiratok feltárták az ezekre vonatkozó kételyeket és nehézségeket; elismeri, hogy az országgyűlés mindkét háza ismételve kijelentette, hogy a közösügyekre nézve kielégitő javaslatot készit, hogy a 48-iki törvényeket egy felelős magyar miniszterium előterjesztésére módositni kész, a társországok igényei iránt méltányos lesz s az átmeneti nehézségekről gondoskodik. „A magyar országgyűlésnek e komoly, higgadt és ünnepélyes kijelentéseivel szemközt, kell, hogy aggodalmaink megszűnjenek:

minélfogva örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy Magyarország alkotmányát helyreállítsuk s e czélból a magyar felelős miniszteri kormányt megalakítsuk". Következik Andrássy kinevezése s annak elvárása, hogy az országgyűlés kész lesz igéretének tettleg is megfelelni, tudniillik oly kiegyenlítési javaslatot készít, mely „a pragmatica sanctio czéljainak biztosítása s a kölcsönös érdekek kiegyeztetése által tartós és maradandó mű legyen". Szól aztán a kivételes felhatalmazás (indemnitás) s a szükséges segédeszközök megadásáról; végül arról, hogy az uralkodó el van határozva az alkotmány megtartására, de elvárja hazánktól a királyi szék, a szent korona országai s a birodalom területi épségének védelmét.

Mindebben határozottan benne van, a mit az országgyűlés kívánt; az előleges alkotmányhelyreállítás és a 48-iki törvények azutáni átalakítása is, úgy a mint Deák s a feliratok a jogfolytonosság alapján hangsúlyozták és követelték; de tényleg nem szembeszökő módon s ennek kell tulajdonítni, hogy a némileg meglepett baloldal meglehetős közönyös maradt; a szélsőbal pedig az is akart maradni.

A felolvasás után Andrássy szólt s kiemelte, hogy a leiratban kifejezett bizalom nem őt, hanem a nemzetet illeti és hogy csak Deák határozott vonakodására vállalta el a kormányelnökséget. Ezután minden programmszerűen folyt le, kivéve, hogy Tisza a köszönő küldöttség kinevezésén kívül a leirat többi pontjaira a ház tárgyalásainak előre kimondását kívánta, mihez mint magától értetődőhöz, Deák is hozzájárult. Ülés után mintegy 280 képviselő jelent meg a Deák-körben, hol Szentkirályi Mór fejezte ki Deák előtt a visszavivott alkotmányért a párt hálaját és jövőre is törhe-

tetlen bizalmát; Deák nehány szóban köszönte meg és hárította el a dicséretet, igérve, hogy jövőre is velök marad. Utánok, mig a követek Andrássyhoz mentek, a főrendek üdvözölték Deákot, ki válaszában kiemelte áldozatkészségüket s a conservativek érdemét az út egyengetésében. Ezt az érdemet pedig senki sem tudhatta jobban Deáknál egészen addig, hogy a conservativek bírták meggyökereztetni azt a felfogást Bécsben, mely szerint a kiegyezést előbb a magyar országgyűlésen kell eldönteni, a mint most történt is.

A város azonnal díszt öltött; este pedig ragyogó fényben úszott. Az egyetemi ifjúság nyolcz órakor fáklyás-zenét adott előbb a Deák-kör helyisége előtt a mai Koronaherczeg-utczában, hol Deák mondott nehány lelkesítő szót, majd a József-téren Andrássy Gyulának. Mindez azonban csak kezdete volt az egész országból felhangzó elismerésnek. Első ezek közül Deák választóinak tisztelgése volt február 19-ikén, őket Buda város küldöttsége követte február 26-ikán s egészben ebből az alkalomból újra csaknem minden megye, város és kerület üdvözölte őt vagy küldöttség vagy bizalmi irat által.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A kiegyezési javaslatok a házban.

A FELELŐS KORMÁNY ELSŐ LÉPÉSEI ÉS DEÁK. — DEÁK VÉDI A JAVASLATOKAT. — DEÁK MÁS ÜGYEKBEN. — A 67-ES BIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK TÁRGYALÁSA. — A KÜLÖNVÉLEMÉNY. — A SZÉLSŐBAL HATÁROZATI JAVASLATA. — DEÁK BESZÉDE MÁRCZIUS 28-IKÁN. — A SZAVAZÁS. — A FŐRENDEK IS ELFOGADJÁK. — DEÁK MÁS KÉRDÉSEKBEN. — DEÁK JAVASLATA A HORVÁT KÉRDÉSRŐL. — DEÁK S A HÁZ ELNAPOLÁSA. — ÚJ TÖRVÉNYJAVASLATOK S A 48-IKI TÖRVÉNYEK ELVI MÓDOSÍTÁSA. — ANDRÁSSY BÉCSBEN. — AZ ÚJ TÖRVÉNYEK BETERJESZTÉSE A HÁZHOZ. — KOSSUTH MÁJUS 22-IKI NYÍLT LEVELE. — DEÁK VÁLASZA. — PULSZKY, SOMSICH, KEMÉNY FELELETE. — A 67-ES BIZOTTSÁG MUNKÁLATA MINT TÖRVÉNYJAVASLAT A HÁZBAN. — A TÖBBI JAVASLAT S A NÁDORSÁG KÉRDÉSE. — DEÁK A NÁDORSÁGRÓL. — KORONÁZÓ HITLEVÉL, ESKÜ S A TRÓNLEMONDÁSI TÖRVÉNYJAVASLAT. — DEÁK A NÁDORI TEENDŐKRŐL. — MINDEN KITŰNTETÉST ELHÁRÍT. — A KORONÁZÁS. — DEÁK A HÁZ ELNAPOLÁSÁIG A HÁZBAN.

A második magyar felelős miniszterium kinevezését (február 19.) Andrássy február 22-ikén hozta magával Bécsből. Még azon este Deák belenyugodott az ujonczlétszám és a már folyó adónak egyszerre való megszavazásába; igy készült el együtt négy javaslat, az adó, ujonczok, megyék és sajtó ügyében, melyeket Andrássy február 28-ikán, a kormány bemutatkozása után, tett le a ház asztalára. E javaslatoknak keletkezését Lónyay feljegyzéseiből ismerjük. Az elsőt ő, a másik hármat Horváth szövegezte; de február 26-ikán Deák úgy az adóról, mint a megyéről és a

sajtóügyről újat diktált le, a mi a miniszteréknek nem igen tetszett. Még jobban megzavarta őket, hogy Deák e napokban ismét előadta tervét a szoros miniszteriális pártról, melyből ő kimaradva, pártolná a kormányt az elvi kérdésekben, de a részletekben önállón járna el. Andrássy erre azt felelte, hogy ő azonnal lemond s alakítson Deák egy más kormányt. Ez idő óta letett Deák a különválásról s ez a magyarázata, hogy kivált kezdetben némileg felülbírálta a minisztérium minden lépését és tervét. A négy javaslatot február 27-ikén a pártértekezlet is elfogadta; utána minisztertanács volt Deák részvételével, mert Andrássy súlyt helyezett rá, hogy legalább a koronázásig teljes egyetértésben járjanak el.

A föntebb említett négy javaslat abból az indemnitásból folyt, melyet az országgyűlés feliratai a kinevezendő kormánynak e tárgyakra nézve előre kilátásba helyeztek. Az első 48 ezer ujonczot kért, melynek feltételei később állapittatnak meg, de oly felhatalmazással, hogy az új védrendszer ezekre is alkalmazható legyen s a koronázás után ez a határozat törvényerőre emeltessék. Ez volt Andrássy formulája, melylyel a bécsi alkudozásokban a kormánykörököt megnyugtatta volt. A másik három közül az adó kérdésében az az alapelv, hogy a miniszterium 67-re rendes költségvetést nem terjeszthetvén elő, a már kivetett adók és hátralékok beszedésére az év végéig felhalmazást kér, a megyék kormányzására szükséges összeget pedig a szabályosan megállapitandó költségvetés arányában az igy befolyt adóösszegből utalványozza ki. A megyei külön háziadó mellőzése erre az évre, Andrássy ellenére, Deák egyenes kivánsága volt. A határozati javaslat megemlitvén, hogy

mivel a 48-iki törvényt ideiglenessége miatt a megyékre nézve végrehajtani nem lehet, a kormány felhatalmazást kér, hogy a 61-iki megyei bizottmányokat hívhassa össze s ezek végezzék a megyei választásokat a főispáni kijelölések alapján, kivéve a telekkönyvi hivatalnokokat, kik a megyék végleges szervezéséig megmaradnak; továbbá a nemzetiségekre tekintettel föl kívánja függesztetni a 48-iki törvénynek azt a pontját, hogy a tárgyalások csak magyarúl folyhassanak. A sajtóügyi előterjesztés kiindulása a 48: XVIII. t.-cz. az esküttszékekről; de ettől eltérőleg, egyelőre csak öt helyt állítja fel a sajtóbíróságot: Pesten, Debreczenben, Eperjesen, N.-Szombatban és Kőszegen, bíróságúl a királyi (Pesten) és kerületi táblákat jelölte ki, Erdélyre nézve külön intézkedésre kíván felhatalmazást.

Ezek közül az adó és újonczügy tárgyalását Deák indítványára márczius 2-ikára, a másik kettőét 4-ikére tűzték ki s azután Böszörményi László indítványának tárgyalását mellőzték, ki határozati javaslatot adott be, hogy egy új országgyűlés összehívása iránt intézzen a ház feliratot. Ez alkalommal Deák Madarásszal szemben a házszabályok helyes értelmezését védte meg, mely szerint a háznak joga volt azt határozni, hogy Böszörményi indítványát nem is kívánja tárgyalni.

Önként értetődik, hogy az általa formulázott három ügyben, mondhatni, Deák képviselte a kormányt. Az adóügyi felhatalmazást márczius 2-ikán általánosságban a balközép is elfogadta, a szélsőbal ellenben az egész 67-iki költségek fedezésére a törvénytelen adók megszüntetésével, kölcsönt indítványozott s ezt Madarász József indokolta. Deák azonnal felelt Madarásznak a következő elvekkel: ha az adót ebben az alakban az országgyűlés a körülmények nyomása alatt

megszavazza, akkor már törvényes lesz, a behajtást a javaslat is kiméletesen óhajtja végrehajtani, a franczia forradalom is ekkép járt el, a kölcsön felvétele pedig egyenesen a nép romlására vezetne. Több szélsőbali felszólalás után, névszerinti szavazásban 306 szóval 18 ellen elfogadtatott.

A részletes tárgyalásban Tisza többféle módosítást óhajtott az adóhátralékok behajtására, a „megállapítandó közös költségek“ kifejezés kihagyására s a vármegyei tisztviselők felelősségére vonatkozó részre nézve. Deák mindenik ellen felszólalt s az eredeti szöveget minden pontban megvédte, csak abban engedett, hogy a városok is elvett jövedelmeik arányában a törvénykezési költségek fedezésére a folyó évben méltányos államsegélyben részesedjenek; de nem oly értelemben, mint a megyék, mert a megyék összes háziadóját magában foglalja az évi állami adókivetés, a városoktól pedig csak némely jövedelmeik vétettek el. Ezt a pótló szöveget Deák azonnal beadta írásban is s a miniszterium hozzájárult.

Az ujonczjavaslatra nézve a ház ez alkalommal is élt a határozati javaslatban is kifejezett azon régi jogával, hogy bizottságot küldött ki a közelebbi szükség adatainak meghallgatása végett s e jelentés alapján márczius 4—5-ikén a felhatalmazást a kormánynak megadta. Deák e tárgyalásokban nem vett részt; a megyékről szóló határozati javaslatot azonban márczius 7—8-ikán úgy a 61-iki bizottságok visszaállításában, mint a főispánnak a választások alkalmával eddig mindig gyakorolt kijelölési (candidáló) jogára nézve megvédte. Utóbbiban legkivált az az elvi kijelentése fontos, hogy sokan a parlamentáris kormány ellenei, mert a megyei intézménynek barátai s a kettőt

összeférhetetlennek tartják; azonban nem azok s a megyének ezt a függését a kormánytól a főispáni kijelölés joga tartja fenn, melyet ő „szelíd kapocs"-nak nevez; ha már most a nemzet nem vette el a főispán kijelölő jogát régebben, nem volna értelme elvenni most, a felelős kormányzat kezdetén; azonban hozzájárult, hogy e jogát az eddigi gyakorlat szerint, tudniillik a megyei rendekkel való érintkezés és megbeszélés alapján gyakorolja. Ehhez a módosításhoz a kormány is hozzájárult. Márczius 9-ikén elfogadtatott a sajtóügyi előterjesztés is, a midőn Deák helyeslése mellett kimondatott, hogy az „ország érdekében" mind a négy felhatalmazás csak ennek a miniszteriumnak szól.

Ezeknek a kérdéseknek letárgyalása után jött az uralkodó márczius 12-ikén Budapestre s itt léte alatt Deák pontozatai szerint készült az a beszéd, melyet ő felsége az országgyűlés küldöttségének mondott márczius 14-ikén; s részben az uralkodó pesti időzése alatt folyt le a hatvanhetes bizottság munkálatának tárgyalása, melyet Csengery Antal márczius 9-ikén adott be a háznak a kisebbség különvéleményével együtt. Ugyanekkor nyujtotta be Madarász József a szélsőbal inditványát.

A munkálat általános tárgyalása márczius 20-ikán kezdődött és 29-ikén végződött. Ekkor a szavazást Deák felszólalására márczius 30-ikára tűzték ki, mely alkalommal 397 igazolt képviselőből 257 elfogadta a részletes tárgyalás alapjául, 117 nem, távol volt 22 képviselő. A tárgyalás általános menete most is a régibb gyakorlat maradt, felváltva szóltak az ellenzék s a Deák-párt tagjai, miután előbb mellőzték Böszörményi Lászlónak a tárgyalást a koronázás utánra elhalasztani kivánó határozati javaslatát. Minthogy a

hatvanhetes bizottság s előbb a tizenötös bizottság munkálata majdnem egy év óta készen állt s számtalanszor tárgyalták és megvitatták: ez a vita már kevés új mozzanatot mutat s nincs oly érv, mely ne tűnnék fel ismétlésnek. Ezt a szónokok magok is elismerték. Ha valaki azt mondaná, hogy a történelem soha újra nem kezdődik, a kiegyezési munkálatok elveinek vitatása egyedül elég volna annak bebizonyítására, hogy semmi sem kezdődik oly bizonyosan újra, mint a történelem.

A balközép mérsékeltebb különvéleményének alapgondolata most is ugyanaz volt: a personal unio, az országgyűlés egyenes befolyása minden ügyre és hazánkban mindenfajta rendeletnek csak felelős miniszter közbejöttével (ellenjegyzés) való végrehajtása; de elismeri a közös biztosságot és kölcsönös védelmet, mint a pragmatica sanctio főczélját. Hazánk e helyzetét nem változtatta meg az örökös tartományok újonnan nyert alkotmányossága sem; mert a pragmatica sanctio egyenesen a nemzet és uralkodóház közti szerződés; ezért a 61-iki feliratok értelmében is csak esetről-esetre való alkotmányos érintkezést fogad el a Lajthán-túli országokkal, „a közösen érdeklő viszonyokra“ csak országgyűlési egyenes törvényhozást enged meg. E „közösen érdeklő viszonyok“ a külügy és kölcsönös védelem. A külügy felségjog s ebben ő felsége a személye körüli miniszter ellenjegyzése mellett, fontos esetekben az összes minisztérium meghallgatásával intézkedik; ezekben helyettese a királyi ház minisztere, a ki sem Magyarország, sem a Lajthán-túli országok minisztere nem lehet s gondoskodik a közös képviseltetésben hazánk különállásának feltüntetéséről. Egyébként a külügyek keze-

lésére nézve is kész lesz hazánk a Lajthán túli országokkal időnként egyességre lépni. A külügyek költségei országgyűlésen állapitandók meg. A kölcsönös védelem eseteiről az országgyűlés határoz s ez a király törvényes jogainak megvédésében áll. A magyar korona országaira nézve elkülönített hadserget és magyar jelvényeket kíván, egyébként a felségjogokban ugyanazokat biztositja, mint a hatvanhetes munkálat, fentartva a király melletti miniszter ellenjegyzését (48: III. 8. §.). A hadügyi költségek szintén úgy állapittatnának meg, mint a külügyi költségek; meg nem egyezés esetén a különvélemény is elfogadja a paritas elve mellett kiküldendő bizottságokat; de határozataikat törvényerőre csak az össztörvényhozás emelheti. Kimondja, hogy mindezen megállapodásokat a magyar össztörvényhozás egyoldalúlag megváltoztathatja (36 §.). A kereskedelmi ügy, pénzrendszer, közvetett adók, állami egyedárúságok egyforma elveiben és a vámszövetségben, melyben egyébként szintén a közös vámterület alapján áll, az időről-időre kötendő szabad egyezkedés mellett, fentartja az önálló intézkedés jogát; végül az államadósságokban a quota szerinti évi kamatösszeg helyett a tőkemegosztást kivánja.

E kisebbségi vélemény egészben tehát nem egyéb, mint egy szövetségi tervezet, minőt köthet és felbonthat bármely két ország és bármikor, mely tehát összeköttetésünket Ausztriával változóvá, ingadozóvá tette volna a szabályozott eljárás helyett; holott a pragmatica sanctio egy állandó viszonyt jelent s e mellett a kölcsönös védelem eszméje is teljesen elhomályosúl benne. Azonban a főeltérés, mint mindig, a delegatio mellőzése s az ennek körébe utalt két közösügy elintézésének módja volt; mert ez a magyar össztörvényhozás jogát

korlátolja s hatásköréből fontos tárgyakat kivon. A delegatio a baloldaliak szerint csak kezdet a szorosabb összeolvadáshoz, a rejtett alakból a jövő központi parlament elvéhez.

A szélsőbal határozati javaslata, még továbbmenőleg, közösen érdeklő viszonyokat egyáltalán nem ismer, csak tiszta personal uniót fogad el s időnként való szabad ajánlatot a magyar király jogainak védelmére; hazánk bel- és nemzetközi összes jogai teljesen önállók, rólok csak és kizárólag országgyűlésen intézkedik; az államadósságokból csupán a hazánk javára befektetett tőkerész terhel minket s ezeken felül csak szabad ajánlatról lehet szó. A hatvanhetes bizottság javaslata a közösügyek, delegatiók, közös miniszterek által alkotmányunkat és az államadósságokban való részesedés által anyagi erőnket teszi tönkre, demokrat szellemű alkotmányunkat a 48-iki törvények szellemével ellentétben, az aristokratia és absolutismus elvei felé tereli. Mindezekről koronázás előtt joga sincs a háznak tanácskozni; e javaslatot annál inkább elutasítandónak kívánja, mert mindezekről az 1848: III. t.-cz. 13. §-ja úgy is intézkedett; de ha nem hallgattatnának meg, ők csak azért vesznek részt a tanácskozásban, hogy e munkálat megrontó jellegét Isten, világ, választóik, Magyarország s az utókor előtt kimutatva, ellene szavazzanak. Az ekkori szélbali beszédek tehát bőven foglalkoznak azon álláspont megváltoztatásával, mely Deák tetteiben a 61-iki második felirat óta mutatkozik; sőt úgy mutatták be, hogy a hatvanhetes munkálatnak legjobb czáfolata a 61-iki második felirat és Deák legelőször 1866 február 22-iki beszédében állitotta fel a reálunio azon alakját, melyet a hatvanhetes munkálat kidolgozott. Az ilyes és hasonló

vádak gyakoriak voltak a vita folyamán, melyek nem egyszer valóságos felháborodást okoztak.

Deák márczius 28-ikán tartotta meg fontos védőbeszédét a hatvanhetes bizottság munkálata mellett. Alaptétele az, hogy érett megfontolás után a bizottság többségének javaslatát olyannak tartja, mely a fenforgó nehéz kérdések békés kiegyenlítésének oly módját nyujtja, mely helyzetünkben s a jelen viszonyok közt legczélszerűbb s valószinűleg kivihető is. Ennek bizonyítására valamint nem voltak újak sem a támadók szempontjai, sem eszközeik vagy okaik, ő sem igen ad elő új védelmi okokat. A beszéd lényege nem is ez, hanem az egésznek logikai fölépítése. Kiemeli a 47/48-iki átalakúlásnak korszakot alkotó fontosságát, a letett alapot, melyen a továbbépítés az első népképviseleti országgyűlés feladata lett volna; mert magok a törvények szövege is részletesebb kifejtést kivánt, mert sok viszony bennök szabatosan meghatározva nincs; ilyen az a viszony is, melyben az ausztriai tartományokhoz állunk. De a 48-iki országgyűlés e munkában meggátoltatott, törekvéseinek fegyver vetett véget s ezt követte tizenkét évi absolutismus, majd az octroyált alkotmány, mely ellen a 61-iki országgyűlés feliratai oly módon bizonyították be ügyünk igazságát, hogy örökre meghátrált előtte a jogvesztés elmélete; de ennek az elvnek helyét elfoglalta az, hogy 48-iki alkotmányunk visszaállítása lehetetlen, mert veszélyeztetné a birodalom biztosságát, pedig ennek fennállása európai szükség.

Ekkor csak három út állott előttünk: a fegyveres küzdelem, a véletlen szerencse várása és végül az uralkodó meggyőzése, hogy alkotmányunk s a birodalom fennállása összhangzásba hozható. A két első

út részben lehetetlen, részben észszerűtlen volt; maradt a harmadik. „Tartoztunk ezzel hazánknak, melyet egyrészt a forrongások és kétes eredményű harczok veszélyétől megóvni, másrészt a fokonként mindinkább érezhető sülyedésből megmenteni kötelességünk volt.“ E békés útnak kijelölése volt ennek az országgyűlésnek feladata s ezt czélozza a hatvanhetes bizottság munkálata, melyről senki sem állítja, hogy tökéletes; de czélszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivehető volna, készítni nem tudott.

A támadások ellene számosak. Első s a legfőbb az, hogy a pragmatica sanctio csak personal uniót állapít meg, csak a trónöröklést és közös birtoklást; tehát közösügyek nincsenek is. Azonban az elválaszthatatlanság és feloszthatatlanság elve magában foglalja a védelmi kötelességet; a közös viszonyokat elismerte a 48: III. 13 §-ja, a 47/48-iki országgyűlés minden felirata s ezekről szóló egyéb nyilatkozata is. Mások azt mondják, hogy voltak, igen is, közös viszonyok, de nem voltak közösügyek; ez nem áll, mert mindig voltak, csak kezelésök volt más és ennek a kezelésnek megváltoztatását most az osztrák tartományok alkotmányossága teszi szükségessé.

A pragmatica sanctio megkötésének főczélja a viszonos védelem volt. Ezt a nemzet mindig elismerte s el a 47-iki és a 48-iki országgyűlés is és Kossuth még a nevezetes olasz-ügyben is. Ám sokan ezt elismerik, de tagadják a védelem közösségének elvét; azonban a rendes magyar katonaság az uralkodó többi sergeivel mindig közösen és együtt harczolt, ugyanazon vezérlet alatt állott s elkülönözve nem működött. Ezt megállapítja az 1715: VIII. t.-cz., azóta soha rajta törvény által változtatás nem történt

s ez annál kevésbbé érthető félre, mert az insurrectiót a nádor vezérlete alatt éppen ezért a törvény (1715 : XXI. t.-cz.) élesen elkülönitette a rendes katonaságtól. Ez a közös és viszonos védelem tehát hazánk kötelezettsége, melyet soha kétségbe nem is vont. A hatvanhetes munkálat azért nem ment és nem is mehetett ezen túl az önálló magyar hadsereg követelésében, mert minden idézhető törvény, mint az 1796 : II. t.-cz. is, a magyar hadserget, mint ő felsége hadsergének kiegészitő részét tekintette s ezt kellett alapúl vennie a bizottságnak is.

Legsúlyosabb azonban a vádnak az a része, hogy e javaslat hazánk alkotmányos függetlenségét megsemmisitve, némi autonomiával biró osztrák tartományná teszi. Ez a vád alaptalan, mert a delegatióra, csak egyetlen évi hatóerővel, még pedig a teljes paritas alapján, csak két dolog van ruházva: a külügy és azon költségek megállapitása, melyek a külügyre és hadügyre tartoznak. A külügyekre Magyarország ezen az úton oly befolyást fog közvetve gyakorolni, minőt eddig sem közvetve, sem közvetetlenül sohasem gyakorolt; a közös kiadásokra nézve a delegatio a két miniszterium befolyásával kiszámitott összegről határoz. Ez mindenesetre nem csekély változás; de az alkotmányos függetlenség megsemmisitéséről annál kevésbbé lehet szó, mert a delegatiók „törvényt“ nem hoznak. Ez az intézmény lényegileg nem egyéb, mint azon esetről-esetre való érintkezés szabályozása, melyet a 61-iki feliratok kimondanak. Előbb a hadiadót országgyűlés szavazta ugyan meg, de ez alig tette a jövedelmek egy ötödét s tehát sohasem volt hazánk alkotmányos befolyása az összes bevételekre és kiadásokra akkora, mint mekkorát ez

a munkálat biztosit; másfelől minden egyéb jog az országgyűlésnek van fentartva, mint törvényhozás, védrendszer, újonczmegajánlás, katonaság elhelyezése, élelmezés, költségvetés, adó és az emlitett két ügyben is a határozat joga a teljes paritáson alapszik.

E kettőn kivül semmi tárgyat nem mond a munkálat a pragmatica sanctióból folyónak és közösnek; hanem ellenkezőleg, nehány más kérdésre szabad alkut és egyezkedést javasol, minőt szabad ország köt szabad országgal. Ezt minden nemzet teszi s ez nem az alkotmány megsemmisitése; sőt inkább fog a nemzet emelkedésére szolgálni, mint bizonytalan eseményekre épitett számitások, vagy azon többektől ajánlt sorvasztó várakozás, mely akkor fog orvosságot hozni, midőn már késő. Egyébaránt a ház még mindig határozhat másként, még semmi nem késő; az azonban bizonyos, hogy ha 1848 szeptember 18-ikán vagy október 8-ikán az országgyűlésnek, vagy 1849 január elején a békekövetségnek vagy Buda visszavétele s a nagy-sarlói csata után a nemzetnek ajánltatott volna ily kiegyezés, örömmel fogadta volna el, holott erősebb volt, mint ma. Hol állanánk már, ha ez megtörtént volna! Végül azt emeli ki, hogy Ausztria fennállása, ha nem volna is európai szükség, szükségünk van rá nekünk s hazánk teljes önállása a jelenlegi európai viszonyok közt erőnk túlbecsülése; ha meg más államokkal lépnénk szövetségre, mint a Dunaszövetség tervezte, akkor is lennének közösügyek. „Ismétlem, t. ház, — mondá — ne taszitsuk el magunktól a békés kiegyenlités ezen módját. Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek tennők ki, mint elfogadása által.“

Azt mondják, nem népszerű a kiegyezés; ő azt hiszi, inkább az nem volna népszerű, ha nem egyezve ki, tovább is bizonytalanságban hagynák a viszonyokat, az esetlegre bízva. Elismeri, hogy ez az opportunitás politikája; de míg a megerősített törvények megtartásában opportunitásnak helye nincs, addig igen is helye van az új törvények alkotásában; ezt mondta mindig és mondja most is. A személye ellen intézett éles támadásokra nem felel s újra ajánlja a javaslatot elfogadás végett, mint a melyet „helyzetünkben a békés kiegyenlítés legczélszerűbb módjának tart."

A beszéd hatását a napló így örökítette meg: „Szűnni nem akaró viharos éljenzés. A ház tagjainak nagy része föláll. Szavazzunk." Csak a baloldaliak folytatták még a vitát. Zsarnay e szókkal mondott le beszédéről: „mikor a nap a maga tiszta fényében fölsütött, egyiránt szükségtelen és czéltalan törekvés, hogy valaki meggyújtson egy kis mécset vagy lámpát;" Apponyi György másnap azt mondta: „alig hihettem volna, hogy a tegnapi remek szónoklat után a t. ház figyelmét még igénybe vehessem". Csakugyan tömegesen álltak el a szótól s záróbeszédet is csak Madarász tartott, mely után 30-ikán történt meg a szavazás. A részletes tárgyalás igen rövid volt; Nyáry Pál kijelentése szerint, a baloldal tartózkodott a vitától s így még az nap befejezték. Április 3-ikán egyetlen ülésen elfogadták a főrendek is, noha éppen az állandó delegatiok intézménye itt is nem kevés aggodalmat ébresztett; de azt mind elismerték, hogy viszonylag a lehető legjobban oldja meg a nehéz kérdést s némelyek nagy lelkesedéssel is fogadták, kiemelve Deáknak soloni bölcsességét; de kivált Szőgyény kifejezte, hogy ez az a maximum, a mennyit

hazánk áldozhat s hogy állandóságát és czélszerűségét végre is az élet fogja kipróbálni.

Ezek után Deák folytonos parlamenti vezetése alatt gyorsan haladtak az ügyek. Április 2-ikán egyetlen ülésen letárgyalták az ujonczkiállítás módozatait s Deáknak márczius 30-iki felszólalása értelmében április 5-ikén elhatározták a horvát kérdés elővételét. De közben is minden lényegesebb kisebb kérdésben felszólalt, mint a képviselői összeférhetetlenség szabatos értelmezésében, a parlamenti illem megtartásában vagy az interpelláló jog szabályozásában. Ezek közül az elsőt kivált az tette jellemzővé, hogy a ház 1867 január 12-ikén az oly képviselőnek új választás alá bocsátását mondta ki, a ki kormánytól függő hivatalt vállal. Most Eötvös a minisztereket s államtitkárokat nem tekintette ilyeneknek, mert őket ő felsége nevezi ki; erre Ghyczy felszólalása után Deák sietett kijelenteni, hogy ő, ki a január 12-iki szabály indítványozója volt, ezt a miniszterekre is értette.

A horvát kérdés tárgyalása április 8-ikán kezdődött, annak az emlékiratnak felolvasásával, mely lényegében polemia volt a magyar jegyzékre s melynek a magyar küldöttség csak befejezésére válaszolhatott. Ennek kapcsán fölolvasták Deák és Ghyczy határozati javaslatait, melyeket április 7-ikén adtak át az elnöknek, a ki előlegesen is kinyomatta őket. E javaslatok mindenike ugyanegy alapelvet fejez ki a horvátoknak megadandó tág autonomiára nézve; azonban Deák javaslata kifejezi azokat az elveket is, melyek alapján utóbb ez a kérdés rendeztetett. Kiindulása az a közös megállapodás, hogy a három egyesült királyság is elismeri a magyar koronához való tartozást s ebből foly, hogy a magyar király egyszeri

megkoronázása, ugyanegy koronával, érvényes a kapcsolt részekre nézve is; egy a koronázási hitlevél is, melyet a közös országgyűlés készít el, de eredeti példányban a kapcsolt részeknek is kiadandó; továbbá a magyar királyság képviselete mások irányában csak egy, e szerint a delegatiókban a kapcsolt részek is a magyar delegatióban képviseltetnek megfelelő arányban, akár a magyar, akár a horvát országgyűlés választása által. Felszólíttatik tehát a háromegy királyság, hogy küldjön a maga részéről a magyar országgyűlésre aránylagos számú követet, kik részt vegyenek a koronázásban, a koronázó hitlevél s a közösügyi törvények megalkotásában; de mindebből semmi következtetés rájok és autonomiájokra nem fog vonatni, sőt a magyar országgyűlés a kívánt tágkörű autonomiában megnyugszik; a területi viszonyokra vonatkozó álláspontjához azonban a magyar országgyűlés ragaszkodik.

Ez a határozati javaslat főképen abban különbözik Ghyczyétől, hogy a delegatio horvát tagjai választásában bizonyos szabadságot enged és Fiume meghívását nem foglalja magában. Ennek oka az volt, hogy a Fiume hovátartozásának kérdését szerinte az uralkodónak kellett eldönteni úgy, a mint döntött a Muraköz ügyében; az országgyűlés elég, ha álláspontját kijelenti. Ő általában óvatossággal ajánlt e kérdésben; mert ha a horvátok javára dől el a kérdés, a kormány nálunk kisebbségbe jut, ha a mi javunkra, a horvátok nem jönnek el a koronázásra. A többség ismerte Deák aggályait és ezért javaslatát egyetlen szó változtatása nélkül fogadta el úgy egészben, mint részleteiben s azután Deák indítványára, üléseit május elejéig felfüggesztette. Ennek az indítványának oka az volt, hogy a miniszterek, államtitkárok és

főispánok kinevezése s egy pár más lemondás miatt a ház mintegy 60 taggal lett kisebb; tartani lehetett tehát nemcsak a ház megapadásától, hanem az ellenzék térfoglalásától is. Egyébiránt indítványát a törvényhatóságok rendezésével, a miniszteriumok belső szervezésével, új törvényjavaslatok kidolgozásával, a közbeeső ünnepekkel és követválasztásokkal indokolta.

Az új törvényjavaslatok a következők voltak: a hatvanhetes bizottság munkálatának átdolgozása törvényjavaslat alakjába, miben tehát Deák is megnyugodott s Horváth Boldizsárra, Tanárky Gedeonra és Csengeryre kívánta bízni; az ú. n. koronázás előtti törvényczikkek, melyeket Deák a következőkben kívánt megállapítni: *a*) a nádor hatásköre a fejedelmi jogok gyakorlatában megszűnik (1848: III. t.-cz.) s e hatáskör szabályozásáig nádor nem választatik, *b*) az országgyűlés felosztalása és elnapolása a király feltétlen joga, de az új országgyűlés oly időben hivandó össze, hogy a költségvetés még abban az évben az országgyűlés elé legyen terjeszthető (1848: IV. 6 §.) *c*) a 48-iki törvénynek azon pontjai, melyek hadügyi kérdésekben a király melletti miniszter ellenjegyzését kívánják, érvénybe nem lépnek a védrendszer törvényes megállapításáig; *d*) a nemzetőrségi törvény a védrendszer törvényes megállapítása miatt felfüggesztetik (1848: XXII. t.-cz.).

Ezen elvek szerint Lónyay szerkesztette meg a négy törvényt; de maga írja, hogy Deák mindeniken módosított s kettőt irályilag átalakított. Ezeket és a hatvanhetes bizottsági munkálatot, mint törvényjavaslatot, május elsején Andrássy Bécsbe vitte, hol az uralkodó szintén hozzájok járult, beleegyezett Fiume külön meghivásába s a koronázás végrehajtására akkor is,

ha a horvátok nem jelennének meg, a hatvanhetes munkálatot pedig, már mint befejezett tényt, akarta a május 20-ikán megnyitandó Reichsrath elé terjesztetni. Ezek következtében az uralkodó május 25-ikén Fiumét az országgyűlésre meghívta s mivel a horvát országgyűlés még a Deák határozati javaslatában foglalt engedményeket is keveselve, minden alkotmányszerű egyezkedést előre lehetetlenné tett, május 25-ikén feloszlatta s így a kapcsolt részek a koronázáson sem vettek részt.

Május 7-ikén újra megnyílt az országgyűlés. Közben az új követválasztások kivétel nélkül a Deák-párt javára ütvén ki, a kormány május 17-ikén beterjesztette az ú. n. koronázás előtti törvényczikkeket. Közülök a közösügyekről szóló csak a hatvanhetes bizottság munkálatát öntötte törvényjavaslat alakjába s némi irályi módosítást tett a 24—26. pontokban, melyekben lényeges az, hogy az alkotmány „tettleg visszaállítása" helyett „fentartása" került bele, mert helyreállítva már volt s a közösügyek és ezek kezelése helyett az új szöveg csak a közösügyek kezelése módját tette függővé az ausztriai alkotmány tettleges életbe léptetésétől. Ezeket május 25-ikén, az osztályok és központi bizottság jelentésének meghallgatása után, a ház 27-ikére tűzte napirendre.

Rendkivüli meglepetést okozott azonban május 26-ikán, az események e pontján, Kossuthnak Párisból, május 22-ikéről Deákhoz intézett nyílt levele, melyet ő másolatban Simonyi Ernőnek is megküldvén, sietett kiadni a *Magyar Ujság*ban és külön röpiratban, melyből egy nap alatt negyvenezer példánynál több kelt el s czélja a kiegyezés meggátlása volt. E hatásos levelében Kossuth rajzolván az ő és Deák egyetértését, majd a vásságos pillanatban a forradalom alatti el-

válásukat, a jelenre térve, így szól: „Elvált utainkon kiindulási pontunk s utunk iránya különbözik, csaknem, mondhatnám, ellenkezik". Eddig nem szólt, most szólania kell; mert meghiggadt tekintetével azt látja, hogy nemzetünk „a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többe, mint veszélybe, halálba sodortatik". Ugyanis őt már a 61-iki határ sem elégítette ki; de azt hitte, hogy Deák a joghoz tántoríthatatlanúl ragaszkodni fog; mert hiszen a 61-iki alapért választotta a nemzet őt vezéréül s a nemzet azt hiszi, hogy most is azon áll; pedig már rég nem áll ott, hanem a jogfeláldozás sikamlós terére lépett. Ezt mutatja a miniszterium május 18-iki hat újabb törvényjavaslata is. A közösügyi munkálatból jogfeladásnak nevezi kivált a hadsereg közösségét, a hadiköltségvetés delegationális megszavazását s a többi összes anyagi érdekű intézkedéseket; így a magyar kormány nem független s az országgyűlés alig több, mint egy megnövelt megyegyűlés. Deák alapelve a kiegyezésben az volt: „el kell fogadni, a mi kivihető, miután többet elérni nem lehet". De ez ellen a jog és politika nevében tiltakozik; mert a jogról önként, örök időkre lemondani nem szabad s egyszersmind hiba is; nem mondtak le 48-ban, nem mondott le ő sem 61-ben, midőn Ausztria még erősebb volt s most lemond Sadova után és oly időben, midőn a népek mozgalma a jogvisszaszerzés; sőt a miniszterium törvényjavaslatai még a 48-iki törvények legszebb gyöngyeit is kitördelik. Ő mindebben a nemzet halálát látva, nem hallgathat s ez a kötelességérzet szólaltatja meg

Még kevesebb elismeréssel, még végletesebb szempontból, Kossuth tehát körülbelől ugyanazt írja, mit a a szélsőbaliak már százszor is elmondtak; ámde még

jobban meglepte Deákot az, hogy mikor ő még magánlevélnek hitte, akkor már Pesten ezrenként kapkodták. Már 27-ikén délután megjelentek nála barátai s felelésre biztatták; de mélyen megilletődve válaszolta: „Feleljetek ti, én nem teszem". Ekkor tehát már el volt határozva, hogy nem válaszol s ezt egy nyilatkozatban tette közzé a *Pesti Napló* május 30-iki számában. Ennek alapgondolata az, hogy ha ez a levél magánlevél volna, felelne rája; de Kossuth nem neki, hanem ellene írt; ez nem levél, hanem hírlapi czikk s minthogy az ő politikai eljárása nyílt volt, a felelet szükségtelen. Ő igen is azt mondta, hogy a békés kiegyezést helyesebbnek tartja, mint a bizonytalan igéretekbe, véletlenbe, forradalomba, a birodalom szétbomlásába, külföldi szövetkezésbe bízást; hogy „a kiegyenlítésnek azon módja, melyet ő is javasol, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös". Ezt mind nyilvánosan tette s a ki e javaslatokat egynek tartja a februári patenssel vagy a 61-iki királyi leiratok elveivel, azzal nincs mit vitatkozni. Ő felel saját magáért, a mint az természetes, de hozzáteszi: „Meri-e valaki állítani, hogy véleményemet másokra kívántam erőszakolni, akár ámításokkal, akár csábító igéretekkel, akár szemrehányásokkal? Felszólítottam-e bárkit, hogy azon párthoz álljon, melynek tagja én vagyok? Akartam-e bárkit gátolni saját meggyőződésének követésében? Kértem-e valakitől szó- vagy kézadást arra nézve, hogy velünk tart és tőlünk el nem fog válni? Használtam-e valaha a pártszerzésnek sok helyütt szokásos, de általam sohasem helyeselt eszközeit? Nem voltam-e azoknak egyike, ki még a pártdisciplina pressióját sem helyeseltem lényeges

tárgyakban és elvi kérdésekben? Ha mind e mellett a többség véleménye és az én véleményem találkoztak, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződésem is az volt, a mi az övék. Az én igazolásomra a többség tehát nem szorult."

Azonban, noha Deák nem felelt, a mint Pulszky írja, ő Deák intésére visszamaradt s május 28-ikán általában azokat írta meg válaszában az *1848* című lapban, miket Deáktól hallott. A kiegyezés ügye — mond a válasz — két éves; mért nem szólt Kossuth előbb ellene? De Kossuth nem meggyőzni, csak ingerültséget akar előidézni. Ezután röviden vázolja Deák működését 48 előtt és 48-ban, midőn meggyőződés nélkül ugyan, de átengedte a vezetést Kossuthnak, melynek merészségét veszélyesnek tartotta s jóslatát az eredmények igazolták. Aztán az emigratio napjai sem voltak mind szomorúak s az itthon maradtak is sok és súlyos szenvedést éltek át. A februári alkotmány és a kiegyezés közt óriási a különbség s ha ez kivetkőzteti hazánkat alkotmányából, mennyivel inkább tette volna azt a Kossuth-féle Duna-szövetség, mely összparlamentet tervezett változó székhelylyel Budapesten, Bukarestben, Belgrádban és Zágrábban; viszont Jellasich követelései is mások voltak, mint a 67-iki kiegyezés feltételei; de aztán akkor volt közvélemény és fegyver, mire támaszkodni lehetett, most csak a Solferino és Sadova utáni csalódások maradtak a nemzetnek. A politika, melyet Deák követ, nem az övé, hanem az országé; Deák már az országgyűlés előtt fölállította programmját s az ország többsége elfogadta, a tizenötös és hatvanhetes bizottsági munkálatok megjelente óta 60 új választásban pártja egyetlen szavazatot sem vesztett, a megyék öt-hat

kivételével, az agitátió daczára is, erőszak nélkül, önként mellette nyilatkoztak, a megyei választások roppant többsége igazolja őt, ki soha pártot szerezni nem akart. A nemzet többé nem Kossuthra hallgat, ki egyébként szintén azt mondta mindig, hogy hazánk magára meg nem bir állani.

Lényegben ugyanezt tartalmazzák Kemény ismert czikkei és Somsich tartalmas válasza a *Pesti Napló*-ban. Ezek mind hasonló erővel s győzelmesen verték vissza Kossuth vádjait úgy a jogfeladásra, mint a megyék megsemmisítésére vagy a nemzetiségek megnyugtatására nézve s a Duna-szövetség terve mindenikben nagy súlyú érv volt. Elég itt megemlíteni azt, hogy hatást a levél a dolgok menetére nem tett; ha csak azt nem, hogy siettette a közösügyi törvény megszavazását. Gr. Ráday indítványozta ugyan május 27-ikén a közösügyi javaslat teljes elvetését, miközben rámutatott a törvényjavaslat s a hatvanhetes munkálat eltéréseire; azonban Deák kifejtette, hogy a hatvanhetes munkálat országos határozat lévén, tartalmában a további tiltakozásnak helye nincs s csak arról lehet szó: akarja-e a ház most tárgyalni s megegyezik-e a javaslat a ház előbbi végzéseivel? A tárgyalás elhatároztatván, az ellenzék töröltetni akarta a javaslat bevezető indokolását, mert felesleges és esetleg kétértelműséget okozhat; kívánta továbbá, hogy mindazok a helyek, melyek módosítást vagy annak látszatát fejezik ki, világosakká tétessenek s a záradékot is töröltetni akarta, mert e törvényeknek a Lajthántúliak elfogadásától való függővé tevése hazánk önálló intézkedési jogát korlátolja.

A Deák-párt természetesen elfogadta minden kétes pont világosabbá tevését; mert az nem is volt gon-

dolható, hogy valami olyat akarjon törvénybe igtatni, a mi a hatvanhetes bizottság munkálatában nem volt; igy egészitette ki a 24-ik pontot a közösügyek világos kitételével s igy törölte a záradékot is, de a bevezetést megtartotta. Ekkép, noha mindenki hosszú vitát várt, május 27-ikén a ház, a nyilt levél hatása alatt, egyetlen ülésen az egészet letárgyalta s május 30-ikán 209 szóval 89 ellen megszavazta. Május 28-ikán a többi törvényjavaslatot is egy ülésen letárgyalta.

Közülük legfontosabb a nádori hatáskör korlátozásáról szóló javaslat volt, melylyel kapcsolatban állt maga a nádorság kérdése is. Deák márcziusban még szükségesnek vélte a nádori állás betöltését a koronázás és a miatt, mert itt egy nyolczszáz éves fontos intézményről van szó, mely összenőtt a nemzet hagyományaival és alkotmányával. Úgy vélte, hogy ezután mint az államtanács és hétszemélyes tábla elnöke, ezenkivül csak abban járna el, miben az uralkodó külön megbizná. Ezt márczius elején Majláth előterjesztvén ő felségének, azt felelte, hogy nehezen birná erre magát elhatározni. A kérdést sürgősen és könnyedén elintézni nem lehetett, s igy jött létre az említett javaslat Deák fogalmazásában, mely a nádorválasztást nyilt kérdésnek hagyva, elhalasztja mindaddig, mig oly törvényjavaslat nem készül, mely a nádorságot a felelős kormányzat elveivel összeegyeztesse. Alig kezdődött meg azonban a kérdés nyilt tárgyalása, azonnal két nézet állt szemben: egyik, mely nádort akart mielőbb, másik, mely az állást teljesen megszüntette volna. Az utóbbi nézetet azonban utóbb a házban senki sem hangoztatta; mindenki a nádori állásnak minél előbb, sőt még a koronázás előtti betöltését kivánta s Bónis Sámuel a kiskorú fejedelem gyámsága miatt egy napig sem halasztotta volna.

Deák hosszabb beszédben válaszolt. A nádori hivatal eltörléséről — mond — nincs szó, csak arról, hogy a 48-iki és régebbi hatáskörét többé nem gyakorolhatja; mert a 48-iki hatáskör csak István nádor személyének szólt, némely régibb joga pedig nem fér össze a parlamentáris kormánynyal, mert ennek a nádort alája rendelné. Maga a kiskorú fejedelem gyámsága s az ország kormányzata Mátyás törvénye értelmében ruháztatott a nádorra; de a pragmatica sanctio által egyesített országokban ez sem tartható fenn; erre az esetre külön regensség szükséges s így a gyámság és ezzel kapcsolatban az uralkodói teendők ügyében szintén külön törvény alkotandó. Tehát a nádornak új hatáskört kell megállapítni; azonban ez a koronázás előtt, ha csak ezt nagyon messzire halasztani nem akarják, végre nem hajtható, e nélkül pedig választani nem lehet; tehát ő a választás elhalasztásánál mást nem tud ajánlani, a mire volt már eset, mint az 1548 : XVIII. t.-cz. bizonyítja. Azonban maga a koronázás ténye a nádorra három fontos feladatot ruház: ő viszi a koronát az uralkodó előtt, a primással együtt ő teszi a király fejére s a koronázás után ő fordul a néphez e fölkiáltással: „Éljen Magyarország koronás királya!“ Ha nem volt nádor, akkor e hivatást nem az utána következő országbiró teljesítette, mert az nem volt a rendek választott hivatalnoka; hanem erre a tisztre külön választással ruházott fel valakit, s ennek megállapítása a koronázó hitlevéllel kapcsolatban most is szükséges. A ház ezt elvben elfogadta.

A koronázó hitlevél megállapítása tárgyában Andrássy május 25-ikén tett indítványt egy regnicolaris bizottság kiküldetése végett, mert ez nem a kormány, hanem a nemzet, vagyis az országgyűlés

feladata. A ház május 27-ikén 24, a főrendiház 12 tagot küldött ki. A bizottság első ülését május 29-én tartotta, báró Sennyeyt választván elnökül és kiküldvén a diploma megszövegezése végett egy hat tagú bizottságot, melynek tagjai lettek Deák, Vadnay Lajos, Somsich Pál, Bezerédy László, Tomcsányi József, báró Apor Sándor s utólag Csengery Antal. Az első ülésen az első kérdés az volt, hogy sem V. Ferdinánd, sem Ferencz Károly külön lemondásukat nem küldték be az országgyűlésnek, míg ez utólagosan meg nem történik, addig a diploma el nem készíthető; mert benne a trónváltozásról szónak kell lennie s a 61-iki okiratokat az országgyűlés akkori feliratai kielégítőknek nem találták. A kérdést ebben az alakban Tisza és Ghyczy hozták elő s így a határozat az lett, hogy a kormánytól előbb felvilágosítást kérnek. Sennyey jól tudta a nehézséget, mert ők 61-ben is akartak ily külön lemondást kieszközölni, de nem sikerült. Most Lónyay nyert megbízást, hogy Bécsben ő felségével közölje. Ennek lett eredménye az a középút, melyet Andrássy és Deák gondoltak ki s melyet május 30-ikán Andrássy élőszóval és írásban is a bizottságnak előadott; tudniillik hogy alkosson az országgyűlés e lemondásokról egy külön t.-czikket, fejezze ki benne óvását a belőle vonható következtetés ellen és azon jogát, hogy a trónlemondásról mindig külön értesítést kapjon. Ezt a bizottság 31-ikén beterjesztette a házhoz s Deák indítványára június elsején elvben elfogadván, a törvényjavaslat szövegezésével megbízta a hitlevél elkészítésére kiküldött bizottságot.

A hitlevél, esküminta s a törvényjavaslat egyaránt Deák művei. A bizottság június 2-ikán elfogadta őket, csupán a trónlemondási törvényjavaslat készi-

tésére vonatkozó kijelentést kívánta határozottabban kifejeztetni. Igy kerültek a ház elé, mely június 4-ikén, a Böszörményi László és társai határozati javaslatát a koronázás elhalasztásáról mellőzvén, egyetlen szó változtatása nélkül elfogadta; egyszersmind Deák hangsúlyozta, hogy a trónlemondásról szóló javaslatot is még a koronázás előtt állapitsák meg. A hitlevél, mely június 6-án kelt, a szokottnál hosszabb bevezetésében, a trónlemondás óta történteket adja elő, a király nevében tett azon megnyugtató kormányi kijelentésig, mely a trónról való lemondások következtében szükségessé vált törvényjavaslat tartalmát fejezi ki. A hitlevél öt pontból áll: az első szól az 1723 : I—II. (trónöröklés), 1791 : III. (koronázás) t.-cz., hazánk s a társországok jogainak, alkotmányának, törvényes függetlenségének, szabadságának és területi épségének, hozott és hozandó törvényeinek megtartásáról, kivéve az Arany-bulla ellentállási záradékát (31. §.) és a mindezekre teendő esküről; a második a korona Magyarországon őrzéséről s a koronaőrökről, a harmadik a társországoknak és részeiknek visszacsatolásáról, a negyedik a pragmatica sanctio értelmében a szabad királyválasztó jognak a nemzetre visszaszállásáról, az ötödik a jövő uralkodók kötelességéről s a föntebbiekre teendő esküről. A záradék a szokott helybenhagyást tartalmazza. A királyi eskü szövege azonos az I. Ferdinánd királyi esküjének szövegével.

Ekkor a nádorválasztás elhalasztása miatt a nádor koronázási teendőire került a sor. A megelőző napon a pártklubban egyhangúlag Deákot óhajtották erre a tisztre, de ő haragosan szólt, hogy inkább a képviselőségről is lemond. Indítványára Andrássyban állapodtak meg. A kérdés előfordult június 3-ikán a képviselőház zárt

ülésében is. Ott is hangosan nyilvánúlt az óhaj, hogy Deák legyen a nádori teendőkben a nemzet megbízottja; de itt is elhárítván magáról, ujra Andrássyt ajánlta. Június 4-ikén aztán Deák tette meg a koronázás összes előkészületeire s így erre is az indítványt, melyek a következőkben álltak: tartsanak meg szorosan minden formát s e szerint a koronázás előtt egy fényes küldöttség kérje föl az uralkodót, hogy koronáztassa meg magát s a királynét és a hitlevelet adja ki, s ugyan e küldöttség tisztelegjen a királynénál is; a nádori teendők végzésére pedig ajánlja Andrássyt, de nem mint miniszterelnököt, mert ezt a tisztet nem kivánná álláshoz kötni.

Így hárította el Deák, elveihez és jelleméhez híven, az ország mindennél megtisztelőbb kitüntetését és ugyanekkor elhárított egy másik kitüntetést is, azt, a melyet ő felsége akart adni a koronázás alkalmából. Ez iránt Andrássyval beszélt, hozzátéve, hogy a kitüntetést nem is annyira Deákért kívánja adni, kinek minden ilyes iránti ellenszenvét ismeri, mint inkább saját érzésének megnyugtatására. Megbízta tehát Andrássyt, hogy szóljon Deákkal, ki azt felelte:Mindez hiábavaló, ő nem is meri Deáknak előhozni, neki még ő felsége sem adhat semmit. Valóban ezt felelte, midőn ez szóba került:

— Nem kell nekem semmi, hanem ő felsége minden valószinűség szerint túlél engem és csak azt kívánom, mondja azt, ha meghalok, hogy Deák Ferencz becsületes ember volt. Végre elfogadta mégis emlékül a király és királyné fényképét; de midőn ezeket nagyértékű keretekben kapta meg, a képeket megtartotta, a kereteket köszönettel visszaküldötte s magakészítette egyszerű keretben függesztette szobája falára. Ebben az eljárásban mélyebben fekvő oka az volt,

hogy nemcsak az ő puritán egyszerűsége nem kivánt semmit, hanem nem is akarta, hogy bárminek elfogadásával gyanúba keverjék. Senki sem ismerte jobban s szólalt fel többbször a magyarnak gyanúsítni szerető természete ellen. Egy kitüntetés volt csak, melyet elfogadott mindig: polgártársainak megtisztelő bizalma.

Így érkezett el a koronázás napja. Az ő felségéhez ment küldöttségben Deák is részt vett. Gondolkozását jellemzi, hogy a koronázási dombhoz, hol a kardvágás történt, külön küldöttséget nem kivánt választatni; mert a koronázás az egész nemzet ténye, ott mindenkinek helye van. Mindenben a legnagyobb gonddal vett részt, egész az 50—50 ezer arany koronázási ajándék megszavazásáig, mely összeget ő felségeik, az egész nemzet hálájától fogadva, június 10-ikén a volt honvédek árvái, özvegyei s rokkantjai felsegélésére adományozták. Ezek után június 8-ikán megtörtént a koronázás páratlan fény és lelkesedés közt, kihirdettetett a teljes amnestia s 12-ikén a házban Andrássy bemutatta a koronázás előtt alkotott s most már szentesített két törvényczikket.

Még július 2-ikáig maradt együtt a ház a nyári szünet előtt. Deák rosszulléte miatt hosszasabban nem vett részt a tárgyalásokon s így június 21-ikén azon nevezetes ülésen sem, melyen Tiszának a honvédek országos segélyezése iránt beadott határozati javaslatát elvetették s helyette a kormány társadalmi segélyezést igért. Jelen volt azonban június 26-ikán, midőn Somsich Pál jelentette a nemzetiségügyi albizottsági munkálat elkészültét, s Deák sürgette a törvényjavaslatnak a szünet után a ház elé terjesztését; indítványozta továbbá interpellatió alakjában az 1848: VII. t.-cz. 4. §-ja szerint az unio végrehajtására, a zsidók jogegyenlőségére nézve törvényjavaslatok beterjesztését; felelt Csanády Sán-

dornak, ki interpellálta a kormányt a budai várpalotán levő sárgafekete zászló iránt. Deák mintegy megállapitotta erre a szokott választ, t. i. ő felsége, mint háziúr, kitűzhette a saját családi színeit s ez ellen senkinek sem lehet kifogása; ezért ő az interpellatio lényegét nem helyesli. Erre a ház napirendre tért.

A szünet előtt még csak egy kérdésben vett részt. Június 25-ikén tudniillik a kormány határozati javaslatot adott be egy tizenöt tagú országos küldöttség választására, mely a szünet alatt, ha a Reichsrath a paritást s az arra alapitott delegatiót elvben elfogadja, ennek küldöttségével együtt előkészitse a kölcsönös egyezményt, a közösügyi viszonyokról szóló törvényczikk értelmében, a quotára és államadósságra nézve. Ugyanis midőn ez a javaslat június 28-ikán a ház elé került, Tisza a saját pártja nevében, a bizottság kiküldése vagy megbizása előtt, a kiegyezési törvénynek a Lajthántúl való nemcsak elvi, hanem „tettleges“ elfogadását követelte a törvény értelmében s az államadóssági kérdést ettől el kivánta különittetni, mert azt a törvény nem küldöttségekre, hanem a két kormány előleges egyezkedése alapján való előterjesztésre bizta, s igy ez a megbizatás most egyenesen a törvénybe ütköznék. Itt természetes számitással Deákra is hivatkozott, hogy a törvények között válogatni s őket megtartandókra és meg nem tartandókra osztani nem szabad. Több felszólalás után Deák felelt s első sorban is igazat adott Tiszának a kérdés első részében, hogy jobb volna bevárni az ausztriai országgyűlés határozatát; de tanácsosabb most megválasztani a küldöttséget, mert különben a ház 1868-ra sem birna költségvetést terjeszteni be. A küldöttség megválasztásában nincs is nehézség, Tisza sem a választásra, hanem a megbizatás előfeltételeire

helyezi a súlyt; de semmi veszély az előmunkálatokban nem lehet; mert az egész úgy is a ház határozatának van fentartva. Az államadósságok kérdésében az eljárás más; ebben a törvény előleges értekezést rendel (55. §.) és ezután a 61. pont szerint a javaslatot a két miniszterium készíti el. Ezért félreértés kikerülése végett indítványozta, hogy ezt határozottan fejezzék ki. A ház a határozati javaslatot ezzel a kiegészítéssel elfogadta s Deák felszólalására kimondta, hogy munkálata eredményét a jegyzőkönyvekkel együtt nyujtsa be. Deák egyébként ebben a küldöttségben nem vett részt.

Július 2-ikán napolta el ülését a ház; de mily más érzelmekkel, mint mikor november 19-én újra összeült volt. Azóta korszakos események történtek. Mint az elnöki búcsú kifejezte, e pár hónap eredményei ezek: törvényesen koronázott uralkodó, az alkotmány visszaállítása, parlamenti felelős kormány a haza legnépszerűbb férfiaiból, a megyei és városi önkormányzat, szabadsajtó és esküttszéki sajtóbiróság, az ország törvényes függetlensége, kiegyezési törvények, a bizalom a nemzet és uralkodó közt, Magyarország visszanyert tekintélye és befolyása az európai béke fentartásában, s igy oly külügyi befolyás, minőt több mint háromszáz év óta nem gyakorolt.

Délután öt órakor a Deák-körben volt búcsú s 3-ikán reggel kilenczkor mintegy hatvanan Deákhoz mentek búcsúzni. Deák válasza a pártok állásáról szólt és ajánlta a szilárd kitartást, mérsékelt higgadtságot, engedékenységet, a személyeskedés, a nemtelen fegyverek, a sértés kerülését; mert ezek viszonzásából oly küzdés támadhat, mely a hazának okozna fájdalmat, és ajánlta végül az elágazó erőknek egyetlen nagy czélra, a haza boldogitására szolgáló egyetértését. Ezután pár nappal, julius 7-ikén, Puszta-Szentlászlóra távozott.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák és a kiegyezés.

A KIEGYEZÉS DEÁK LEGNAGYOBB ALKOTÁSA. — A KIEGYEZÉS NEM RÖGTÖNZÖTT. — A KIEGYEZÉS ÁRA. — ÁLLAMADÓSSÁG. — KATONAI KÉRDÉS. — KIINDULÁS A KIEGYEZÉSBEN. — TÁRGYALÁSMÓD A KIEGYEZÉS ALATT. — A KIEGYEZÉS FŐBB ELVEI. — DEÁK A HADSEREGRŐL. — ELVE A KIEGYEZÉS MEGKÖTÉSÉBEN. — DEÁK ÉS NYÁRY. — ELJÁRÁSÁNAK JELLEMZÉSE. — VÉLEMÉNYE A KIEGYEZÉSI MŰRŐL. — VÉLEMÉNYE A KIEGYEZÉSI MŰ FEJLESZTÉSÉRŐL. — A KIEGYEZÉS ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN MAGA ELÉ TŰZÖTT MÓDSZER. — SZEMÉLYI TULAJDONAI. — ÖNZETLENSÉGE. — BIZALMAT ÉBRESZTŐ S MÁS JELLEMZŐ LELKI KÉPESSÉGEI. — AZ ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM A POLITIKÁBAN. — MAGYAROSSÁGA. — KITARTÁSA.

A kiegyezés e nagy műve volt Deák életének legnagyobb alkotása s politikai pályájának méltó befejezése, melyben megingathatatlansága, bölcsesége, mérséklete, bámulatos belátásának és vezető képességének összege nyert kifejezést; sikerét egyaránt előmozditotta ismert következetessége, mint az idők csodálatos alakúlása, gondviselésszerű összejátszása és fellépésében a kellő időnek bölcs felismerése. Mind ez eredményeiben valami rendkívüli, egyedüli a nemzet életében és a gondviselés beavatkozásán kívül egyetlen embernek műve, ki parlamentarismus és hadsereg nélkül, csupán a törvényre és passiv ellentállásra támaszkodva, több éven keresztül politikailag vezette

egész nemzetét és nehány hónapon át dictatori hatalommal, de egy Solon higgadt bölcseségével és mérsékletével törvényt adott a monarchia mindkét felének, megszerzett és márcsak a napjainkig is hosszú időre állandósitott oly szabadságot, melyet addig nem birtak; mert láttuk, hogy alig van a nevezetes 1867: XII. törvényczikkben egyetlen szó, mely ne az övé volna, melyet évek aggodalmas és higgadt munkájával nem ő latolt volna meg.

Ezért mindent inkább lehet mondani a kiegyezési műről, csak azt nem, hogy rögtönzött. Ellenkezőleg: a Deák lelkében hosszú, keserű, gondterhes évek elmélkedésének leszűrődött, megtisztúlt eredménye ez a világos és határozott megoldás, melynek első kezdetei a 48-iki márcziusi napokig, a felelős kormányzatról szóló törvény első szövegezéséig és a kormányzás megindúlásáig nyúlnak vissza. Szép beszéd volt ugyanis az, hogy a 48-iki felelős kormány nem más, mint a régi dicasteriumoknak új alakban s a kor viszonyaihoz alkalmazása; mert a kezelés egészen más módjait tette szükségessé a 48-iki törvények által „közösen érdeklő viszonyoknak" nevezett ügyekben. Már akkor igen jól látta Deák s rövid időn az egész 48-iki kormány, hogy e megváltozott viszonyok közt a pragmatica sanctio, mely eredetileg a nemzet és uralkodóház közti kétoldalú szerződés, most a körülmények hatalmánál fogva azt követeli, hogy bizonyos ügyekben egy új egyezménynyé, szabad nemzet és szabad nemzet közti alkuvá, egyezkedéssé alakúljon át a birodalom két fele között, melynek alapelve a pragmatica sanctióban kifejezett fejedelmi közösség s a kölcsönös védelem, alakja pedig az egyenjogú dualismus. Ehhez azonban részünkről több higgadtság, a túlol-

dalról több jóakarat s mindkét félben több kölcsönös bizalom és meggyőződés kellett volna; mert egyébiránt nincs a hatvanhetes kiegyezésnek egyetlen pontja sem, melyet 48-ban vagy 49-ben a nemzet el ne fogadott s nincs egyetlen lényeges engedmény, melyet jobb megfontolással felajánlani kész nem lett volna az események nagyobb pillanataiban, kivált 1848 augusztus 28-ika óta.

Ámde igen jól látta, tapasztalta Deák már 48-ban azt is, hogy a mint minden kiegyezésnek ára van, úgy az Ausztriával való kiegyezésnek kettő az ára: a katonaság és az államadósság kérdése, melyeknek akkor egyike sem oldatott meg. Most 67-ben nehezebb, de megoldásuk életkérdés; mert bárha lejárt az egységes Ausztria ábrándjainak fénykora, bárha lehetetlen volt a reactio régi politikája, de nem volt lehetetlen a reactio egy új alakja. Láttuk, hogy Deák 48-ban sem kívánta a katonai törvényjavaslatot úgy szerkeszteni, hogy Bécsben elfogadása nehézségekbe ütközzék; de az országgyűlés a kormányt oly javaslatba kényszeritette bele, melyből nem volt többé kigázolás, csak a forradalom felé; az államadósságokban pedig, mely az ellenforradalom még elsőbbrendű és főbb oka volt, maga Deák is a tagadás álláspontján állott az egész kormánynyal együtt, mit utóbb maga is, mint hibát vallott be.

Most is ezeken az ügyeken fordult meg a kérdés. Deák tehát mindig a pragmatica sanctiót tartva szeme előtt, a katonai kérdésben azt az álláspontot foglalta el, melyet aztán a törvényjavaslatba belefogalmazott és 1866 óta számos alkalommal ismételt, hogy semmit ne kapjunk kevesebbet, mint a mit törvényszerűen birtunk 1715 óta s ez az engedés maximuma; de ne követeljünk önálló és teljesen elkülönözött magyar

hadsereget, mert ezen az alapon béke nem lehet; az államadósságokra nézve pedig, melyek 1848 óta megsokszorosodtak (48-ban volt 800 millió, 1867-ben körülbelül 3600 millió), mondja ki a nemzet, hogy jogilag minket nem köteleznek ugyan, de méltányossági okokból készek vagyunk elvállalni egy arányos és általunk elbírható részletet; mert ez nemcsak ausztriai, hanem a külföldi hitelezők miatt európai követelés s az európai rokonszenv egyenes föltétele.

Ebben az utolsó kérdésben 1860 óta egyetértett hazánkban mindenki; szükségét már 49-ben Kossuth is elismerte, ki a békekövetség jelentésének tárgyalása alkalmával a béke és kiegyezés feltételeiül szintén az államadósságokban való részesedést s a pragmatica sanctio által követelt kölcsönös védelmet emelte ki. Most pedig csak a többet vagy kevesebbet elvállalni készek felfogásában volt az árnyalati eltérés, az elfogadásra nézve pedig abban, hogy évi kamatjárúlék vállaltassék-e el változatlan összegben vagy egy külön kezelendő államadóssági tőkeösszeg? Akkoriban Deákék felfogása a kamatjárúlékhoz, a balközépé a tőkemegosztáshoz állt közelebb. A többség a kamatjárúlékot fogadta el, minek utóbb reánk nézve a kamatmegadóztatás, conversio s az ebből folyó kamatapadás következtében megvolt a hátránya.

A katonaság kérdésében a helyzet rosszabb volt; mert nem lehetett benne alkudni. Itt nem azon fordult meg a kérdés: akart-e Deák magyar hadsereget vagy nem; hiszen hogyne akart volna ő, ki a circulatióért s a hadsereg vezényletében a magyar nyelvért oly rendületlenül küzdött 48 előtt? De látván ugyanazt a nehézséget, a melyet a tizenötös albizottság minden tagja látott s miben a jól értesültek között nem is volt

akkor véleményeltérés: abban állapodtak meg, hogy beveszik a törvénybe „a magyar hadsereg“ kifejezést, az 1802: évi I. törvényczikk „exercitus Hungaricus“-át, de elfogadták a hadsereg egységét s utóbb azt is, hogy a magyar hadsereg az összes hadseregnek kiegészítő része; azonban nem teszik a hadügyet a birodalom két felének közösügyévé, hanem felségjogként állapitják meg a hadseregre nézve az ismert alkotmányos jogokat. Így jött létre a XII. törvényczikk nevezetes 11-ik pontja, mely szerint: „Ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, ő felsége által intézendőnek ismertetik el.“

A Deák által fogalmazott kiegyezésnek kiindulása tehát a pragmatica sanctio: a közös uralkodó s a közös védelem, mint az együttmaradás feltétele s az ennek eszközlésére szolgáló költség. Ezzel szemben semmi egyéb nem közös. Országgyűlési jog tehát az ujoncz-megszavazás, a belkormányzat szükséglete, az egész adórendszer, az összes adó megszavazása és behajtása, az igazságszolgáltatás, a belügyek egész összege, végre a kereskedésre, pénzügyre s egyéb közös érdekekre vonatkozók időről időre kötendő oly szerződéseken alapúlnak, minőket szabad egyezkedés útján bármely két szabad állam kötni szokott. Mindennek alapelve ezekben vonható össze: a kiegyezést olyannak akarta, mely alkotmányunkat a kor követelményeivel, a változott viszonyokkal összhangzásba hozva, semmit ne adjon fel Magyarország eddigi alkotmányos tárgyalási módszeréből, törvényhozási jogából és független önállásából; továbbá ne csak ne tegye lehetet-

lenné a Lajthán-túli alkotmányt, sőt feltételezze; a közös érdekű kérdésekben biztosítsa a paritásos dualismus alapján az egységes elintézést és ezek által a jelen sorvasztó helyzetéből hazánkat kiemelve, egy gyorsabb és biztos fejlődés útjaira vezesse.

Ebből az alapelvből kettő következik, melyek mindenike lényegében a törvény megtartásán alapszik: egyik a tárgyalások módjára, a másik a kiegyezés tartalmára vonatkozik.

Az első tekintetében a kiegyezéssel kapcsolatos kérdéseknek még tárgyalási módjában is meg kívánta őrizni és tényleg híven követte országgyűléseink régibb gyakorlatát. Az 1790/91: XII. törvényczikk azt mondja: törvényeket hozni, eltörölni és magyarázni a törvényesen koronázott király és törvényes országgyűlés van közösen jogosítva. Ennélfogva szó sem lehetett, hogy bármely törvény módosításába beleegyezett volna a koronázás előtt. Az uralkodó 67-ben szóról-szóra azt az esküt tette le, melyet I. Ferdinánd s éppen úgy megesküdött minden addigi törvényre, tehát a 48-ikiakra is, mint minden megkoronázott elődje. Ez a jogfolytonosságnak nemcsak elvi, hanem tettleges elismerése és követelménye. Ámde a körülmények kényszere alatt elfogadta a régibb országgyűlések koronázás előtti (antecoronationalis) egyezkedéseinek és megállapodásainak elvét, melyekből törvény azonban csak a koronázás utáni szentesítés által lett. Ez történt 1790-ben s ezt fogadta el Deák 1867-ben is. Ezért a hatvanhetes bizottság munkálata országgyűlési határozattá vált ugyan a koronázás előtt, de nem lett törvény; a 48-iki pár törvényczikk tartalmának módosításában megtörtént ugyan a kormány felelősségszerű megállapodása, de országgyűlés elé nem hozta, sőt

be sem jelentette egyikét sem. Ez az, a mit a conservativek úgy vetettek szemére, mint a lényeg helyett a formához ragaszkodást; ez az ügyvédség vádja eljárása ellen; azonban megingathatatlan maradt, mint általában meggyőződéseiben.

A második elvből következik az, a mit már említénk, hogy a kiegyezési javaslat egyetlen sora sem tartalmaz régibb törvényeink szövegénél kevesebbet; hanem a paritásos dualismus következtében jóformán mindenben többet. Sőt a szövegezésben ragaszkodott régibb törvényeinknek vagy valamely országgyűlési határozatnak még kifejezéseihez is. A közös birtoklás és közös védelem szószerint benne van a pragmatica sanctióban (az 1723: I. t.-cz. bevezetése így szól: „pro stabilienda omnem in casum, etiam contra vim externam, cum vicinis regnis et provinciis haereditariis unione"); az állandó hadsereg együttes felállítását, de az ujonczlétszám és hadiadó országgyűlésen való megszavazását szintén szóról-szóra biztosítja az 1715: VIII. t.-cz. *(De insurrectione et contributione)*; a közösen érdeklő viszonyokat, a mint Ghyczy szerette nevezni, szintén szószerint említi a 48: III. törvényczikk 13. §-ja, mely így szól: „A miniszterek egyike folyvást ő felségének személye körül lesz; mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli". Sőt maga a delegatio intézménye is az egyenjogú paritas alapján, az 1861-iki feliratok által említett esetről esetre való érintkezés megoldásának módja kivánt lenni, semmi más és ebben az értekeződés módját oly óvatosan és szabatosan állapitotta meg, mely a központi parlament eszméjét kizárja s az egyenjogúságot és függetlenséget soha meg ne sérthesse. Deák tehát

semmiben sem engedett, a miben régibb törvényeink bármily természetű, fokú és terjedelmű nemzeti jogot biztositottak. Így például a külügy kezelését a nemzet kezdet óta a fejedelemre ruházta: másként nem lehet, legyen tehát most is úgy. Az 1715: VIII. törvényczikk a hadsereg feletti jogot a fejedelemnek adta; most tehát csak arról lehetett szó, hogy mivel az idézett törvényczikk érvénye fennáll, mert a 48-iki törvényhozás nem módosithatta, minthogy ez és ennek megoldása a kiegyezés egyik nagy kérdése: Deák maga mondta már a tizenötös bizottságban, hogy egyoldalúan a nemzet törvény szerint többet nem igényelhet; de azonnal elfogadta Ghyczy inditványára a törvényeinkben ismert „exercitus hungaricus“ (magyar hadsereg) elvi jelentőségű szavakat és Tiszától azt, hogy a hadsereg vezérlete, vezénylete és belszervezete maradjon ezután is a nemzet által a fejedelem személyére ruházott felségjog; mert nemcsak ez felelt meg a régibb magyar törvénynek, hanem talán úgy gondolkozott, hogy ha valamikor e törvény megváltoztatására kerülne a sor, e módon a nemzet kedvezőbb téren fog állani. A hadsereg kérdésében tehát a 67: XII. törvényczikk nem foglal kevesebbet magában régibb törvényeinknél, de nem is többet; ellenben az ő követelése mentette meg csupán a 48-iki teljes kormányt és igy a honvédelmi minisztériumot is, melyet az utolsó egyezkedések folyamán már-már feladtak.

Ezért nem bolygatta Deák a hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvének kérdését sem; hanem belefoglalva fejezte ki a vezénylet és belszervezet elvében. Most itt az a kérdés, hogy mivel szószerint a nyelv kérdése kitéve nincs, beleértette-e mégis Deák vagy e szándékos mellőzést későbbi kibúvónak tartotta

fenn? Előre is kijelentjük e kérdésre az egyenes és határozott felelet alkalmából, hogy ennek a műnek a napi politikához semmi köze, s ezért az újabb magyarázatokat sem nem ismerteti, sem czáfolni nem kívánja. A tények szerint, ő felségének intézkedési joga a nyelv megállapítására nézve, a föntebbi törvény tartalmában benne van úgy, a mint Deák s az akkori összes magyar és bécsi tényezők értették és magyarázták pár évtizeden keresztül; a mi más szóval annyit tesz, hogy az akkori tényleges állapotot elvben sem ő, sem más megbolygatni nem kívánta. Deák a kiegyezés után még nyolcz évig élt; ezalatt minden ujonczmegajánlásnál előfordult a „magyar hadsereg“ ügye és Deák soha másként nem értelmezte, mint 65—67 között. De sőt itt még egy más kérdés is előáll. Feltehető-e, hogy Deák, a ki a nyilt, egyenes, őszinte és határozott vélemény képviselője és régibb törvényeink pythiai homályú, nyúlós tartalmú szövegének ellensége volt, a ki az országgyűlés és uralkodó közti diplomatiai érintkezés nyelvét, irályát átalakította s a világosságok világosságává tette: feltehető-e, hogy ő itt és csak éppen itt, midőn mindig a becsületes és félreértést, homályt, zavart kizáró kiegyezést hangsúlyozza, ily kerülő úthoz fordult volna? Nem olyan-e mindez, mi Deák összes lelki tulajdonaival és mindenkori eljárásával homlokegyenest ellenkezik? Ilyesmiről tehát szó sem lehet. De sőt a hadsereg kérdése minden évben előkerülvén, akkoriban az ellenzék is főleg csak azt kívánta, hogy az ujonczmegajánlás a törvényben foglalt „magyar hadsereg“-re történjék s ne „a magyar sorhadi csapatok“-ra vagy „magyar ezredek“-re. Deák e kérdésben ismételve nyilatkozott, s mindig ugyanazt mondta; sőt, a mint ez általában a lelki élet természetéből foly,

legutóbbi nyilatkozata 1871 június 17-ikén egy fokkal conservativebb árnyalatú. A czímről ekkor azt mondta, hogy ez még nem változtatná meg a hadseregnek a XII. törvényczikkben megszabott összeköttetését. „Ellenben, ha különálló hadsereg czéloztatik, akkor nem lehet tagadni, hogy ez a szerződésileg megállapított törvényczikkel merőben ellenkeznék: mert azon törvényczikk nem különálló magyar hadsereget említ, hanem említ olyat, mely a közöshadseregnek kiegészítő része." E törvény szelleméhez híven, minden ujonczmegajánlási törvény 1867 óta „magyar ezredek"-ről, „magyar csapatok"-ról szól; mert régibb törvényeink, még az 1801: I. törvényczikk is, így értelmezi az „exercitus Hungaricus"-t. Hozzáteszi, hogy különálló magyar hadseregre csak akkor lesz szükség, hogyha Magyarország „ismét a personal uniót kénytelen sürgetni"; de meggyőződése szerint ez hazánkra súlyos csapás lesz, mert ez Magyarország fennállását Európa mostani területi méretei mellett koczkáztatná. Ő tehát ragaszkodik a kiegyezéshez és „míg a Magyarország és az örökös tartományok közt kötött kiegyenlítési egyezmény fönnáll, addig mindazt, a mi az egyezmény értelmétől, szellemétől, szavaitól elüt; úgy tekintem, — mond szó szerint — mint megsértését a kiegyenlítési egyezménynek". Ugyanitt részletesebben szól a szerződések megtartásának erkölcsi kötelességéről.

Hidegen, nyugodtan, minden felhevülés vagy okoskodási hajlam nélkül tekintve, ez Deák véleménye. Lehetőnek tartotta volna-e Deák, hogy az alapszerződés megtartása mellett, tehát egy egységes hadseregben megoldassék a nyelvkérdés úgy, hogy a legénység és tisztikar szolgálati és vezényleti nyelve bizonyos rangfokozatig, a hadsereg magyar részében magyar

s a központi egységes vezetés német legyen? — erre határozottan s Deák szavaival felelni nem lehet; erről világosan sehol sem szól, mert a kérdés elő nem került. Ha azonban 48-iki nézetét összevetjük azzal, a mit a kiegyezési törvény megbontása nélkül, alkotmányunk és jogaink továbbfejlesztésének és fejleszthetésének elvéről vallott; ha latba vetjük egyik legfőbb elvét a folytonos előlépésről, a fokozatos haladásról és mindannak kivivhatásáról, a mi az alapszerződés dualistikus jellegét nem bontja meg: akkor azt kell gondolnunk, hogy egy ily fejlesztést, a nemzetnek és az uralkodónak természetes és önkéntes elhatározásából folyó megegyezést, bizonynyal örömmel üdvözölt és úgy tekintett volna, mint annyiszor megtámadott művének újabb igazolását; mert hogy minden, a kiegyezésből eredhető végrehajtás, fejlődés, eredmény nemcsak boldoggá tette, hanem küzdött is érte s neki újabb erősséget adott: erre a kiegyezés utáni felszólalásai elég bizonyítékot szolgáltatnak.

Egy mindenesetre bizonyos, hogy Deák kiegyezése csak úgy van jól magyarázva, ha egyenes értelménél, világos és a gyakorlat által igazolt jelentésénél mást nem olvasunk ki belőle s bele nem magyarázunk. Becsületes kiegyezés, becsületes alku: ez Deák elve; félreértés nélküli egyenesség: ez Deák jelleme. Midőn a tizenötös bizottság művének részben való módosításával 1867 elején Andrássyék Bécsből lejöttek s mindez köztudomásu lett: Nyáry többekkel — írja Móricz Pál — Deákhoz ment s élesen bírálta engedékenységét, melyre a béke kedvéért hajlandónak mutatkozott. Deák nyugodtan meghallgatta s aztán minden harag nélkül felelte: „A legnagyobb túlzásba mentél s ha mindannak törvénybe kellene mennie, mit előadtál, akkor Windisch-

grätz egykori válaszát megfordítva, nekünk kellene mondanunk a királynak: Unbedingte Unterwerfung. Éles bírálatodra csak azt mondom: ne kössetek soha senkivel, még a magánéletben sem, oly szerződést, melyről tudjátok, hogy az illető meg nem tarthatja; a másik az, hogy a magánéletben se használjátok fel valakinek szerencsétlenségét, hogy magatok számára kizsákmányoljátok. Én megmaradok a mellett, mit a háború előtt kívántam; szabadságot és alkotmányt akarok biztosítni a nemzetnek, ha nem is olyat, melyet minden tekintetben az önállóságra és politikai különállásra nézve követelhetne; de legalább olyat, mely egy szebb jövőnek alapját vetheti meg s melyben a monarchia két fele a modus vivendit megtalálhatja".

Erre Nyáry így felelt: „Engemet, a három szilvafás nemes embert, az ország első megyéje alispánná választott; ezzel elértem a néptől hazánkban nyerhető legnagyobb kitüntetést s leczkét sem Kossuthtól, sem Deáktól elfogadni nem vagyok köteles; és ha hozzád jöttem, tettem azért, mert meg vagyok győződve, hogy többet követelve, hosszasabban tűrve többet lehetett volna elérni". „Midőn Deák rám szegzé sugárzó tekintetét, — beszélte utóbb Nyáry — összehúzta erős szemöldökeit, melyek haragvó lelkének villámait sejtették, ekkor éreztette velem politikai felsőbbségét." Deák aztán így végezte: „Ha én, miket kitűztem, elérhetem, akkor a békét megkötöm; én a haza sorsával koczkázni nem fogok." E szókra Nyáry visszaemlékezve a nagy múltra, melynek felidézésében neki is, késő bánatára, része volt, megindúlva fogott Deákkal kezet s így szólt: „Adja Isten, hogy neked legyen igazad!" — s harag nélkül váltak el.

Ez a jelenet a fődologban hiteles; tartalma Deák

elveit fejezi ki, ezek az elvek több beszédében olvashatók. Nem is igérte ő soha előre, hogy a kiegyezés tökéletes lesz s minden várakozást ki fog elégíteni, sem utólag ezt nem mondta. Erre is számos nyilatkozata idézhető. Ezért az előkészületekben a legnagyobb tartózkodást gyakorolta, hívei nem elegyedtek bele a 65-iki választásokba; ő maga semleges maradt, hogy a nemzet, mely már ismerte az ő elveit, szabadon nyilatkozzék; úgyhogy a Deák-párt 65-iki rendkívüli többségén csodálkoznunk kell s nagy politikai érettség bizonyságának kell vennünk. Ő nem is akart a kiegyezési politika élére állni; azonban a nemzet egyértelműleg erkölcsileg rákényszeritette; de aztán a nemzet nemesen is viselkedett, mert midőn 67-ben Kossuth megkezdte támadásait, a felelősségből egyenesen követelte a saját részét. Ezért kivánta Deák, hogy senkit a párthoz állásra rábeszélni, kényszeriteni nem kell. Ő mondta 1866 őszén, hogy kiki csak lelkiismeretére hallgasson, régibb pártviszonyok ne korlátolják; a kérdés oly nagy, hogy senkinek sem szabad a képviselő és lelkiismerete közé furakodnia. Utóbb is felfogása a hatvanhetes bizottság munkálatáról ebben foglalható össze: nem siettek vele, minden oldalról megfontolták s megfontolta ő is a lefolyt két év alatt; ez a javaslat a fönforgó nehéz kérdések békés kiegyenlítésének oly módja, mely helyzetünkben s a jelen viszonyok közt legczélszerűbb és kivihető. Ezt a kiegyezést pedig ők tartoztak megkisérteni. Kötelességökké tette a nemzet többségének természetes sóvárgása, hogy hazánk a sülyedésből kiemelkedjék. Már tizenkét év óta tartott az alkotmány-viszály. A szem mindenütt csak a kölcsönös tagadás sorvasztó eredményeivel találkozott; a legszentebb állami és személyes jogok felfüggesztve,

ipar és kereskedelem közel a megsemmisüléshez, az ország nyomasztó terhek alatt elszegényedve, egy idegen és gyülöletes bürokraczia által elyomva, az 1863-iki és 65-iki inséges évek elemi csapásaitól megtörve, épsége és alkotmánya s a magyarnak nemzetisége mintegy örök végzet által eldöntve, e mellett a teljes európai elhagyatottság érzetében egy kilátás nélküli jövő vagy az éppen oly kétes forradalom elébe állitva: úgy látszott, hogy a nemzet életere volt elmetszve. A válságot most még készakarva nyujtani s a negatio terén maradni, végzetes politikai hiba lett volna; a nemzet most már nem vitát s az álláspont körvonalozását, hanem megmentetését remélte. Ez a javaslat történelmi kényszere, melyről ők, a többség, tudják, hogy nem tökéletes, hogy hiányai vannak; de czélszerűbbet és gyakorlatilag mégis kivihetőt nem tudtak készíteni. Ehhez 1867 márczius 28-iki nagy beszédében hozzátette: „Nem hiszem, hogy e javaslat életbe léptetése alkotmányos önállásunkat megsemmisitené s Magyarországot osztrák provinciává tenné; de hiszem azt, hogy alkotmányunk azon visszaállitása, mely javaslatunk elfogadásának reményében tettleg életbe léptettetett, sokkal inkább megóvja nemzetünket a végsülyedéstől, mint a bizonytalan eseményekre épitett számitások s azon sorvasztó várakozás, mely addig halogatja az orvoslást, mig az, végsülyedéssel fenyegető helyzetünkben, késő lesz. Hiszem azt, hogy jelen viszonyaink között a fönforgó nehéz kérdéseknek más békés megoldását remélni nem lehet.“

Ugyanerről 1867 november 6-ikán úgy nyilatkozott: „A nép, mely annyit nélkülözött, megeresztve vágyainak és ábrándjainak szárnyait, sokat vár és

sokat remél. Vár és remél olyanokat is, mik jelenleg nem teljesülhetnek. Jótevője-e az a népnek, a ki mindig azon vágyakat és reményeket emlegeti előtte, melyek még nem teljesültek, azt pedig, a mi már megvan, kicsinyli és ócsárolja és a megelégedetlenség magvait szórja el? Alkotmányunk visszaállíttatott. (Fölkiáltás a szélsőbaloldalon: „Nem állíttatott vissza!“) Némelyek azt mondják, hogy annak egy része, s az ő nézetök szerint nagy része még most sincs visszaállítva. Nem vitatkozom e pillanatban velök, de annyi tagadhatatlan, hogy van alkotmányos életünk, melyben élünk és mozgunk. (Helyeslés.) Van-e, a ki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? (Élénk helyeslés.) De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközlésére tér kell, melyen mozoghassunk és e tért legalább visszaállították törvényeink. E téren működhetünk, e tér nélkül pedig jogosan és törvényesen mozogni sem volnánk képesek.“ (Élénk tetszés a középen.) Ugyancsak 1868 január elsején Pest városa polgárainak tisztelgése alkalmából a polgárokra Isten áldását kívánta, „hogy azon szabadságot, melyet elértünk, ne csak megtarthassák, hanem tovább fejleszthessék s a haza javára mentől gyümölcsözőbbé tehessék“.

A 67-es alapon az alkotmány „tovább fejlesztésének“ ez az elve, mint már említők, valóban szintén Deák alapgondolata volt s erre utóbb is többször visszatért. Midőn az országgyűlés 1868 deczember 10-ikén eloszlott, ő szólt néhány szót az elnökökhöz s végül

a jegyzőknek ezt mondta: „Adja Isten, hogy a mit mi most itt megkezdettünk és a minek alapját letettük, azt ők, jobbára fiatal korú emberek, még hosszú időkig előmozdíthassák és tovább fejleszthessék". Az országgyűlést bezáró trónbeszéd sem említi ennek az alapnak változhatatlanságát s Deák deczember 10-ikén a párt búcsújakor így szólt újra: „A munka nincs bevégezve; de a mi be van végezve, az elegendő arra, hogy reményt nyujtson a további sikerre". Az irányt kijelölik a három évi működés eredményei: a törvények. „Programmunk nem lehet más, mint azon alaptörvényeknek, melyeket alkottunk, föntartása mellett tovább fejleszteni az alkotmányos életet, institutióinkat és előmozditani az ország anyagi és szellemi érdekeit, szem előtt tartva mindig a népjogokat és a törvények előtti teljes egyenjogúságot." De ugyanakkor hivatkozik arra is, hogy a gyakorlat tanúságára lesz szükség, hogy vajjon megfelelők-e „az ország érdekeinek" a hozott törvények? Beszéde végén újra említi, hogy az Isten ne engedje, hogy a mi történt „és hazánk érdekében szükséges, az, habár rövid időre is, meghiusittassék"; de ez a kényuralmi időkre vonatkozik s pár sorral alább már a kiegyezés által előidézett szellemi és anyagi mozgalom „tovább haladását" hangsúlyozza. Deczember 17-ikén, Pest város polgárai tisztelgésekor mondott hosszabb válaszában újra kiemeli, hogy még csak a tér szabad, melyre épitenünk kell. „Tehát ismét az Isten segitségére lesz szükségünk, hogy e felszabadult téren tovább emelhessük alkotmányunk, valamint anyagi és szellemi jólétünk épületét. Isten mentsen meg attól, hogy akár megütközzünk, akár búsúljunk azért, mert mindenki nincs kielégitve." De éppen ez

lesz alapja a további tevékenységnek. Az óhaj és akarat más czélokat tűznek ki; az óhaj ábrándokba merül, az akarat a megvalósíthatót tűzi ki. Az országgyűlés legfőbb érdeme, hogy meg tudta különböztetni az óhajt az akarattól, erejét csak a „kivihetőre“ fordította s nem ment messzibb, mint a lehetőség határáig; „sőt, valljuk meg az igazat, talán egyik legfőbb érdeme a nemzetnek s az országgyűlésnek az, hogy még a pillanatnyi lehetőség határáig sem ment, hanem ment addig, a meddig menve biztosan hiheté, hogy állandó alapot vetend meg“. Röviden érintve a nehézségeket, hozzáteszi: „A nemzet erélyesen megmaradt nézeteinél, követelte azt, mit joggal követelhetett, s ragaszkodott ahhoz, minek alapja a törvényekben megvolt, minden ellenzés daczára“. Majd jött a háború s a birodalom bomladozása; de a nemzet nem folyamodott a kicsikaráshoz. Egész erélye mellett volt annyi tapintata, hogy „nem csigázta föl követeléseit, hanem tovább is csak azt követelte, a mit előbb követelt és mit akkor követelt volna, ha a birodalmat e szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül; igen jól tudva, hogy ha sikerül is többet kicsikarni, ezen kicsikart engedményekben meg lett volna az isméti fölbomlás magva, a mint benne volt egykor, mint ezt szomorúan tapasztaltuk.“ „Sokan még többet is óhajtanának. Igen, én is kívánnám a többit; de azt nem úgy lehet elérni, hogy ha azt, a mi van is, koczkáztatjuk, hanem csak úgy, ha a meglevőnek alapján épitve, tovább haladunk.“

Ez a kiegyezés lényege és szelleme; tehát ez is alapjában véve, mint az 1840-iki béke, egy compro-

missum a két végletes álláspont közt, mely számolt a nemzet erejével s a körülményekkel. Nem akart több áldozatot, melyek hiábavalók lettek volna s a szakadás helyett jobbnak tartott oly alapot, melyen a nemzet elérheti és lépést tarthat Európa nemzeteivel, fejlesztheti alkotmányát, nemzetiségét.

Ezért, ha Deák szükségesnek tartotta is kivált utóbb, hogy a kiegyezés alapelvei fentartassanak, soha a 67: XII. t.-cz. egyetlen pontját is örökre változhatatlannak, kivéve az ezen az alapon létrejött államadóssági kamatjárulékot, nem tartotta és nem is tarthatta. Ezt kivéve, a XII. t.-cz. szakaszai két csoportra oszlanak: egyik csoport, mely a quotára, a véd- és vámrendszerre, a vám- és kereskedelmi szövetségre vonatkozik, a törvény szerint időhöz kötött s tehát a dolog természeténél fogva változó megoldás alá esik; másik csoport, melynek tartalma időhöz kötve nincs, magától értetődik, hogy időhöz nem kötött egyezmény természetű lévén, míg az összes törvényhozási tényezők s a közösügyeket és kezelésöket illetőleg, maga a Lajthán-túli törvényhozás is bele nem egyezik, az egyoldalú változtatás elhatározható ugyan, de gyakorlatilag végre nem hajtható. Így értette ezt Deák, így a Lajthán-túliak már a törvény megszavazásakor, s így magyarázta őket minden alkalommal a ház összesége is, a hol ez a kérdés nem egyszer fordult elő.

A küzdelmek alatt Deák félreértés nélkül akarta előkészíteni a kiegyezést. Ezért nem csinált semmiből titkot, nem akart a conservativek szokásaként meglepetést, úgynevezett befejezett tényeket. Ellenkezőleg, nemcsak nem kerülte a napfényt, hanem maga nyíltan bárkinek elmondta, hogy miben és mennyi engedhető, mi az ő nézete. És a mint nem kívánt senkit

nézetéhez csatolni, akképen nem szövetkezett senkivel titkos tervre. Ezért tette közzé programmját hónapokkal a 65-iki országgyűlés előtt, ezért világosította fel belőle a félreértett pontokat, és igyekezett mindent a legtisztább, legegyszerűbb alakba önteni világos, félre nem érthető szövegben, mely szabatos, mint eszméi, nyílt, mint czéljai; ezért sohasem elégedett meg azzal, a mit más fogalmazott, hanem minden fontos ügyben akként tett, mint mikor a büntetőtörvénykönyvet készítették: meghallgatott minden véleményt, minden szövegezést, végül azonban az összes szövegek, fogalmazványok után maga írta meg vagy mondta tollba a végleges szöveget.

Mindez idő alatt aggodalmas óvatossággal követte már 48-ban gyakorolni kezdett eljárását, tudniillik kerülte a szónoklatnak az okok meggyőző erején s a logikának a tiszta értelemre ható egyenes eszközén kívül: minden hatásosabb fogását, a csillogás, az érzelmekre hatás, az ítéletet esetleg megvesztegető, megtévesztő vagy a megindításra alkalmas minden fegyverét. Tapasztalta 1848-ban, hogy egy varázserejű mester mit tud elérni, mire tud rábeszélni az érzelmekre, a szenvedélyekre utalás eszközeivel. Csodálta e bámulatos, e páratlan erőt, ezt a hasonlíthatatlan gyújtó hatalmat, midőn az elhatározó pillanatokban egyetlen menedék a szenvedélyeknek ez a felrázása és elhatározásra bírása; sőt a maga helyén a megindítást, meghatást, a melancholikus érzelmek, a nemes pathos felébresztését az ő 48 előtti beszédeinek is egyik jellemző tulajdonaként mutattuk be. De 48-ban, talán hogy annál világosabban jelezze az ellentétet maga és Kossuth közt, bizonyos szigorúsággal hangsúlyozta mindig csak és csakis a tényе-

ket, a puszta valóságot s nagyon gyakran majdnem rideg volt. Teljesen elfogadni látszott a Széchenyi elvét, mely szerint a politika a tiszta, számító, nyugodt ész munkája s rendkivüli eseteket leszámitva, ez az egyetlen helyes kalauz. Most, 1861 óta, a 48-iki pragmatikus rövidséget elhagyta ugyan, de megtartotta és egyedül azt a szónoklati módszert alkalmazta, mely időnként feltűnik 48 előtti beszédeiben is, és hasonlit egy jól felépitett egyszerű, de feltétlenül komoly és logikus fejtegetéshez; legtöbbször olyan, mint egy nagyobb társaság előtt folytatott eszmecsere, melynek czélja, hogy a vitában megkeresse és lebonyolitsa az elejtett szálat vagy a szenvedélyek háborgása közt csillogás és bántás nélkül méltósággal mutassa ki az igazat türelmetlenség, harag és az értelmi felsőség nyomasztó éreztetése nélkül. Valósággal czélja volt nemcsak megnyugtatólag és csillapitólag hatni, hanem az indulatok és szenvedélyes felbuzdúlás ellen egyenesen hatni is s még azzal is mintegy ezt czélozta, hogy 1865 óta halkabban beszélt a házban, s a mély csend e követelése minden viharnak szükségszerű ellentéte.

Deák éppen oly mértékben volt ugyan nagy szív, melylyel sohasem szenvelgett, mint mély, bonczoló értelem és éles ész, melyet mindenki ismert; de már 48-ban ismételve és nem ok nélkül emelte ki a logika fegyverét, mely az övé, melyhez bizalma van s nem ok nélkül mondta, hogy vannak más fegyverek is, melyekhez ő nem folyamodik; viszont nem czéltalanúl hangsúlyozta 1865 után annyi alkalommal, hogy kerülni kiván minden megvesztegető szónoklati eszközt. Ezzel tudniillik, egyrészről a nélkül, hogy Kossuthot valaha megnevezte volna, jelezni kivánta eljárásában a különb-

séget, sőt ellentétet; másrészről meg akarta értetni, hogy ez az ő módszere egyszersmind czélzatos eljárás, hogy ne mondhassa utóbb senki, sem az országgyűlés, sem a nemzet, hogy ő a nagy elhatározások alatt ítéletét bármiképen meg akarta volna vesztegetni. Tehát erre a higgadt, józan, szigorú megfontolásra, az érvek mérlegelésére, szilárd és határozott álláspontjának egyszerű körülírására alapította egész eljárását; kerülte a díszt, a lényeget elborító virágokat, a bíráló észt megtévesztő hangúlati színezéseket. De hogy mindezt meg bírta tenni, oka az volt, hogy mint nagy érzése mellett éles, bíráló ész, szerencsés arányban bírta vagy inkább megszerezte e nagyszerű kibékítéshez oly szükséges nyugodtságot, legyőzvén vágyait, merészségre hajló képzeletét; és a kiegyenlítésben nem nélkülözhető belátása mellett, egyszersmind meg volt a legszükségesebb adománya, fent és alant a bizalomgerjesztésnek és a megnyugtatni, hittel eltölteni tudásnak önkénytelenül gyakorolt hatalma.

Ezek mellett mindig és mindenkinek azt mondta, hogy csalhatatlanságról nincs és nem lehet szó; de bíró semmiesetre nem lehet sem a felhevült képzelem, sem a lázadó érzelem, sem a határtalan vágyakodás, csak a higgadt ész elemzése, melyet nyugodt öntudat és tiszta lelkiismeret támogat és igazol. Egy Aristides igazságosságával és Washington önzetlenségével vizsgálta a dolgokat és a haza helyzetét, mely éppen ezért feltétlenül bízott benne. Ezért férfikora kezdetétől életpályája minden szakán megújúlnak a bizalom e jelenetei. És ha ennek birtoka első sorban talán a természetnek egyik csodás adománya, mert tényleg vannak még nem különösen kiváló emberek is, a kik rendelkeznek a másokban bizalmat

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ébreszteni tudás képességével; másrészt nem kell feledni, hogy Deák egész életének berendezése, mindenben és mindenkor gyakorolt eljárása, rendkivüli mértékben hozzájárult ennek a bizalomnak felébresztésére és állandóvá tevésére.

Nem volt ugyanis sem előtte, sem utána magyar államférfiú, a ki inkább áldozta volna életét egyedül a hazának, a közérdeknek, mint Deák, s talán leginkább ez az alapja élete rendkivüliségének. Rendszerint mindenkinek van még külön érdeke vagy elvállalt kötelezettsége, ha egyéb nem, egy családnak, egy nőnek szerelme és gondja; vagy a ki minden más világi kapocstól független, van legalább egy önző szenvedélye, mely áldozatokat kiván, az ember egy részét követeli. Deáknak sohasem volt még passiója sem, sohasem volt maga számára semmi óhajtása. Birtokának eladása óta, a mivel czélja éppen függetlenségének visszaszerzése volt, megszabaditotta magát az anyagi gondtól is, hogy csak egyet szerethessen: a hazát, hogy csak egyetlen nagy gondot öleljen: Magyarországot. E tekintetben senki sem mérhető hozzá, sem az áldozat természetére, sem működésének sikerére nézve. Ebben a teljes igénytelenségben még Washingtont is meghaladja, kivel máskülönben a legnagyobb szellemi rokonságban áll az újabbkori államférfiak közül. Washingtonnak sem adhatott semmit hazája, nem adhatott Deáknak sem. De Washington dús volt, nejével nagy hozományt kapott, a nagy munka után pihenni egy terjedelmes birtokra vonúlhatott vissza, majd elfogadta a nemzet kezéből a legnagyobb méltóságot egymásután kétszer is; Deák ellenben, ha természetes, hogy az uralkodótól semmit el nem fogadott, nem fogadott el semmit nemzetétől

sem, azt a bizalmat kivéve, melyet ő a polgár legnagyobb díszének tartott.

Ez a bizalom, melyet mindenkiben ébresztett, tehette csak, hogy e nevezetes években létre birta hozni az akkor egyetlen legyőzhetetlen fegyvert, a nemzeti egyetértést s hogy birta a legkülönbözőbb nézet- és érdekköröket egyesíteni. Nem kell hinni, hogy 1861 után is pártja egységes volt. Számtalan árnyalatot foglalt az magában a szélső ellenzőktől egész a szélső engedőkig vagy alkudni készekig. Deák ereje tartotta össze őket úgy, mint a 40-es években az ellenzéket s ebben őt nemcsak ez a tulajdona, hanem biztos politikai érzéke és gyakorlata is vezette; s kivált 1865 óta nem egyszer a pártok között és felett uralkodva, intézte működésöket s egyiket a másikkal hol mérsékelte, hol ellenőrizte, hol engedett, hol visszarántott. Olykor valódi diplomatiai furfangot is alkalmazott s ilyet nem egyet tudunk róla, kivált, ha csak ki akarták kérdezni, ha kémkedni mentek hozzá, ha valamit kerülő úton akartak elérni nála. Egy alkalommal Majláth Györgyöt is e miatt oly tüntetőn mellőzte, hogy néhány percz múlva kalapját vette s távozott; pedig annak idejében az ő óhajára lett cancellár br. Sennyey Pál helyett. A pártoknak a nagy czél érdekében e felhasználása méltó volna egy oly diplomata sikeréhez, a ki egész mesterségét erre alapítja; ha nem ismernők a pártoknak félúton feléje menő készségét, melylyel felhasználtatták magukat, hogy kivívhasson egy mentől kedvezőbb kiegyezést és mentől önállóbb alkotmányt. Deák utóbb maga is készséggel ismerte el a conservativeknek és a balközépnek ezt az érdemét, de az is bizonyos, hogy ők ezt csak egy Deáknak tették meg.

Deákot a maga nemében ez egyetlen feladata megoldására, a bizalomgerjesztésen kívül is, a természet a legszerencsésebb adományokkal látta el. Tántorithatatlansága, fényre, méltóságra nem vágyása, az erénynek csak önmagáért szeretése; továbbá egyenessége, becsületessége, ízről-ízre magyaros jelleme némileg családi vonások, bátyja is bírta őket; de őt kiemeli csodás értelmi ereje, roppant elsajátító képessége, világos, nyílt észjárása, várni tudása, az események biztos kézzel megragadása, mély emberismerete, mely megmentette őt az oly csalódásoktól, milyeneken Kossuth annyiszor átment. E tulajdonok közül talán egyet sem fejlesztett ki magában nagyobb érzelmi hánykódások közt, mint a csüggedés legyőzését, a moralis fölemelkedettséget, melylyel százszor bírta ugyanazt a küzdelmet ugyanazon czél érdekében újra kezdeni; s a legtöbb esetben nemcsak a czél fensége, hanem ez a moralis erő vezette győzelemre és kivált ez vezette két elhatározó nagy időben: 1835—40-ig a szólásszabadsági és 1861—1867-ig az alkotmányért folytatott küzdelemben.

De ez a kitartás, mely jelszaváúl ezt választotta: „csak újra és mindig újra!“ nála nem egy túlhevült sziv rajongásával, vagy a képzelettől elragadott lélek szilaj lelkesedésével, hanem a mély érzelem és nagy szív mellett, csodálatos nyugalommal, hideg megfontolással párosúlt, mely különösen bámulatosan segítette őt a helyes időpont, a biblia által úgynevezett idő teljességének és a tiszta, világos igazságnak felismerésére. Ez a világos értelmi erő oly higgadt és áttekintő, midőn a haza nagy kérdéseiről van szó, oly nyugodt megfontolással mérlegeli meg a lehetőt és lehetetlent, a bírhatót és álomképet, hogy mind-

ebben valami felsőbbrendű vonás van, mint van mindig abban, midőn a szív hevületeit, a szenvedélyes lélek vágyait alá bírjuk rendelni az ész nyugodt megfontolásának. De aztán, ha valamit megállapított, többé meg nem ingathatta sem a látszólagos sikertelenség, sem népszerűségi hajlam, sem bárminemű kecsegtetés vagy közbenjárás. Ezért az állam vezetésében legszükségesebb adománynak tartotta a tiszta, hideg ész nyugodt elhatározását. Erről 1848 augusztus 9-ikén egyszer a házban így szólt: „Jaj annak a törvényhozónak, a ki oly idealis törvényeket alkot, melyeket az emberi élet naponként s a tapasztalás minden órán meghazudtol.“ A mióta csak az államok sorsát a politika intézi, mindig ellentétbe állították az értelmi politikát az érzelmi politikával. És tagadhatatlan, hogy voltak minden nemzet életében oly nagyszerű pillanatok, midőn az érzelmekre hivatkozás úgy tudott gyújtani, hogy a nyugodt ész számításain, az elérhetőnek korlátain túlragadva egyszerre vívta ki azt, a mi rendszerint hosszú idők gyümölcse; de az a politika, mely rendes viszonyok közt az érzelmekre hivatkoznék, nemcsak tévedésbe, bukásra vinne bármely nemzetet; hanem az érzelemnek ily tüneményes hatása alatt kivívott nagyszerű eredmények sohasem adták utóbb azt a megnyugvást és megelégedést, melynek reményével őket a felgyúlt képzelem ragyogó színekbe öltöztetve, előre felruházta. Deák az ily koczkázatokat nem szerette, s a mint szokása volt, elveit erről is szabatos, közmondásszerű alakban nem egyszer fejezte ki.

Ez a példabeszédekben vagy közmondásokban megnyilatkozó egyszerű bölcseség, melyben olykor egy Cato vagy Cicero velős mondásaira, máskor Kölcsey

intelmeire, máskor a magyar ember józan életnézeteire emlékeztet, aképen jelentkezik Deákban, mint a magyar nemzet ismert geniusa, az úgynevezett józan magyar értelem, mely magyarán beszél, magyarán okoskodik s ez az ő hatásának szintén egyik magyarázata. Kivált az 50—60-as évekből egész csomó ily híres magyaros észjárású, de mély igazságot kifejező megjegyzése terjedt el, melyeket hol tapasztalataiból vont ki, hol képzeletből alkotta meg nekik a szükséges hátteret. Többször beszélte például, hogy apja, mint kis gyereket, egyszer Németújvárra vitte Batthyány herczeghez s ő a kertész fiával a kertben játszván, a kertésztől két narancsot kapott. Szembe találkozván a herczeggel és apjával, apja biztatta, hogy udvariasan kínálja meg a herczeget a narancsokkal, de a gyermek azt felelte: Nem adom, mert az az enyém! Apja haragra lobbant, de a herczeg megsimogatva fejét, szólt: „Igazad van, gyermekem, ne tartsd soha nagy kegynek, ha a mi a tiéd, át kell engedned.“ E szók — mondá — gyakran jutottak eszébe a kiegyezési alkudozások közt. Ilyen híres válasza a Bach-féle rendszer alatt, midőn egy diplomatával beszélgetve, ez azokat az előnyöket fejtegette, melyekkel járna a magyarokra nézve az, ha a német elembe beolvadnának. Erre Deák azt mondta, hogy ha a magyarnak a németek vagy szlávok által elnyeletni a végzete, akkor ő csakugyan a németet választaná. — Miért vonakodnak tehát tőle a magyarok, — felelt a diplomata, — ha végzetök úgy is ez? — Deák egy pillanatnyi hallgatás után így felelt: „Excellentiád bizonyosan jó keresztény s reméli, hogy a mennybe jut; mégis kételkedem, hogy azért örömestebb menne oda ma, mint holnap“.

A Schmerling-korszakból beszélik, hogy egy osztrák államférfi dícsérte előtte az októberi alkotmányt s azt mondta, hogy nem is olyan gyenge az. Erre Deák az öreg béres mondásával felelt, a ki mikor jelentette az uraságnak, hogy a pajtát meg kellene csináltatni, de az uraság azt felelte: elég jó az, eltart akár tíz esztendeig is, — azt válaszolta: „El az, uram, ha a szél nem fúj!“ „Látja Excellentiád, — mondá Deák, — az az októberi pajta is olyan. Vigyázzanak, hogy szél ne fújjon.“ Egy más alkalommal Bécsből azt fejtegetvén valaki, hogy az októberi alkotmányt eldobni már nem lehet, azt felelte: „Pedig ha az ember rosszúl gombolta be a mellényét, nincs más mód, mint kigombolni s elől kezdeni.“ Schmerlingnek állitólag fülébe jutván ez a mondás, azt válaszolta: „Nem gomboljuk újra, hanem levágjuk a gombokat.“ „No, akkor — felelte Deák — éppen nem lehet begombolni többé.“

Ezek és hasonló ily mondásai szájról-szájra keltek éppen úgy, mint adomái; bennök, valamint meggyőző bölcselkedésében, logikai eszmemenetének tisztaságában és világosságában, a magyar nemzet valósággal önmagára ismert. Egy külföldi iró őt a magyar jellem abstractiójának nevezte. Ez a magyarosság éppen úgy feltűnik külsején, mint lelki tulajdonán. A szabályos arcz, bozontos szemöldökével, magyarosan lelógó bajuszával, a széles homlok, melyet ebben az idősebb korban gyér haj koszorúzott, a kissé hizott termet, a mely miatt a conservativek 1860 óta a vastagnak hivták, azzal a névvel, melyet egykor Széchenyi adott Wesselényinek, mind egy magyaros táblabirói alakot juttatnak eszünkbe; de a beszédes ajkak, a fénylő, a felindúlásban szikrázó, a kellő

pillanatokban mélyen átható szemek, a vihart és derűt egyaránt kifejezni bíró homlok: egy állandón nagy belső lelkiélet jelei voltak arczán s jelezték azt a szellemi mélységet, melynek éppen úgy sajátja az erős képzelet, mint értelem, akaraterő és emberszeretet.

Ezek a tulajdonok tették őt alkalmassá, hogy mint Washington, úgy ő is hazáját, egészen más eszközökkel és más viszonyok közt ugyan, de szintén felszabadítsa és jövőjét biztositsa, s hogy nemzete e vezérséget elfogadva, neki meghódoljon. Az ő munkája nem véres harczok árán kivivott szakitás, hanem a kibékités apostoli műve. De ne feledjük, hogy azért hosszú harcznak volt nehezen kivivott eredménye ez is; olyan harcznak, melyet azzal a hévvel és kitartással folytatott és vezetett, mint valami vallásos propagandát, a melynek éppen ezért ellentállani lehetetlen volt. Ő ugyan egy szabadelvű és békeszerető Magyarországnak volt a vezére, de ezt a Magyarországot egy nagyszerű ellentállás tanúságai közt vitte győzelemre. Ebben állhatatosságával, meg nem hajlitható belső szivósságával, mely minden ellentállást lassanként elernyesztett, elveinek és egész eljárásának a középutakat kizáró következetességével, egyszóval ezekkel az uralkodó jellemvonásaival, ő egy jobb magyarnak volt a typusa, a ki levetkőzte a magyarnak azt az ismert tulajdonságát, hogy lelkiélete a gyors nekihevülés és túlzott csüggedés végletein hányódik. Az övé nem hánykódott, sőt meg sem ingott. A politikában eljárása az volt, hogy szilárd nézeteinek megalakulásáig bármik és bárminők voltak aggályai, ha egyszer megalakultak, követte őket megingatha-

tatlanúl. Meggyőződése az volt mindig, a mit a sikernek hódoló emberek megérteni nem bírnak, hogy elvekben megalkudni nem szabad. Mit köszönhet a nemzet Deák e legnevezetesebb jellemvonásának, ezt mutatja életének két nagy műve: a szólásszabadsági küzdelem s a kiegyezési mű.

TIZEDIK FEJEZET.

A XII. törvényczikkből folyó tárgyalások.

KOSSUTH NYILT LEVELE A JÁSZLADÁNYI KERÜLÉTHEZ. — LEVELE A VÁCZI KERÜLÉTHEZ. — A KORMÁNY ELJÁRÁSA HEVESMEGYE ELLEN. — INTERPELLATIÓK S A MEGYÉRŐL FOLYT VITA. — DEÁK BESZÉDE. — VÁLASZ KOSSUTHNAK. — A KÖZÖSÜGYI TÖRVÉNY AUSZTRIÁBAN. — A QUOTA, AZ ÁLLAMADÓSSÁG S A VÁM- ÉS KERESKEDELMI SZÖVETSÉG A 67 : XII. T.-CZ.-BEN. — A BÉCSI TÁRGYALÁSOK. — LÓNYAY DEÁKNÁL. — TÁRGYALÁSOK BÉCSBEN. — HALÁSZ IMRE DEÁKNÁL. — DEÁK FELELETE. — MEGÁLLAPODÁS. — JAVASLAT. — A QUOTA TÁRGYALÁSA A HÁZBAN. — AZ ÁLLAMADÓSSÁG. — DEÁK BESZÉDE A JAVASLAT MELLETT. — A TÖBBI JAVASLAT ELFOGADÁSA PESTEN ÉS BÉCSBEN.

Mig az 1867: XII. t.-cz. értelmében Ausztriával a quota és államadóssági tárgyalások tartottak, az a kiegyezés elleni harcz, melyet Kossuth nyilt levele megindított, tovább folyt. Ennek új jelenetét a jászladányi kerület idézte föl, melynek 478 választója július 17-ikén Kossuthnak felajánlotta a követséget s ő ebből az alkalomból 1867 augusztus 5-ikén Turinból újra nyilatkozott a kiegyezési kérdésről. Válasza pár erősebb kifejezés elhagyásával megjelent a *Magyar Ujság* augusztus 17-iki számában. Az ő neve — mond — s a haza függetlensége azonos; a nemzet a függetlenségre jogositott és képes is, kitartással az európai viszonyok jelen állásában ezt el is érte volna, holott éppen kapcsolata Ausztriával

bent szétbomlással, kívülről szétdarabolással fenyegeti. Magyarország alaptörvénye az 1790: X. t.-cz.; ezt biztosította a nemzet a 48-iki törvényekkel; csak ezek megtartásával lehetne szó a dynastiával egyetértésre, de ez a dynastiával összeférhetetlen. Mint képviselő, a kiegyezési térre nem tudna állani, mert hadügy, külügy, legnagyobb részben a pénzügy, háború, béke, szövetségek, nemzetközi szerződések, az államkormányzat összes magas attributumai feladattak egy oly kétoldalú szerződésben, mely csak karddal vágható el. Az ő czélja az ország függetlenségének visszaszerzése. A körülményektől s főleg a nemzet magatartásától függ, hogy fog-e még érte tehetni valamit, de legalább élő tiltakozás marad.

Közben augusztus elsején a váczi kerület Kossuthot egyhangúlag képviselővé választotta. Ezt új levele követte Turinból augusztus 20-ikán, melyet a *Magyar Ujság* szerkesztője, Böszörményi László képviselő, augusztus 28-ikán tett közzé. A választás — mond Kossuth — azt mutatja, hogy hívei vannak s a megelégedés a kiegyezéssel nem oly általános, mint hirdetik. A kiegyezést két dolog mozdította elő: félelem az orosztól s az a közhit, hogy a 48-iki alkotmány állittatott vissza; holott az orosztól jövő veszély nagyobb lett ezáltal, a közösügyi helyzet pedig a 48-iki alkotmánynak egyenes feladása; az osztrákház uralma és Magyarország függetlensége összeférhetetlenek; az egyetlen lehető megoldás volna a personal unio, melynek a birodalom összes külön nemzeteire ki kellene terjednie a 48-iki magyar törvények szellemében (foederalismus); nagy háborút jósol a német- és keleti kérdés miatt s aggodalma, mint tudjuk, nem is volt alaptalan; intést és tanácsokat ad a béke fentartására.

a hadsereg leszállítására, izgat az államadósságok elfogadása ellen, inti a megyéket, hogy szemben a kiegyezéssel, mondják ki az 1790: X. t.-cz.-hez ragaszkodásukat s az egész nemzetet, hogy a megyét egész törvényes kiterjedésében követelje.

E levelekben kétségtelen izgatás van; mert — mint Deák mondta november 6-ikán — alkotmányunkat s alaptörvényeinket megtámadja, a pragmatica sanctiót ellentétbe állítja a haza függetlenségével, keményen kikel legújabb szentesített törvényeink ellen; izgatásra, gyűlölet és gyanakodás terjesztésére alkalmas a törvényes állapot ellen. Ezért a lap azon számát, melyben a váczi levél megjelent, a kormány augusztus 29-ikén a 48-iki sajtótörvény alapján elkoboztatta s ellene esküttszéki eljárást indított, a mi Böszörményi kiadatásával járván, a szeptember 30-ikán megnyilt ülésszak legszenvedélyesebb jeleneteinek okozója lett október 21-ikén, 30-ikán és november 18-ikán; de a kiadatást a ház megszavazta. Kissé utóbb Eger városa szeptember 8-ikán egy Kossuthnak írt bizalmi nyilatkozatban sajnálatát fejezte ki, hogy nem jő haza; de reméli, hogy nemsokára eljön az idő, midőn őt itthon fogják láthatni. Ebből, ha mint Kossuth levelére adott visszhangot értelmezzük, csak egy újabb forradalomra utalást lehetett kiolvasni. Ezért br. Wenckheim Béla belügyminiszter, a minisztertanács megállapodásából, szeptember 14-ikén Hevesmegyéhez rendeletet küldött az egri bizalmi szavazat megsemmisítése végett. A megye október elsei feliratában ezt megtagadta s erre az október 9-iki minisztertanács teljhatalmú királyi biztost küldött, hogy rendeletét végrehajtsa s a törvény szigora szerint járjon el. Így jelent meg október 14-ikén a megyében, ő felsége október 9-iki leirata

értelmében, Rajner Pál, barsi főispán, ki a megyei bizottság működését felfüggesztvén, a rendeletnek érvényt szerzett.

Ekkor már a ház újra együtt ült s október 21-ikén Kovách László és Almásy Sándor adtak be interpellatiót. Az első interpellatio megegyezés eredménye; a kormány nyilatkozni kívánt általában is a megyéről, mely lényegileg függő kérdés volt 1848 óta, mert a megye régibb jogköre egyenesen összeférhetetlen volt a parlamentáris kormányzattal. Ezt 48-ban is elismerte mindenki s a kettőnek összeegyeztetése csak az absolutismus miatt maradt el. Most annál szükségesebb volt tisztázni az elvi kérdést, mert Hevesmegye határozata világosan a Kossuth levelében kifejezett megyei jogkör túlzó felfogásának az eredménye. Ezt fejezte ki br. Wenckheim válasza is október 30-ikán; tudniillik Eger átlépte a 48: XXIV. t.-cz. szerinti jogkörét, Hevessel szemben pedig királyi biztos küldésénél más eljárás nem volt alkalmazható; de a rend helyreállíttatván, a biztos vissza fog hívatni. Erre Csiky Sándor az egri határozatnak október 9-ikén történt megsemmisítéséért intézett kérdést, bárha a válasz lényegileg erre is szólt. Noha a többség most egyenesen szavazhatott volna s a napirendre térést Pulszky indítványozta is; mégis, éppen Deák felszólalására, a többség elhatározta, hogy a vita elől nem tér ki, mert — mint Deák mondá — el kell oszlatni a megyei önkormányzatot féltők és a kormányi felelősség alkalmazhatása iránt aggódók kétségeit. Másrészről a mellett is érvelt, hogy a miniszteri válasz azonnal tűzessék napirendre; mert a kérdés csak az: elfogadja-e a ház vagy nem? Ha aztán Almásy, mint mondja, a kormány vád alá helyezéséről ad be indítványt, azt a ház a szokott

módon napirendre tűzheti. Almásy a kormány vád alá helyezéséről szóló indítványát október 31-ikén beadta s ugyanakkor Tisza egy másik indítványa a kormányi eljárás helytelenítését kívánta. Ezek már a vita folyamán történtek, mely összesen öt ülésre terjedt; főtárgya többé nem a miniszteri válasz és kormányi eljárás volt, hanem a megye általános törvényes helyzete a kormányi felelősség elvével szemben s körülbelől ugyanazok az érvek álltak egymással szemben, mint az 1848-iki ismert vitákban. A Deák-párt részéről azt mondták, hogy az ily megyei ellenállás a kormányi felelősség meghiusítása, az országgyűlési hatáskör korlátozása, a szükséges központosítás lehetetlenné tevése egy foederalistikus állami berendezés javára; a baloldal szónokai a túlzó központosítás veszélyeiről, a közügyek iránti érdeklődés kiöléséről, a bürokratizmus hátrányairól, az önfeláldozás kiirtásáról, a polgárok szabadságának veszélyeztetéséről beszéltek.

November 6-ikáig hat ülésen foglalkoztatta a kérdés a házat. Eötvös hosszabb beszédben fejtette ki nézeteit a központosítás és önkormányzat szükségszerű viszonyáról, és leginkább ő mutatta ki a baloldali nézetek összeférhetetlenségét a parlamentarismus elméletével és gyakorlatával, a miért következetlenséggel vádoltatván, újra kinyomatta 1846-ban kiadott *Reform* czimű művét, hogy ezzel czáfolja meg a következetlenség vádját.

Deák, szokása szerint, november 6-ikán, a vita végső napján tartotta meg beszédét, midőn már minden nézet, minden érv, minden vád elmondta a magáét. Újra kifejezte, hogy az erre fordított időt elveszettnek nem tartja; arról van szó, hogy a szabadság összeegyeztessék a renddel; ez volt czélja a megyé-

vel a 48-iki törvénynek is. Ő sürgősnek éppen ezért tartja a megyék rendezését s ha ez volna napirenden, „elmondaná, a mit jelenleg is határozottan kijelent, hogy ő a megyéket a politikai élettől megfosztani bűnnek tartaná". Nem akarja csupán közigazgatási testületekké tenni, felírási joguktól megfosztani „Csak ezen jognak gyakorlata végtelenségig ne terjedjen és a közigazgatást lehetetlenné ne tegye." De most nem erről, csak egy adott esetről van szó. Vázolja a történteket s minthogy az 1805 : V. 3. §-ja rendkivüli esetben királyi biztos küldését rendeli el, már pedig a hevesi ügy rendkivüli eset volt; tehát a kormány nem a törvény ellen, hanem annak értelmében járt el s inkább akkor volna feleletre vonható, ha rendeletét a megye jogosulatlan ellentmondása miatt nem birta volna végrehajtani. Vannak, a kik Heves eljárását a rendelet végrehajtásának megtagadásában jogosnak nevezik; mert a megye a törvénytelennek vélt felsőbb rendeleteket joggal félreteheti. Ámde az eddigi gyakorlat ezzel ellenkező. Igen is, megvan felírási joga egész ő felségéig, de ha a kormány vagy ő felsége a rendeletet vissza nem vette, akkor teljesítnie kellett vagy ha nem, akkor királyi biztos küldetett a megyére, mely ekkor, mint sérelmet, az országgyűlésre terjesztette az ügyet. Ez ellen nem lehet az 1823-iki esetekre hivatkozni, mert akkor a megyék ellenállása nem egy kormányi rendeletre, hanem az alkotmányosság alapjainak védelmére, a törvényhozás tárgyainak az országgyűlés számára megmentésére vonatkozott. Más esetekben, mint a 47 előtti administratori rendszer behozatala is mutatja, a megye ellenállása sohasem terjedt a tiltakozásnál és felírási jognál tovább. A felsőbb parancsok félretevésének

joga nem „politikai rendeletekre“, csak „bírói parancsolatok“-ra vonatkozott. „Heves vármegye tehát oly jogot követelt magának, midőn a miniszteri rendelet teljesitését határozottan megtagadta, mely a megyéket se a törvény, se a törvényes gyakorlat szerint soha sem illette“.

Mások azt mondják, hogy a kormánynak sem jogilag, sem politikailag nem volt elég fontos oka, hogy Heves ellen így járjon el, minthogy izgatás csakugyan nem történt. Itt Deák a Kossuth eljárására tért, kinek nevét azonban ki nem mondta. Egyéni nézeteit megtámadni nincs joga s nem is akarja; nem kívánja kárhoztatni a távollevő eljárását jogilag és erkölcsileg, hogy e nézeteket a hazába küldi; de föl nem bírja fogni, hogy a hazában alkotmányunk alatt élő polgárok ezeket „osztják, magukévá teszik és ezt egész nyilvánosságban kijelentik, sőt terjesztik“; mert a távollevő, ki e törvényeket és alkotmányt nem fogadva el, alatta élni sem kíván s az, ki e törvények alatt él, más jogi és erkölcsi alapon áll. Ezeket az izgatásokat tovább terjedésökben meggátolni tehát a kormány szent kötelessége volt. Mások meg azt mondják, hogy a kormány Egert és Hevest büntette bírói ítélet előtt; ő ezt nem érti, mert a kormány csakis megelőző politikai intézkedést tett; büntetésről nincs szó, nem is akart, nem is szándéka büntetni, mihez joga sincs; tette csak azt, a mit a törvény nem tilt, sőt parancsol. A megyéket a 48: XVI. t.-cz. s ő is az alkotmány védbástyáinak tartja; de oly hatalom mellett, minőt Heves követel magának, nemcsak parlamentáris, hanem bármi néven nevezendő alkotmányos kormány is egyáltalán lehetetlen. Végül kéri a házat, hogy kölcsönösen ne gyanúsítsák a pártok egy-

mást; mert ha a kormánypárt az ellenzéknek azt mondja: ti zavart, forradalmat, felforgatást akartok; az ellenzék pedig a kormányt az ország jogainak feladásával vádolja: ezeknek a házban nincs hatásuk, de annál több lehet a népben s kárát csak a haza látja. Még pár felszólalás után, a ház névszerinti szavazásban 195 szóval 110 ellen helyeselte a kormány eljárását. Deák beszédének fontossága azonban nem abban áll csak, hogy ő ez alkalommal megvédte a kormány eljárását, mely amúgy sem történt az ő tudta nélkül; nem is abban, hogy szabatosan körülírta azt a viszonyt, mely a megyék régi hatásköre és a kormányhatalom közt fennáll s kimutatta, hogy még a 47 előtti megye állásából sem lehet a Heves eljárását igazoló következtetéseket vonni; hanem jelentősége a Kossuthnak adott feleletben van, a nélkül, hogy akár részletekbe ment volna, akár oly heves kifakadást tett volna, mint Somsich Pál. Deák ugyanis nem helyeselte, hogy Kossuth, midőn már úgy is késő, zavarokat kívánna előidézni, holott legalább is 1865 májusa óta tudta szabatosan a kiegyezés alapjait és részleteit; főképen csodálkozott rajta, hogy oly kevés politikai megkülönböztetést akart tenni a tényleges kiegyezési mű és a jogfeladás között, s úgy a pragmatica sanctióból, mint a 48-iki törvényekből oly következtetéseket vont le, melyek ezek valódi tartalmával végre is éppen úgy ellenkeztek, mint a 61-es conservativek okoskodásai. Másfelől újabb leveleiben Kossuth a tagadás szélsőbb vonalára állott, mint májusi nyílt levelében s még meglepőbb volt ez akkor, midőn éppen ő 1848 júliusában elismerte a védelmi kötelezettségnek a pragmatica sanctióból folyó elvét s a „dunai szövetség"-ben, mint Deák márczius

28-ikán érintette, elismert közösügyet, de nem csak ennyit s nem csak ily kiterjedésben, a ki végre is az 1849 óta lefolyt időben szabad teren működhetett: most az ő és az ország túlnyomó részének egyenes ellenzésével akar a távolból zavarokat okozni, midőn 1849 óta akkora kitartással hajszolt regényes tervei és számításai mind összeomlottak.

Ezért most keményebben nyilatkozott, mint nyilvánosan valaha s ez beszédének nevezetes és fontos czélzata. Végre az országnak tudnia kellett a vezér álláspontját, mely ebben áll: Kossuth 49 április 14-ikén kimondotta a pragmatica sanctio érvénytelenségét, utóbb kijelentette, hogy az osztrák dynastia alatt élni nem akar s most sem fogadja el az összes új törvényeket, ehhez joga van, ez érthető; de — mond Deák — „jogilag és erkölcsileg helyes volt-e ezen nézetek oly nyilvánítását, minőt az említett levelek foglalnak magukban, ide vetni hazánkba, hol azok veszélyes izgatás eszközeivé válhatnak: e fölött a távollevő ellen kárhoztató ítéletet mondani sem e helyre, sem körömhöz nem tartozik."

De ezt a nyilatkozatot szükségessé tette a kiegyezési törvénynek a Reichsrath alsóházában ekkor már bizottságilag letárgyalt és november 12-ikén megkezdett vitatása; mert ez újra meggyőzte a Lajthántúliakat, hogy a kiegyezés óhaja őszinte. Az alkotmány-bizottság egyébaránt a kiegyezési törvény változatlan elfogadását ajánlta. Ott is legnagyobb aggályt a delegatio intézménye keltette s a jelentés jobbnak tartotta volna ezekre is azt a tárgyalásmódot, melyet a magyar törvény nem a közösügyekre, hanem a közös elvek szerint kezelendő tárgyakra kijelölt; azonban mégis ajánlja abban a várakozásban, hogy

czélszerűtlensége esetén a magyarok nem fognak idegenkedni a közösügyek kezelésének közösen megállapítandó módosításától. A bizottság törvényjavaslata tehát minden lényegesebb határozmányban azonos a magyar törvénynyel, — mond a jelentés, — azonban a közösköltségek arányára nézve a magyar törvény ő felsége döntésében nem szabja meg az időt, a mennyire a döntés terjedjen, a bizottság ezt minden alkalommal egy évre kívánja korlátozni.

Az osztrák képviselőházban a nagy vita folyamán sok erős bírálat és elismerés szólt a kiegyezési műről s az általa okozott kényszerhelyzetről; a legtöbben mégis elismerték, hogy a magyarok külön jogaik jó nagy részét áldozták fel a birodalom érdekeinek s ezt a magyarok tudják is; ebben a módban először jut kifejezésre az alkotmányos közösség és ez az egyetlen lehetséges tervezet, a legjobb a számtalan terv közül; de többen kifejezték azt is, hogy remélhetőleg ez a delegatio hatáskörének tágítására, a közös parlament gyakorlatára fog vezetni, mert a birodalmi egység gondolatát fejezi ki; a kiegyezés mindenesetre Ausztria nemzetközi helyzetét azonnal javítni s Európa rokonszenvét növelni fogja. Beust is részletesen szólt a kérdésről, a kiegyezési alkudozásokról, a tizenötös bizottság munkálatának átnézéséről és módosításáról, melynek alapján ennek szentesítése megigértetett. Elég az, hogy noha a legtöbben nem hittek sem itt, sem a felsőházban a delegatióból kifejlődő közös parlamentben: úgy az alsó, mint a felsőház a javaslatot deczember 6-ikán elfogadta, midőn már a magyar országgyűlésen a quota megszavazva s az államadóssági kérdés tárgyalása deczember 7-ikére ki volt tűzve; úgy hogy e tárgyalások tervszerű párhúzamos-

ságát lehetetlen félreismerni s így való az is, hogy ha az osztrák birodalmi tanácsban szólhattak kényszerhelyzetről, azt senki sem mondhatta, hogy a magyarok nem fogadták el a legnagyobb politikai nyugalommal a kiegyezés összes logikai következményeit.

A kiegyezés gazdasági részét tevő kérdések három fontos tárgyra vonatkoznak, a quotára, az államadósságokban való részesedésre s ennek módjára, a vám- és kereskedelmi szövetségre. A 67 : XII. t.-cz. 67. §-ja azt mondja, hogy a quota meghatározásával s a vámszövetség megkötésével egyidejűleg lesz egyszersmind az államadósságok után elvállalandó évi járulék megállapitandó. A törvény tehát e három kérdésben a megállapodás időpontjára junctimot rendel; de nem rendeli el ezt sem az egyezkedés időtartamára, sem az egyezkedés módjára nézve. A quotáról ugyanis azt mondja, hogy „az egyezkedés csak határozott időre terjedhet", midőn új egyezkedésnek van helye (22. §.); a vámszövetségről pedig (59. §.) azt mondja, hogy „időnként vám- és kereskedelmi szövetség köttessék"; végül az államadóssági évi járulékot nem kötötte s nem is köthette időhöz. Más az eljárás e tárgyakban a megállapodás módját illetőleg is. A quotára nézve küldöttségek alkudoznak, melyek a miniszteriumok befolyásával javaslatot dolgoznak ki; ezeket az illető miniszteriumok az országgyűlések elé terjesztik s ha megegyezés nem jön létre, akkor az előterjesztett adatok alapján ő felsége dönt felőle, még pedig az osztrák törvény (3. §.) szerint csak egy évre. Ellenben a vám- és kereskedelmi szövetséget a két fél miniszteriumai készitik elő s az országgyűlések elé terjesztik, meg nem egyezés esetén

„az ország önálló törvényes intézkedési jogát fentartja"; az államdósságban a törvény (55. §.) „előleges értekezés"-t s ezután „egyezkedésbe bocsátkozást" rendel „ő felsége többi országaival is, mint szabad nemzet szabad nemzettel".

Ezekben a tárgyakban a törvényes alkudozások és értekezések 1867 nyarán, az országgyűlési szünet alatt történtek. A quotára nézve Lónyay és Andrássy, a bécsi kormánynak az adóbevételekből tett számítása alapján, már július 30-ikán megegyeztek br. Beckevel egy 28 %-os arányban; de ez a küldöttségek elé tartozván, csak elvileg történt. A magyar országos küldöttség augusztus 4-ikén Budán kezdte s Pesten folytatta üléseit, elnöke lett br. Sennyey Pál, előadója Csengery, jegyzője Kautz Gyula. A tanácskozás rendjére nézve azt határozták, hogy a két küldöttség külön tanácskozik és határoz, egymással írásban vagy az elnökök által érintkezik, az együttes ülések megállapodásait, mint közös megegyezést terjesztik az országgyűlések elé s ha kell, közös magánértekezleteket is tartanak. E küldöttségekben a magyar kormányt Andrássy, Lónyay és Gorové, az ausztriai kormányt báró Beust, báró Becke és gr. Taaffe képviselték.

A magyar küldöttség négy napi külön értekezletén a quotában alapúl a 60—65-iki számadási éveket vette, melyek a 63-iki inség és 66-iki fagy miatt ránk kedvezők voltak. Lónyay táblázatai szerint az állami bevételek összege (egyenes és közvetett adók, rendkivüliek, államvagyon utáni bevételek) hazánkra egy 30 %-os, az egyenes és közvetett adók valóban befolyt összege, mint az adóképesség legbiztosabb alapja, 28½ %-os arányt mutatott; tehát ezt szerették volna

elfogadtatni s Lónyay ezt megírta Deáknak is. Még kedvezőbb, tudniillik $25^1/_2$ %-os arányt adott az, a mennyivel a beligazgatási költségek levonása után, hazánk ezekben az években a közös kiadásokhoz tényleg járult; de noha ez is védhető alap volt, elfogadtatni nem lehetett. Mint kedvező körülményt, felhasználták, hogy hazánkban nagyobb az egyenesadó, mint Ausztriában; ez pedig még nem bizonyítja az adóképességet. Elhatározta a magyar bizottság azt is, hogy a quotát tíz évre állapítja meg s végül egy albizottsággal különféle számításokat is tétetett, melyek azonban szintén 25—$28^1/_2$%-os arány közt mozogtak.

Augusztus 8-ikán tizenkét órára Bécsben ült össze mind a két küldöttség a magyar cancellaria épületében. E tárgyalásokon azonnal kitünt egy lényeges elvi ellentét. A magyar küldöttség tudniillik csak a quotára nézve volt megbizva javaslattevéssel, az államadóssági kérdésben csakis előleges értekezéssel; a bécsi küldöttség azonban azt mondta, hogy ez a kettő nemcsak elválaszthatatlan, hanem éppen, mivel a magyar törvény szerint hazánk csak méltányossági okokból kész az államadósságokban részt venni, ez utóbbinak amazzal egyszerre (junctim), még pedig egyazon arány szerinti megállapítása elengedhetetlen feltétele a Lajthántúli országok kötelezettségének. Ez más szóval azt jelentette, hogy az államadóssági részesedés aránya előbb történjék meg, mint a hogy a Reichsrath elfogadja a közösügyi törvényeket; holott a közösügyi törvények előzetes elfogadása volt a magyar törvényben foglalt feltétel hazánknak az államadósságokban való részesedésére nézve. Ez volt most már a vezető elv e kérdésekben, mely a magyar küldöttségben a tárgyalások folyamán ebben lelt kifejezésre: a kiegyezés ügye,

mint 48-ban, most is az államadósságok kérdésében összpontosúl s ennek szerencsés megoldásától függ; az opportunitás szempontja, a küleurópai viszonyok, a német és franczia szövetség közt ingadozó osztrák politika, melyben Andrássy amazt, Beust emezt pártolta, végül az erkölcsi felelősség súlya, nem ajánlják, hogy formakérdés miatt az értekezés elől elzárkózzék. Így került bele a körülbelől 3600 millió forintnyi államadósság kérdése a tárgyalásba, s e tekintetben — Ghyczy állandó ellenzése mellett — czélszerűségi szempontból a kettőnek együttes (junctim) előterjesztését a magyar miniszterek s az országos küldöttség is elfogadták a következő okokból: az államadósságról a két kormány már a bizottságok ülései előtt úgy is tárgyalt s csak a salzburgi összejövetel szakította őket félbe; a quota, az államadóssági járúlék s a vám- és kereskedelmi szövetség időpontjára nézve a 67: XII. t.-cz. 67. §-ja junctimot rendel; elfogadtak tehát Lónyay indítványára egy oly középutat, hogy tárgyalják ugyan külön előbb a quota s aztán az államadósság kérdését; de a záróülésen egyszerre vegyék jegyzőkönyvre a quotában a közös megállapodást, az államadósságban az értekezés végeredményét. Ekkor azonban Lónyay mindenekelőtt szükségesnek vélte Deákhoz menni P.-Szentlászlóra tanácskérés végett.

Elindult augusztus 31-ikén estve s szeptember elsején érkezett meg. Utazását érdekes feljegyzésben irta meg, miről más helyt már volt szó e lapokon. Vonaton Szombathely felé Gelsére ment, onnan kocsin Szentlászlóra, hová alig érkezett meg délután két óra tájban, már az ebéd feltálalása alatt tárgyalni kezdett Deákkal. Ebéd után két kocsi vendég érkezett. A társaság a ház elé ült, beszélgetett, az öreg úr szórta

az adomákat, majd gazdag uzsonnát hoztak s a vendégek távozta után bő vacsora következett, melyből Deák is jó étvágygyal evett. „Kinézése igen jó, egészsége hasonló, — mond Lónyay. — Csakis a névtelen ijesztgető levelek kedvetlenítik nyugalmában. Vidékén, mint ő és Bessenyey is mondá, a tigrisek, még pedig a extremek (szélsőbaliak) szaporodnak, mi az öreg urat a hangúlat változására nézve aggasztja.“

Este kilencz órakor folytatták külön a tárgyalást. Deák e bonyolult pénzügyi kérdésekben határozott véleményt nem mondott; de azt megjegyezte, hogy hasznos lesz, ha áldozatokkal is kiegyenlítik az anyagi kérdéseket. Helyeselte az összes államadósságok kamatainak Lónyay által javasolt leszállítását, csak a mint Andrássy, úgy ő sem akarta, hogy a magyarok kezdeményezzék. Helyeselte azt az elvet is, hogy az államadósság összegéből a német-szláv tartományokba tett külön befektetés (praecipuum) kamatait leszámítsák, a mint ez Andrássy indítványa volt s Becke is elfogadta, mely utóbb 25 millióban állapíttatott meg; egészben helyeselte Lónyay halasztási elvét is, ki 1868 július elsejéig az államadósságban ideiglenes intézkedést javasolt. Beleegyezett-e Deák a két ügyben elért eredménynek a záróülésen együttes jegyzőkönyvre vételébe? — Lónyay nem írja; de minthogy a magyar bizottságnak szeptember 4—5-ikén Ghyczy különvéleménye ellenében megállapított felelete ezt az engedményt elfogadta, alig kétséges, hogy Deák is megnyugodott benne.

Ekképen szeptember 6-ikán a két küldöttség értekezletté alakúlva tárgyalta a magyar miniszterium előterjesztését az államadósságra nézve, melyet, mint láttuk, a magyar küldöttség egy 28 %-os arányra

számított volt. Az együttes tárgyalások eredménye ett az adósságok oly conversiójának elvi elfogadása, hogy az évi kamatok fizetése a kamatleszállítás következtében a rendes jövedelmekből deficzit nélkül fedezhető legyen és hogy Magyarország hozzájárálása ne haladja meg az évi 30 milliót. A végleges határozat előtt azonban, szeptember 12-ikén, Lónyay Halász Imre fogalmazót egy részletes levéllel, az okmányokkal és munkálattal együtt, még egyszer Deákhoz küldte oly meghagyással, hogy 48 óra alatt újra Bécsben legyen a válaszszal.

Halász elbeszélése szerint szeptember 12-ikén indult el s 13-ikán délután három óra tájt érkezett Puszta-Szentlászlóra. Deák azonnal egy más szobába vonult s gondosan átolvasta az iratokat. Nem sokára vendégek s köztük számos nő érkezvén, Deák hozzájok ment és szürkületig folyt a társalgás. Ekkor Halász kötelességszerűen távozni akarván, Deák megírta a választ, de határozott véleményt most sem adott. Érti ő, hogy a kiegyenlítés áldozatokat kíván, de nem levén szakember, végleges ítéletet nem mondhat, csak azt, hogy a méltányosságon kívül legyenek figyelemmel az ország erejére. A kamatreductiót szükségesnek látja, a deficzites gazdálkodást ideiglenesen sem helyeselné, a 30%-os quotát csak azért véli kellemetlennek, mert az emberek nálunk a $28^1/_2$%-ba beleélték magokat; de a kiegyenlítés nem dőlhet meg ezen a $1^1/_2$%-on. Sajnálja, hogy bővebb tanulmányozás nélkül nem mondhat határozottabb véleményt; de ott van Csengery s mások, kiknek előismerete több, ezeknek szava megnyugtatóbb lehet. Ezt a választ élőszóval is elmondta Halásznak, ki az nap estve visszaindult.

Ezen az alapon szeptember 23-ikán a magyar küldöttség elfogadta a 30%-os quotát 10 évre (1868 január elsejétől 1877 deczember 31-ig) oly formán, hogy a vámok tiszta jövedelme közös legyen, melyből előbb levonatik az adóvisszatérítés a közös vámvonalon túl kiszállított s megadóztatott tárgyakért, a többi a közös kiadásokra fordittatik. Ugyan e napon jegyzőkönyvre vette „véleményét" az államadósság megosztására nézve abban az alakban, hogy ezek kamatjából a 25 millió praecipuum levonatván, a többi kamatteherből Magyarország évi 30%-ot vállaljon el, szemben Ghyczy külön véleményével, a ki a hozzájárulás arányát 28.052%-ban indítványozta.

Magától értetődik, hogy a számítás minden részlete, és a két miniszterium együttes megállapodása az értekezletek alatt többször módosult, s végre a szeptember 25-iki közös záró értekezletben megállapított és október 5-ikén a ház elé került törvényjavaslat elvei ezek voltak: 1868-ra ideiglenesen megállapíttatott államadóssági tőke- és kamattörlesztési teher 145,339.017 forint; ebből a Lajthán-túlra esik 109,237.312 forint, Magyarországra 36,101.705 forint s minthogy ebből 62,370.387 forint ezüstben fizetendő, ebből a Lajthántúlra esik 46,877.801 forint, hazánkra 15,492.586 forint; 1869 január elsejétől fogva Magyarország kamatjáruléka állandón 29,100.000 forint s ebből ezüstben 12,000.000 forint, fentartván úgy az előbbiben, mint az utóbbiban nagyobb tévedés esetére az összeg kiigazitását; a két állam költségvetésében az esetleges hiány 1868-ra közös függő adósság, azaz államjegyek szaporitása által fedezendő. E javaslat szerint, a mint ezt az elvet már az 1867-ik évi

XII. t.-cz. kifejezte, a tőketartozásból hazánk nem vállal részt, tehát solidaritást sem.

Alig nyílt meg 1867 szeptember 30-ikán az országgyűlés, általában a pénzügyek s a fenti munkálatok törvényerőre emelése volt a legfőbb kérdés. Már október elsején Lónyay egy 40, esetleg 60 milliós vasútkölcsönről adott be javaslatot s a feltételek megvizsgálására kiküldött tizenötös bizottságnak első helyen megválasztott tagja Deák lett; október 5-ikén Andrássy benyujtotta az országos küldöttség jegyzőkönyvét és jelentését a quotáról s a kormány törvényjavaslatát úgy erről, mint az államadósságról, meg a kötendő vám- és kereskedelmi szövetségről. A vasúti kölcsön javaslatát már október 10-ikén le is tárgyalta a ház; a quotáról szólót deczember 2-ikán vette elő s deczember 5-ikére fejezte be, midőn Ghyczy azon határozati javaslatot adta be, hogy a quotáról, államadósságról s a a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatok junctim és csak akkor vétessenek tárgyalás alá, midőn a kiegyezési törvényt a Lajthán-túli országgyűlés előbb elfogadta; de a ház ezzel szemben azt határozta, hogy a törvényt meghozza, de csak akkor lép érvénybe, ha a közösügyi törvényt a Lajthán-túl is elfogadják.

Az államadósságról szóló javaslat deczember 7-ikén került napirendre. Ez ellen Madarász József adott be oly határozati javaslatot, hogy népszavazat alapján állapíttassék meg az elvállalandó tőkemennyiség; Tisza elhalasztó indítványt tett, míg a ház meg nem ismeri a közös költségek és a magyar állami kiadások pontos összegét. Az eredeti javaslatot a központi bizottság is teljesen átdolgozta Deák utasításai szerint, sőt az indokolás egész menete is Deák véle

ménye szerint készült. Ez az új munkálat a következő elveket fejezi ki: a központi bizottság a javaslatot a 61-iki feliratban tett igéret alapján ajánlja elfogadásra e módosításokkal, melyek czélja az elvállalás formájának szabatos megszabása az 1867: évi XII. t.-cz. szerint s oly fogalmazása, mely minden kétséget kizárva határozza meg az államadósság czímén elvállalt összeget. Ez az összeg a kiegyezési törvény szerint csak évi járulék lehet; ennek mértéke ugyanazon törvény szerint csak akkora lehet, mekkorát hazánk megbír és Ausztriát megmentheti a romlástól, a mi hazánk érdeke is. A központi bizottság úgy találja, hogy az ajánlt összeget hazánk megbírja s nem is nagyobb, mint az elérendő czél kívánja. Ez elveknek megfelelően módosította a javaslatot a 67: XII. t.-cz. 67. §-ja szerint, mely tisztán évi járadékról szól; mellőzvén tehát a 68-ik évre a kivételes és hazánkat megterhelő intézkedést, az évi járulékot 1867 január elsejétől számítva 29,105.000 forintnyi állandó összegre javasolja, melyből 11,756.000 forint fizetendő ezüstben.[1] Azonban a tárgyalások folyamán a ház csak 1868 január elsejétől volt hajlandó fizetni a járulékot, midőn a 68-ik évre számított 122,295.702 forint 68 krajczár kamatszükségletből levonva a 25 millló praecipuumot, a megmaradt 97,295.702 forint

[1] Weninger Vincze: *Politikai számtan.* III. kiad. 202. l. szerint e számítás ezen alapult: az államadósság kamatszükséglete bruttoösszegben 1867-re 128,543.961 frt, ebből levonva 7 %-ot jövedelmi adóban, marad 122,014.460 frt, ebből levonva az Ausztriát külön illető 25,000.000 praecipuumot, a megmaradt 97,014.460 frt 30 %-a kerek számban 29,105.000 frt. V. ö. Komin János: *Magyarország járuléka Ausztria adósságához.* Matlekovics Sándor: *Gazdasági viszonyunk Ausztriával.*

68 kr. 30%-ában kerekszámban 29,188.000 forint kamatjárulékot vett be az 1867: XV. t.-czikkbe, mint végleges összeget, melyből 11,776.000 forint fizetendő érczpénzben.

Ebben a törvényben kifejezésre jutott tehát az az elv, hogy hazánk az államadóssági tőke megosztását nem akarja; mert a tőkére nézve szolidaritást nem vállal; így az egész államadóssági tőke elvileg tovább is Ausztria adóssága maradt s tehát jogi természete nem változott. E szerint a számtalan nemű államadósságnak a XV. t.-cz 3. §-jában kimondott egységes járadékadóssággá átváltoztatásából eredő kamatapadás ezután csak Ausztriát érdekelte. Ha tehát nálunk 61 óta senki sem volt, a ki az államadósságokban való részesedés alapelvéről másképen gondolkozott volna; de eltérés volt a módra nézve; mert Ghyczy már a küldöttségben s utóbb is Tiszával együtt az elvállalt tőkeösszegnek elválasztását s hazánk önálló kezelésébe átvételét kívánták; azonban ez akkor már ellenkezett úgy a hatvanhetes bizottság munkálatával, mint az ennek alapján készült XII. t.-cz 67. pontjával.

Ennek a törvényjavaslatnak védelme annyira összefüggött a kiegyezés megvédésével, hogy Deáknak okvetetlenül fel kellett szólalnia s ő ezt a vita hetedik napján, deczember 14-ikén tette egyik legfontosabb beszédével. Ez oly kérdés, — mondá, — melynek bármily megoldása súlyos áldozatokkal jár; de nem csak pénzügyi, nemcsak jogi, hanem politikai kérdés is, és összefügg hazánk helyzetével és életfeltételeivel. Ezeknek az életbevágó politikai tekinteteknek kifejtése teszi e beszéd lényegét; soha még ily részletesen nyilvánosan elő nem adta őket s teszi ezt annál inkább, mert a vita folyamán a pénzügyi

szempontokat mások ismételve kifejtették. Az államadósságokban való részesedés elfogadásának alapja nem a rokonszenv, hanem a becsületes érdek. A pragmatica sanctio megkötésének oka az a meggyőződés volt, hogy a magyar nemzet magát egyedül megvédni nem birja; azok az inditó okok megvannak ma is és erre a szövetségre sem valamely más nagyobb hatalom, sem délkeleti szomszédaink (aldunai országok) nem volnának alkalmasak, még ha választhatnók is őket. Már most az államadósságokat Ausztria egyedül nem birná el, ez az egyik politikai ok a részesedésre; mert akkor nem birna támaszunk sem lenni s az egyedül ránk nehezedő védelmi feladat úgy is fölemésztené, a mit megtakaritni vélünk. A második politikai tekintet, hogy az adósságokban részesedést megköveteli az európai általános felfogás, mert Európa országai nem veszthetik el az ausztriai államadósság tőkeösszegét s ebben megnyugodni sem fognának. A harmadik politikai tekintet alkotmányunk és anyagi fejlődésünk biztositása az által, hogy ez az osztrák tartományok elleneiből az érdekközösség által barátaivá tesz, megtagadásával pedig felújitnók a múlt idők érdekharczait. „Lelkem legbenső meggyőződése az, — mond — hogy az adósságok oly mennyiségének, mely erőnkhöz képest a méltányosság mértékének felel meg, önkénytes elvállalása által több szellemi, s a következéseket tekintve, több anyagi hasznot hajtunk hazánknak, mint a mennyit ezért áldozunk.“ Ezzel kapcsolatban emliti meg a 48-ban elkövetett hibát, a belőle eredt károkat s az államadósságok e miatti felszaporodását. Negyedik politikai ok, hogy a részesedés megtagadásával sem birnók e terhet elháritni; ha Ausztriától elvál-

nánk, még akkor is el kellene fogadnunk a ránk eső részt s akkor jobb önként tenni, mint a viszonyok hatalmát bevárni. E kérdés megoldását követeli a kiegyezés művének befejezése, mely hazánkra nézve hasznos, sőt szükséges. Bizonyára a nemzet túlnyomó többségének is ez a meggyőződése. Nem mintha vágyaink és óhajaink mind ki volnának elégítve, bajaink már nem volnának; „merőben ellenkezőt ő sem állíthat"; de nem lehet állítani, hogy a mit elértünk, az teljesen értéktelen. Az sem való, hogy a nemzet közvéleménye ennek ellene mond. Tudta a nemzet, hogy ez meg fog történni s mégis 1861 óta mindig nagy többséggel pártolta az ezt czélzó politikát; de ha úgy volna is, őt saját lelkiismerete megnyugtatja, hogy az államadósságban részesedés a nemzet érdekében áll és szükséges. Azt a mennyiséget, melyet a törvényjavaslat ajánl, méltányosnak s erőnket meg nem haladónak tartja; ha igen keveset vállalnánk el, éppen az általa elérendő czélt koczkáztatnók. Nem tartja tehát helyesnek azt az indítványt, hogy várjuk meg e törvénynyel a budget megállapítását s részesedésünket ahhoz szabjuk; mert ez nem ajándék, „hanem oly teher, melylyel hazánk biztosságát és legszentebb érdekeinket mentjük meg." Végül újra kifejezi, hogy az elvállalás csak évi járúlékban történhetik; mert csak ez zárja ki a szolidaritás eszméjét, melyet ő semmi szín alatt el nem fogadna.

E szolidaritásról meg kell jegyezni, hogy Deákkal teljesen egyetértett az egész balközép is, tehát azok is, kik az elvállalt részletet tőkeelkülönítés által előnyösebbnek tartották; ezt kifejezte Tisza is, mert ebben az esetben is a kötelezettség csak az elvállalt

tőkerészletre vonatkozott volna; így azonban az egész államadóssági tőke Ausztria adóssága maradt, a törvénybe csakis az évi járulék került, a tőkében való számszerű összeg említése nélkül, a mi pedig, hogy helyesebb lett volna, ma már általánosan elismerik.

Míg ezek a tárgyalások folytak, Bécsben november 20-ikán a birodalmi tanács alsóháza s deczember 2-ikán az urak háza is elfogadta a kiegyezési törvényt, 12-ikén az alsóház megszavazta a quotát, 13-ikán az államadóssági törvényt, 14-ikén a vám- és kereskedelmi szerződést. Midőn tehát deczember 15-ikén a magyar országgyűlés 229 szóval 110 ellen elfogadta általánosságban az államadóssági törvényt, mindezek a Lajthán-túl már meg voltak szavazva; úgy hogy midőn deczember 16-ikán a vám- és kereskedelmi szerződésről szóló törvényt a magyar országgyűlés tárgyalni kezdte, már azon módosításokkal tette, melyek a Reichsrath tárgyalásai alatt rajta történtek s melyeket egyébként a magyar kormány elfogadott.

E törvények elfogadásában Bécsben még az urak háza is megelőzte deczember 19-ikén és 20-ikán a magyar országgyűlés alsó házát, mely a vám- és kereskedelmi szövetséget csak deczember 19-ikén fejezte be s a főrendiház tárgyalásai és módosításai miatt csak deczember 23-ikára végezte el. Ekkor deczember 24-ikén ő felsége a három közösügyi miniszternek kinevezte Beustot, Beckét és Johnt, 27-ikén szentesítette ezt a három törvényt (1867. évi XIV., XV., XVI. t.-cz.), 29-ikén az országgyűlés megválasztotta az első delegatio negyven rendes s tíz póttagját, melyben azonban Deák részt venni nem

kivánt. Ezzel a kiegyezés minden részletében be volt fejezve, a ház pedig az első delegatiók tárgyalásai miatt elnapolta üléseit 1868 márczius 11-ikéig, midőn méltán mondhatta az elnök a deczember 30-iki utolsó ülésen, hogy „ennél nevezetesebb országgyűlést hazánk történelme elő nem mutathat“.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1868-ban.

DEÁK 1868-BAN. — DEMOKRATA KÖRÖK ÉS DEÁK MÜKÖDÉSE E KÉRDÉSBEN. — A BIHARI PROGRAMM. — DEÁK ÖNMAGÁRÓL. — HELYZETE A PÁRTOK FELETT. — NEM FOLYTAT PÁRTPOLITIKÁT. — VISELKEDÉSE AZ ELLENZÉK IRÁNYÁBAN. — FELSZÓLALÁSAINAK RITKASÁGA. — A GÖRÖGKELETI EGYHÁZAK BÍRÓSÁGAIRÓL. — A SÓ EGYSÉGES ÁRÁRÓL. — A DOHÁNYMONOPOLIUMRÓL. — A BÍRÁK TÖRVÉNYES KINEVEZÉSE PÓTLÁSÁRÓL. — DEÁK A MEGYÉRŐL. — A VÉDRENDSZERRŐL. — A HORVÁT KIEGYEZÉS ELŐVÉTELE. — A KIEGYEZÉSI JAVASLAT DEÁK MÜVE. — ENNEK ELVEI. — A FEHÉR LAP. — GRÓF MAJLÁTH ANTAL DEÁKRÓL. — AZ EGYEZMÉNYT A HORVÁT ÉS MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS ELFOGADJA. — A HORVÁT KÖVETEK DEÁKNÁL. — A FIUMEI KÉRDÉS. — DEÁK A SZŐLŐDÉZMA MEGVÁLTÁSÁRÓL. — AZ 1868. ÉS 1869-IKI KÖLTSÉGVETÉSRŐL. — A POLGÁRI PERRENDTARTÁSRÓL. — NEVENAPJA. — DEÁK AZ EGYHÁZI BÍRÁSKODÁSRÓL. — DEÁK A BIRODALMI MINISZTERI CZÍMKÉRDÉSBEN. — A CZÍMKÉRDÉS MEGOLDÁSA. — DEÁK A SZERB SZÍNHÁZ SEGÉLYEZÉSÉRŐL. — DEÁK ÉS A NEMZETISÉGI TÖRVÉNY. — DEÁK A KATONAI BÍRÓSÁGOKRÓL S AZ OSTROMÁLLAPOTRÓL. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS VÉGE. — A PÁRT BÚCSÚJA. — DEÁK VÁLASZA PEST ÉS BUDA POLGÁRAINAK.

Az 1867-ik év végével a kiegyezés az egész vonalon be volt fejezve, kivéve Horvátországgal; de nem voltak legyőzve még az első nehézségek sem és nem voltak befejezve a kiegyezéssel kapcsolatos törvényjavaslatok, melyek közül pár 1868 végéig foglalkoztatta a házat. Deáknak ezekben az volt alapelve, hogy a kormányt támogassa minden oly lényeges kérdésben, mely a kiegyezési mű fentartására szükséges, de kerülje mindazt, mi a szabad mozgást

gátolná s a kedélyek szükségtelen elkeseredését okozná. Ez annál lényegesebb volt, mert Kossuth újévi levele egyenesen felhívta a nemzetet a kiegyezés megbuktatására, hogy „áldva lehessen 1868 emléke, mint a hogy átkozva lesz 1867". Ily körülmények közt tervezte a szélsőbal Kossuth támogatásával az egész országnak demokrata-körökkel való behálózását, melyek a 48-iki törvények visszaállításának színe alatt a kiegyezést támadták volna meg. Ezért 1868 február végén egy hosszú minisztertanács elhatározta e körök betiltását; de ez annál nehezebb volt, mert semmi törvényre ellenök hivatkozni nem lehetett. Deák, a kit abban az időben a miniszterek magok közt appellatorium forumnak neveztek, úgy e miatt, mint a szükségtelen elnyomás s az egyesületi jog czélszerűtlennek látszó megsértése miatt hevesen ellenezte; de midőn Horváth Boldizsár előadta okait, mivel helyes érveknek mindig engedett, azt felelte: jó, de a tiltó rendeletben az okokat is el kell sorolni. Ekkor Horváth nekifogott a rendelet megírásának; de alig lett kész egyharmadával, a többit Deák diktálta meg. Ezzel rendkivüli szolgálatot tett az ügynek, mert ellenző állása végzetes lehetett volna; de aztán a rendelet oly kiméletesen szól s annyira elismeri, megerősiti az alkotmány körén belől az egyesületi jogot, hogy a nemzet egészét megnyugtatta.

Még lényegesebb itt az, hogy ő, ki az újévi üdvözletek alkalmával s leveleiben is nem egyszer érinti a személye elleni támadások keserűségeit: valósággal személyével fedezte itt a kormányt. Mert a Kossuth által felizgatott vezetők, szövetségben a nemzetiségi foederalistikus túlzókkal, kiknek elveit legalább is legyezgették, valóban czélúl tűzték ki a kiegyezés megbuk-

tatását; és a kormánynak hatalommal kellett föllépnie a pesti demokrata-kör bezárásánál, melynek szabályait nem engedélyezte. Az ezen körök alakítására irányzott szerencsétlen mozgalom, mely Deák nevének meghurczolását s hívei hazaárulásának bizonyítgatását használta az izgatás eszközéül: különösen Asztalos Jánosban, egy különben többféle bűnper alatt álló egyénben találta meg vezetőjét, a ki lázító proclamatiókat bocsátott az alföldi nép közé. Utóbb Félegyházán a törvény áthágása miatt elfogatott s ez által husvét másodnapján véres jelenet okozója lett a nép és katonaság közt. Ebben a tárgyban Simonyi Ernő interpellatiót adott be, melyre báró Wenckheim Béla belügyminiszter felelt július elsején s utána Simonyi azt indítványozta a viharos ülésen, hogy a ház ne vegye tudomásul a választ, hanem máskor határozzon felette. Most Deák felelt keményen és határozottan, hogy a háznak szavaznia kell a válasz felett s maga adta be írásban a tudomásvétel iránti indítványt, melyet a ház nagy többséggel elfogadott. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a nyár felé apadt a már-már rendetlenségekkel fenyegető izgalom, melynek csillapítására jó hatással voltak az egész országban terjedni kezdő Deák-körök, melyeknek czélja a mozgalmak ellensúlyozása volt; mert ezek oly arányokat kezdtek az év első felében ölteni, hogy benn és künn kezdték megingatni a kiegyezésben való hitet s tényleg sem a balközép, sem a leszorított conservativek nem bíztak az állapotok tartósságában.

E közben 1868 márczius 17-ikén a balközép, a szélsőbal emez izgatásaira hivatkozva és kiindulva az 1790: X. törvényczikkből, hogy „Magyarország semmi más nemzetnek vagy országnak alá nem vetett

szabad és független ország", mit egyébként soha senki itthon kétségbe nem vont: megállapította az ismert bihari programmot, melynek czélja volt békés úton kivívni a delegatio megszüntetését, a közös miniszterium eltörlését, a magyar hadsereget, pénz- és kereskedelmi ügyeink önállóságát s hazánk törvényes függetlenségének diplomatikai elismerését. Mind e mozgalom következménye a Deák személyének még fokozottabb megtámadása lett. Ez alkalommal mondta a szegedi szabadelvű kör küldöttségének márczius 23-ikán e nevezetes szavakat: „A mit teszek, teljes meggyőződésből teszem s e meggyőződésben semmi sem ingat meg: elfordulhat tőlem a bizalom, de meggyőződésemen ez sem változtathat". Valóban csodálatos lelki nyugalmat tanúsított és minden alkalommal bebizonyította, hogy politikája teljesen szabadelvű, mely minden szükségtelen zaklatást vagy megtorlást ellenez. Ezért például egy interpellatio alkalmából 1868 május 4-ikén Erdélyben az unio-törvény meghozataláig is, még mielőtt az igazságügyminiszter felelhetett volna, tüstént kijelentette a sajtószabadság alapján egy ideiglenes sajtóintézkedés szükségét, melyhez Andrássy azonnal hozzájárult.

A békének, szabadelvűségnek és méltányosságnak érzése vezette különben nem gyakori felszólalásaiban mindenkor. Általában törekvése volt a közjogi alaptól elterelni s a belügyekre irányozni a figyelmet; e mellett különleges helyzetében a pártok felett vagy között állva, mintegy a nemzet érdekeit képviselve, semmi áron sem akart pártpolitika békóiba szorítkozni. Ezért minden alkalommal méltányos volt az ellenzék iránt. Visszaemlékezett Tiszáék nagy szolgálataira a kiegyezés körül s arra a nyomasztó hely-

zetre, melyet, mint ellenzéki, maga végig szenvedett 48 előtt, az oktalan s gyakran érthetetlen kormányi ellentállás miatt. Midőn például 1867 deczember 16-ikán az államadóssági törvényjavaslatban Dessewffy Ottó egy kifejezést aggályosnak talált Dalmácziára való jogigényünkre nézve, rögtön Lónyay előtt fölállt s helyeselte a világosabb szövegezést. Ugyan e napon a 8. §-ban báró Simonyi Lajos az államjegyekből álló függő adósságnál az eddigi összeg pontos megállapítását kivánta, mert csak ekkor fogjuk tudni egy új adósság esetén, hogy mi és mennyire szaporíttatik. Lónyay ellene szólt; Deák azonban, tekintve a szokásos gyanúsítást és mivel az eddigi összeg úgy is meg van határozva (államjegy 300 és tizkrajczáros 12 millió), helyeselte, hogy megnyugtatásúl ezt is foglalják be a törvénybe, s szólítsák fel az ausztriai kormányt is a módosításra, mert ott a javaslatot már elfogadták. Ebben Lónyaynak is meg kellett nyugodni, s kijelenteni, hogy a javaslat ily módosítását utólag Ausztriában kieszközli.

E pártok felett álló helyzetéből következett, hogy midőn az észak-német szövetséggel kötött kereskedelmi szerződést a kormány a Deák-körben 1868 május 13-ikán bemutatta, mely hazánk mellőzésével csak Ausztria nevében köttetett, a dualismus szempontjából Deák kijelentette, hogy alakja miatt, mert Magyarország a XII. t.-cz. ellenére benne mellőzve van, el nem fogadható. A kormány rögtön nyilatkozott, hogy a szerződés kijavítását megkisérli. Erre aztán egy oly középutat találtak ki, hogy a „Monarchia mindkét állama“ kifejezés használtassék; mert a birodalmi tanácsban képviselt országok némelyike az „Ausztria“ szót elfogadni nem akarja, holott az eredeti szerződésben csak „Ausztria“ állott. Deák ez

erélyének tulajdonitható, hogy már május végére a kérdés a magyar államiság világos kifejezésével orvosoltatott s a keletkező vihar elvonult.

Nem pártszempont vezette akkor sem, midőn 1868 május 23-ikán Nyáry, Ghyczy és Tisza társaságában maga fogalmazott meg egy határozati javaslatot, hogy a szabad királyi városok, kerületek és rendezett tanácsú városok 1861 óta a bíráskodásban, rabtartásban és rendőrségi kiadásokban hordozott terheikért megfelelő kárpótlást kapjanak; mert az önkényuralom megfosztotta jövedelmeiktől, melyekből ezeket fedezték és 1861 óta a törvénykezés terheit újra rájok háritotta a nélkül, hogy a fedezet forrásait visszaadta volna. Továbbá midőn Román Sándornak izgatás miatti perbefogatásáról és mentelmi joga felfüggesztéséről volt szó s az ellenzék az összes incriminált czikkek kinyomatását és a házban tárgyalását kivánta: Deák támogatta ugyan az igazságügyminisztert, hogy fentartva a háznak erre nézve minden egyes esetben való döntési jogát, most ezek ne nyomassanak ki, mert ellenkezik az eddigi gyakorlattal; de éppen az ellenzék kedvéért engedett abban, hogy ha többen kivánják, zárt ülésben felolvastassanak, a mi július 27-ikén meg is történt.

Egy másik esetben, 1868 június 26-ikán, midőn a bor- és húsfogyasztási adóról szóló törvényjavaslat volt soron, melyhez Vadnay Lajos és Horváth Lajos azt az inditványt tették, hogy a szőlő-törkölyre öntött vizből készített lőre, tekintettel a napszámosokra, ne essék fogyasztási adó alá: Deák azonnal pártolta ebben a munkás nép érdekét, hisz, mint mondá, az államnak nincs belőle lényeges kára s mert végre is a vizet megadóztatni nem lehet. Lónyay ezzel szemben a már

megkötött szerződésekre, Deák ellenben a törvényhozás jogára hivatkozott s a ház elfogadta az indítványt. Július 10-ikén a jövedelmi adó kivetése volt soron, mely a pénzügyi közegekre bízta volna a megadózandó jövedelem összegének meghatározását. Ez ellenkezett az igazságosság elvével; mert igaz, hogy a tiszta jövedelem bevallásában az emberek könnyelműen játszanak becsületszavukkal; de azért egyoldalúan az állami közegekre sem szabad a kérdést bízni, mert ez az adózók kiszolgáltatását jelentette volna. Az ellenzék egy egészen külön bizottságot javasolt, mely az elébe terjesztett adatokat megvizsgálja; de Lónyay, noha az eszmét egyébként helyeselte, gyakorlatilag egyelőre nem tartotta kivihetőnek. Deák most egyenesen a becsületszó s az igazságosság elveiből kiindulva, a kisebbség javaslatát sem tartván elégnek, még messzebb menő intézkedéseket kívánt azok ellen, kik valódi jövedelmöket a becsületszó kijátszásával eltitkolják, de addig is a kisebbség véleményét pártolta. Ennélfogva a ház a javaslatot további megfontolás végett Lónyay ellenére visszaadta a pénzügyi bizottságnak.

Általában a kisebbségre nézve azt vallotta, hogy bizonyos engedmények a parlamenti béke biztosítékai, hogy „a formák — mint 1871 június 3-ikán mondta — nem a többség, hanem a kisebbség oltalmára vannak megállapítva és ezen formákat igen szigorúan meg kell tartani". Egy más alkalommal, 1870 május 25-ikén, a köztörvényhatóságokról szóló törvényjavaslatról volt szó s a baloldal jobb megfontolás és magántanácskozások végett pár napra tárgyalását még halasztatni kívánta: ő rögtön támogatta, noha a baloldalnak a siettetésre vonatkozó megjegyzését nem találta is igazoltnak, de pártolta a kisebbség iránti

discretióból, azt mondva, „hogy a többség e részben se éljen vissza, hogy úgy szóljak, többségi hatalmával, (élénk helyeslés balfelől; mozgás jobbfelől), hanem egyezzünk meg abban, egymás iránti deferentiából, hogy ma nem veszszük elő az osztályokban e nagyfontosságú tárgyat" stb. Ugyanerről 1871 január 20-ikán a házszabály korlátozó rendeletére vonatkozva, ha ez kétes, azt mondta, hogy a betűszerinti értelem helyett jobb a „favores ampliandi, odia restringenda" elvét követni. Ezt a méltányosságot emelte ki 1871 deczember 18-ikán is egy másik halasztási kérdésben; mert: „senkit se kötelez jobban a méltányosság szabálya, mint éppen a többséget. A minoritásnak két oltalma van, egyik a megállapított házszabályokban, a másik a méltányosságban és ezt követni a többség kötelessége".

E nézeteiért és még inkább az ellenzéknek kisebb kérdésekben való erkölcsi támogatásáért, midőn úgy sem lehetett szó róla, hogy megbuktatja a kormányt, utóbb saját pártja részéről vádak is érték. Deák felfogása szerint azonban, ez a saját külön helyzetének logikai következménye volt; hiszen döntő befolyását, szavának súlyát máskülönben a klubban, a ház folyósóján, a casinóban, ha kellett, nyíltan, a ház előtt, gyakran s minden hátsógondolat nélkül, néha meggyőződése elnyomásával is, a közérdeknek s a kiegyezésnek hozott áldozattal, annyiszor vetette latba úgy is a kormány mellett s annyiszor közvetitette a párt összetartását, egységes irányát, hogy joggal érvényesíthette akaratát, midőn nagyobb rázkódások nélkül tehette. Gondoljuk csak el, hogy mily áldozat volt személyileg éppen tőle kívánni a megyei, sok tekintetben aristocratikus törvényjavaslat pártolását s végre is a párt csak az ő tekintélyére fogadta el;

minő áldozat volt az absolutismus hivatalnokainak nyugdíja érdekében nyílt felszólalása a házban, s noha a javaslat megszavazását kieszközölte, Bécsben mégis lanyha támogatásnak nevezték. Gyakran magok a miniszterek is panaszkodtak, hogy Deák maga egy külön kormány s valóban Horváthnak és Lónyaynak nem egy tervét gátolta meg; volt eset, hogy Eötvös ellen is szót emelt. Midőn 1869 január 14-ikén Hevesmegyének 1868 deczember 14-iki újabb köriratának és határozatának megsemmisítésére gr. Szapáry Gyula királyi biztosként küldetett oda, Eötvös ez alkalomból Andrássyhoz írt egyik levelében kitér a kormány és a Deák-párt viszonyára. A párt — mond — Deáktól függ s ha elhagyja Deák őket akármikor, de kivált a hevesi újabb ügyben, le kell mondaniok, „s a kérdés csak az, tovább viseljék-e a nyűgöt, mely azon természetelleni helyzetnek következése, hogy a ház többsége oly férfinak kezében van, ki a miniszteriumon kívül áll? vagy pedig dobják oda tárczáikat, azokra hárítva a következéseket, kik ezt okozták?“ Ír ezután az adóbehajtási törvényről, mely, mint alább szó lesz róla, a megyei hatóságot a pénzügyigazgatóság rendeleteinek végrehajtására kötelezi; de fél, hogy Deák ellene lesz, pedig a párt megszavazná. Tudjuk azonban, hogy Deák nemcsak elfogadta e javaslatot; hanem következetesen önmagához, ebben is ő fedezte a kormányt, mint számos más esetben és kissé nehéz elgondolni, hogy ilyen kedvező kiegyezést és ennek az 1868-iki viharokban megvédését Deák nélkül miként eszközölhették volna.

Deák tehát a pártfegyelem daczára, mely szükségképen mind szigorúbb lett, megtartotta régibb parlamenti gyakorlatát, mely némileg a Széchenyiére emlékez-

tet és gyakorolta azt az eljárást, melyet a kiegyezési tárgyalások alatt nem egyszer kifejezett önmagáról az ellenőrzésre s a nemzet érdekei képviseletére nézve. Egyébiránt érezte, hogy a kiegyezéssel az ő valódi feladata véget ért; felelős kormány vette kezébe a vezetést, ennek hivatása leküzdeni a nehézségeket. Noha tehát a miniszterium minden tagja s főleg Andrássy minden alkalommal kikérte véleményét s ő lankadatlan figyelemmel kisérte a fejlődést, aránylag csak ritkán s a legfontosabb ügyekbe avatkozott nyilvánosan. Ezt mutatják a javaslatok is. Ugyanis az 1868 márczius 11-ikén megnyílt országgyűlés, minthogy a három éves időszak deczember 9-ikén lejáróban volt, a fontos ügyek miatt augusztus 11-ikéig tárgyalt s szeptember 16-ikán újra megkezdte üléseit és e pár hónap alatt 58 törvényczikket hozott; ha most ezeket összevetjük Deák beszédeivel s a tárgyakkal, melyekben tartotta őket, azonnal szembeötlő Deák tartózkodása előbbi működéséhez képest. Beszédei valóságos ünnepekké kezdtek válni, melyek azonban éppen ezáltal váltak eseményekké.

Valóban legtöbbször elvi jelentőségök emeli ki őket, mint 1868 május 6-ikán, midőn a ketté vált görög-keleti egyház között a vitás egyházi vagyoni kérdések bíróságára nézve azt hangsúlyozta, hogy rendes bíróság itt nem alkalmazható, a compromissum sem volna czélravezető; azt ajánlja, hogy e kérdésekre a király által a rendes bíróságokból delegált külön bíróság ítéljen, kiknek ítélete ellen, a két felfolyamodást kivéve, semmi más perorvoslatnak helye ne legyen. Ezt tüstént külön javaslatba foglalta Wlád Alajos azon kiegészítésével, hogy az ily ítéletekben a felfolyamodásokat soron kívül intézzék el. Ezt fogadta

el a ház is. Elvi jelentőségű volt június 18-ikán az a felszólalása is, hogy a só árának az egész országra kiterjedő egyforma meghatározásában a ház most mellékesen ne döntsön és ne kösse meg a jövő törvényhozás kezét, mint Bónis Sámuel a sójövedékről szóló törvényjavaslatnál indítványozta. Általában sem helyeselte az ily előleges megkötő elvi határozatokat s ezt pár nap múlva, június 20-ikán, ismételte a dohánymonopoliumról szóló törvényjavaslatnál, midőn a VII. osztálynak az az indítványa volt tárgyalás alatt, hogy a kormány a dohányegyedárúság megszüntetésére nézve úgy tegyen meg minden előkészületet, hogy 1870 január elsejével tényleg megszűnjék Ezt kivált a balközép pártolta; Deák most sem helyeselte az előleges lekötést; hozzátette, hogy maguknak a termelőknek sem fekszik az egyedárúság megszüntetése érdekökben és talán a monopoliumokat helyesebb volna az egyenes adók leszállítására használni fel. Csakis egy oly határozati javaslathoz járúlt hozzá, a melyet a kormány is elfogadott, hogy a dohányegyedárúság megszüntetésével a kormány foglalkozzék s tegyen róla annak idejében javaslatot. A sójövedéki törvényjavaslat tárgyalásakor kifejezte azt az elvét is, hogy ő, valamint a ház többsége, a közös vámterület híve; mert nemcsak a külön vámok kezelése kerülne nagyon sokba, hanem nagy féket dobna nyersterményeink miatt kereskedelmünkre is.

Egy más alkalommal, július 13-ikán, Simonyi Ernő azt kérdezte Horváth Boldizsár igazságügyi minisztertől, hogy a királyi és hétszemélyes táblák bírái mind miniszteri ellenjegyzés mellett vannak-e kinevezve? Horváth azt felelte, hogy nincsenek; az új bírósági szervezetig ezt el is kell nézni s akkor majd pótolja a

hiányt. Deák az alkotmányság elvéből nem osztozott Horváth véleményében; „mert az alkotmánynak nemcsak elvei, hanem formái is igen fontosak, sőt magokban ezen formákban fekszik gyakran az elv ereje". Tehát — mond — a hiány utólag pótlandó s eddig is csak azon indemnitas mellett lehetett mellőzni, melyet az 1865-iki első felirat előlegezett a kinevezendő kormánynak. Az átmeneti korszakok átka éppen az ideiglenesség; ily állapotban vannak a megyék, az urbéri kárpótlás, ősiségi patens, az országbirói értekezlet munkálata. Ő a kényszerhelyzetet érzi s ezért egy oly határozati javaslatot indítványoz, hogy az itélőszékeknek miniszteri ellenjegyzés nélkül kinevezett tagjaira nézve ez a hiány utólag, de legkésőbb a bíróságok rendezéséről szóló törvény meghozásakor, pótoltassék az 1848 : III. törvényczikk szerint, s kijelenti az országgyűlés, hogy addig a formailag nem törvényesen kinevezett bírák ítéleteit törvényeseknek tekinti. Ezt Tisza kiegészítette azzal, hogy a kinevezési alaki hibák a jelen ülésszak végéig pótoltassanak. Deák ezt is elfogadta, mihez aztán akarva, nem akarva, Horváth is hozzájárult s július 21-ikén határozattá lett.

De ezeken, a mondhatni mellékesebb kérdéseken kivül, különösen fontos 1868 folyamán véleménye a törvényhatóságok jogköréről, beszéde a véderőről szóló jaavaslat mellett s működése a horvát kiegyezésben.

A törvényhatóságok jogköréről véleményének állandó fontosságot különösen az adott, hogy minő a viszony köztök s a parlamentáris kormány közt? Ez 1848 óta függő kérdés volt. Kossuth 1867 május 22-iki levele azzal vádolta őt, hogy a megyét elmállasztja, alkotmányőri állásából kivetköztetve, merő administratio-

nalis bureaukká sülyeszti; Nyáry Pest-megyében kiadta a jelszót, hogy a megye mellérendelt hatalmi tényező a kormány mellett s ez a veszélyes elmélet nagy tetszést aratott. Deák, mint a hevesi ügyben kifejtette, a Kossuth vádja szerint olyasmit annál kevésbbé akart, mert ez ellenkezett volna egész múltjával s nem akart pártja sem; elég hivatkozni arra az erélyre, melylyel Deák a megyék visszaállítását, mint alkotmányunk mellőzhetetlen feltételét, 1866-iki második feliratában indokolta s első volt, a ki befolyt az 1867 április 10-iki kormányrendeletre a törvényhatóságok helyreállításáról. A kérdést most július 13-ikán „a közadók kivetése, befizetése, biztosítása, behajtása és pénzügyi törvényszékek fölállítása" czimű törvényjavaslat hozta napirendre; mert ez úgy intézkedett, hogy az adók behajtásában s egyéb velök kapcsolatos ügyekben, a törvényhatóságok a pénzügyigazgatóságok megkereséseit tartoznak végrehajtani s az ellenzék azt látta, hogy ez a függés a törvényhatósági intézményt veszélyezteti. Deák erre hosszabb beszédben fejtette ki az 1848 előtti hadiadót, ennek beszedését, az eltitkolásokat és csalásokat, az ország jövedelmeinek az országgyűlés tudtán kivüli felhasználását, az alkotmány visszaállitása óta a letölt másfél év alatt tett haladást, melyet a régi lassú formák közé visszaszoritni többé nem lehet. A megyékre nézve a végrehajtás gyorsitását kimondta az 1840-iki váltótörvény s ha idő lett volna, az adóügyben kimondta volna 1848 is; a minthogy a megyék felelősségének elve benne is van Kossuth akkori pénzügyi javaslatában (11. §.). Válaszol tehát azoknak, kik a miniszteri felelősséget a megyékre kiterjeszteni s alkalmazni nem akarják; ámde ily megszorítással a kormányi felelősség csak puszta szó és játék; felfogása szerint a mulasztásért

a felelősség kiterjesztendő magára a megyegyűlésre is, különben az egész pénzügyi törvény csak egyes hatóságok önkényétől függ. „Egyszóval oly rendszert, melynek alapelvei a következők: a megyei tisztviselő csak a megyének felelős, hivatala választástól függ; a megye senkinek nem felelős, sem azért, ha maga tett valamit helytelenül vagy mulasztott valamit, sem azért, ha tisztviselőjét nem szorította hivatalának teljesítésére; de a miniszter felelős minden mulasztásért: mondom, ily rendszert képtelenségnek tartok." Végül azoknak, kik e törvényjavaslatból a megye megbuktatását következtetik, azt felelte, hogy a megyét nem ez, hanem az koczáztatná, ha a nemzeti élet szükségeihez nem alkalmazzuk s a megyei autonomiát össze nem egyeztetjük a parlamenti kormányzás elveivel, mely a jelen kor eszméje. A ház ezek után a törvényjavaslatot, melynek készítésében Deáknak is része volt, elfogadta.

A közös véderőről, a honvédségről s a népfölkelésről szóló javaslat július 30-ikán került tárgyalás alá. Ez az 1848-iki elvek szerint kimondja a jogegyenlőség alapján az általános és személyes védkötelezettséget; a következő tíz évre a közös hadsereg létszámát a határőrség kivételével 800,000 katonában, a honvédséget 78 gyalog-zászlóaljban és 28 lovasszázadban állapítja meg. Ez a javaslat folyománya volt az 1867-iki hadügyi patens felfüggesztésének s a kiegyezési tárgyalásoknak; ez egyszersmind annak a bizalomnak bizonyítéka volt, melyet a kiegyezésbe oly kétkedve helyeztek Bécsben s így méltán a kiegyezés zárókövének volt tekinthető. Augusztus 3-ikán tartotta nagy beszédét Deák, melynek fontosságot nemcsak az adott, a mit a kérdésről mondott; hanem

még inkább az, hogy újra előadta összes szempontjait, melyek e kényes és legnehezebb kérdés megoldásában a kiegyezés folyamán vezették. Kiindulása ez: az ország védelmére kellő hadsereg szükséges, ez politikai és erkölcsi kötelesség s itt három alternativa előtt állunk: megtartani az előbbi rendszert, lényegében elfogadni a javaslatot vagy czélszerűbbel fölcserélni. Ámde a régi rendszer ma már nem felel meg s őseink is mindig alkalmazkodtak a kor kívánataihoz; ezt tették az 1715: VIII. törvényczikk által, midőn az insurrectio és banderium mellett felállították az állandó hadsereget. A banderiumok megszűntek, az insurrectio 1809-ben szolgált utóljára; az állandó hadsereg azonban növekedett s ez a hadviselés módját egészen átalakította. A javaslat ennek az egyetemes irányzatnak megfelel s az előbbinél czélszerűbb védrendszert állapít meg; mert leszállítja a rendes katonaságot, felállítja a tartalékhadsergeket, három évre apasztja a szolgálati időt, behozza az általános hadkötelezettséget. Azt vetik ellene, hogy e javaslatban a magyar hadsereg eszméje egészen föl van adva. Azonban, ha oly magyar hadseregről van szó, mint 1715 óta törvényeink s a 67: XII. törvényczikk értelmezi, ez föladva nincs, sőt ezt az eszmét egyenesen föntartja; ellenben a „teljesen független, önálló s ő felsége többi seregeitől egészen elkülönzött" hadsereget nem foglal magában; de ilyet 1715 óta alkotott összes törvényeink sem fejeznek ki, nem a 48-iki törvények sem, csak olyat, mely, mint „exercitus Hungaricus" (1802) az uralkodó összes hadseregének része. Ezért ő a jelen viszonyok alapján a törvényjavaslatot általánosságban elfogadja. Ez lett 225 szóval 43 ellen a ház határozata is, melyet úgy a

honvédség szervezése, mint ennek magyar lábra állítása nagy megelégedéssel töltött el s a javaslat törvényerőre emelkedése után, augusztus 6-ikán a király kiadta, Deáknak és a nemzetnek a circulatio iránti régi óhaját teljesítve, azt a rendeletet, hogy a magyar ezredekben a tiszti állások magyarokkal töltessenek be.

A horvát kiegyezést az 1866-iki sikertelen kisérlet után az hozta újra napirendre, hogy a horvát országgyűlés 1868 január 30-ikán egy új tizenkét tagú bizottságot választott, hogy a magyar országos küldöttséggel a közjogi viszonyokról javaslatot készítsen. Ekkor a magyar országgyűlés márczius 30-ikán az 1866-iki országos bizottságot az újabb tárgyalásokkal az akkor kimondott elvek szerint szintén újra megbízta s csak a meghalt Siskovics és három miniszterré (báró Eötvös, gróf Mikó, gróf Andrássy) lett tag helyett választotta meg Horváth Lajost, Botka Tivadart, Dózsa Dánielt és Vadnay Lajost. A magyar és horvát országos küldöttség április 28-ikán ült össze először Budapesten; közös elnök ismét gróf Majláth Antal, előadó Csengery Antal és Cár János lett s elhatározták, hogy közös értekezleten döntenek, de magántanácskozásokon készítik elő a kérdéseket. Közös értekezlet mindössze még kettő volt, május 6-ikán, midőn az alföld—fiumei vasút ügyében a horvátok kívánalmait ajánlva terjesztették be az országgyűléshez és július 24-ikén, midőn az egyezményi javaslat szövegét megállapították.

Ha nem tudnók is, azonnal megismerhetnők a javaslat főelveiről, világosságáról, kétértelmet kizáró határozottságáról, hogy az egész a Deák és Csengery műve, a melyen csak csekély módosítás történt. Így Deáknak 1866-iki elvei a megosztha-

tatlan állami közösség, az egy koronázás, az egy koronázó oklevél, de a mely horvát eredetiben is kiadandó a Horvát-, Dalmát- és Szlavonországok alkotmányának és integritásának biztosításával; az ő elve a Magyarország és Ausztria közti közösügyekben hazánknak és Horvátországnak egy országgyűlésen való képviselete, egy törvényhozása és egy kormányzata, minélfogva Horvát-, Dalmát- és Szlavonországnak a 67 : XII. s az ennek alapján létrejött 1867 : XIV—XVI. törvényczikkeket utólag változatlanúl el kell fogadniok és ezért utólag horvát eredeti szövegben is kiállitandók; az ő elve, hogy egyfelől Magyar-, másfelől Horvát-, Dalmát-, Szlavonországok közt, a megoszthatatlan állami közösségből folyó közösügyek a következőkre korlátoltassanak: udvartartás költségei, az ujonczállitást, védrendszert és hadkötelezettséget illető törvényhozás, az összes pénzügy és adórendszer, a pénz-, érczpénz- és bankjegy-ügy, a pénzrendszer és pénzláb meghatározása, kereskedelmi, bank- és hitelügy, a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog s ezekben minden közösen érdeklő kérdés, végül az iparügy; az ő elve az, hogy a horvát követeket a magyar országgyűlésre a horvát országgyűlés válaszsza, hogy Horvátország megfelelően képviseltessék a főrendiházban s a delegatióban és hogy egy tárczanélküli horvát miniszter legyen; az ő elvéből folynak azok a messzire menő engedmények is, melyek e társországok területének kiegészitésére s kiterjedt belső autonomiájára vonatkoznak. A területre nézve a régen Alsó-Szlavónia nevezet alatt ismert három megye (Verőcze, Pozsega és Szerém), az 1832—36-iki országgyűlés óta, mint törvényesen bekeblezett magyar vármegyék szerepeltek; most mégis a közjogi viszony teljes megváltoz-

tatásával Horvát-Szlavonországhoz kapcsoltattak. Horvátország lemondott ugyan a Muraközről, de Fiume hozzátartozásának végleges eldöntése függőben maradt; végül Magyarország kijelenti támogatását Horvátország integritása visszaállításában, tehát a határőrvidék és Dalmátia visszacsatolásában, melyek mind részét fogják tenni Horvát-, Szlavon- és Dalmátországnak. Az önkormányzatra nézve a társországokat minden egyéb ügyben, tehát beligazgatásban, vallás- és közoktatásban, igazságügyben, a törvénykezés minden fokozatában (a tengerészeti jog kiszolgáltatásán kívül) mind a törvényhozás, mind a végrehajtás körében teljes önkormányzati jog illeti. Sőt a béke kedvéért a bizottság beleegyezett még abba is, hogy a horvát képviselők a magyar országgyűlésen s a magyar delegatióban horvát nyelven szólhassanak. A javaslat többi elvei a következők: az autonom kormány élén a bán áll, ki tagja marad a magyar főrendiháznak, polgári egyén lesz s a magyar miniszterelnök előterjesztésére a király nevezi ki, de a horvát országgyűlésnek felelős; a belkormányzatot a horvát országgyűlés szervezi; a törvénykezés, közigazgatás nyelve horvát s ez hivatalos nyelve a közös magyar kormány horvátországi közegeinek is; addig, míg a határőrvidék és Dalmatia vissza nem csatoltatik, a horvát országgyűlés a közös magyar országgyűlésre huszonkilencz, a főrendiházba két tagot küld; a főrendiháznak tagjai lesznek a horvát főrendek és főpapok is, a delegatióba négy képviselőházi és egy főrendi tag fog közülök választatni.

A béke vágya s más bel- és külügyi aggodalmak voltak okai, hogy az országos küldöttség a közös költségek megállapításában is rendkívül engedékeny volt. A Magyarország és Ausztria közti közös kiadá-

sok arányát Horvátországra nézve a hazánkra eső 30%-ból 6·45%-ra szabta, de Horvátország jövedelmeiből előbb levonatik 2.200,000 forint a belkormányzati kiadásokra. A magyar és horvát közös kiadások fedezésére Horvátország a maga külön bevételeiből 55%-kal járul, 45%-ot belügyi kiadásaira fordít; de az ország bevételeinek hiányát mindig Magyarország előlegezi.

Ez volt az 1861 óta oly sokszor emlegetett fehér lap, melyet a magyar nemzet Horvát-, Szlavon- és Dalmátországnak adott, hogy ráírja kívánatait. Sok helyt olvasható, hogy ezt a fehér lapot Deák akarta nekik adatni, mert ki kell velök egyezni. Kautz Gyula azt írja, hogy Deák ezt sohasem mondta, mások mondták az odiosus kérdés megoldása végett. Az bizonyos, hogy e mondás sem Deák számos beszédeiben, sem a horvát kérdésről írt czikkeiben sehol elő nem fordul. A kifejezést használta Somsich Pál még az 50-es években, majd mint az 1861-iki feliratból következőt, Kemény Zsigmond 1862-ben és Cziráky János 1866-ban a főrendiházban, a ki meg is mondja, hogy ez a 61-iki országgyűlés közös megegyezése, a nemzet akarata volt; de az kétségtelen Deák 1861-iki második feliratából és 1865-iki *Zágrábmegye körlevele s az egyesülés* című nevezetes válaszából, hogy részletekre ki nem terjeszkedve, a Muraköze és Fiume kivételével, úgy a területi kérdésben, valamint a kitágított önkormányzatra nézve az engedés álláspontját vallotta és ajánlotta; bizonyos az is, hogy a kiegyezésnek ez az eredménye elsősorban az ő műve s neki tulajdonította maga a bizottság is. Gróf Majláth Antal július 24-ikén, midőn a munkát szerencsésen befejezték, erre visszatekintve, így folytatta: „Van nékem e fölött

egy tisztem teljesítendő és pedig ez a legfőbb hálának tisztje. Áldom mindenekfölött az isteni gondviselést, mely nékem elérni engedé, hogy éltem estéjén találkozhassam a közélet terén azokkal, kikhez az érzelemnek és hálának kötelékei csatolnak. Találkoztam itt azzal, — folytatá Deákról, érintve a győri tanulóéveket, — kihez ifjúságom zsengéjében a sympathiának erős és tartós hatalma csatolt; növelte ez érzést és tiszteletre buzdítá később a férfikorban az egyénnek lelki tehetsége, képzettsége, önzetlen hazafisága; végre magához ragadá a legújabb időben az a meggyőződés, hogy az isteni gondviselés, mely a népek boldogsága fölött őrködik, választotta légyen őt azon eszközéül, mely annyira óhajtott szabadságunkat kivívja s így nemzeti jólétünknek valódi nemtője légyen".

Az egyezményt a horvát országgyűlés szeptember 24-ikén könnyen érthető lelkesedéssel fogadta el 69 szóval 5 ellen; az nap estve fényes kivilágítás, 26-ikán fáklyásmenet ünnepelte Zágrábban a béke e művét A magyar országgyűlés is szeptember 28-ikán általánosságban és részleteiben „vita nélkül, közakarattal és lelkesedéssel" szavazta meg egy pár elvi kijelentés mellett, a melyeket Deák is pártolt. Ezek a következők: az egyezményt megerősítés alá csak Fiume és kerülete haladék nélküli, tettleges visszacsatolása után terjeszti fel, elfogadja Dalmatiára s a határőrvidékek bekeblezésére nézve a küldöttség jelentését s kijelenti Deák indítványára, hogy a felmerülendő határbeli kérdéseknek ez az egyezmény nem praejudikál. Ezzel azonban Fiume közjogi helyzete nem oldatott meg. A november 7-iki királyi leirat sem oldja meg, hanem újabb országos küldöttség

által eszközlendő egyezkedés tárgyává teszi s addig is óhajtja az egyezmény törvényerőre emelését. Erre a képviselőház november 11-ikén, kijelentvén, hogy e leirat elfogadása Magyarország jogát Fiuméhoz nem érinthetvén, az egyezményt törvényerőre emeli s az újabb egyezkedésre egy négy tagú országos küldöttséget rendelt, melybe a maga részéről Deákot, Csengeryt és Horváth Lajost választotta meg. Az egyezmény november 17-ikén, mint az 1868. évi XXX. t.-cz. szentesittetett s november 24-ikén a horvát képviselők lelkesedéssel fogadtatva helyeiket elfoglalták a házban. November 26-ikán a horvát képviselők és főrendiházi tagok gróf Pejácsevics László vezetése alatt megjelentek Deáknál. Pejácsevics különösen kiemelte, hogy „Horvátország és Szlavonia újabb egyesülése Magyarországgal inauguráltatott és örömmel ismerik elbölcseségének és igazságérzetének részét a kiegyenlitésben". Deák meghatottan hárította el magáról az érdemet; kivánta, hogy a kiegyezés áldásos eredményeit mind zavartalanabbúl élvezhessék s egyesült erővel mozdithassák elő a haza javát, mint egy szeretetben és bizalomban egyesült nemzet.

Fiume ügyében 1868 október—novemberében és 1869 május és júniusában a tárgyalások újra folytak; közben a ház 1869 május 7-ikén a bizottságot megújitva, Deákot, Horváth Mihályt és Éber Nándort választotta meg tagokul; de július 10-ikén Vukovics Sebő egy interpellatiójára Deák csak azt jelenthette, hogy a horvát, a fiumei s a magyar nézetek nagyon eltérők s egyelőre csak a tárgyalások folytatásáról vagy megszakitásáról lehet szó; azonban közeledés történt már is. Andrássy is ily értelemben szólván, a ház helyeselte az egyezkedés folytatását s végre1869 deczemberében

találtak is valami formát, melyről a jelentés 1870 márczius 15-ikén került a házban tárgyalás alá. Ennek a sok tárgyalásnak eredménye egy oly javaslat lett, mely azt rendeli, hogy Fiumében provisorium állittassék fel, királyi biztos helyett kormányzó neveztessék ki, Fiume közösügyei a magyar országgyűlésre tartoznak, Fiume-megye pedig adassék át az autonom horvát kormánynak. Deák a házban ennek a megoldásnak elfogadását ajánlta; mert a jelenlegi helyzet rosszabb s a további viszályt vagy éppen fegyveres beavatkozást rosszalná. A megoldás csakugyan a provisorium elfogadása lett s ennek végrehajtását a ház csak akkorra rendelte el, ha a horvát országgyűlés is ehhez előbb hozzájárult.

Közben lefolyt a ház rövid szűnideje augusztus 11-től szeptember 16-ikáig. Deák Rátóton töltötte ezt a pár hetet Széll Kálmánnál. A ház megnyitásakor visszatért Pestre s szeptember 16-ikán indítványt adott be, hogy mivel a ház ismételten kimondta az urbérrel bármi tekintetben rokon adózások kárpótlás melletti megszüntetését, de ily javaslatot a munka halmaza miatt a miniszterium még nem adott be: addig is a szőlőbeli adózás, hegyvám, tized, kilenczed már most, a szüret előtt szüntettessék meg, mely szerint a föld tulajdonosát kárpótolja az állam, az államot hosszabb idő, például 20 év alatt a szőlőbirtokosok. Ekkor a kormány az összes urbéri adózásokról szóló s már kész törvényjavaslatból kivette ezt a részt s Deák sürgetésére szeptember 29-ikén tárgyalni kezdte. Deák e törvényjavaslat sürgetésében a 48-iki országgyűlés hagyományát követte; a ház akkor már elvben kimondta a szőlődézma kárpótlás melletti megszüntetését, s ő ezt akkor is helyeselte. Most is

élénk részt vett a tárgyalásban s a következő, 48-ban is ekként vallott elveket védte a javaslatban: a megváltás alapja ne a föld, hanem a jövedelem vagy a már létrejött egyezkedés legyen; ha a szőlő elpusztult, a szőlőtulajdonos visszabocsáthatja a földet a tulajdonosnak, de beruházásáért kártérítést nem követelhet; a már megkötött megváltási szerződések érvényesek, csak mind a két fél kívánságára bonthatók fel s vonhatók e törvény intézkedése alá; az állami külön biztosnak és a felebbvitelnek költségeit az állam, az első bíróság és becsüsök költségeit a felek viseljék; földterületek jövőre is adhatók ki szőlőtelepítés végett, de csak írott szerződés mellett s megszabott időre, de ez külön törvényben mondassék ki úgy a szőlőre, mint egyéb ültetvényekre nézve. Ezek lettek a törvény alapelvei.

Az 1868. és 1869-ik évi költségvetésre nézve, tekintettel a még nem rendes viszonyokra, szeptember 19-ikén azt indítványozta, hogy mivel 1868-ban már az év háromnegyede lejárt, mellőzvén a részletes tárgyalásokat, a költségvetést a ház csak általános összegekben szavazza meg; 1869-re pedig a költségvetésnek a delegatiók működésével össze nem kapcsolt részét előzetesen tárgyalja le részleteiben is, de a költségvetési törvényt csak akkor hozza meg, ha a delegatio működését befejezi s a megállapított összegeket a költségvetésbe beigtathatják. Ezt a javaslatot Deák abból az ismert elvéből tette, hogy ez által a törvényes állapot alakilag is helyreálljon; mert a költségvetés megállapítása nemcsak joga a háznak, hanem kötelessége is. Ugyanily indítványt tett szeptember 24-ikén a polgári törvénykezési rendtartás javaslatára nézve is. Ebben, régibb elveiből kiindulva, ki akarta jelöltetni a

vitára nézve lényeges alapelveket s a többit a sürgősség miatt szakaszonként nem tárgyalta, hanem elfogadta volna. A ház ezt az indítványt is megszavazta.

Mindezekben oly fontos szolgálatokat tett a kiegyezés első nehézségeivel küzdő kormánynak, hogy október 4-ikén, nevenapján, ő felsége külön kézirattal, a párt pedig több mint kétszáz tagja jelenlétében üdvözölte Szentiványi Károly vezetése alatt, midőn éppen Bancroft berlini amerikai követ volt nála látogatóban. Deák válasza nem maradt ránk hiteles szövegben; de mindenik változat szerint újra hangsúlyozta, hogy a kiegyezés nem az óhajtásokat, vágyakat, hanem csak az elérhető legjobbat valósította meg s ő az alkotmány jelenleg biztosított alapjait vagy főelveit fönn kívánja tartani; mert jelenleg kivihető jobbakkal fölcserélni nem tudja.

Egy pár más fontos kérdésben kellett még a hátralevő nehány hóban szavát felemelnie. Ezek egyike az egyházi bíróságok ügye volt. A polgári perrendtartás egyik főkérdése volt ez; mert a miniszteri javaslat az egyházi bíráskodást megtartotta, a jogügyi bizottság teljesen megszüntette volna s az 1848. évi XX. t.-cz.-ben a vallásokra nézve kimondott egyenlőség és viszonosság alapján, az összes válópereket is a világi bíróságokhoz utasította; a központi bizottság azonban csak némely ügyeket vont volna ki hatásköre alól. Ekkor Tisza a polgári házasságot hozta javaslatba. Deák e kényes kérdésben hosszabb beszédet tartott és nem vélte logicusnak, jogosnak azt, hogy míg a házasság polgári részét az állam nem rendezi, az egyházi bíróságok a házassági ügyekben megszüntettessenek; kimondja az elvét: „szabad egyház, szabad államban, ez az ő jelszava". Ebből kifolyóan ő az egyvallású házassági

ügyekben az illető hitfelekezetek bíráskodását helyesli; de éppen ezért nem fogadja el vegyesházasságokban, hogy mind a két fél felett a római katholikus egyházbíróság döntsön s nem helyesli, hogy nincs meg régibb törvényeinkben a vallások közt az egyenlőség és viszonosság. Mivel az egyházi bíráskodás teljes megszüntetése csak a polgári házasság behozatalával oldható meg, ő ezt helyeselné, de nagy akadálya miatt gyorsan meg nem valósítható; kifejtvén e nehézségeket, kiemeli, hogy semmiesetre sem helyeselné azonban az Ausztriában elfogadott szükségbeli polgári házasságot. Deák e fejtegetését a polgári házasságról, valamint egész beszédét, Tisza is magáévá tette s a ház elfogadta azt, hogy az egyházi bíráskodást egyelőre fentartja; de a' kormányt a házasság kérdéséről minél előbb külön javaslat beterjesztésére utasította. Csak röviden jegyezzük meg, hogy abban az időben a közvélemény az egyházi bíráskodás megtartását nem tartotta elég szabadelvűnek, gyorsabb, radikalisabb eljárást kivánt volna; azonban Deák már ekkor kifejezte azokat az elveket, melyek szerint utóbb e kérdés megoldatott.

Nehezebb és súlyosabb természetű esemény volt a Ghyczyék kilépése a delegatióból. Ennek oka az volt, hogy a közös miniszterek, az első delegationalis tárgyalások alatt, az osztrák delegatióban cs. k. birodalmi miniszteréknek nevezték magokat, az 1867. évi XII. t.-cz. ellenére; minthogy pedig azóta a czimzés ügyében semmi sem történt, Ghyczy és társai november 6-ikán indítványt tettek, hogy a magyar delegatio tárgyalásait a ház ne engedje meg, míg az 1867. évi XII. t.-cz. e részben is végrehajtva nincs. Midőn november 9-ikén az indítvány tárgyalás alá került, Deák fedezte az egész

vita alatt a kormányt. Kiindulása az, hogy a delegatiók nélkül 1869-re költségvetés nem állapitható meg; vajjon elég fontos-e ez a kérdés a török-szakad álláspont elfoglalására? Az 1867: XII. t.-cz. 27. §-ja alapján kimutatja, hogy lényegében és szellemében a közös miniszterek a törvényt nem sértették meg, az elnevezés csak akkor volna törvényellenes, ha magokat „osztrák birodalmi" miniszteroknek nevezték volna; a „birodalom" szó és fogalma nem ismeretlen törvényeinkben s a XII. t.-cz-ben sem; ezenkívül 1868 január 29-ikén kettős interpellatióra maga a közös miniszterium kijelentette, hogy e nevezetnek a törvénynél tovább menő értelmet tulajdonitni nem akart s ebben akkor Ghyczy és társai is megnyugodtak. Ezért ő most aggodalomra okot nem talál s annál kevésbbé talál arra, hogy a végletekbe menjen. Törvényeink az új viszonyok szerinti hivatalos czimekről nem intézkednek, úgy tudja azonban, hogy a magyar miniszterium e kérdéssel foglalkozik; reméli és elvárja, hogy rövid időn oly megoldást eszközöl, mely „az ország alkotmányos önállásának megfelel"; ő tehát a beadott indítványnyal szemben napirendre térést javasol.

Ebből keserű és ingerült vita támadt, melynek folyamán Deák Tiszának és Ghyczynek válaszolva, újra kifejtette, hogy ő igen is a czimeket fontosoknak tartja; de minthogy megnyugtató válasz adatott, minthogy a czimzések felől a miniszterium tárgyalásokat folytat: most, midőn csak pár hét van hátra az országgyűlés végéig, nem tartja a kérdést elég súlyosnak, hogy az indítvány végleteihez csatlakozzék; annál kevésbbé, mert közben Andrássy is megnyugtató felvilágositásokat adott. A ház többsége Deák tekintélyére elfogadta a napirendre térést, minek következ-

tében a balközépiek november 10-ikén kiléptek a delegatióból, indokúl adván a törvény megsértését, melyet a ház nem orvosolt. Deák ekkor november 11-ikén a következő határozati javaslatot adta be: a ház nem ismeri ugyan el alapos indoknak a törvény megsértésére hivatkozást; de senkit nem kényszerithetvén a tagság megtartására, november 12-ikén a lemondottak helyett új tagokat választ. Ezt a Bónis Sámuel és Tisza beszéde s a Deák záróbeszéde után a ház elfogadta. Az ingerültség különös oka az volt, hogy mivel a balközépiek magok közt is meghasonlottak a delegatióba be- vagy be nem lépés kérdésében, mig ki nem mondták, hogy ezt nem tartják pártkérdésnek: Andrássy és Deák joggal hihették azt, hogy a czimkérdés csak ürügy, hogy kiléphessenek s a XII. t.-cz.-et gyengitsék; másfelől, midőn e vitának és Deák beszédének következtében ő felsége a november 14-ikén kiadott kéziratával a czimkérdést („osztrák-magyar monarchia" és „osztrák-magyar birodalom") gyorsan elintézte: a balközépiek azt beszélték, hogy Andrássy ennek kijelentését a vita alatt csak az ők kiugratása végett hallgatta el; holott a czimkérdés rendezése csakugyan e pár nap műve volt.

A hátralevő tárgyak legfontosabbika a nemzetiségi törvényjavaslat volt. A nemzetiségi kérdés csupán országgyűlésen is számos esetben fordult elő; Deák mindannyiszor kifejezte, hogy ő hazánkban politikai nemzetnek csak az egységes, osztatlan magyar nemzetet ismeri el s ezért, a mi az állam nevében történik, az állam nyelvén kell folytatni. Ez volt alapelve. Ebből következett, hogy midőn 1868 november 14-ikén az 1869-iki belügyi költségvetés volt napirenden, melyben a pesti nemzeti színházra 58,000 forint

volt előirányzatba véve, és Dimitrievics Milosz a szerb nemzeti színház segélyére 5000 forintot kért: akkor Deák nem vélte az igazsággal megegyeztethetőnek, hogy az állam csak a magyar nemzeti színházat segélyezze s általában töröltetni kívánta a tételt, mert ha nem adhatunk mindenik színháznak, egynek se adjunk. A ház azonban nem fogadta el az ő álláspontját; a nemzeti színház segélyét megszavazta, a szerb színházét nem. Ez volt az első eset, hogy Deákot a ház, az ellenzék nagy örömére, leszavazta, azonban Deák kényszerhelyzete ennek kellő magyarázatát adja.

Ekkor már folyt a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalása az osztályokban, mely okt. 28-ika óta volt a ház előtt; így ez mintegy bevezető jelenet volt a nemzetiségi törvény tárgyalásához, melyet a ház nov. 24-ikére tűzött napirendre, midőn a nemzetiségi képviselők külön javaslatát Mocsonyi Sándor adta be. A törvényjavaslatot a ház nemzetiségi bizottsága, vagyis főleg Eötvös készítette; a központi bizottság nagy módosításokat tett rajta s így került a ház elé. Deák már mint a VI. bizottság tagja, már ott kifejezte, hogy az új javaslatot elég szabadelvűnek nem tartja és b. Simonyi Lajossal együtt, a bizottságtól kiküldve, újat készített. Midőn a javaslatot a ház tárgyalni kezdte, előadta, hogy a központi bizottság munkálata igen sok pontjában megegyez nézetével, de nem egyez meg a szöveg felosztására és logikai menetére nézve, ezért új törvényjavaslatot adott be, melynek bevezetése az ő főelveit fejezi ki s így szól: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja;

minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányozás és közigazgatás gyakorlati lehetősége, és a pontos igazság kiszolgáltatásának igényei szükségessé teszik: a honpolgárok teljes egyenjogúsága, minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékűl szolgálni" stb. E szerint magyar a törvényhozás, a törvények és a kormányzat nyelve, a megyékre nézve elfogadta a központi bizottság elveit s Horvát-Szlavon- és Dalmátországra nézve hivatkozott az egyezményre. Ezekből foly az, hogy a megyékben, törvényhatóságokban, községekben, egyházban az egyenjogúságnak tág teret adott volna, éppen úgy az elsőfokú bíróságok tárgyalási nyelvében is; ez utóbbit csak azért nem indítványozta, mert ő a törvény meghozását óhajtja, már pedig nem látja erre a többség hangulatát kedvezőnek. Deáknak ez a javaslata megszorítóbb, mint Eötvös eredeti tervezete volt. E szerint t. i. egész nemzetiségi kerületek voltak közigazgatásilag szervezhetők. Ekkor azonban az egész ellenzék is ellene nyilatkozott, többen, kivált Bónis Sámuel, külön tárgyaltak róla Deákkal, a ki ebben az alakban hozta összhangzásba a törvényjavaslatot az állam egységével s a szabadelvűség kívánalmaival; mert ha nem akarta s a magyar állam koczkáztatását, azt sem akarta, hogy a nemzet a visszanyert szabadságot azonnal mások szabadságának elnyomására használja.

A vita november 29-ikéig folyt s Eötvös is hozzájárúlván Deák szövegéhez, a ház 267 szóval 24 ellen

elfogadta, mire a nemzetiségi képviselők, mint a szerb és oláh nemzet képviselői, a részletes tárgyalástól tartózkodásukat bejelentették. Most, Deák kijelentése után, hogy a házban az ország választókerületeinek és nem nemzetiségeinek képviselői ülnek: a ház a részletes tárgyalásra tért át, melynek folyamán Deák minden oly pontban engedékeny volt, mely fentebbi elveit nem érintette. Éppen ezért Tisza indítványára engedett az első bíróságok előtt való perlekedés nyelvére nézve is, ha ezek ügyvéd közbejötte nélkül folytattatnak s azonnal kozzátette, hogy ebben az ő elvét látja kifejezve; a javaslatba csak azért nem vette bele, mert látta ellene az általános hangúlatot. Ő tehát némi módosítással ajánlja Tisza indítványát s a ház el is fogadta. Ez eredete annak, hogy az első bíróságok előtti perek az illető megye bármelyik jegyzőkönyvi nyelvén folytathatók lettek.

Egy másik keserű tárgy volt az önkényuralom alatt szolgált hivatalnokok nyugdíja. Egyike volt a dolog természeténél fogva a legnépszerűtlenebb kérdéseknek; éppen olyan, mint az államadósságok ügye, melylyel nemcsak rokon természetű volt, hanem ugyanaz a méltányossági szempont volt benne irányadó. A központi bizottság nem akart ily rövid idő alatt hevenyészett törvényt hozni; ezért 1869-re az eddigi felhatalmazást akarta a kormánynak megadni s jövőre részletes előterjesztés alapján kívánt határozni. A javaslatnak ily módosítása Deák tanácsa volt s ez eloszlatta legalább saját pártja aggodalmait; mert a balközép, midőn december 2-ikán a ház elé került, így is megtámadta.

December 6-ikán a katonai bíróságokról szóló törvényjavaslatot vette elő a ház, melyet a baloldal szintén több szempontból támadott meg s általános-

ságban sem fogadta el. Deák is sokban igazat adott a bírálatnak; de helyesnek tartotta megszavazását általánosságban, mert lehet az ostromállapotra szükség s akkor jobb, ha törvény szabályozza. A részletekre nézve azonban hiányosnak tartotta a javaslatot, mert a 2. §. említi a katonai bűnöket részletes felsorolás nélkül, továbbá sehol sem fejezi ki a katonai bűnök elévülését, pedig ezt ő nemcsak szükségesnek tartja, hanem éppen rövid időre kívánja szabni; egyetért a baloldallal, mely kivált a 6. §-ot támadta meg, mert szabatosan nem határozza meg „a fenyegető háború" s „a belzavarok" oly fogalmát, melyekben az ostromállapot elkerülhetetlen. Ő tehát csak e javítások feltételével fogadta el a javaslatot s a 6. §-ra teljesen új szöveget írt, melyben a katonai bíróság hatáskörét a külháború és bellázadás idejére szorítja; a belzavarok bizonyos fokára ostromállapotot vél ugyan kimondandónak, de erre nézve a legközelebbi országgyűlésen részletes és kimerítő javaslat beadását kívánja, addig is ostromállapot kihirdetését a ház határozatától függeszti fel; ha pedig a ház nincs együtt, elrendelheti felelősség mellett a kormány is, de indokolt jelentéssel tartozik, mihelyt a ház összeül.

Átmenvén a részletekre, Horváth megkisértette a 2. §-nak Deák által kivánt újabb fogalmazását; de lényegileg benne maradván az, hogy mindenki hadkötelezettségi ideje (20—32-ik évig) alatt katonai bíróság alá tartozik: akkora ellenzés támadt fel, hogy maga Horváth kérte a vita másnapra halasztását. Ekkor Deák is felszólalt ellene, mert ő e hadi bűntetteket sohasem vette volna oly tág értelemben s ezért az egész szakasz kihagyását tartotta helyesnek; hiszen ő volt az, a ki már az 1843-iki büntető javaslatban

a tényleges szolgálatban nem álló katonákat polgári bíróság alá kívánta rendelni. Ezért ő is a tárgyalás felfüggesztését kívánta, míg a kérdés megérik s másnap Horváth, a Deák indokolt óhajára, az egész javaslatot visszavonta. Hasonló sors érte a képviselői összeférhetetlenségről szóló javaslatot is. Deák már a deczember 7-iki napirendre tűzés előtt befolyt arra, hogy a részleteiben ki nem dolgozott, általánosságban pedig veszélyes következményű javaslatot a központi bizottság ne ajánlja a háznak. Ekkor Nyáry adott be egy rövid törvényjavaslatot s Deák részletesebb beszédben mutatva rá ennek is hiányaira, a ház a tárgyalás alapjául sem fogadta el.

Ez volt Deák működése az országgyűlés utolsó évében. Deczember 10-ikén ő tartotta a búcsúbeszédet az elnökhöz. Deczember 9-ikén a nemzeti casinóban báró Vay Miklós vezetése alatt a főrendek, másnap az ülés után a párt búcsúzott el tőle, mely alkalommal Somsich Pál, mint pártelnök, tartott hozzá beszédet. Elsorolván a párt által kivívott eredményeket, kiemeli, hogy hazánk századok óta nem élvezett jogainak e visszaszerzését mindenekfölött egy férfiú bölcseségének köszönik, a vezérnek, ki választás nélkül, sőt tiltakozása ellenére vezérök. „A gondviselés küldötte őt közénk, mely, midőn Deák Ferenczczel ajándékozott meg bennünket, egyszersmind keblünkbe oltotta a hit, remény és szeretetnek érzéseit s ezek varázserejével csatolt bennünket hozzája“. De nemcsak ez és ilyes magasztaló szavak, az egész beszéd Deáknak rövid jellemzése az ő nyájas felsőbbségéről, mely vezérletével nem megaláz, hanem fölemel oly módon, hogy midőn hívei őt követik, egyszersmind saját meggyőződésöket követik; bölcseségéről, mely-

lyel a legbonyolúltabb viszonyok, a legnagyobb nehézségek és ármány közt mindig az a nyugodt lelkű, erős karú kormányos, az a biztos kalauz, az a bátor férfi volt, ki az igazság pajzsával vértezve, sohasem csüggedett, a bölcs, kinek óvatosságán megtört az ármány és gonoszság; önzetlenségéről, melyhez hasonlót a történelem csak keveset mutat fel. Csak ily bölcs férfiú vezérlete alatt vívhatta ki a nemzet a kiegyezést s ennek naponként növekedő előnyeit.

Deák a szokott módon, szerényen, de jól eső érzéssel fogadta a bizalom és szeretet e jeleit, melynél a polgárra nézve boldogítobb semmi sem lehet. Hozzátette, hogy a munka befejezve nincs; de az elvégzett rész reményt nyujt a jövőre, melynek irányát kijelölik a három évi működés eredményei: a törvények. „Programmunk nem lehet más, mint azon alaptörvényeknek, melyeket alkottunk, föntartása mellett tovább fejleszteni az alkotmányos életet, institutióinkat és előmozditani az ország anyagi és szellemi érdekeit, szem előtt tartva mindig a népjogokat és a törvények előtti egyenjogúságot". A létrehozott kiegyezés értékét a gyakorlat fogja megmutatni. Felettök két bíró ítél most: önlelkiismeretök és a közvélemény a választások által. De az utóbbi nem megvesztegethetlen; ezért ajánlja a higgadt felvilágositást, az indokok megmagyarázását. Ajánlja, hogy a párt tagjai ne küzdjenek a választások alkalmával egymás ellen; óvakodjanak a magyar szokott hibájától, a veszély elmúlta utáni tétlenségtől s ne áltassa senki magát, hogy a többség úgy is meglesz. Végül a mindenható segélyét kéri, hogy a jó, mi történt, habár csak rövid időre is, meg ne hiusittassék; mert ez nagyobb csapás lenne, mintha semmi sem történt volna.

Még nagyobb súlyú beszédeket mondott a helyzetről, melyekről föntebb már volt szó, midőn deczember 17-ikén Pest és 21-ikén Buda polgárai tisztelegtek nála. Ezek valódi programmbeszédek s hivatásuk volt az ország közvéleményére hatni. Ezért felvilágosítók, nyugodtak s feleletül szolgáltak a balközép deczember 9-ikén kiadott programmjára, mely újra a delegatio s a közös miniszterium megbuktatását, a magyar hadsereget s kereskedelmi és pénzügyeink függetlenségét tűzte alkotmányos eszközökkel czéljául. Deák beszédei a végbevitt kiegyezés okainak és eredményeinek igazolásai. Lényegök tehát az, hogy nincs kivíva minden óhaj és vágy, de nem is volt lehető; pillanatnyilag talán lehetett volna többet elérni, de állandóság nélkül. A nemzetnek volt mérséklete csak a tiszta jogot követelni a háború után is, mint tette azelőtt. De a tér nyitva és sorsunk kezünkben van. A többet ő is óhajtaná, de ezt nem a meglevő alapot, a kiegyezést koczkáztatva, hanem rajta tovább épitve lehet elérni. Mindehhez azonban az kell, hogy külviszonyainkban is lehető leghosszabb időig béke legyen.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1869—1873-ig.

AZ 1869-IKI VÁLASZTÁSOK. — DEÁK MEGVÁLASZTATÁSA. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA ÉS DEÁK. — A FELIRATI VITA ÉS DEÁK BESZÉDE. — DEÁK ANDRÁSSY MELLETT. — DEÁK A HORVÁTH BOLDIZSÁR ÜGYÉBEN. — DEÁK A BÍRÓI TÖRVÉNYJAVASLATRÓL. — AZ ÁLLAMBÍRÓSÁGRÓL. — LESZAVAZZÁK. — NYARALÁSA. — RÉSZVÉTELE A RÓMAI KATHOLIKUS AUTONOMIA ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN. — FELSZÓLALÁSAI 1869 VÉGÉN ÉS 70 ELEJÉN. — INTERPELLATIÓJA LÓNYAYHOZ 1870 MÁRCZIUS 9-IKÉN — ENNEK TÁRGYALÁSA. — A FŐVÁROS ÉRDEKÉBEN FÖLVEENDŐ KÖLCSÖNRŐL. — RÉSZVÉTELE KIVÁLT AZ ÁLLAMI SZÁMVEVŐSÉG ELNÖKSÉGE ÜGYÉBEN. — A KÖZTÖRVÉNYHATÓSÁGOK RENDEZÉSE. — DEÁK A HÁZBAN 1870/71-BEN. — BESZÉDE A HADIKÖLCSÖNRŐL ÉS A HADSEREGRŐL. — DEÁK 1871/72-BEN. — VISZONYA ANDRÁSSYHOZ. — KEDVETLENSÉGEI AZ ÚJABB IDŐBEN. — A FŐBB ZAVAROK. — IDŐNKÉNT VALÓ VISSZAVONULÁSA S OLVASMÁNYAI. — KÉT BESZÉDE 1872 ELEJÉN A PÁRTHOZ. — DEÁK KÖVETSÉGE AZ 1872/75-IKI ORSZÁGGYŰLÉSEN. — BESZÉDE. — LÓNYAY LEMONDÁSA. — DEÁK BESZÉDE LÓNYAY BÚCSÚJÁN. — SZAVAI AZ ÚJ KORMÁNYHOZ. — FELSZÓLALÁSAI A HÁZBAN 1872/73 FOLYAMÁN. — AZ 1873 JÚNIUS 28-IKI BESZÉDÉNEK ELŐZMÉNYEI. — A CSALHATATLANSÁGI DOGMA. — A PLACETUM. — JEKELFALUSI VINCZE ÉS SCHOPPER GYÖRGY. — AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA A DEÁK-KÖRBEN. — DEÁK BESZÉDE. — NÉZETE. — AZ ÜGY A HÁZBAN JÚNIUS 28-IKÁN. — DEÁK BESZÉDE. — A BESZÉD HATÁSA. — A HÁZ HATÁROZATA. — DEÁK ÖRÖKSÉGE A NEMZETNEK. — UTOLSÓ FELSZÓLALÁSAI A HÁZBAN 1873 NOVEMBER 8-IKÁN ÉS 10-IKÉN.

Deák az országgyűlés eloszlása után Pesten maradt s itt fogadta 1869 január elsején a párt központi bizottságának újévi üdvözletét, január 5-ikén Pest polgárainak felszólítását a jelöltség elfogadására. Ezután megindult a választási harcz. Január 10-ikén Pest öt kerületének baloldali választói, 17-ikén az

országos baloldali értekezlet mondta ki, hogy a balközép és szélsőbal egyesül a választásokra. Ezóta nagy szenvedélyességgel folyt a küzdelem s kivált a kiegyezés miatti képzelt veszélyek folytonos hangoztatásával, adómegszüntetéssel, földfelosztási igéretekkel s hasonló fegyverekkel; a baloldal még Deák ellen is állított jelöltet az Amerikában lakó Ujházy László személyében. Midőn Deákot márczius 23-ikán 214 szó ellenében megválasztották, a Vigadó termében fogadta választóit s feleletében azt emelte ki, hogy őt nem a közjogi alapban való nézetkülönbség, hanem a fölzaklatott szenvedélyek aggasztják; de ragaszkodni fog politikája alapelveihez, mert más úton a haza javát veszélyeztetve látja.

A választások a Deák-párt nagy vereségeit, de általában több, mint százra menő többségét eredményezték. Ezt Somsich Pál pártelnök április 21-ikén, az első pártértekezleten örömmel állapitotta meg. Deák ekkor újra hangsúlyozván, hogy a kiegyezési mű lerombolásához maga is segédkezet nyujtana, ha meg volna győződve, hogy más út a haza javára jobb lenne, most, politikai pályáján először, a szoros pártfegyelmet tűzte ki jelszóúl. A háznak első ülése április 22-ikén tartatott s ekkor Irányi Dániel a szélsőbal nevében a szokott módon kijelentette, hogy pártja nem megy Budára a megnyitásra, mert az országgyűlés helye (1848. évi IV. t.-cz.) Pest s a palotán feketesárga zászló van kitűzve. E felszólalás híre előre köztudomású levén, Andrássy a Deák határozott kívánságára kieszközölte, hogy mivel a királyi palota a megnyitás alatt az országgyűlés színhelye is, e közjogi tény alatt a nemzeti zászló is felvonassék. Midőn tehát Deák, Irányinak felelve, ezt mint óhajt kifejezte,

Andrássy rögtön válaszolhatta, hogy a megnyitás alatt magyar és horvát zászló is ki lesz a palotára tűzve. Deáknak egyszerű közbelépése elég volt, hogy e fontos elvi kérdés megoldassék.

Deák az országgyűlés április 24-iki megnyitása után élénk részt vett a megalakúlás tárgyalásaiban; de később főkép megint csak oly kérdésekben, melyek valamely módon a kiegyezést érintették, ha fontos elv került napirendre vagy a 68-ban alkotott új házszabályokat kellett pontosan magyarázni és napi, tárgyalási rendet megállapítni. Az elsőre az alkalmat mindjárt a válaszfelirati vita adta, midőn a ház kilencztagú bizottsága által készített javaslattal szemben, május 13-ikán Tisza, Simonyi Ernő és Miletics Szvetozár külön-külön javaslatokat nyujtottak be. Ismeretes és a trónbeszéd is röviden hangsúlyozta, hogy ez az országgyűlés a belső reformok országgyűlése akart lenni. Ez volt a közremény és közvárakozás. Ezzel szemben a Tisza felirati javaslatának lényege az, hogy a trónbeszéd által hangsúlyozott belső átalakúlás nem hajtható végre a közösügyi alap téves megoldása miatt. Ezt fejezte ki más alakban a többi is. A tárgyalás, mely tehát a közjogi vita ismétlésévé vált, május 20-ikán kezdődött s Deák június elsején tartotta meg nagy beszédét. Előadta újra röviden a saját és pártja eljárását a kiegyezésben, ennek hosszú és higgadt tárgyalását; hozzátette, hogy ezt a pactumot és törvényt az összes tényezők megváltoztathatják és ha hibájáról meggyőzik, erre kész maga is. E meggyőzést kettő okozhatja: vagy új és alapos érvek, vagy a tapasztalás, hogy ez a kiegyezés hazánkra nézve veszélyes. Ezek egyike sem történt eddig; ellenben a kiegyenlítés által emelkedett a forgalom, ipar és

kereskedés s az aggodalmakat a lefolyt két év nem igazolja. Ezért nem helyeselné a reformok elhalasztását; a mi pedig az ellenzék által előhordott hiányokat illeti, ezek nem a kiegyezéssel állnak kapcsolatban, ezeken segíteni a ház hivatott. Mindenesetre pedig helytelenül cselekedtek azok, kik a választási izgatásokba belevitték a földosztásnak s az adó megszüntetésének igéretét. Az ámításnak általában két neme van: az elérhetetlen vágyak ébresztése és minden hatalomnak káros aláásása. Ha a hatalom visszaéléseket követ el, bármely képviselőnek megvan interpelláló joga s ez sincs kapcsolatban a kiegyezéssel. Éppen ezekért óhajtaná a már hosszúvá lett vita befejezését. A június 3-iki szavazáson 255 szóval 147 ellen a felirat elfogadtatott. Deák a részletes tárgyalásban még egyszer szólt, midőn a nemzetiségi képviselők az 1868-ik évi nemzetiségi törvény megváltoztatása végett egy új pontot akartak a feliratba igtatni. Már ismert elvét röviden ismételte s a ház az érveléshez hozzájárult.

A másodikra rövid időn különösen két ügyben nyílt alkalma, egyik volt az Andrássyé, másik a Horváth Boldizsáré. Az első abban állt, hogy Andrássy június 2-ikán, a válaszfölirati vita alatt, felelt Tisza azon vádjára, hogy a kormány törvénytelen beavatkozásokat tett a választásokba s e válaszában azt mondta, hogy ha az országgyűlés nincs együtt, a törvényt magyarázni joga csakis a kormánynak lehet. Ezért őt június 3-ikán Simonyi Ernő, 8-ikán Tisza interpellálta; mert az 1791. évi XII. t.-cz. szerint a törvény magyarázásának joga az össztörvényhozásé. Erre Andrássy június 11-ikén azt felelte, hogy ezt nem is tagadja s nem tagadta sohasem; de itt nem is az

1791. évi XII. t.-cz. által czélzott fontos közjogi értelmezésekről, hanem csak a törvények végrehajtása körül felmerülhető kételyekről van szó és erre a jogra nézve válaszát egy Tiszához intézett kérdéssel fejezte be. Most, e különben csak rhetorikai kérdésből kifolyóan, az ellenzék azt akarta, hogy a miniszterelnök egész válaszát tűzzék külön napirendre. Deák ekkor a ház helyeslése közt kétszer is kifejtette azt az elvet, hogy Andrássy lényegben felelvén az interpellatióra, a háznak szavaznia kell, hogy tudomásúl veszi-e vagy nem; de mondja ki, hogy ha Tisza a hozzá intézett rhetorikai kérdésre felelni akar, ehhez joga van.

A Horváth ügye nagyobb következményű volt. Ugyanis, mint láttuk, Böszörményi László a *Magyar Ujság*-ban 1867 augusztus 28-ikán kiadta Kossuth váczi levelét, mely a Habsburg-házat és Magyarország függetlenségét összeférhetetlennek mondja; ezért a kormány sajtópert indított s Böszörményi az esküttszék szavazata alapján egy évi börtönre ítéltetett, hol 1869 márczius 24-ikén meghalt. Most június 24-ikén a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény tárgyaltatván, Irányi Dániel, a bírák „kinevezése“ elleni beszédében érvűl hozta fel azt, hogy Böszörményi „a kormány által kinevezett bírák áldozata lett“ s Horváth őt „törvénytelen ítélet következtében halálra kínozta“. Ebből az éppen oly igazságtalan, mint képtelen vádból kínos zavar támadt s mielőtt Horváth felelhetett volna, az elnök rendreutasítván Irányit, az ülést bezárta. Másnap Horváth a háztól elégtételt kérve, kijelentette, hogy míg ezt meg nem kapja, sem mint miniszter, sem mint képviselő, a házba be nem lép. Deák a jelenet alatt nem volt a házban és most kérdés támadt, hogy mi történjék? Deák hosz-

szabb vita után, másnap az elvet így állította fel: képviselő felett csak a ház határozhat; a történt sérelem nemcsak a miniszter, hanem a ház sérelme; az elégtételnek csak két módja lehet: vagy az illető képviselő visszavonja a mondottakat, vagy a ház fejezi ki rosszalását. Ő az előbbire nem hívja fel Irányit, mert ez az ő magánügye, de a másodikat a háznak meg kell tennie. Ekkor a rosszalást az egész ház névszerinti szavazással kimondta.

A nagy elvi vita a bírói hatalom gyakorlásáról szóló javaslatban ekkor már folyt. A javaslat alapelvei a következők: a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása, a bírák királyi kinevezése, a bírói állás összeférhetetlensége, szabatos bírói minősítés, bírói függetlenség és személyes felelősség. Kivált a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása s a bíráknak választás helyetti királyi kinevezése voltak azok a fontos kérdések, melyek a régibb magyar gyakorlattal teljesen ellenkeztek; ezért Ghyczy a törvényhatóságok és a bíróságok szervezéséig az egész javaslatra nézve elhalasztó indítványt tett. E két elv ellen a régibb országgyűléseken Deák maga is nem egyszer küzdött; nem mintha például az igazságszolgáltatás és bírói hatalom elválasztását elvben akkor is nem helyeselte volna, csak akkori viszonyaink közt nem kívánta a királyi hatalmat a kinevezés terjesztése által növelni; ezért a bíráknak minden fokon való szabadválasztását mindig erélyesen védelmezte, mint egyik legfőbb alkotmányos és nemzeti jogot; de csak az alsó bíróságok választását bírta megvédni. Most, hosszú vita után, a Ghyczy nagy beszédének ellensúlyozására, rögtön utána a kormánypárti szónok átadván jogát Deáknak, július elsején a tör-

vényjavaslat elhasztása ellen és a javaslat főalapelvei mellett tartotta legnagyobb beszédei egyikét, melynek különös súlyt adott az a mozgalom, melyet a két baloldal a megyei autonom jogok nevében e javaslat ellen a megyékben felidézett azzal, hogy izgatásaikra ezek jó része Zemplén köriratát magáévá tette és felírt az országgyűléshez. Ezért a vita súlyát a megyei autonomia kérdése tette s ennek körülírása a Deák beszédének is legfontosabb része. Ma — mondá Deák — egészen más viszonyok állottak elé. Régebben, a felelősség nélküli kormányzat idejében, a bírák viszonylagos függetlenségét csak a választás menthette meg; jelenleg, a parlamentáris kormányzat miatt, a párhuzam a kinevezés javára dönt. A bírák választása nem tartozik s nem is tartozhatik a megyék autonomiájához, mert a megyék nem mellérendelt alkatrészei az államnak az államhatalommal szemben; „hanem oly testületek, melyek az összes kormányzati rendszernek alkatrészeit képezik, melyeknek az állam a kormányzat czélszerűsége tekintetéből is autonomiát adott. A megye jogokkal s hatalommal bir egyes polgárok irányában, jogokkal bir a kormány irányában, de az állam irányában jogokat nem érvényesithet. A megyék nem foederativ részei az összes államnak s nem birhatnak az államtól elkülönözött vagy éppen azzal ellenkező jogokkal". Így szüntette meg 48-ban a törvényhozás a megyei utasításokat. Itt sem lehet a megyék jogára hivatkozni. Az igazságszolgáltatás és közigazgatás elkülönitését pedig mindkettő érdeke egyenesen követeli, már csak a felhalmozódott munka miatt is; ez elkülönitésig jó igazságszolgáltatás lehetetlen.

Deák fejtegetése döntő lett s kihatott az 1870-iki

megyerendezési (XLII.) törvényre is; sőt nála nélkül a kormány nem is állhatott volna az akkori hangulatban ezzel a javaslattal a ház elé, bármily természetes és szükséges volt is. Ugyanekkor fejezte ki ismét régi elvét egy külön állambíróságról is, melynek egyik feladata lett volna a bírói állásokra pályázókról a miniszternek véleményt adni; de még inkább a politikai bűntettekben ítélkezni és tagjait felerészben a király nevezné ki, felerészben az országgyűlés választaná. Ez Deák ismert régi elve 1839 óta az országgyűlési bíráskodásról; azonban, nagy kedvetlenségére, javaslatának ezt a részét, július 8-ikán külön indokolása daczára, a ház 126 szóval 110 ellen mellőzte. Ez volt a második eset 1861 óta, hogy nézete kisebbségben maradt.

Ez idő óta mind ritkábban szólt a kérdésekhez, betegsége is mindinkább meggátolta. Az ülésszak 1869. július 15-ikén végződvén és október 16-ikán nyilván meg, ő ezalatt a nyarat Rátóton töltötte, honnan megerősödve tért vissza. Ezért részt vehetett a ház első ülésein és nehány házszabályi, napirendi vagy kisebb kérdésben szólt is.

Fontosabb működése a katholikus autonomia előkészítésében. Ezt 1867 július havában Eötvös levele a herczegprimáshoz hozta napirendre. A primás 1867 szeptember 8-iki válasza lényegében beleegyező levén, 1868 szeptember 26-ikán egy értekezlet Eötvös elnöklete alatt abban állapodott meg, hogy Deák inditványozni fogja az e czélra összehivott vegyes tanácskozmányban, hogy a katholikus autonomia az egész magyar katholikus egyházat illetvén, tehát a tanácskozás szoritkozzék egy olyan képviseleti gyűlés szabályainak megállapitására, melyben számarány szerint többségben legyenek a világiak s ha e szabályokat a király megerősíti, választassék meg az első gyűlekezet, mely

azonban szintén nem volna hivatva az autonomia megállapitására, csak arra, hogy készitsen az egész magyar katholikus egyház számára egy rendszeres választási módot s az ez alapon létrejött nagygyűlés a kérdés lényegébe bocsátkozhatnék. Ezt a javaslatot a vegyes tanácskozmány 1868 október elsején elfogadta. A katholikus püspöki kar ekkor kidolgozván a választási szabályokat s 1869 január 28-ikán a király megerősítvén, ennek alapján ült össze az az első katholikus gyűlés június 24-ikén, mely Deák indítványára egy bizottságot küldött ki a végleges választási szabályok kidolgozására s újra eloszlott.

Október elsején ennek a választási szabályzatnak megállapitására ült össze a második gyűlés, melyen Deák a képviseltetés elvét igy állította fel: képviseltessék a főpapság és alpapság s tehát nem fogadta el azt, hogy a káptalanok az alpapságtól elválasztva, külön képviseletet kapjanak. További beszédeiben a következő elveket védte: a világi és egyházi képviselők választásában kölcsönösen ne működjenek „vegyes" bizottságok; nem helyeselte a kegyurak és ő felsége külön képviseltetését; a 19-ik §-nál újra kifejtette, hogy a világi képviselők választására papi személyek hivatalból be ne folyjanak; továbbá a congressus alelnöke világi legyen; ellenezte, hogy a congressus tagjai napidijakat kapjanak, a kérdést a szervező ülésnek kivánta fentartani. Ezekkel azonban végződött is működése, mert az első szervező ülésbe, bomladozó egészsége és hajlott kora miatt, a választást már nem fogadta el.

Sőt a ház tárgyalásain is egész januárig csak Horváthnak az igazságügyi miniszter felügyeleti jogáról és némely büntetőtörvényi intézkedéseiről szóló

javaslatainak tárgyalásában vett részt, mindig a javaslat mellett. Október 27-ikén a miniszternek a bíróságok fölötti felügyeleti jogát védte, utóbb november 3-ikán feltétlenül helyeselte a testi fenyíték és bilincs eltörlését s a miniszter nyilatkozata következtében részletesebben indokolta hozzájárulását, hogy e javaslatból a becsületsértésre és kisebb erőszakoskodásokra vonatkozó részek bővebb kifejtés végett a büntetőtörvénykönyvre halasztassanak. Deczemberben a fiumei kérdés tárgyalásaiban vett részt; de újra betegeskedni kezdett. A szokott újévi üdvözlet is 1870 január elsején csak egy ív körözésével történt. Január közepe felé jobban lett s január 14-ike óta az augusztus 5-ikéig tartott üléseken állandón részt vett; a *Napló* negyvenegy kisebb felszólalásáról tanuskodik. Ezek közt január 14-ikén az állami számvevőség felállítását sürgeti, 19-ikén határozati javaslatot ad be, hogy a költségvetés a brutto budget elvei szerint kellő indokolással a maga idejében adassék be, a központi hivatalok száma apasztassék s a költségvetési átruházás kerültessék. A költségvetési vita alatt január 20-ikán megvédte a rendelkezési alapot, 19-ikén határozati javaslatot adott be a kisebb hivatalnokok és szolgák fizetésjavításáról, melyet különös gonddal kisért. Februárban újra meggátolta betegsége a megjelenésben; de márczius 7-ikén interpellatiót jelentett be Lónyay egy intézkedése ellen s 9-ikén részletesen indokolta. Lónyay tudniillik az 1868. évi XII. t.-cz. ellenére, a teljesen új házak egész adómentességét az adó 70%-ára korlátozta, 30%-át urbéri kárpótlás czímén be akarta szedetni. Ez ellen Pest városa Lónyayhoz hiában folyamodván, kérvényt adott be a házhoz és Deákot is felkérte pártolására, a ki rendkívül felháborodott s ezért

tette az interpellatiót; egyébként a ház kérvényi bizottsága is Pest kérését pártolta. Lónyay márczius 18-ikán azzal indokolta eljárását, hogy a törvény megkülönbözteti a házbéradóban a 70% egyenes és 30% urbéri kárpótlási adót; utóbbit ő járúléknak tekintette s befizetését ezért rendelte el. Deák ekkor a törvény értelmét oly világosságba helyezte, de egyszersmind oly keményen, oly határozottan ítélte el a miniszter eljárását, hogy a ház a kérvényi bizottság jelentését elfogadva, Lónyayt leszavazta.

A főváros érdekeit védte április 6-ikán is, midőn a Dunának a főváros melletti szabályozására, a Lánczhíd megváltására és egyéb országos érdekű közmunkák fedezésére, a 24 milliós sorsjegykölcsönről s a közmunkák tanácsáról szóló javaslat tárgyaltatott. Az ellenzék a kölcsönt különböző okokból támadta: nem elég országos ügy az, a mire fordítják, nem elég olcsó, a közmunkatanács a főváros autonomiáját megszorítja, a kölcsönt a kormánynak előbb elvben kellett volna megszavaztatnia. Ezekre felelt Deák, az Andrássy és Kautz beszédeire hivatkozva s kivált a kölcsönre nézve azt mondta, hogy ennek megkötése csak a kormány feladata lehet; mert ez végrehajtás, a parlamentáris kormányzat lényege pedig éppen az, hogy a ház ellenőriz, törvényt hoz, de a végrehajtásba nem avatkozik.

A törvény e megtartása és a békülékenység szelleme vezette, midőn április 26-ikán a horvát képviselők nélkül a vasutak és csatornák tárgyalását elhalasztatta, mikor május 13-ikán a számvevőség elnöki állásának betöltésében az országgyűlés hármas kijelölésére nézve elfogadta ebben a főrendiház részvételét, midőn július 30-ikán kijelentette, hogy a pártnak külön-

sajtó-organuma nincs s a *Pesti Napló* bármit ír, az csak a lap magánvéleménye. Egyszermind a béke szükségének elvéből kiindulva, támogatta Andrássyt abban a politikájában, hogy a kitört porosz-franczia háborúban Ausztria-Magyarország a teljes semlegességet őrizze meg, mert tartott a háború végzetes hatásától, s azt sem tartotta Magyarország érdekében valónak, hogy Ausztria esetleg visszanyerje régibb állását Németországban. Ugyanekkor július 27-én Andrássynak a béke biztosítását czélzó két javaslatát, öt millió frt póthitelről a honvédség felszerelésére és az 1870-ben besorozott honvédeknek október előtt való behívásáról, külön is párthívei figyelmébe ajánlotta. Nem is tudjuk esetét, hogy Deák máskor a külpolitikába elegyedett volna; de az a kitartás, melylyel a ház ülésein augusztus 5-ikéig részt vett, abból is eredt, hogy Andrássy e hónapokban többnyire Bécsben volt s ő ennélfogva is a rendesnél nagyobb figyelemmel kísérte a tárgyalásokat. E közben nagy kedvetlenséget okozott neki július elsején az állami számvevőszéki elnöki állásnak betöltése. Ugyanis, midőn az állami számvevőszék felállításáról Lónyay 1869 nov. 13-ikán beadta javaslatát, e szerint a számvevőség elnökét a király nevezte volna ki a kormányelnök előterjesztésére; azonban a Deák által vezetett párt e helyett, tekintettel az elnök nagyobb függetlenségére, az országgyűlés hármas kijelölését s ezek közül kívánta az elnöknek királyi kinevezését. Ezt a javaslatot a ház ily alakban módosította is. A számvevőségi elnöki állásra ő Weninger Vinczét, mint első szakembert, akarta, Lónyay pedig Gajzágó Salamont, a ki el is nyerte az állást. Deák boszúsan mondta egy képviselőnek, a ki dicsérte Gajzágó érdemeit, hogy ha a kertésze megmenti életét, azért még

nem teszi meg szakácsának. Midőn pedig ez a képviselő azt mondta, hogy oly parlamenti iskolázott fej, mint a Gajzágóé, hamar beletanul, Deák a következő adomával felelt: Egy togatustól kérdezte a házikisasszony, hogy tud-e zongorázni? A togátus azt felelte: lehet, de még nem próbálta. Még haragosabban mondta egy másiknak, a ki őt pártvezérnek nevezte: Az ördög az urak vezére, nem én.

Résztvett a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvénynek úgy megalkotásában, mint tárgyalásában. Különösen az úgynevezett virilisták kérdése magában a pártban is nagy ellenszenvvel találkozott; Andrássy azonban állását kötvén hozzá, Deák is elfogadta, kinek a szabadelvűség szempontjából volt ellene kifogása, s végre május 19-ikén és július 12-ikén az ő közbenjárására ez a körben párthatározattá lett. Ezért Deák a törvényjavaslathoz csak a részletes tárgyalás folyamán szólt párszor, július 18-ikán és 22-ikén, ezek is csak inkább a tárgyalás menetére tett észrevételek.

Augusztus 5-ikétől október 22-ikéig tartott a nyári szünet, melyet Deák megint Rátóton töltött. Az őszi ülésszak betegebben találván, még kisebb felszólalásai is megritkúltak s az 1871-iki nyári, június 11-ikén kezdődő szünetig ismert harmincznyolcz kisebb-nagyobb felszólalása, párt kivéve, napirendre, egy-egy kérvény beadására, házszabályra s ilyesmire vonatkozott. Elvi jelentőségű volt azonban november 23-iki beszéde, midőn Zsedényi Ede interpellálta a kormányt a poroszfranczia háború miatt felvett tizenöt (valósággal tizenkét) millió forint hadiköltség tárgyában. Deák több napi viharos vita után kifejtette, hogy e költség megszavazása a delegatiókat illeti s csak azután tartozik a magyar országgyűlésre a kölcsön fedezése és behaj-

tása. Egy másik nagyobb beszédet 1871 január 17-ikén újra a hadsereg kérdésében tartott; mert a központi bizottság óhajtotta volna a megajánlást „a magyar sorhadi csapatok“ helyett „a magyar hadseregre“ tenni. Deák az Andrássy felszólalásai után ekkor tartott nagyobb beszédében ehhez nem járult hozzá; mert benne a 67. évi XII. t.-cz. átlépését látta. E felszólalásán nagyon meglátszik az akkori külviszonyok, a porosz-franczia háború, a keleti kérdés s általában Andrássy előtérbe nyomuló külpolitikájának hatása. Midőn tehát ismétli a magyar törvények intézkedéseit a hadsereg ügyében, hozzáteszi, hogy az önálló magyar külön hadsereg csak a kiegyezés szétbomlásával következhetik be; de szerinte ez Magyarországra súlyos csapás lesz s Európa mostani területi méretei mellett hazánk fönnállását koczkáztatná. Sürgeti egyszersmind a szerződés pontos megtartását; ezt javallja nemcsak a szerződés kötelessége, hanem hazánk érdeke is, mely támasz és szövetség nélkül meg nem állhat. E beszéd, melyre a kiegyezéshez való törhetetlen ragaszkodásra nézve Deák felfogását illetőleg a legtöbbször hivatkoznak, Deáknak mondhatni záró nézete és nagy hatással volt Ausztriában a nézetek éppen akkori alakulására. De figyelmen kivül nem hagyható, hogy Deák, midőn itt a szerződés „minden betűjének“ megtartását hangsúlyozza, ez természetesen a szerződés tényleges pontjainak addig való megtartására vonatkozik, a mig ez nem módosul, melynek addig megnyirbálása, alásása, a központi bizottság belemagyarázásaival, „a nemzet jellemével össze nem fér“.

Az 1871 június 11-iktől szeptember 14-ikéig tartott szünet után megint ritkábban szólt a házban. Ebben az évben folyt le gr. Hohenwartnak és kormányának

azon törekvése, melylyel Csehországot az osztrák-magyar kiegyezésben foederalistikus alapon harmadik tagnak akarta bevenni. Deák, midőn a csehek által fogalmazott kívánságokat látta, azt mondta, hogy több pontjuk a kiegyezésbe ütközik. Részletesebben nézetét nem ismerjük; de tudjuk, hogy a Deák-párt támogatta Andrássyt az ezek ellen való sikeres küzdelmében. Deák egyébként egészen 1872 április 15-ikéig, az egész országgyűlési szak alatt, egyetlen nagyobb beszédet sem tartott, noha még harminczegyszer szólt a napi kérdésekhez. Ezekben minden elvi ügyben a kormány mellett nyilatkozott ugyan; de kivált midőn Lónyay lett 1871 november 13-ika óta miniszterelnök, a kit Deák és környezete, az úgynevezett zöm, nem kedvelt, többé nem állt fenn közte s a kormány közt az a bizalmas viszony, mint Andrássy alatt. Mert Andrássy mindvégig Deák kedvencze maradt, a ki tudott is az öreg úrral bánni s meg tudta nyerni akkor is, ha valamit nem helyeselt; engedett az úgynevezett politikai érveknek, ha egy és más bántotta is szabadelvűségét. Nem neheztelt még akkor sem, midőn Andrássy az általa ellenzett egyik javaslatot az asztalra vágva, szólt: „jól van, hát ülj helyembe s légy miniszterelnök te", — hanem engedett. Hiába, — szokta ilyen esetekben mondani, — Andrássy nem enged, tehát nekünk kell engedni. Voltak, kik e gyöngéjét mondták is neki, mire Deák tréfás komolysággal így felelt: „Tányérunk elég van, ha egyet-kettőt eltörünk is, nem baj; — de levesestál csak egy van a háznál, ha azt eltörjük, nem vehetünk elő másikat".

Az utóbbi időben azonban sok minden történt, a mi elkomoritotta. Ezeknek kezdete Eötvös József halála volt 1871 február 2-ikán, ezt követte május 15-ikén Horváth

Boldizsár kilépése, november 13-ikán Andrássy külügyminisztersége, még előbb 1869 október 23-ikán Wenckheim Béla lemondása, kinek helyére Rajner Pál jött, majd 1871 november 13-ikán Lónyay miniszterelnöksége, kivel Deák sehogy sem bírt megbarátkozni, kivált, mert legközelebbi bizalmasai azt hitették el, hogy Lónyay Menyhért nagy vagyonra tett szert vásárlásai, a vasutak s más vállalatok által. Kedvetlenségét növelték a pártjában uralkodni kezdő zavarok, az alkotmányos kormányzattal együtt járó bajok, melyről több állambölcs mondja, hogy igen nagy hibája három: sok időbe, sok pénzbe kerül s okvetlenül megrontja az erkölcsöket. Nálunk legalább nagyon hamar mindenik kezdett igaz lenni. Csak úgy hemzsegtek a vállalatok, vasutak; továbbá a befolyás a politikai állások betöltésében az érdekszövetség számtalan nemeit hozta létre, melyek a corruptio terjedésére vezettek és megrontották a közéletet s éppen annak a Deáknak vezetése alatti pártban, kinél nem volt szabadelvűbb, nem volt igénytelenebb ember, kinél senki többet nem adott rá, hogy abból, a mit a haza érdekében tesz, semminemű magánhaszna ne legyen.

A zavarokat 1870 óta növelte az, hogy a Lónyay három évi pénzügyi gazdálkodása jónak bizonyúlt, deficzit nem volt; de az ő Bécsbe távozta után, 1871 óta megjelent a költségvetésnek ez a réme évről-évre növekedőben, mialatt Deák elbetegesedve, sem erélyét, sem befolyását nem érvényesíthette. Ezenkívül jelentkeztek az összes parlamenti bajok. A közjogi alapon szervezkedett hatvanhetediki pártok nemcsak megmaradtak, hanem mind élesebb és merevebb ellentétbe kerültek. Ezért a minden alkalommal meg-

újúlt vita minden belügyi kérdésben az alaptörvényekre, a kiegyezésre terelődött s minthogy a költségvetés tárgyalása több mint négy hónapot vett igénybe, az országgyűlés munkaképessége 1869 óta rendkivül leapadt; mindenkinek látni kellett, hogy a kormány a legfontosabb javaslatokat keresztülvinni nem bírván, az 1869—72-iki országgyűlésbe vetett remény és várakozás nem valósúlt; a nemzetiségi kérdés is fenyegetőbben jelentkezett, mint valaha, Horvátországban új nehézségek, új aspiratiók vetették föl magokat. Ily körülmények közt még nagyobbnak tűnik fel az a szerencse, hogy Magyarország komoly közvéleménye Andrássyt eléggé támogatni birta s megmentette a porosz-franczia háborúba beavatkozás vagy belevonatás veszélyétől. Végül 1872 márczius 5-ikétől, az új választási törvény részletes tárgyalása ellen bejelentett első obstructio által felébresztett szenvedélyességek, addig nem sejtett jelenetek tanúivá tették a házat s végre is a törvény tulajdonképeni meggátlására vezettek.

Ezek a politikai bajok nemcsak Deák kedélyére, hanem szervi szívbajára is befolytak. Ilyenkor gyakran napokra bezárkózott, a mint a pártban mondták, „duzzogott“ és senkit sem bocsátott magához; hanem regényolvasással gyógyitotta kedélyét, melyeket Ráth Mórtól, „a szellemi csárdástól“, a „vastuskó“-hoz czímzett könyvkereskedésből maga vitt el vagy felhozatott. Legszivesebben Bulwert, Coopert, Marryatot vagy általában történeti vagy úgynevezett kalandos regényeket szeretett olvasni, egyszóval olyanokat, melyekben fő a regény, mint Jókai, Gaboriau, Cobb, Sue műveiben és nem az irány, psychologia, socialismus s a modern regény egyéb ilyen mellékanyaga. Általában

is a jó regényről azt tartotta, hogy vidámítja a kedélyt s javítja az érzéseket.[1]

Az akkori politikai kedvetlenségek nyomai jelentkeznek Deák azon beszédein is, melyeket 1872 márczius 14-én a párt országos küldöttségének és április 15-ikén a nála tisztelgő pártnak mondott, midőn a kormány az új választásokra készült. E két alkalommal mindig az összetartást, állandóságot, szilárdságot, kitartást, a kötelességteljesítést hangsúlyozta s azt a megnyugtató érzést, melyet a lelkiismeret tisztasága és nyugalma ad; egyszermind intette a pártot, hogy „kiki vessen magával számot; fontolja meg annyi idő lefolyása után még egyszer, vajjon az a politika, melyet követünk és melyet eddig közös erővel, vállvetve támogattunk, a hazára nézve üdvös-e, vagy nem? Ha üdvösnek tartja, maradjon mellette szilárdan s áldozzon fel érte mindent: a haza javát soha".

Az 1872—75-iki országgyűlésre Deákot újra Pest belvárosa választotta meg képviselőjéül. A küldöttség a képviselőségre április 21-ikén szólította fel. Rövid válaszában hangsúlyozta, hogy körülményeinkben a 67-iki kiegyenlítést és a párt politikai vezérelveit egyedül tartja helyeseknek. Lehet, hogy egyben-másban tévedtek; ezt az idő megjavítja; de az alapnak rendithetetlennek kell maradnia. „Mert ha az alap megrendittetik, előreláthatatlan bajok fognak bekövetkezni, melyek az országot veszélybe dönthetik."

[1] Deák évenként körülbelől 80—100 frtot költött e könyvekre, beleértve a Gothai Almanachot, a Lloyd-naptárt tartós kötésben, számos jelzőszalaggal, melynek alapján vidéki látogatóit jó tanácsokkal látta el, az új törvénytárt két, kis és nagy kiadásban s a 100 esztendős kalendáriumot, a régi magyar házak e kedvelt könyvét.

Június 19-ikén történt a választás s Deák még az nap újra a városi Vigadóban fogadta a választók üdvözletét. Feleletében ú. n. politikai kijelentést nem tett, csak általában említette a pártokat, melyekre nézve kívánta, hogy ellenfelek, de ne ellenségek legyenek. Ezután megint Rátótra ment a ház megnyitásáig.

Szeptember 3-ikán nyílt meg az országgyűlés, de ő még ritkábban vehetett a nyilvános tárgyalásban részt, úgy hogy február elsejéig csak tizenegy rövid felszólalást tartott napirendhez, házszabályhoz vagy kérvényeket adott be. Csupán egyszer szólt pártolólag egy társországi indítványhoz, mint lényegesebb kérdéshez. De nehéz helyzetet okozott a pártnak a Lónyay ügye. Ő ugyanis véghez vitte azt a választást, mely a Deák-pártnak nagy többséget (245.) biztosított ugyan; de föl-idézte s a végsőig feszítette a parlamenti összes ellentéteket, sőt a conservativek új működését is báró Sennyey vezetése alatt. November 18-ikán, egy szenvedélyes jelenet után, melyben Csernátony Lajos azt kiáltotta oda Lónyaynak, hogy „mikor az ország szegényedik, a miniszterelnöknek nem illik gazdagodni", Lónyay beadta lemondását s helyébe 1872 deczember 4-ikén Szlávy József következett. Ekkor a Deák-kör deczember 5-iki értekezletén Lónyay elbúcsúzván, Perczel Béla elnök tolmácsolta a párt elismerését; azonban Deák, a ki meggyőződött róla, hogy a Lónyayra szórt vádak nem igazak s ezt utóbb a balközép is elismerte, most maga is szót emelt s emlékezetbe idézte Lónyay érdemeit a kiegyezés pénzügyi részének megoldásában, az azutáni nehézségek leküzdésében, a horvát kiegyezésben s a határőrvidék rendezésében. Ezeket az érdemeket — mond — elfeledni nem szabad; nem szabad éppen most, midőn visszavonúl s kislelkűség-

nek, szükkeblűségnek tartaná ezek kimondásában gátoltatni magát a Lónyay személye ellen intézett gyanúsítások miatt, „és gyávaságnak tartaná határozottan ki nem jelenteni, hogy ezen gyanusításoknak soha a legkisebb hitelt nem adott". Így tette Deák e napot, mint Szlávy mondta, a Lónyay napjává, a ki méltán lehetett büszke a legönzetlenebb férfiúnak e tartaléknélküli elismerésére.

Ezután az új kormányhoz fordult, biztosítva a párt támogatásáról, de bizalomra s őszinteségre szólítva fel minden nagyobb kérdésben, s felhívta a pártot is, hogy fontos esetekben rendelje magát alá a pártegységnek. Ő nem akar senkit szavazógéppé tenni, de ennyi a czél érdekében szükséges.

Ezekben az időkben Deák ugyan állandóan említette, hogy kora és megrongált egészsége miatt nem vehet oly részt a közügyekben, mint szeretné; mondta ezt 1872-ben a házban, a pesti és pártküldöttségeknek, pártértekezleten s az 1873-iki újévi üdvözletkor is; azonban, mintha az új kormány támogatásának szüksége visszaadta volna erejét, február elseje óta, noha a delegatiók miatt áprilisban a ház szünetelt, június 28-ikáig harmincznégyszer szólt a házban, legtöbbször a tárgyalások helyes mederbe terelése végett; de néhányszor pártolva fontosabb inditványt, javaslatot is. Márczius 22-ikén ezek közt a Ferencz-csatorna állami segélyének felemelését abból az indokból pártolta, mert ő egészséges nemzetgazdasági elvből nem óhajtja a vállalkozók veszteségét. Márczius 28-ikán részben hozzájárult Irányi azon inditványához, hogy az Ausztriával 1867-ben kötött vám- és kereskedelmi szövetség átvizsgáltassék; de úgy, hogy az előmunkálatokat és véleményt a miniszterium ter-

jeszsze a ház elé. Május 3-ikán Helfy Ignácznak felelt hosszabb beszédben, hogy a delegatiók Bécsben ülésezése alatt a ház ne tárgyaljon, mert negyven tagja éppen a ház akaratából távol van, távol kell lenniök s a múltban is ilyenkor a ház szünetelt. Ugyanekkor bővebben szólt a tárgyalások sorrendjéről s a választási törvényjavaslat őszre kitűzéséről.

Egy másik fontos esetben, május 24-ikén, Pauler Tivadar minisztert védelmezte meg, kinek egy interpellatióra adott feleletét a ház május 24-ikére napirendre tűzte; mivel, mint az ellenzék mondta, egy adott esetben az államtitkárral szemben nem gyakorolt elég szigorú fegyelmi eljárást. Deák különösen arra alapította fejtegetését, hogy sem szabályaink, sem törvényeink nem gondoskodnak a miniszteri hivatalnokok iránti fegyelmi eljárásról; a miniszter a maga hatáskörében helyesen járt el a múlt gyakorlat alapján, jövőre törvényjavaslatot kíván ebben a tárgyban s most napirendre térést indítványoz. Midőn pedig május 13-ika óta a Magyar Leszámitoló- és Kereskedelmi Bankról szóló törvényjavaslat volt soron, Madarász József indítványára, Kerkápoly pénzügyminiszter ellenében is pártolta május 14-ikén azt, hogy a képviselőséggel a bank igazgatótanácsi állása összeférhetetlen legyen s ezt a ház külön pontba foglalta. Ekkor mondta e nevezetes feddő szókat, hogy ezt az összeférhetetlenségi esetet azért is fontosnak tartja, „mert első lépés lesz egy, talán idővel általánossá válható független és kimondja igazán, józanabb politikára".

Mellőzve más kisebb ügyekben alkalmi felszólalásait, mindezek azt mutatják, hogy ebben az időben valóságos folytonosság van Deák nyilvános szerepé-

ben, egészen addig, míg 1873 június 28-ikán meg nem tartja nagy súlyú beszédét az állam és egyház viszonyáról. Ezt a kérdést a pápai csalhatatlansági dogmának 1870 július 18-ikán a római zsinaton való proclamálása vetette föl, melylyel szemben a magyar főpapság ellenzéki állást foglalt s e dogma kihirdetését a magyar kormány a királyi placetum-jogtól tette függővé; mert ez e dogma ellentétbe állítja a magyar állami hatalmat s a katholikus egyházat. Éppen ezért a placetumjog gyakorlatára nézve az uralkodó 1870 augusztus 9-ikéről, a magyar kormánynyal egyetértve, csakugyan rendeletet adott ki. Ennek ellenére mégis kihirdette a csalhatatlansági dogmát Jekelfalusy Vincze, székesfehérvári püspök, a miért ő felsége 1871 szeptember 12-ikén, a magyar kormány útján, „visszatetszést, rosszalást és megfeddést“ fejeztetett ki és 1872 deczember 27-ikén Schopper György, rozsnyói püspök, ki egy pásztorlevél mellett egyházmegyéje papjainak megküldötte a dogmát nyomtatásban, miért Trefort miniszter a fentebbiek értelmében a kormány rosszalását fejezte ki. Azonban midőn Lükő Géza 1873 január 16-án ez iránt Treforthoz interpellatiót intézett s ő eljárásáról jelentést tett, a ház a választ nem vette tudomásúl, hanem külön napirendre tűzte. Így került a kérdés június 28-ikán a ház elé. A megelőző napon pártértekezlet volt a Deák-körben, ezen Deák is megjelent. Trefort hosszabb beszédben indokolta eljárását, kérte a pártot, hogy válaszát vegye tudomásúl s határozza el az állam és egyház közti viszony szabályozása végett egy bizottság kiküldését. Erre Deák részletesen megismertette a saját egyházpolitikai nézeteit, melyeket kivonatban a *Pesti Napló* közölt s belőle az látszik, hogy bővebben egészen ugyan-

azokat mondta, mint másnap a házban. Végkövetkeztetése a válasz tudomásúl vételele s a bizottság kiküldése volt; csakhogy ennek megválasztását őszre kivánta halasztani, midőn a képviselők nagyobb számban lesznek együtt, kik a közelálló szünet miatt már jórészben haza utaztak.

Minthogy Deák a vallásszabadság híve volt és azt vallotta, hogy ennek teljes mértékű gyakorolhatása a viszonosság alapján elsőrendű jog, azzal együtt, hogy egyesűlés útján minden felekezet külön alkothasson autonom testületet; minthogy ez a nézet vonúl át a 40-es évek elején a vegyesházassági ügyben s az 1832/36-iki és 1839/40-iki országgyűléseken a vallási javaslatról, újabban a római katholikus autonomiában és 1870 márczius 18-ikán a két izraelita felekezet ügyében tartott beszédeiben is, midőn Eötvös ellenében, az ő felszólalására, a ház mellőzte az izraelita congressus többségének végzését: tulajdonképen nem lehetett kétséges az, hogy mit és mily szempontból fog mondani.

Deák most tartott beszédét június 28-ikán a Lükő Géza határozati javaslatához kapcsolta, a ki a miniszter feleletét nem találta sem helyesnek, sem kielégítőnek, sem következetesnek, s kivánta az állam és egyház közti viszony rendezéséig is a placetum-jog erélyes fentartását, a püspökök megbüntetésére nézve hivatkozott II. Ulászló ismert VI. decretuma 7-ik czimjére. Deák felfogása szerint azonban a miniszter nem eszközölt szigorúbb büntetést a rozsnyói püspök ellen, mert nem eszközölhetett. Nincs tudniillik oly határozott törvény, melyet megsértett; a placetum-jog törvényeinkben szabatosan körülírva nincs s ő inkább azt tartja, hogy ez nem a magyar király sajátos joga, hanem minden államé, mert az állam fogalmából

ered. Nem foly a magyar király különös placetum-joga az „apostoli“ czímből sem, mert ezt csak Mária Terézia kezdte használni egy pápai breve folytán. Ennélfogva ő a miniszter eljárását helyesli s minthogy törvényeink nem világosak, nem határozottak e kérdésben, sőt nem is szólnak arról, a miről kellene; tehát világos törvényt kíván s ezért helyesli a miniszter által indítványozott bizottságot is, mert az állam és egyház közti viszonyt szabályozni kell.

E viszony megoldása azonban nehéz. Általában két eltérő rendszer uralkodik benne: az amerikai és európai. Amerika a vallásfelekezeteket associatióknak tekinti s a mennyiben az államra nem veszélyesek, nem foglalkozik velük. Európában a viszonyok másként fejlődtek, a vallás érdekei összeszövődtek az állami intézményekkel s rendszerint volt majd mindenütt a legújabb időkig államvallás is. Ő az amerikai rendszer hive, ezért az ahhoz közelitő minden lépést helyesnek s mindent helytelennek tart, mi attól eltávolit. Például nálunk a jogegyenlőséget sérti az, hogy a katholikus és keleti egyház fejei hivatalból tagjai a főrendiháznak, a többi vallások fejei nem. Helyesnek tartaná továbbá a polgári házasságot, de csakis a kötelezőt; a katholikus javakra nézve elválasztandóknak tartja az egyház és az állam tulajdonát s az egyházét nemcsak nem venné el, de elvételét károsnak tartaná; a katholikus autonomia is éppen ezért csak negative tartozik az országgyülés elé. Az állam és egyház kérdése megoldásra vár; ezért helyesli a bizottság kiküldését, nem a sietés, hanem az előkészités végett, de csak őszszel; s a legnagyobb óvatosságot ajánlja, mert ő minden vallásháborút kerülni akar: a fanatismussal vitt vallásháború káros,

veszélyes, a magánérdekből és politikai célokból folytatott még veszélyesebb s e mellett útálatos is.

A nyári szünet miatt a padokat csak ritka sorokban elfoglaló képviselők hosszantartó lelkesült üdvözléssel kisérték a vezér szavait, melyeket a szokottnál halkabban s a súlyos betegség nyomait éreztetve mondott; mintha sejtették volna, hogy ily nagy beszéd alkalma nem nyujtatik többé nekik, egyértelmű ovatióval fogadták el a kifejtett elveket és Huszár Imre inditványára kimondták, hogy az ebben a kérdésben őszszel megválasztandó bizottság mindenben Deák elveit tartsa szeme előtt. Valóban ez a beszéd mintegy Deák végrendelete volt, a mint utóbb kiviláglott s a perekben a szóbeli eljárás, a bűntettekben az esküttszék, az állam és egyház közti viszonyban a szabad egyház szabad államban, a belügyek összeségében a 48-ban proclamált törvényelőtti egyenlőségi alapon való demokratikus berendezkedés, felségsértési perekben az országgyűlés bíráskodása voltak azok, miket Deák, mint a szabadelvűség szükséges feltételeit, a nemzet figyelmébe ajánlott, a nemzet lelkesedésére és meggyőződésére bizott s ezek nagyrészben már is megvalósúltak.

A ház július 2-ikától november 8-ikáig szünetet tartván, Deák újra Rátótra ment, a hol olykor még kuglizott is, de már a játéknak inkább csak nézője volt. Itt egyre felkeresték a miniszterek hol egyenként, hol többen egyszerre, Bittó István házelnök is nem egyszer járt ott. Már ekkor folyt a tárgyalás, hogy Széll lépjen be a kormányba, mint pénzügyminiszter; de ő nem biztatta s igy végre is most még elmaradt. Visszatérvén Pestre, annyira jól érezte magát, hogy felvette régi szokásait, s november 8-ikán jelen volt a Szlávy-

kormány érdekében tartott pártértekezleten is, melyen Szlávy a párt támogatását kérte, főleg a pénzügyi bajok orvoslása végett. Ekkor Deák is hosszabb beszédet tartott. Különösen a szemrehányások kerülését hangoztatva és hivatkozva az általános európai pénzügyi pangásra, helyeselte a kormány politikáját s három kérdést tett: gondoskodott-e a kormány a fenyegető inség megelőzéséről, a deficzit fedezéséről és a rendkivüli nagy adóhátralékok behajtásáról? Párszor a házban is megjelent s november 8-ikán ő fejezte ki a maga és a ház sajnálkozását azon, hogy Ghyczy a képviselőségről lemondott s ennek jegyzőkönyvre vételét indítványozta. Ugyan e napon meghallgatván Szlávy előterjesztését, a munkarendhez szólt s azt indítványozta, hogy ha a pénzügyi bizottság elkészül a fedezetre vonatkozó javaslatokkal, akkor, a közben esetleg megkezdett kataszteri törvényjavaslatot megszakítva, vegyék amazt elő, mint a bajok főforrását. November 10-ikén a keleti vasút részvényeseinek emlékiratát adta be s felszólalására a ház, a kérvényi bizottság kikerülésével, egyenesen a pénz- és vasútügyi bizottsághoz akarta áttenni; midőn azonban Simonyi Ernő azt mondta, hogy ezzel az ügy a nyilvánosság elől elvonatnék, Deák második felszólalása után a ház a kérvényi bizottsághoz utasította.

Utolsó felszólalását ugyan e napon Tiszához intézte, a ki a pénzügyi bizottságban a tagságot, másnemű képviselői elfoglaltsága miatt, nem fogadta el. Deák sajnálatát fejezte ki, de fölfedte egyszersmind Tiszának azt a gyöngéd okát, hogy bátyja, Lajos, a kormány tagja lévén, ezt a tagságot nem is fogadhatja el. Éppen ezért nem is kívánta erőltetni. Ezután a munkarendről beszélt, hogy a következő nap az osztályok

foglalkozzanak a horvát egyességgel s a kataszteri javaslatot pedig halaszszák el pár napig; mert vannak, kik még tanulmányozni akarják s a pénzügyi bizottságba, mondá végül: „a választást pedig holnapután lehetne megejteni". Ezek az egyszerű szavak voltak az utolsók, melyeket nagyságának és annyi dicsőségének színhelyén, a képviselőházban nyilvánosan kiejtett.

UTOLSÓ FEJEZET.

Deák végső évei és halála.

DEÁK 1873 NOVEMBER 12-IKÉN VÁRATLANÚL ROSSZABBÚL LESZ. — BETEGSÉGE. — BETEGSÉGÉNEK IDŐSZAKAI ÉLETÉBEN. — A FALUSI ÉLET, MINT GYÓGYMÓD. — RÁTÓTI NYARALÁSAI 1868 ÓTA. — BETEGSÉGE AZ 50-ES ÉVEK ÓTA. — ÖSSZEFÜGGÉSE PARLAMENTI SZEREPLÉSÉVEL. — HIRTELEN ROSSZABBÚL LÉTE 1872 NYARÁN. — UTOLSÓ NAGY BESZÉDE 1873-BAN. — AZ URALKODÓ ÉS DOM PEDRO BRAZILIAI CSÁSZÁR LÁTOGATÁSA DEÁKNÁL. — AZ 1875-IKI FUSIO ÉS DEÁK. — UTOLSÓ KÉT NYARALÁSA. — LEVELE BETEGSÉGÉRŐL 1875-BEN — AZ 1875-IKI KÖVETVÁLASZTÁS. — ŐSZSZEL SZÉLL KÁLMÁNHOZ KÖLTÖZIK. — LAKÁSA A GRÓF HADIK-HÁZBAN. — SZOKÁSAI BETEGSÉGÉBEN. — A PÁRT ÜDVÖZLETE 1876 ÚJÉVÉBEN. — DEÁK VÁLASZA. — EREJÉNEK HANYATLÁSA. — MEGGYÓN RÓNAY JÁCZINTNAK. — UTOLSÓ INTÉZKEDÉSEI. — AZ UTOLSÓ NAP JANUÁR 28-IKÁN. — HALÁLA ESTVE 3/4 TIZENEGYKOR. — A KÉPVISELŐHÁZ INTÉZKEDÉSE. — A KIRÁLY LEVELE. — A KIRÁLYNÉ KOSZORÚJA S IMÁJA A RAVATALNÁL. — A SZABADELVŰ KÖRBEN TISZA DEÁKRÓL. — TEMETÉSE FEBRUÁR 3-IKÁN. — KOSSUTH CZIPRUSÁGA. — ÉRDEMEINEK TÖRVÉNYBE IGTATÁSA.

Az az ok, mely miatt Deák 1873 november 10-ike óta többé nem szólhatott a házban, betegségének váratlan súlyosbodása volt. November 12-ikén éjjel ugyanis egy újabb szédülési roham és szívgörcs fogta el; vízért az asztalhoz akart menni, de összeesett, fejét egy bútorba ütötte s alig birt segélyért csengetni. Az orvos csak azt állapíthatta meg, hogy szívelhájasodása és gyomorbaja növekedett s a hirtelen roszszabbodás okai ezek. Ezóta köhögése is annyira roszszabbodott, hogy szivaroznia sem volt szabad, szívbaja

miatt hetekig nem járt ki s csak a legközelebbieket fogadta, Széllt és nejét, özvegy Vörösmartynét, Vörösmarty Bélát, Nedeczkyéket és Bogdánovics Villibáldnét, a ki ugyanabban a szállodában lakott s bizalmas ismerőse lett. Betegsége ez idő óta folyvást súlyosbodott, a szívgörcs és fúlasztó köhögés olykor óraszám gyötörte s ekkor megengedte, hogy a szomszéd szobában egy ápolóné, gyámleánya egykori parasztdajkája alugyék vagy ha kell, viraszszon is mellette.

Ez a betegsége, mely pár év múlva halálának közvetetlen oka lett, ugyanaz volt, melynek első jelenségei fiatal korára nyúlnak vissza. Életében tudniillik nehány nagyobb betegségi időszakot ismerünk. Szívbaja először 1835-ben jelentkezett Pozsonyban, a mikor Attomyr tanácsát követve, jobban lett, ki már akkor jól határozta meg betegségét, a szív felé irányúlt vértolúlásokat s ezek ellen nyugodt életmódot, estve kevés eledelt, sok falun időzést, testmozgást s különösen nagy sétákat ajánlott. Betegsége másodszor nagyobb mértékben 1846/47-ben támadta meg, miről már volt szó s akkor újra Attomyr tanácsai gyógyitották meg. Ezóta még rendszeresebb és mértékletesebb életmódot folytatott; a szabadban tartózkodás, a nagy séták valóságos második természetévé váltak s ebben megleljük egyik okát annak a rendszeres nyári falusi időzésnek is, mely Deák életében annyira jellemző, úgy hogy tavaszszal valósággal leste a napot, midőn Pestről elszabadúlhatott.

Ezért, midőn már P.-Szentlászlóra nem mehetett, Rátótra ment Széll Kálmánékhoz, a ki Deák gyámleányát, Vörösmarty Ilonát, 1867 szeptemberében vette nőül. Rátót akkoriban egy mindössze negyven házból álló, mintegy 200 lakójú kis község volt Vas-megyében,

az Alpok végnyúlványai közti kies, egészséges dombvidéken, a Körmendtől Grátz felé vezető úton. Először 1868-ban volt ott. Ebben az évben, a téli két havi elnapolás és a sok munka miatt, a ház szünete csak augusztus 11-ikétől szeptember 16-ikáig tartott; Deák e pár hétre Széll Kálmánhoz ment s a kellemes vidéken, szeretett gyámleánya körében töltött pár hét hatása alatt elhatározta, hogy ezután nyáron hozzájok megy. Ott látogatta meg ekkor Oszterhueber József s ez volt utolsó találkozásuk, mert a szeretett barát 1869 január 10-ikén meghalt. Most már nem is lett volna mit keresnie P.-Szentlászlón; de azért 1869 nyarán mégis még egyszer elzarándokolt oda, nehány napot ott töltött, meglátogatta a temetőt a falun kivüli dombon, hol Klára és férje egyforma, egyszerű sirkő alatt nyugszanak s elbúcsúzott örökre a siroktól és a falutól is.

Ez év óta csakugyan minden nyáron Rátótra ment, a hol éppen úgy élt, mint P.-Szentlászlón. Az országgyűlés befejeztével, előre meghatározott napon, pontosan kiment, Széll Kálmán és neje már várták, gyámleánya szeretetével és gondosságával halmozta el. Rendes szobája volt a kastélyban, mely a kertnek arra a részére nézett, a hol legjobban szeretett tartózkodni s estvénként ez a szoba lett az egész család központja. Kedvelt helye a kiterjedt kert végén, hol az egy rétben végződött, nehány terebélyes tölgyfa által árnyékolt füves részlet volt; itt ült a nap nagyobb részén, kivált mióta 1870-től mutatkozó betegsége s kezdődő lábbaja miatt nagyobb sétákat nem tehetett. Ha az idő engedte, már reggel nyolcz órakor a szabadban volt s hol az emlitett helyen, hol a parkban a család tagjaival és vendégeivel, kik Zalából s a környékből

felkeresték, hol a tekepályánál tartózkodott. Itt kedvelte meg a kuglijátékot, mint ekkor már egyetlen mozgást, melyet végezhetett; s ezért, midőn utolsó két nyarát Pesten a városligetben töltötte, Nedeczky István itt is tekepályát rendeztetett be számára. Utóljára 1873 július 4-ikén ment ki Rátótra s minthogy a szünet november 4-ikéig tartott, október végéig maradt falun. Nehezen vált meg, mintha sejtelme lett volna róla, hogy ez a végbúcsú s szokása ellenére, napról-napra halasztotta eljövetelét; sőt midőn elindult, az út kanyarúlatánál még egyszer visszaintett. Többé nem látta Rátótot, csak tervezte 1875 őszén, hogy nyáron újra kimegy.

Harmadszor az 50-es években lett súlyosabban beteg, midőn Bécsben Skoda újra az aranyér miatti vértolúlásokat mondta okául s az ő tanácsára éveken át vagy Marienbadba ment, vagy ezt a gyógymódot folytatta minden nyáron. Rosszúl volt pár hétig a 61-iki országgyűlés alatt és 1866 márczius—április havában is, midőn általános megdöbbenés fogta el az országgyűlést. Általában országgyűlési működése nagy befolyással volt szívbajára; kivált, ha elhatározó súlyú beszédet kellett tartania a maga mindent meglatoló gondosságával, utána gyakran voltak kisebb-nagyobb rohamai, levegő után kapkodott s a megsemmisülés érzése fogta el. Betegségének utolsó szaka 1869 júniusa óta haláláig számítható; már ez év január 25-ikén panaszkodott megromlott egészségéről. Azok a beszédek, melyeket ez év folytán tartania kellett, mind jobban kifejlesztették szívbaját s deczemberre annyira beteg lett, hogy a párt a szokott újévi üdvözlés helyett csak íveket köröztetett. Ezóta ritkán volt tartósan jobban, s a lapok mindegyre írnak hosszabb-

rövidebb betegségéről, de kivált 1872 nyara óta lett állapota súlyosabbá. Egy napon Rátótról Széll Kálmán anyjához, Táplánfára mentek, hol estve öntudatlanúl esett össze. Szokott gyógyszerét adván be, magához tért s humorral mondá: „Tegyetek az ágyba, mert a padozat nem igen puha". A család lehívatta Kovács Sebestyén Endrét Pestről, ki a szívbajt aggasztón kifejlődve találta s eltiltotta a parlamenti működéstől. Deák meg is tartotta az év végéig, de 1873 első felében újra élénk részt vett a ház ülésein június 28-ikáig, midőn utolsó nagy beszédét tartotta. Ebben az évben öcscse, Nedeczky István és családja a városligetben, a Fischof-villában nyaralt; oda járt ki Deák naponként addig is, míg a képviselőház együtt ült. Ott egész délután elkuglizott, míg Nedeczky leányai (Ferike és Emma) a bábokat állították fel, kugligolyókat adtak kezeibe s magok is vele játsztak. Közülök Ferike a keresztleánya volt s őt kedvelte jobban. Egy alkalommal a szokottnál még hevesebben kuglizott s majdnem látni lehetett, hogy figyelme más tárgyon függ. Ez június 27-ikén történt. Egyszer csak azt mondja Nedeczkynek, hogy hozasson egy egyfogatút. Ezen jött be Nedeczkyvel a Dorottya-utczába a Deák-körbe s ott előadta a pártértekezleten azt, a mit másnap a házban akart az állam és egyház viszonyáról elmondani; így tartotta utolsó nagy beszédét 28-ikán a házban.

Mind ez idő alatt, még 1874/75 telén is az Angol királyné-szállodában lakott; itt látogatta meg betegségében 1874 márczius 11-ikén ő felsége, itt látogatta meg II. Dom Pedro braziliai császár és sok idegen híres férfiú. Itt történt Wenckheim fontos látogatása 1875 februárjában, midőn Deák még egyszer

döntőleg folyt be a politikai eseményekre. Az 1875-iki költségvetést tárgyalta a ház januárban, midőn a Deák-párt régi bomlása már feltartózhatatlannak látszott; mert midőn a Szlávy-kormánynak 1874 márczius elsei lemondása után, márczius 21-ikén a Bittó István kormánya megalakúlt, melyben Ghyczy pénzügy, Bartal György kereskedelmi és közmunkaminiszter lett, a többi pedig a Szlávy-kabinetből maradt meg: Ghyczy magával vitte ugyan körülbelől 28 emberét, a balközépből alakúlt úgynevezett középpártot, de ők nem a Deák-pártot erősitették, csak növelték a párttöredékek számát, mely mellett ott volt a Lónyay Menyhért úgynevezett vacsora-pártja, a Sennyey Pál conservativ töredéke és a független Deák-pártiak csoportja. Deák sem ezért, sem főképen Ghyczy ismert habozó természetéért nem sokat várt ettől az egyesüléstől, csak Andrássynak voltak nagyobb reményei.

A következmények Deáknak adtak igazat; mert Ghyczyt a deficzit megszüntetése miatt óhajtották a kormányba, de ő nem mert gyökeres reformot kezdeni s azon elődeinek hibáiba esett, kiket éveken át oly szigorúan és alaposan bírált. Ezért a párt bizalmát elvesztette s mindez kiviláglott az 1874 október 28-ikán beadott 1875-ik évi költségvetésből, a deczember 9-ikén megkezdődött indemnity-vitából s az 1875 január 27-ikén megkezdett költségvetési tárgyalásból. A fölhatalmazás az év három első hónapjára szólt, mely ellen a Tisza-párt fölvetette a bizalom kérdését s ezt Tisza hosszú beszédben indokolta. Ekkor már, noha a kormány az indemnityben győzött, világos volt, hogy Tisza a közeljövő férfia, kinek útját Bécsben kivált báró Wenckheim Béla egyengette. Így tartotta a költségvetési vitában február 3-ikán Tisza azon programmbeszédét

és tette február 11-iki nyilatkozatát, melyek a fusióra vezettek; mert ekkor azt a közjogi programmot, melyet ő és pártja 1868 tavaszán felállitott, a pénzügyi helyzet megmentése s az állapotok megszilárditása végett felfüggesztette.

Az uralkodónál ekkorra Tisza miniszterségét báró Wenckheim már előkészitette s Andrássy is meg volt nyerve. Azonban Tisza három feltételt szabott: egy Deák-párti kormány újra szervezéséhez, mint Ghyczy, nem adja oda a nevét, a Deák-párt szűnjék meg s a régi Deák-pártból, balközépből és középpártból alakúljon egy nagy szabadelvű párt, az új kormányban legalább három tag legyen a balközépből. Ebben a legnagyobb nehézséget az új pártalakúlás okozta; mert még mindig 210 Deák-párti képviselő volt. Andrássy is ezt tartotta a legnehezebbnek s Wenckheim érveire, mint Móricz Pál irja, egyszer igy felelt: „Jól van, tehát eredj az öreg Deákhoz, ki most betegsége miatt türelmetlenebb, mint valaha; de tartsd nyitva az ajtót, mert betegsége daczára, az öreg felugorhatik s kilökhet ezzel az ajánlatoddal együtt".

Wenckheim február elején, egyik napon, nem minden aggodalom nélkül ment az Angol-királynőbe, noha őt Deák nagyon szerette, mert a politikából éppen úgy nem húzott hasznot, mint Deák maga. Wenckheim részletesen szólt a pártok helyzetéről s kivált arról, hogy noha Tisza nem szereti sem a Sennyey-, sem a vacsorapártot, mégis gondolható köztök s a Deák-párt úgynevezett kisebb emberi közt oly ideigvaló szövetkezés a kormány leszavazására, a mi egy coalitionalis miniszteriumra vezethetne. A fusio tehát politikai szükség, döntsön maga Deák s elmondta Tisza feltételeit és Andrássy aggodalmait. Erre Deák tétovázás nélkül

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

azt felelte, hogy a Deák-párt a 67-iki kiegyezéssel feladatát befejezte s ő csak addig volt a párt valódi feje; a parlamentáris kormány természeténél fogva, a párt vezére a miniszterelnök, az ő vezérsége csak névleges, csak tiszteletbeli s így a pártnak az ő nevéről elnevezése s máig fentartása inkább csak előzékenységnek vehető. De ha másként volna is, a hazának s a szabadelvű-párt megteremtésének szívesen hozná meg bármikor az áldozatot és ha a miniszterelnök s a miniszterek többsége egyelőre a Deák-pártból kerül ki, a tisztességet megtartva látja, meg az arányt is, mely a pártot a lealázástól megmenti.

Wenckheim végtelenül megörvendve a válaszon, így felelt: „Mindig nagy embernek tartottalak; de a te politikai belátásod még nagyobb, mint önzetlenséged és hazafiságod. Isten veled, jobb egészséget". A létrejött „szabadelvű párt" jegyzékébe Deák elsőnek írta be nevét s némi nehezteléssel csak ennyit jegyzett meg: „én talán eddig nem voltam szabadelvű?" Ennek a beszélgetésnek volt eredménye Tisza bécsi útja, Bittó miniszterelnök február 11-iki beszéde a ház elnapolásáról s Tisza újabb nyilatkozata, melyek után a fusio megtörtént és február 28-ikán megalakúlt az új kormány, melynek elnöke báró Wenckheim, pénzügyminisztere Széll Kálmán lett. Tisza egyelőre a belügyi tárczát vette át; de már 1875 október 21-ikén miniszterelnökké neveztetett ki. Tisza aztán nemcsak gyakran fölkereste Deákot, kikérve tanácsát, hanem egészben is oly irányban kormányzott, hogy ellentét közte, Andrássy és Deák közt nem állott elő. Deák, mondják, előbb nem igen kedvelte Tiszát; de összes ellenfelei közül legtöbbre tartotta s legjobban becsülte. Ez a becsülés e néhány hó alatt bizalommá és rokon-

szenvvé változott, midőn látta, hogy a kiegyezés művét Tiszának sikerül megmenteni a megalázástól, a pénzügyi bukástól, s kiragadva a nehéz viszonyok válságaiból, azt az ország érdekében meg tudja szilárdítni és tovább birja fejleszteni.

Betegsége miatt utolsó két nyarát Deák egészen Nedeczkyék körében töltötte, a városligetben, 1874-ben a Schwartz-, 1875-ben a Deutsch-villában, mindig májustól október végéig. Az előbbi villában festette le Thán Mór a Nedeczky István óhajtására; itt adta Nedeczkynek 1874 június 25-ikén Csányi László zsebkendőjét, melyet kivégeztetése napján hordott; mert megtartotta régibb szokását, hogy folyvást ajándékozgatott s így adott neki 1875-ben, midőn a városba költözött, egy tajtékpipát, ezt mondva: „apám kapta keresztapámtól". Hugaival szintén éppen úgy enyelgett folyvást, mint egykor p.-szentlászlói környezetével, kik őt „nagypapá"-nak hívták s különösen 1875-ben gondos ápolásukkal a nemzet háláját érdemelték ki, úgy hogy a Belváros közönsége júliusban és szeptemberben virágcsokrokat küldött nekik, mire Deák tréfásan szólt: „látjátok, Cerberusok, miattam lehet rózsákhoz is jutni"; ő meg albumokat s egyéb apróságokat ajándékozgatott hugainak.

E nyaralásából 1875 június 16-ikán ezt a levelet mondta tollba Nedeczky Ferikének egyik öcscse számára: „Én közel két éve már súlyosan szenvedek és daczára a tréfából gyártott híreknek, egészségem nem javúl, sőt folyvást hanyatlik. Menni nem tudok, ha nem vezetnek: ülésből, fektemből erős segítség nélkül fölkelni nem vagyok képes, sőt a lefekvéskor is másnak kell engem ágyba segíteni. Étvágyam, álmom semmi; lábaim és hasam daganatja növekszik. De

mit zúgolódom, — 72 év szép kor, melyen túl ép, egészséges ember is méltán számolhat egészsége végromlására; a ki pedig beteges is, az ne követeljen sokat, megifjodni bizonyosan nem fog."

E betegsége miatt elhatározta, hogy mandátumot többé nem vállal; nem vélte lelkiismeretével megegyezőnek oly tiszt elfogadását, melynek megfelelni nem bir. Ennek hire menvén, a belvárosi választók 1875 május 26-ikán egyhangúlag elhatározták, hogy őt meg sem kérdve, egyszerűen kikiáltják képviselőjöknek. Ezt Deák meghallván, június 9-ikére magához kérte nehány választóját városligeti lakásába s előttök lemondó szándékát kijelentette, de nem akartak róla hallani s július elsején, noha piros falragaszok előre hirdették, hogy Simonyi Ernő föllép ellene, egyhangúlag kiáltották ki Deákot követnek. Deák augusztusban újra jobban levén, 29-ikén fogadta Ráth Károly vezetése alatt azt a küldöttséget, mely a választási jegyzőkönyvet át akarta adni, kérve, hogy a választást fogadja el. Deák erre azt felelte: reménye van ugyan, hogy nemsokára feladatának megfelelhet; de addig is kötelességének ismeri lemondását az országgyűlésnek beadni, hogy a Belváros hivatalosan értesüljön a gátló akadályról; ha aztán mégis egyhangúlag vagy szótöbbséggel újra megválasztják, hazafiúi kötelességének fogja ismerni a választást elfogadni; addig is a választási jegyzőkönyvet nem fogadhatja el. Ekkor azonban a küldöttség a jegyzőkönyvet asztalán hagyta. Deák erre augusztus 30-ikán a képviselőház elnökéhez irt levélben, a nála hagyott jegyzőkönyvet mellékelve, a képviselőségről lemondott s szeptember elsején lemondása felolvastatván, a ház szeptember 6-ikán új választást rendelt el.

Szeptember 21-ikén újra megjelent Deáknál Várady Károly vezetése alatt a belvárosi választók küldöttsége a Deutsch-féle nyári lakban, a ki a verandára nyíló szobában fogadván őket, kezet szorított mindenikkel s a felhívásra a következőket felelte: Köszöni a választók bizalmát, mely őt évek óta s még most is támogatja, midőn a kor és súlyos, hosszas betegség megtörték. Lemondása óta egészsége tetemesen javúlt, de még helyre nem állott s kivált lábait nem tudja használni, vezetés nélkül menni nem bír, főbaja, az asthma, most is gyakran kínozza. Igen valószínű tehát, hogy a rárótt kötelességnek úgy, mint akarná, megfelelhetni nem fog, a míg nagyobbmérvű javúlás be nem áll; a választás azonban évekre szól s ő egészsége javúlásának reményében a követséget elfogadja; de óhajtja, hogy választói tudják meg betegségét, mely miatt nem vehet részt úgy és annyira a közügyekben, mint szeretné. Ezután még egy ideig élénken, jó kedvvel társalgott s nem látszott, hogy a beszéd fárasztaná.

A választás 23-ikán reggel nyolcz órakor történt. Midőn Várady a választóknak előadta küldetésök eredményét, zajos éljenzés hangzott fel és a fél óra leteltével Havas Ignácz elnök, mint egyedüli jelöltet, Deákot nagy éljenzés közt a Belváros követének jelentette ki. Deák a nyárilak verandáján fogadta a mandatumot hozó küldöttséget, felállva mindenkivel kezet fogott s a jegyzőkönyv átvétele után megköszönvén a választást, körülbelől ugyanazt felelte, mit az előbbi alkalommal. Ugyanekkor Királyi Pál a választók nevében egy-egy virágcsokrot adott át Deák ápolóinak, Nedeczky Ferikének és Emmának. A ház november 4-ikén éljenzés közt igazolta a választást és Deák tényleg hitte is, hogy még megjelenhetik a házban, sőt tréfásan töpren-

gett, hogy már az új házszabályokat sem ismeri s még rendre utasítja az elnök. Megbízta tehát Szeniczey Ödönt, hogy szerezzen neki új házszabályokat, hogy „szégyen ne érje vén fejét".

A városligetben érte meg s ünnepelte 72-ik születésnapját október 17-ikén. Október 30-ikán költözött be Széll Kálmán és özv. Vörösmartyné kíséretében az Egyetem-tér 2-ik szám alá Széll Kálmánhoz, a gróf Hadik-ház első emeletére, egy ma már többé nem létező házba, a hol a két végső szobát foglalta el jobbra négy ablakkal a Kecskeméti-utczára. Széll Kálmán családja és anyósa, Vörösmartyné, 1874 óta lakott itt; már akkor Deáknak két szobát szánva, vették ki a lakást. Itt volt tanúja november 22-ikén annak, hogy hű ápolói egyikét, Nedeczky Ferikét eljegyezte Bölöny József, a mi kívánsága szerint az ő szobájában történt. Ez alkalomból november 28-ikán a királyné egy értékes nyakéket küldött Deáknak, hogy az ő nevében adja a mennyasszonynak jó kívánatai mellett.

E szobák közül a szélsőben töltötte egész napját és részben éjjeleit is egy nagy, kényelmes, de egyszerű ripszkarosszékben, melynek magas támlányán függő párnákon pihent, a mennyire fájdalmai engedték, s innen ágyba csak halála után fektették. A szoba bútorzata oly egyszerű volt, mint régi lakásában. A karszék előtt egy nagyobb, tőle balra egy kisebb asztal állt a szükséges orvosságos-üvegekkel, órájával s mindkettőn kezeügyében egy csengettyű, pár könyv és egy palatábla, melyre, mióta a beszéd nehezére esett, kívánságait írta fel; aztán szemüvege, egy álló óra, egy nagyítóüveg, tollkések, irónok és jegyzőkönyve. Lába egy zsámolyon nyugodott. A szoba többi bútora volt egy zárt könyvszekrény székétől jobbra, a

kis asztal mellett; balra két pamlag egymás végtiben, körül néhány nádszék a látogatók számára, az ablak mellett nyitott könyvszekrény, nagyobbrészt törvénykönyvekkel, melyek közt a *Corpus juris* három díszes kötete azonnal szembetűnt. A szoba másik oldalán állt kis íróasztala, felette Vörösmarty és Szalay arczképe, a padlón kis szőnyegek s az állatkerti Kristóf nevű kedvencz medvéjének kikészített bőre, melyet halála előtt pár héttel kapott az állatkert igazgatóságától ajándékban. A másik szoba, melyben az éj nagyobb részét töltötte, még egyszerűbb volt.

Még itt is kezdetben minden iránt érdeklődött, olvasott vagy felolvastatta magának a lapokat egész deczember 10-ikéig, midőn betegsége végzetes fordulatot vett. Még november 24-ikén is levelet diktált Bátorfi Lajosnak s a puszta-szentlászlói egyház javára rendezett sorsjátékra 10 forintot küldött sorsjegyekre, előre az egyháznak ajándékozva az esetleges nyereményt s kedvelt regényeit csaknem deczember végeig olvasgatta. Legutolsó olvasmányai deczember 13-ikán Eötvös: *Magyarország 1514-ben* és decz. 22-ikén Sue: *Der ewige Jude* regényei voltak. Mindvégig mindenben az maradt, a ki volt: türelmes, igénytelen s még legnagyobb szenvedéseit is panasz nélkül hordozta. Ha pedig jobban volt, azonnal tréfált, enyelgett. Midőn halála előtt mintegy három héttel eszméletét vesztve, nagyon rosszúl volt, úgy hogy környezete a haláltól tartott, magához térve igy szólt: „Megijedtetek, úgy-e? Bizony, betekintettem egy kicsit a másvilágba“.

Kovách László képviselőházi háznagynak, ha valami szolgálatot tett, szokása volt tréfásan egy új hatos borravalót adni; még újévben is, midőn képviselői fizetését elhozta, két új hatost adott neki. Mint egészséges korá-

ban, most is sokáig maradt fenn, ha aludni akart, így szólt: „Késő van már; most feküdjünk". Ekkor betolták székét a másik szobába, s lábait melegebb ruhadarabokkal fedték be. Egyik tulajdonsága volt, hogy minél kevésbbé igyekezett környezetét terhelni; éjjel még az ápolónőket sem szerette zavarni, noha nem igen bírt aludni. Ezenkívül apró fogásokat gondolt ki, hogy segítsen magán: olvasókönyvét magához csatolta, az asztalt karszékéhez, hogy maga is közel bírja húzni, ha kell. Más szokásait is megőrizte, a míg csak bírta. Még deczemberben is nagy krampuszt hozatott Széll kis leányának s szobájában állíttatta fel a karácsonyfát; betegségében is gyönyört okozott a gyermeki vidámság látása. Emberszeretete, lelkének derűje, az élet apró örömeiben gyönyörködni tudása, enyelgő humora elkisérték majdnem halála órájáig. Most is szerette, ha forgolódnak körülötte és ha látogatják. Vörösmarty Béla mindig ebéd alatt ment hozzá, pont délben gr. Mikes János, orvosa, dr. Kovács délben és estve látogatta, délután rokonai vették körül; szerette, ha egyszerre legalább hárman vannak körülte s nevetgélnek, beszélgetnek vagy kártyáznak. A látogatókhoz tartoztak Kovách László, Jekelfalussy Lajos, Zádor, pár rokona, Bogdanovicsné s többször az udvar megbízásából gróf Festetich Mária.

Betegségének súlyosodása okozta, hogy 1876 január elsején a párt megkérdezte, vajjon elmehet-e hozzá a szokott újévi kívánat végett? Deák azt felelte, hogy megjelenésök jól fog esni. Gorové fejezte ki ekkor a küldöttség élén, mely a párt, a kormány tagjaiból, a főváros küldötteiből s Deák számos tisztelőjéből állt, néhány halk szóval a párt üdvözletét, kívánva, hogy a gondviselés még soká tartsa meg

drága életét. Deák ülve, fejét két párnára hajtva, lábain takaróval fogadta a küldötteket s halk hangon így válaszolt: „Köszönöm, hogy eljöttetek hozzám. Tudom, hogy minden jót kivántok s azt is tudom, hogy engem így is, a mint most vagyok, már csak ruinában, meg akartatok látni. Köszönöm barátságtokat, az Isten áldjon meg benneteket". A jelenet megható, könyekre indító volt.

Ezóta élete állandó haldoklás volt. Január 10-ikén oly roham lepte meg, mely késő éjjelig tartott s már most a legrosszabbtól féltek; délután ő felségeik is külön küldött által kérdezősködtek állapotáról. Január 11-ikén jobban érezte magát s látogatásokat is fogadott; 12-ikén estve maga mondta, hogy bizonyosan jó éjjele lesz, mert vidámnak érzi magát; de ez csak egy éjszakára szólt. Különösen aggasztóvá lett, hogy megdagadt lábai újra fölsebesedtek, mint a nyár elején; akkor ugyan lényegesebben jobban lett, most azonban feltűnő rosszabbodás követte s hangja is oly rekedt lett, hogy alig birt beszélni. Ezóta már ő is érezte halála közeledését, mint intézkedései tanusitják. Január 20-ikán estefelé külön tanácskozott orvosával s határozott felvilágositást kért tőle, a ki meg is mondott annyit, a mennyit ilyenkor lehet és szabad. Ennek következése volt, hogy Kovács még aznap este ezt irta Rónay Jáczintnak: Deák „ma este, saját elhatározásából azon óhajtást közölte véle, hogy az utolsó szentségek felvételében akarna részesülni" s erre Rónayt kivánta felkéretni. Kéri tehát, hogy 21-ikén tizenkét órakor feltűnés nélkül látogassa meg Deákot, ellátva a szükségesekkel. Rónay irja, hogy ő Kovács levelét 21-ikén délelőtt kevéssel kilencz után a királyi várban kapta, a hol az uralkodó éppen belépett Mária Valeria

főherczegnőhöz jó reggelt mondani. Szó nélkül nem távozhatván, közölte a királylyal a levél tartalmát, a ki így szólt: „Sajnálom őt, de örvendek, hogy a szentségek fölvételére gondol; menjen ön, ne tartóztassa semmi".

Délben Rónay Deáknál volt, ki reszkető kezét nyujtva, midőn magokra maradtak, fájdalmas hangon szólt: „Látni óhajtottalak, én nem vagyok confessio nélküli ember, szeretném utolsó keresztényi kötelességemet teljesíteni, a viaticumot magamhoz venni, benned bízom, mikor lehetne szándékomat végrehajtani?" — „Kedves bátyám, — felelt Rónay, — rendelkezésére állok, holnap délben itt leszek s végezhetjük ájtatosságunkat nyugodtan, zajtalanúl."

Másnap tizenkét óra előtt Rónay a szent Ferenczieknek egyházában magához vette a szentséget és segédlet nélkül hajtatott Deákhoz, a ki meggyónt, megáldozott s felvette az utolsó kenetet; ekkor Rónay letérdelt, nevében rövid alkalmi imát mondott, melyet a beteg összekulcsolt kézzel, nyugodt s elégedett arczczal hallgatott. Azután magához vonta s megcsókolta Rónayt, behívatta gr. Mikes Jánost és dr. Kovácsot, kikkel szó nélkül fogott kezet. Másnap déltájt Rónay a várkertben a királylyal találkozott, a ki Deákról kérdezősködött s aztán így szólt: „Szeretem, hogy elkészült, segítse Isten!" Január 25-ikén délután a királyné érkezett meg Bajországból. Első kérdése Deák volt. Rónay írja, hogy már másnap szóltak a lapok a Deák gyónásáról, de senki sem akarta hinni s a Ferenczrendi zárdától, meg tőle kérdezősködtek. Samassa egri érsek mondá, hogy ő is fel akarta az utolsó szentség feladása végett keresni Deákot. Írják azt is, hogy midőn a szentség felvétele után Vörösmarty Béla a szokott

időben hozzá ment, Deák megfogta kezét, hosszasabban szólt vallásos neveltetéséről, meg arról, hogy templomba nem járt; de hitt Istenben s lelkében mély vallásos áhitat lakik; megmondta azt is, hogy meggyónt s ezt mondá: „Nem eszem, hanem szivem kivánta; a vallásosság az érzésen alapszik!“ Ez volt valóban az ő nézete.

Ez idő óta készült a halálra. Január 22-ikén egy távolabbi rokonát, Zádor miniszteri tanácsost hivatta magához, ki jótékonysági ügyeit rendezte s most is számos ily dolgát intéztette el, mint a ki hosszú útra készül. A következő pár nap elég nyugodt volt, de január 24-ikén az egész napot kábult, zavart lelkiállapotban töltötte, noha lázrohamaiban tudta, hogy nincs egészen magánál. Félt is, hogy eszét veszti a fájdalomtól s világosabb pillanataiban emlitette a deczember 5-ikén meghalt Justh Gyulát, ki lelki zavarában öngyilkos akart lenni. Éjszaka Kovách és Sibrik Antal éjfélutánig mellette maradtak; de az éjet szokatlanúl nyugodtan töltvén, másnap jobban lett; csakhogy ereje rohamosan hanyatlott. Ekkor január 26-ikán délelőtt magához kérette Vörösmartynét, Széll Kálmánnét s Vörösmarty Bélát; végrendelkezni akart. Előszedte szekrényei kulcsait, a széke melletti asztalfiókjából kivett egy bőrtárczát, Vörösmarty Bélával kétszer is megolvastatta pénzét, mely főleg az előbbi napon a Széchenyiéktől felvett életjáradékban állt, az összeget maga felírta egy papirra s utána jegyezte, elvétve a napot: „Átadtam Bélának január 27-ikén“. További rendelkezését gr. Festetich Mária és Bogdánovicsné látogatása félbeszakította s aztán el is maradt. E napot jól töltötte; jóizűen ebédelt, sőt este maga biztatta rokonait, hogy nézzék meg az *Utazást a föld körül 80 nap alatt*, mert utólszor adják.

De mind ez csak múlékony volt; ezóta nem bírt enni. Január 27-ikén egész nap nagyon rosszúl volt, szava elállt, újra állandó kábúltság s lázrohamok kínozták. E nap éjjel dr. Kovács, Vörösmartyné és Széllné egész reggelig virrasztottak mellette, mialatt a beteg gyakran fel-felriadva nézett körül. Csak reggel aludt nyugtalanúl vagy négy órát, mely mégis kissé megnyugtatta. Január 28-ikán délelőtt tíz órakor a palatáblát kérte, Széll Kálmán átadta s ő kérdést írt rá valami levélről; de ez csak zavart képzelet lehetett, mert levele nem jött. Kis idő múlva újra kérte a táblát, de bárha látszott, hogy akarna, nem bírt írni s panaszkodván, hogy nem lát, két, majd három gyertyát gyújtottak, de újjait sem bírta mozgatni. Kevés pihenés után, mialatt Széll a képviselőházba ment, behivatta Vörösmartynét, Széllnét s ott volt Zádor is. Úgy látszik, érezte, hogy vége közelít s azt kívánta, hogy hívják el Vörösmarty Bélát is, ki éppen akkor lépett be. Délelőtt 10—11 óra között papírt és irónt kért s ekkor írta egy levélpapírra reszkető kézzel az utolsó öt sort, melyek így szólnak: „Több napja a baj az, hogy nagyon meg vagyok zavarodva éjjel-nappal, talán nem tart sokáig... Minden vagyonomat vegye át Vörösmarty Béla, fizesse a tartozásokat, a mi megmarad, fordítsa jó célokra. Isten áldjon meg. D.“ Alább még e két szó: „Ezt olvasd“.

Most búcsúképen mindnyájoknak kezet nyujtott s aztán az orvost kívánta, a ki szintén éppen megérkezett. Pár perczczel tizenegy után oly nagy roham érte, hogy Széll pénzügyminiszterért küldtek. Mivel éppen az ő javaslata volt napirenden, a ház egy órára felfüggesztette üléseit s a hírre képviselők, közönség

Deák lakása elé gyűltek. Tizenkét óra felé újra magához tért, mialatt az orvos hidegűlő kezeit melengeté; ekkor felismerte a szobába sietett barátait, egy szempillantással köszönte meg érdeklődésöket, azután előhozatva egy iratcsomót, Vörösmarty Bélának nyujtotta át s pár percz múlva újra elveszté eszméletét. Így találta egy órakor Tisza Kálmán, midőn körűlte voltak Vörösmartyné és fia Béla, Széll Kálmán és neje, Bogdanovics asszony, Sibrik Antal, Somsich, Beniczky, Kovách László, Ordódy. Állapota folyton ugyanaz maradt. Délután két órakor elaludt, háromkor fölébredve, levest kért s a csészét elvéve Bogdánovicsnétól, maga vitte ajkaihoz. Öt órakor újra eljött Festetich grófnő az udvar részéről; Tisza, a kormány tagjai, Deák barátai is egymás után jelentek meg, a kérdezősködők nagy tömegben lepték el a ház előtti tért, s az egész főváros megdöbbenve hallotta a haldoklás hirét. Esti fél hétkor újabb roham jelei mutatkoztak; rögtön elhivták Kovácsot, ki némi jobbanlétet jelzett s hétkor a következő jelentést adta ki: „Az életveszélyes elgyengűlési roham, mely reggel beállott, enyhűlt ugyan; a nagy beteg állapota azonban aggasztó.“

Deák e közben olykor felpillantva nézte a körűlte levőket, a látogatókat, kik este 10-ig egymást érték; nyolczkor még megismerte Jekelfalusyt, olykor nyögve sohajtott, kezei görcsösen reszkedtek, szólni nem birt. Kilenczkor újabb roham és a halálküzdelem állt be. Tiz óra tájban a fájdalom miatt bizonyos élénkség vette elő s ez eltartott az utolsó perczig. Első pillanatban oly mozdúlatot tett, mintha csengetni akart volna; a körüllevők csengettek s midőn az ápolónő belépett, lábára mutatott, hogy kösse be. Helyette

dr. Kovács kötötte be, a mi mintegy fél órát vett igénybe s hálás tekintettel köszönte meg. Aztán hátrahanyatlott s arczán súlyos fájdalom vonaglott. Kovács orvosságot akart adni s mikor tagadólag intett, igy szólt neki: „Komám, vegye be e csöppeket, ezek a jó csöppek, melyektől a görcs eláll". Ekkor megfogta a kanalat, ajkához vitte, de reszkető kezéből kiesett; aztán hátradőlt, egy mély hörgés hallatszott, szeme beesett, arcza merevvé lett: halott volt. Az egyetem órája éppen háromnegyed tizenegyet ütött.

A képviselőházban 29-ikén délelőtt tiz órakor Ghyczy Kálmán elnök jelentette be az országos gyászt s a temetésre nézve a következőket indítványozta: Küldjön ki a ház külön bizottságot, hívja meg a temetésre a főrendiházat, ülését ma ne folytassa s másnap tizenegykor üljön össze a bizottság jelentésének meghallgatására, de egyébként a temetés végéig nyilvános ülést ne tartson. A bizottság elnöke Ghyczy Kálmán lett, melyhez a főrendiház is kiküldte a maga tagjait.

A bizottság január 30-ikán a következő javaslatokat terjesztette a ház elé: Deák a nemzet halottja, temetését országos költségen az országgyűlés intézi, a temetés február 3-ikán délelőtt 11 órakor lesz, a holtat az Akadémia előcsarnokában helyezik gyászravatalra, a temetésnél a ház elnöke beszédet tart, a két ház elnöke a törvényhatóságokat, horvát bánt, a horvát országgyűlést s az Akadémiát a gyászesetről értesíti, a két ház nevében külön gyászjelentést ad ki, a Nemzeti Színházban a temetésig az előadások szünetelnek. Országos gyászt a bizottság nem indítványoz, mert a nemzet úgy is ki fogja fejezni gyászát.

Január 31-ikén reggel hétkor tették a bebalzsamozott holttestet az Akadémia előcsarnokában a gyász-

ravatalra. Az uralkodó január 29-ikén Bécsből külön kéziratot intézett Tisza miniszterelnökhöz, koszorút küldött a koporsóra s a temetésre helyetteséül Mondel főszárnysegédet nevezte ki. A királyné, a ki Deák halála alkalmával Budán volt, Rónay tudósítása szerint, Mária Valéria főherczegnőtől hallotta először a nagy hazafi elhúnytát január 29-ikén délelőtt kilencz órakor. Ekkor megbízta Rónayt, hogy ajánljon koszorújára rövid feliratot s ő e pár szót javasolta: „Erzsébet királyné Deák Ferencznek".

Január 31-ikén délután pontban négy órakor két udvari kocsi állt meg az Akadémia gyászbejárata előtt, hová megelőzőleg megérkezett Rónay Jáczint püspök. Az első kocsiból kiszállt a királyné és gr. Festetich Mária udvarhölgy. A királyné belépve az Akadémia előcsarnokába, átvette a fehér kaméliákkal díszített babérkoszorút s föllépve a ravatal lépcsőin, a halott szíve tájára helyezte, aztán a halott arczára tekintett s midőn lelépett a ravatalról, körülnézett; Rónay odalépve, a ravatal lábánál álló imazsámolyra mutatott. A királyné térdre borult az imazsámolyon s arczát lehajtva, pár perczig imádkozott, mialatt oldalt és a csarnok mélyében az országgyűlés és a kormány tagjai meghatva, könyező szemekkel voltak tanui a néma jelenetnek, melyben a korona, meghajolva az erény és hazafiság előtt, osztozott a nemzet gyászában.

A szabadelvű kör január 31-ikén estve tartotta meg értekezletét s cserkoszorú letevésén kívül hat heti gyászt határozott. Ezután Tisza szólt a saját nevében e bizalmas körben; mert e gyászban különben csak azt a szót helyesli, mely az országgyűlésé. Elmondhatja, hogy soha nem volt egy szava, sőt egy gondolata sem, mely Deák nagyságát és hazafiságát

bánthatta volna. Végül kéri, hogy a kör fogadja el tőle és minisztertársaitól Deák arczképét.

Február 3-ikán, egy hideg, ködös téli napon temették el Deákot, addig Magyarországon sohasem látott díszszel, gyászszal és százezerek részvételével. A herczeg-primás szentelte be a halottat, Ghyczy tartott fölötte beszédet, s gyászszal bevont utczákon vitték ki a kerepesi temetőbe és ideiglenesen a főváros által kijelölt kápolnában helyezték el. Kossúth pár nappal utóbb a koporsóra vagy saját szavai szerint „Deák sírkápolnájának küszöbére", február 14-iki levele mellett egy czipruságat küldött Helfy Ignácz útján. A gyászistentiszteletet a nagy halott emlékére a herczeg-primás február 5-ikén tartotta meg a plébánia-templomban s ugyanakkor Budapest összes római katholikus templomaiban is gyászistentisztelet tartatott.

Február 10-ikén, a Deák temetéséről szóló jelentés kapcsán, a József nádorral történt hasonló eljárásra hivatkozva, Tisza a pártok közmegegyezésével Deák érdemeinek törvénybe igtatásáról törvényjavaslatot nyujtott be, s a ház február 16-ikán Baross Gábor előadó rövid indokolása, a Simonyi Ernő hosszasan indokolt ellenző és gyöngédtelen, Ürményi Miksa, Tisza Kálmán és Várady Gábor pártoló felszólalásai után, a következőkben szavazta meg: „Deák Ferencz az isteni gondviselés változhatatlan végzése által az élők sorából elszólittatván, a törvényhozás elhatározta:

1. §. Hogy Deák Ferencznek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei törvénybe igtattassanak. — 2. §. Hogy a miniszterium egy, az elhunythoz méltó emléknek az ország fővárosában, országos adakozás útján felállítása végett szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg. — 3. §. Hogy a tett

intézkedésekről, azok eredményéről s az emlék ügyéről általában a miniszterium által az országgyűlés mindkét házának minden év végén jelentés tétessék, mindaddig, míg az emlék tettleg felállítva nem lesz. — 4. §. Ezen törvény kihirdetése után tettleg életbe lép s végrehajtásával a miniszterium bizatik meg.“

E törvényczikk az 1876-iki III. t.-cz. gyanánt került törvénykönyvünkbe, megerősíttetett február 22-ikén s az országgyűlés mindkét házában kihirdettetett február 24-ikén.

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

Aczél Antal *I.* 99, 101, 135, 149, 151.

Administratori rendszer *I.* 416—420, 422. *II.* 1—4, 9—17.

Adó *I.* 175—177, 278—279.

Albert király *II.* 328.

Albrecht főherczeg *II.* 237.

Allgemeine Zeitung II. 15, 27, 32, 47.

Alimentatio *I.* 296.

Almásy Dénes gr. *II.* 355.

Almásy Pál *II.* 129, 250, 312.

Almásy Sándor *III.* 312, 313.

Alsó-Szlavónia *I.* 111, 142. *III.* 349.

Alvari Emanuel *I.* 25, 26.

Amadé Antal gr. *I.* 15, 59, 68, 69, 70.

Andrássy József *I.* 114, 115, 129, 135, 270, 285, 317.

Andrássy György gr. *II.* 237, 245, 275, 329, 409.

Andrássy Gyula gr. *II.* 87, 241, 250, 287, 288, 309, 323, 325, 341, 380. *III.* 11, 21—23, 29, 31, 38, 39, 45, 47, 48, 54—56, 71, 76—78, 83, 98, 105—107, 116, 121, 127, 130, 138, 140, 141, 148, 155, 159, 160, 169, 171—186, 188, 189, 190, 207, 208, 212, 215, 217, 221, 223, 224, 227—233, 241—245, 247, 249, 250—252, 266, 273—277, 290, 320, 322, 323, 326, 336, 341, 342, 348, 353, 358, 359, 368, 369, 370, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 399, 400, 401.

Andrássy Károly gróf *I.* 317, 322.

Andrássy Manó gr. *II.* 188.

Angyal Dávid *II.* 235.

Apor Sándor br. *III.* 274.

Apponyi György gr. *I.* 52, 406, 419, 452. *II.* 17, 32, 45, 73, 79, 80, 89, 245, 250, 260, 268, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 291, 305, 320, 321, 323, 324, 326, 329, 332, 335, 336, 353, 356, 358, 359, 360, 365, 400, 401, 403, 409. *III.* 5, 18, 22, 24, 48, 51, 53, 54, 62—64, 66, 68—74, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 85—87, 90, 96, 105, 106, 107, 112, 114, 127, 128, 143, 144, 145, 149, 216, 263.

Aradmegye *I.* 99.

Arany János *II.* 379.

Arányosítás *I.* 165.

Aristides *III.* 300.

Asztalos János *III.* 335.

Attomyr *II.* 56, 58, 63—68, 230.
Attomyrné *II.* 66.
Auersperg *III.* 195.
Államadósság *II.* 82, 110, 113, 253. *III.* 282, 319—332.
Áldor Imre *I.* 35.
Ányos István *I.* 52.
Árpádház *II.* 418, 419.

B

Babarczy *II.* 323.
Babics József *I.* 73.
Babos József *I.* 376.
Bach *I.* 52. *II.* 238, 368. *III.* 305.
Bajza József *I.* 63, 361.
Bakó Gergely *I.* 23,
Bakody *II.* 56.
Bakonyi *II.* 169.
Bakonyváry Ildefonz dr. *I.* 28.
Ballagi Géza *I.* 87, 108, 250, 263, 285.
Balaton-Füred *I.* 67, 213. *II.* 6, 40, 56, 57. *III.* 25.
Balcescu Miklós *II.* 397.
Balogh János *I.* 101, 104, 107, 112, 128, 138, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 192, 194, 206, 207, 210, 211, 238, 249, 252, 265, 307. *II.* 5, 188, 264.
Balogh Kornél *II.* 73, 89. 321.
Balogh pere *I.* 152, 154, 159, 206.
Bancroft *III.* 356.
Baranyamegye *I.* 114.
Barcza Antal *I.* 29.
Barcza László *I.* 29.
Barkóczy János gr. *II.* 245, 275, 329.
Baronyi Ede *I.* Előszó 23.
Baross Gábor *III.* 415.
Bars-m. *I.* 158.
Bartal György *I.* 222, 228, *II.* 81, 84, 85, 287, 394, *III.* 24, 31, 53, 54, 68, 72, 74, 78, 80, 81, 83—86, 90, 91, 95, 96, 113, 114, 141, 163, 169, 213, 399.
Bartha János *I.* 387.
Barthos Ede *II.* 198.
Batthyány Fülöp hg. *I.* 30, *III.* 305.
Batthyányi Imre gr. *I.* 70, 197, 230, 376, *II.* 2, 5.
Batthyányi Kázmér gr. *I.* 420, 425, 426, 438, 439, *II.* 18, 29, 38, 53.
Batthyány Lajos gr. *I.* 50, 246, 271, 307, 317, 331, 401, 428, 435, *II.* 18, 20—23, 28, 38, 42, 45, 53, 56, 74, 77, 79—83, 84, 86, 88, 93, 96, 97, 98, 106—109, 112, 113, 117, 120, 121, 124, 126—128, 135, 139, 142, 155, 156, 158, 164, 165, 167, 168, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 190—192, 206, 209, 211, 212, 213, 218, 220, *III.* 218.
Batthyány Lajosné gr. *II.* 218.
Bánffy László br. *I.* 260.
Bárczay *I.* 194.
Bátorfi Lajos *III.* 406.
Bechtold *II.* 183.
Becke br. *III.* 320, 323, 331.
Beke Farkas *I.* 45, 46, 48, 49.
Beke Kálmán *II.* 335.
Beksics Gusztáv *II.* 415.
Belcredi gr. *III.* 24, 102, 141, 172, 177—180, 182, 183, 185, 189, 216, 225, 230, 242, 243.
Benedek Elek *I.* 38, 51.

Benedek helytartó *II.* 250.
XIV. Benedek *I.* 316.
Beniczky Ferencz *II.* 250, 394, 412.
Benyofszky Péter *I.* 148, 149, 210, 280, 297.
Beöthy Ákos *II.* 289.
Beöthy Ödön *I.* 76, 83, 86, 87, 88, 100, 101, 103, 104, 138, 149, 152, 157, 194, 195, 196, 247, 277, 397, 399, 400, 432, 451–455. *II.* 89, 90, 91, 183.
Bernáth Zsigmond *I.* 100, 247 *II.* 354, 364, *III.* 181.
Berta György dr. *I.* 41, 42, 44.
Bertha Amália *II.* 393.
Bertha Sándor *I.* 195.
Berzsenyi Dániel *I.* 126.
Bessenyey *II.* 384. *III.* 323.
Besznák *II.* 323.
Bethlen József gr. *II.* 228, 250.
Beust br. *II.* 181. *III.* 190, 194, 216–221, 225, 227, 230, 231, 242, 243, 318, 320, 322, 331.
Bezerédy család *II.* 394.
Bezerédy kanonok *I.* 371.
Bezerédy István *I.* 76, 103, 104, 112, 194, 195, 196, 247, 282, 289, 308, 317, 322, 337, 338, 349, 350, 351, 371, 398, 399, 401, 429, 432, 439. *II.* 9, 18, 19, 21, 27, 28, 30, 39, 41, 42, 44, 45, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 63, 135, 164, 188. *III.* 48, 51, 54, 56, 77, 78, 139, 160, 207, 274.
Bezerédy Istvánné. *II.* 206, 231.
Békebirák *I.* 121, 123.
Békésmegye *I.* 160.
Biharmegye *I.* 397, 453—456.
Bismarck *III.* 159
Bittó István *III.* 391, 399, 401.
Boczkó Dániel *III.* 43.
Bogdanovics Villibaldné *III.* 395, 407, 410, 412.
Bognár József *I.* 45, 46, 47. 48.
Bogyay Lajos *I.* 376.
Bolla Márton *I.* 30.
Bolivar *I.* 63.
Bónis Sámuel *I.* 292, 401, 452. *II.* 88 89, 91, 100, 101, 104, 291, 319, 336, 341, 361. *III.* 54, 72, 204, 235, 239, 272, 343, 359, 361.
Borsiczky *I* 92, 101, 106, 128.
Bory *I.* 374.
Borrosch *II.* 188.
Botka Tivadar *III.* 348.
Botschafter II. 335, 410, *III.* 7, 8, 10, 11, 13, 16, 20.
Bölöny József *III.* 405.
Börtönrendszer *I.* 342, 349, 359. 360.
Böszörményi László *II.* 325, 326. *III.* 41, 48, 100, 253, 255, 275, 310, 311, 371.
Braunmüller Wilh. *II.* 433.
Brestel *II.* 188.
Brestyenszky Béla *I.* 21, 41, 42, 44, 51.
Bretzenheim Ferdinánd hg. *I.* 47.
Brühl *I.* 36.
Budapesti Hiradó II. 3, 14, 32. — *Szemle II.* 379, 414, *III.* 217.
Budenz József *II.* 415.
Budgetvita *III.* 6, 376, 399.
Bulwer *III.* 383.
Bunyevácz *II.* 181.
Büntetőtörvénykönyv *I.* 340—361.

Biró Lajos III 358

C.

Canini Marc Antonio *II.* 397.
Carlo Alberto *II.* 124.
Cassiodorus *I.* 39.
Cato *III.* 304.
Cavaletto Albert *III.* 35, 36.
Cavour *III.* 34.
Cár János *III.* 348.
Centralisták *I.* 412, 415. *II.* 45, 332, 336.
Centralisatio *I.* 415, *II.* 26.
Censura *I.* 161, 201, 306.
Cepulič Avelin *III.* 131.
Cicero *III.* 304.
Chiala Luigi *III.* 36.
Chinorányi József *I.* 36.
Cobb *III.* 383.
Concertatio *I.* 178, 179.
Conservativek *I.* 406, 413, 415—420, *II.* 51, 241—242, 247, 248, 268, 302, 399, 400—404, 406, 407, 414, *III.* 4, 5, 7, 18, 20, 21, 29, 50, 70, 75, 91, 94, 114, 115, 120, 169, 173, 176, 178, 182, 184, 224, 297, 385.
Cooper *III.* 383.
Coriolanus *I.* 385.
Coronini *II.* 324, 358.
Corpus juris *I.* 55, 182, *III.* 10, 11.
Cortez Ferdinánd *II.* 367.
Crenneville Boulier Ferencz gr. *II.* 326, 356.
Czinár Mór *I.* 35, 43, 44, 50.
Cziráky Antal gr. *I.* 91, 134, 167, 227, 246, 279, 280.
— János gr. *II.* 237, *III.* 119. 130, 187, 213, 215, 216, 223, 224, 351.
Csabi Kal. József *I.* 31.
Csanády Sándor *III.* 48, 51, 126, 127, 204, 206, 207, 277.
Csapody István *I.* 217.
— Pál *I.* 223, 399, 425, 451. *II.* 63—65.
Csapó Dániel *I.* 108.
Csapóné *II.* 225.
Csatskó Imre *I.* 359.
Csáky László gr. *II.* 250, *III.* 51, 54, 77.
Csányi Elek *I.* 371, 372.
— István *I.* 213.
— László *I.* 77, 213, 245, 367, 368, 369, 376, 378, 379, 380, 382, 383, 385, 386, 387, 396, 401, 407. *II.* 6, 9, 18, 20, 60, 62, 207, 213. *III.* 402.
Császár *I.* 135, *II.* 37.
Csefalvay *I.* 62.
Cseh *I.* 55.
Csemegi Károly *I.* 359.
Csengery Antal *I.* 55, 88, 342, 405. *II.* 26, 206, 381, 414, 415, *III.* 48, 54, 55, 62, 105, 106, 109, 111, 130, 133, 138, 142, 144, 157, 161, 162, 207, 208, 210, 217, 222, 233, 241, 255, 266, 274, 320, 324, 348, 353.
— Imre *II.* 365.
Csernátony Lajos *III.* 385.
Csernovics Péter *III.* 54.
Csertán Sándor *I.* 369.
Csécsény *I.* 9.
Csiky Sándor *III.* 312.
Csillag Lajos *I.* 376, 382, 387.
Kőrösi Csoma Sándor *I.* 76.
Csongrád m. *I.* 113, 397.
Csontos *I.* 64.
Csuzi Pál ifj. *I.* 407, *II.* 70, 72, 73, 76, 77.

D.

Dalberg *I.* 400.
Dani Ádám *II.* 394.
Danielik *II.* 411.
Deák s az administratori rendszer *II.* 2, 3, 5, 10, 20, 33.
— aggodalmai *II.* 106.
— s az Akadémia *II.* 235—239.
— az alkudozásokról *II.* 193.
— és Andrássy *III.* 381.
— Andrássy ügyében *III.* 370.
— az „Angol-királynő"-ben *II.* 228—232, 333.
— s az augusztus 31-iki emlékirat. *II.* 192, 194.
— az „aut-aut"-ról *III.* 66.
— az államadósságról *II.* 110—112. *III.* 144, 149, 282, 283, 328—331.
— az állam és egyház viszonyáról *III.* 388—391.
— s a Balogh ügye *I.* 154—160.
— barátai *I.* 62—66, 194—197.
— a Batthyány elfogatásáról. *II.* 218.
— befolyása az 50-es években *II.* 231—235.
— a Belváros követe *II.* 273. *III.* 36, 367, 384, 403, 404.
— beszéde 1863-ban. *II.* 404—406.
— beszéde 1866. deczember 6. *III.* 204—207, 210.
— beszéde 1867. újévkor. *III.* 221.
— beszéde 67 február 16. *III.* 245.
— betegsége *II.* 43, 46, 55. *III.* 394, 395, 397, 398, 402, 403, 406.
Deák és Beust *III.* 216—221.
— Bécsben *I.* 225—229, 267—268. *II.* 80—85, 87, 180—184, 188—190, 225, 251—252. *III.* 243.
— és a bécsi értekezletek (66-ban) *III.* 177—186. (1867.) *III.* 224—234.
— a békekövetségben *II.* 205—214.
— a birák szabadválasztásáról *I.* 120.
— a birói és közigazgatási hatalomról *I.* 122.
— a bíróságról *III.* 344, 372—374.
— s a bizottságok *III.* 53, 122—123.
— a 67-es bizottságban *III.* 137, 232—241.
— s a 67-es bizottság munkálata *III.* 255—264, 267, 271, 272.
— a börtönök ügyében *II.* 104.
— bujdosása *II.* 221.
— s a büntetőtörvénykönyv *I.* 340—361, *II.* 100, 201, 264.
— s a conservativek 1864 óta *III.* 5.
— Czenken *I.* 309.
— czímer *I.* 3, 6, 8.
— s a czímkérdés *I.* 138—141.
— család *I.* 3—11.
— s a cseh kérdés *III.* 380.
— s az 1865 deczember 12-iki értekezlet *III.* 42.
— s a delegatio *III.* 150—156, 357.

Deák s a demokrata körök *III.* 334.
— a dohánymonopoliumról *III.* 343.
— a dorgáló leiratról *I.* 131.
— egyénisége *I.* 186—194.
— s az egyházi bíróság *III.* 356.
— eladja birtokát *II.* 224—228.
— 1861 elején *II.* 255.
— elleni támadások *III.* 335.
— s az ellenzéki nyilatkozat *II.* 18, 19—24, 28—32, 38—39, 41—50, 54.
— az ellenzék szerepéről *II.* 12—17. *III.* 339—340.
— az elnapolásról *II.* 128.
— s az elnapolás 66-ban *III.* 158—165.
— s az elnökválasztás *III.* 45—47.
— s az előleges sérelmek *I.* 144.
— s az első törvényjavaslatok *III.* 245, 251—255.
— emlékkönyv *I.* 301.
— az erdélyi kérdésről *III.* 27—29.
— s az excerptak *I.* 163—179.
— életmódja *I.* 194, 360. *II.* 228—231, 381—385. *III.* 395—397.
— a fáklyászenéről *III.* 207.
— s a február patens *II.* 267, 272.
— első felirata 1866-ban *III.* 55—79.
— második felirata 1866-ban *III.* 104—111.
— az első felirati vitában 1866. *III.* 82—92.
Deák felirata *III.* 208—215.
— feliratai *I.* 233—241, 312—315, 401. *II.* 259.
— feliratai 1861. *II.* 284, 287, 289, 291—293, 295—319, 324—326, 341—356.
— s a felirati bizottság *III.* 52.
— s a felirati vita *III.* 369.
— és Ferdinánd trónralépte *I.* 136.
— és Fiume *III.* 353, 376.
— a foederatioról *III.* 211.
— és a főrendek *I.* 130.
— s a főszámvevőség *III.* 377—379.
— s a főváros *III.* 376, 377.
— s a fusio *III.* 398—401.
— gyónása *III.* 408—410.
— a győri akadémián *I.* 37—60, 1-ső év 40—41, 2-ik év 42—44, 1-ső és 2-ik jogi év 44—49.
— s a hadügy *III.* 144—149, 182—184, 282, 283, 284, 286—290. *III.* 346, 380.
— s a hadkiegészitési patens *III.* 222—224, 227.
— halála *III.* 413.
— a háború alatt 66-ban *III.* 168—174.
— a házban. *II.* 96—98, 146, 156, 158, 160, 169, 191, 196, 197, 198, 199, *III.* 381—383, 386.
— a házban 1848. márczius hóban. *II.* 90—91.
— a házban 1868-ban. *III.* 336.
— a ház együtt maradásáról. *II.* 195.

Deák a ház eloszlatásáról. *II.* 186.
— és a háziadó. *I.* 362–390.
— s a házszabályok. *II.* 132.
— helye a házban. *III.* 48.
— a helyzetről 1860-ban. *II.* 249.
— s a hevesi ügy. *III.* 313—317.
— a hivatalnok elmozdításáról. *II.* 89.
— s a honvédelmi miniszterium. *III.* 243—244.
— s a horvát kérdés. *II.* 268—273. *III.* 264.
— s a horvát kiegyezés. *III.* 348—354.
— a Horváth ügyében. *III.* 371.
— a horvátügyi bizottságban. *III.* 129—137.
— a hűtlen tanácsosokról. *II.* 89.
— a hűtlenségi perekről. *I.* 263.
— s az igazolások. *II.* 129. *III.* 45, 52.
— indítványai. *II.* 95.
— az interpellatióról. *II.* 133.
— iránti tisztelet. *II.* 374—378.
— s az inségügy 1866. *III.* 123—129.
— s a jegyzőkönyvi óvás. *II.* 360—365.
— jelleme. *I.* 48—60, 103—104.
— jellemzése. *I.* 297—300, *III.* 298—308.
— s a jogfolytonosság. *III.* 283.
— s a kath. autonomia. *III.* 374.
Deák a katonai bíróságról. *III.* 362.
— s a katonai javaslat. *II.* 164—169.
— a kereskedelem- és vámügyről. *III.* 156.
— az 1865-iki kérdésekről. *III.* 31—33.
— készültsége. *I.* 182—186.
— s a kiegyezés. *III.* 280—308.
— a kiegyezésről. *III.* 364—366, 368, 369, 384.
— kihallgatáson. *III.* 45, 171—172.
— s a kisebbség *III.* 339.
— kitüntetése *III.* 276.
— s a kormány *III.* 333, 340, 381.
— a kormányban *II.* 107—110.
— s a koronázás *III.* 277.
— s a koronázás előtti t.-javaslatok *III.* 266, 267.
— és Kossuth levele 67. máj. 22. *III.* 267—271.
— a Kossuth leveleiről *III.* 311.
— Kossuthról 48-ban *II.* 170—173, 176.
— s a költségvetés *III.* 355, 376.
— -kör *III.* 40, 42, 197—200, 207, 249, 250, 279.
—, a hitlevél és esküminta *III.* 273–275.
— mint követ 1832—36-ban *I.* 79—201, 1839—1840-ben *I.* 244—306.
— mint követ *II.* 122.
— követjelentése 1832—36-ról *I.* 146, 197—201, 1839—40-ről *I.* 303—306.

Deák követsége 1833—1836. *I.* 180—201.
— követsége 1848-ban *II.* 73—77.
— követsége 1861. *II.* 273.
— a közigazgatás magyarságáról *I.* 385.
— s a közös ügyek 48-ban *II.* 113—116.
— a közös ügyekről 1861-ben *II.* 253.
— s a közösügyi bizottság *III.* 99—101.
— követté választása *III.* 36.
— s a lengyel ügy *I.* 128—129.
— a logikáról *II.* 138.
— Lónyayról *III.* 385. Lónyay ellen *III.* 376.
— a Ludoviceumról *II.* 199.
— Lustkandl ellen *II.* 414 - 433.
— és Majláth *III.* 139—142.
— s a megye *III.* 344, 372—74, 379.
— a megyében *I.* 233.
— s a megyék *II.* 256—259.
— a megyéről *II.* 91.
— nem megy követnek 47-ben *II.* 68—70.
— s a miniszteriumi törvény *II.* 79—87.
— minisztersége 99—121.
— s a nagyhatalmi állás *III.* 55, 78, 80.
— s a nádor elnöki joga *I.* 132.
— a nádorságról *III.* 272—273, 275.
— s a 48-as alap *II.* 239, 303.
— és a nemzetiségi kérdés *I.* 327—339.
Deák s a nemzetiségi törvény *III.* 359.
— a népiskolai t.-javaslatról *II.* 158—160.
— s a népképviseleti javaslat *II.* 87.
— 1866. nov.-ben *III.* 190—192.
— s az 1866. nov. 17-iki leirat. *III.* 200—207.
— a nőkről *I.* 65—66.
— és Nyáry *III.* 290—291.
— s a nyugdíjügy *III.* 362.
— s az októberi diploma *II.* 247, 249.
— az olasz kérdésről *III.* 33—36.
— s az olasz ügy *II.* 112, 124, 127, 132, 133, 136, 137, 142, 143.
— s az opportunitás *III.* 69—75, 87—91, 263.
— az országbirói értekezleten *II.* 260—266.
— az országos bizottságokról *I.* 174.
— az országos közpénztárról *I.* 388—390.
— s az 1843/4-iki országgyűlés 391—408.
— az 1861-ik országgyűlésen *II.* 369—373.
— az országgyűlés megnyitásáról *II.* 278—280. *III.* 368.
— az ostromállapotról *II.* 146—148. *III.* 363—365.
— olvasmányai *III.* 383, 406
— az ősiségről *II.* 78.
— a papi javakról *I.* 166.
— s a partium *II.* 6.

Deák a parlament biráskodásáról *I.* 263, 355. *III.* 374.
— s a passivitás *II.* 389.
— passivitása *II.* 222, 398, 407—410.
— a passivitásról *II.* 368, 407.
— párt *II.* 287, 334. *III.* 51, 52, 75—79, 128, 129, 168, 181, 186, 188, 189, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 206, 208, 212, 214, 222, 230, 245—247, 271, 313.
— s a pártalakulás 1865-ben *III.* 38—42, 46, 49—52, 56, 77, 93.
— s a pártkérdés *II.* 138—142.
— a pártok felett *III.* 337, 341.
— Pesten *I,* 61, 360, 432—439. *II.* 5, 28—30, 38, 56, 65, 66, 217—220.
— s a *Pesti Hirlap* ügye *I.* 317—327.
— s a polgári törvénykezés *III.* 355.
— s a porosz-franczia háború *III.* 378, 379, 383.
— s a pótló utasítások *I.* 386.
— Pozsonyban *I.* 79. *II.* 77—98.
— a pragmatica sanctioról *II.* 310—11.
— s a proclamátiók *II.* 198.
— programmja a *Debatte*-ben *III.* 18—24, 74, 145, 187.
— prózája *I.* 186.
— P.-Szentlászlón *II.* 378, 382—395. *III.* 396.
— a quótaküldöttségről *III.* 278.
Deák a quótáról *III.* 157.
— a quótáról és államadósságról *III.* 322—324.
— ravatala *III.* 413.
— s a sajtóesküttszék *II.* 101.
— a só egységes áráról *III.* 343.
— a Széchenyi javaslatáról *II.* 93.
— s a szólásszabadság *I.* 147—160, 205—243.
— és a szólásszabadsági perek *I.* 205—229, 264—267, 269—283.
— szónoklata *I.* 192—193, 299. *III.* 298—300.
— tanácsa az 50-es években *II.* 240—245.
— s a társadalom *II.* 379—381.
— társasága P.-Szentlászlón *II.* 390—395.
— Teleki haláláról *II.* 294.
— temetése *III.* 415.
— és Tisza *III.* 401, 414.
— a tizenötös bizottságban 144—162.
— s a törvénykezési munkálat 1833-ban *I.* 119—123.
— a törvénykönyvben *III.* 415.
— s a tüntetések *III.* 244.
— udvari ebéden *III.* 45.
— 1866. újévi beszéde *III.* 47.
— 1876. újévében *III.* 407.
— s az urbér *I.* 96—118. *III.* 354.
— az urbéri maradványokról *II.* 148—155, 161. 191, 200—205. *III.* 354.

Deák az urbéri megváltásról *II.* 77.
— az utasitásról *II.* 71.
— utazása *II.* 66—69.
— utolsó felszólalásai *III.* 391—93.
— utolsó lakása *III.* 405—406.
— mint ügyvéd *I.* 61, 62.
— ünnepe *III.* 112.
— ünneplése *III.* 249, 250.
— válasza Madarásznak *II.* 130.
— s a vegyesházasságok *I.* 310—316.
— vezérkedése *I.* 1833—36. 180—182, 1839—40, 247—250.
— vezérsége 1848 *II.* 169—177.
— vezérsége 1865—66-ban *III.* 48—53, 86, 95.
— Wesselényinél *I.* 450—453.
— védbeszéde 1829-ben *I.* 73.
— és a védegylet *I.* 423—431, 433—435, 440—450.
— a véghelyek biróságairól *I.* 122.
— a 48-iki viszonyokról *II.* 118—121, 175, 187.
— s a Vörösmarty árvák *II.* 234.
— Zala közgyűlésén *II.* 2, 6, 8, 9, 33—38, 40, 59—62, 71, 72.
— Zala-megyében *I.* 61—73.
— Zalatárnok *I.* 12.
— Anna *I.* 10.
— Antal *I.* 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 78. 81, 82, 83, 97, 112, 198, 243, 361. *II.* 223, 226, 386. *III.* 199.
Deák Balázs *I.* 4.
— Ferencz id. *I.* 5.
— Ferencz Ignácz *I.* 10.
— Gábor *I.* 5, 6, 7, 23.
— György *I.* 5.
— István *I.* 6, 7.
— János-Eduárd *I.* 10.
— József *I.* 5, 6, 10, 11. *II.* 57.
— Józéfa-Klára Nemeskéri Kiss Józsefné *I.* 10, 13. *II.* 224. 225. 226.
— Katalin *I.* 5. *II.* 230.
— Károly *I.* 5.
— Klára-Emilia, Oszterhueber (Tarányi) Józsefné *I.* 7, 10, 13, 14, 65, 361. *II.* 69, 225, 228, 230, 381, 382, 385. *III.* 396.
— Lajos *I.* 5.
— Mária *I.* 7, 26.
— Mihály *I.* 3, 4, 5, 7, 11.
— Mihály *II.* 393.
— Péter *I.* 3, 5.
— Szidónia *I.* 5.
— Teréz *I.* 5.
Debatte III. 4, 15, 17, 18, 19, 22, 26, 187.
Debreczen *I.* 456.
Dedinszky József *II.* 204.
Degré Alajos *I.* 72.
Delegatio *III.* 21, 22, 31, 151, 235, 236, 237, 238, 257, 269, 286, 317, 331.
Deperditák *I.* 164, 165, 175—176.
Dervarics András *I.* 36.
— Mihály *I.* 10.
Dessewffy Aurél gr. *I.* 246, 279, 280, 325, 330, 343, 345. 392, 415, 416, 417, 418.

Dessewffy Emil gr. *I.* 365, 399, 413, 438. *II.* 14, 52, 241—245, 251, 268, 329, 330, 333, 337, 342. *III.* 5, 17, 23, 24.
— Ottó *III.* 337.
Dettrich Zsigmond *III.* 201.
Deutsch *III.* 402, 404.
Dézma *I.* 126, 165.
Dimitrievics Milosz *III.* 360.
Dobblhoff *II.* 181.
Doliak *II.* 189.
Domahidy *III.* 48.
Domitianus *I.* 267.
Dózsa Dániel *III.* 348.
Dőry Imre *II.* 13, 393.
— Fánni *II.* 393.
Dualismus *II.* 112, 410. *III.* 6, 7, 10, 24, 95, 102, 174, 185, 224, 242, 284.
Dubraviczky Simon *I.* 259, 280. *II.* 100.
Dugonics András *I.* 51.
Dunaszabályozás *I.* 259.
Duna-Szövetség *II.* 397. *III.* 271, 316.

E

Eber Nándor *III.* 353.
Edelspacher Mátyás *III.* 52.
Ellenzék *I.* 391—395, 404, 405, 413.
Ellenzéki értekezlet *II.* 52.
Ellenzéki nyilatkozat II. 41—50.
Emlékirat (1863-iki.) *III.* 5.
Emődy Dániel *I.* 433.
Eördögh *I.* 374.
Eötvös Ignácz br. *I.* 317.
— József br. *I.* 286, 318, 322, 323, 325, 337, 338, 345, 349, 350, 351, 371, 378, 401, 413, 420, 429, 439. *II.* 18, 45, 47, 84—86, 113, 120, 123, 125, 135, 139, 156, 188, 235—238, 241, 245, 250—252, 284, 287, 294, 309, 312, 313, 314, 319, 341, 373, 378, 379, 404, 407, 408, 409, 412, 415, 432. *III.* 10, 18, 21, 29, 30, 31, 38—41, 43, 45, 46, 48, 52, 54, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 91, 101, 105, 106, 130, 144, 159, 181, 185, 198, 202 - 204, 207, 221, 224, 228, 229, 233, 241, 244, 264, 313, 341, 348, 360, 361, 374, 381, 389, 406.
Eötvös Károly *I.* 7, 20, 22, 26, 35, 53, 280, 281, 282. *II.* 382.
— Mihály *I.* 194, 209, 451.
— Tamás *I.* 113, 117, 135.
Erdélyi János *I.* 325.
Erdély ügye *I.* 134, 144. *II.* 298. 299, 322, 329, 331, 339, 350. *III.* 4, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 39, 43, 46, 67, 219.
Esküttszék *I.* 346—349. *II.* 101, 201, 391. *III.* 253 391.
Esztergom m. *I.* 114.
Esztergomi értekezlet *II.* 250.
Eszterházy Mihály gr. *I.* 134.
— Mór gr. *II.* 335, 356, 400, 412. *III.* 3, 24, 74, 141, 190.
— Pál hg. *II.* 107, 109, 123, 166.
Dr. Ettel *II.* 218.
Excerpták 1832—6. *I.* 119, 163—179.
— 1839—40-ben. *I.* 284—306.
Ezernyolczszásznegyvennyolcz III. 270.

F
Falk Miksa *II.* 233, 252, 409, 410, 415. *III.* 9, 80.
Farkas Ágoston *II.* 100.
— János *I.* 79.
— Károly *I.* 376.
— Sándor *I.* 341.
Fayer László *I.* 346, 358, 359.
Fábián Mili *II.* 394.
Fábry István *I.* 349, 350.
Fáy András *I.* 159, 317, 361, 439. *II.* 32.
Februári alkotmány *III.* 3, 6, 13, 15, 36, 49, 56, 58, 61, 72, 241, 246.
Februári patens *II.* 266—268, 272, 281, 303, 339, 341, 352, 399, 407, 430.
Fejér György *I.* 38, 39, 44, 49, 50, 315.
Fejérváry *I.* 397.
Felirat 1861. (második) *II.* 341—356.
Felirat (1861.) *III.* 5, 15.
Feliratok (1861.) *III.* 256, 258, 261.
Felirat (felsőházi 1866.) *III.* 96—97.
Felirati párt *II.* 285, 289, 290, 292, 341, 343.
Felirati vita 1861. *II.* 306—319, 324—326.
— (első) 1866-ban *III.* 79—92,
— (második) *III.* 111—114.
— hatása *III.* 114—118. Főrendiházban 118—121.
Felségsértés *I.* 355.
Fenyvessy Adolf *I.* 169.
Feodorovitz *II.* 188.
Ferdinánd V. *I.* 75, 118, 136, 138, 139, 140, 141, 181, 193, 217, 226. *II.* 200, 277, 281, 286, 297, 299, 300, 315—317, 337, 340. *III.* 274.
Ferdinánd I. *II.* 418, 423. *III.* 14, 275, 285.
Ferdinánd III. *I.* 217.
Ferencz I. *I.* 58, 117, 133, 135, 136, 145. *II.* 297, 298, 429. *III.* 108.
Ferencz lothar. hg. *I.* 217.
— József *II.* 252, 253. *III.* 7, 16, 17, 23, 37, 45, 98, 181, 185, 224, 243, 276.
— Károly főhg. *II.* 84, 85, 123, 181, 200, 277, 281, 313, *III.* 274.
Ferenczi László *II.* 54.
— Zoltán *I.* 334.
Ferstel *I.* 401.
Fessel Zsigmond *I.* 42.
Festetics gr. *II.* 390.
— György gr. *III.* 181, 217.
— Leó gr. *II.* 2, 3, 4, 6, 7, 8, 59, 61.
— Mária gr. *II.* 390, 393. *III.* 407, 410, 412, 414.
— Viktor gr. *II.* 390,
Fest Imre *III.* 54, 144, 180, 231, 232.
Fiáth Ferencz br. *II.* 378, 383.
Fischof *III.* 398.
Fiume *II.* 181. 350. *III.* 134, 269, 353, 376.
Foederalismus *III.* 26, 30, 102, 141, 175, 177.
Foederatio *II.* 210.
Forradalom (Nápolyi) *I.* 68.
Forgách Antal gr. *II.* 335, 356,

357, 359, 360, 383, 400, 407, 409.
Foghtüi János *I.* 349.
Forintos György *I.* 245, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 378, 380, 382, 387, 388, 389, 390, 396. *II.* 59—61.
Frank Ignácz *II.* 238.
Franklin *I.* 63.
Fráter *I.* 272.
Friebeisz *I.* 149.
Fuchs Ferencz *I.* 47.
Független II. 31.
Füssy Tamás *I.* 9, 26, 28, 35.

G.

Gaboriau Emil *III.* 383.
Gajzágó Salamon *III.* 378, 379.
Garay János *I.* 4, 439.
Garibaldi *II.* 284.
Gazdasági egyesület *III.* 23.
Gáj Lajos *I.* 327.
Gáspár József *II.* 226, 227.
Géczy *II.* 207, 208, 209.
XIV. Gergely *I.* 316.
Giacomelli *III.* 33, 34, 36.
Giskra *III.* 8.
Ghyca János *II.* 397.
Ghyczy Kálmán *II.* 66, 100, 101, 103, 108, 260, 261, 264, 284, 293, 320—324, 326, 327, 336, 337, 342, 346, 353, 356, 358, 360, 361, 364, 365, 406, *III.* 22, 23, 32, 33, 38, 39. 41, 45, 46, 50, 54—57, 81, 99, 100, 105, 106, 125, 127, 130, 138, 141, 144, 146—148, 154, 155, 175, 186, 190, 202, 204, 207, 212, 222, 234, 235, 240, 264, 265, 274, 286, 287, 322, 323, 325, 326, 328, 338, 357, 358, 372, 392, 399, 400, 413, 415.
Glavina Lajos *II.* 225.
Gollner br. *I.* 331.
Goluchowsky gr. *II.* 246, 251.
Gorove István *II.* 156, 157, 188, 284, 309, 341, 415, 416, *III.* 45, 51, 54, 56, 77, 78, 86, 90, 99, 101, 144, 155, 158—161, 163, 164, 168, 169, 181, 207, 230, 320, 407.
Gosztonyi *I.* 197.
Gozsdu Manó *III.* 207.
Görgei Arthur *II.* 207.
Gröber Laurent *I.* 42, 43.
Gundacker Tamás gr. *II.* 422.
Gyarmathy János *II.* 62.
Gyáralapító társaság *I.* 431, 435—438, *II.* 17, 41.
Gyöngyössy Pál *I.* 25.
Győri akadémia *I.* 14, 37—60.
Györgyi Alajos *II.* 375.
Győrmegye *I.* 82.
Gyulai Pál *II.* 234, 245.

H.

Haader Pál *I.* 350.
Habsburgi Rudolf I. 129.
Habsburg-ház *II.* 270, 418, 419, 420. *III.* 310.
Hadiadó *I.* 364. *III.* 345.
Hadik gróf *III.* 405.
Hadzsics Lázár *II.* 100, 146, 147.
Hajnal Sándor *II.* 389.
Hajnik Pál *II.* 396, 397.
Halász Boldizsár *III.* 126.
Halász Imre *II.* 385, 390, 391, *III.* 324.

Haller Ferencz gr. *I.* 333, *II.* 363, 364.
Harrach gr. *I.* 92.
Hartig gróf *II.* 84.
Határozati párt *II.* 285, 288, 292, 342, 343.
Hatvanhetes bizottság *III.* 137—144, 150, 158, 190, 201, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 227, 228, 229, 230, 231, 232—242, 255—264, 266—267, 271, 283.
Havas *II.* 63, *III.* 404.
Háború 1866. *III.* 166—168.
Hárságyi Anna *I.* 23.
— Dénes *I.* 22, 23.
Háziadó *I.* 362, 364—385, 390, 392, 394.
Hegedűs Imre *II.* 149.
Helfert br. *II.* 189.
Heller *II.* 209.
Helfy Ignácz *II.* 397, *III.* 387, 415.
Henszlman Imre *I.* 358.
Herbst *III.* 8.
Herodotus *I.* 105.
Hertelendy Anna *I.* 5, 6, 7, 10, 11, 23.
— Ádám *I.* 23.
— Gáspár *I.* 5, 23.
— György *I.* 13, 314, 376.
— Ignácz *I.* 10.
— Kálmán *II.* 60.
— Károly *I.* 19, 198, 244, 245, 372, 376, *II.* 59, 60.
— Miksa *I.* 349, 400.
— *I.* 78.
Hertelendyné özv. *II.* 382, 384.
Hetilap II. 14, 27.
Hettyei János *II.* 40.
Hevesm. *I.* 114, *III.* 311. 317, 341.
Héderváry grófnő *II.* 221.
Himfy *I.* 16.
Hitel *I.* 292—294.
Hodosiu József *III.* 114.
Hohenwart *III.* 380.
Holl János *II.* 229.
Hollán Ernő *II.* 243, *III.* 54, 144, 156, 180, 181, 190, 233, 236.
Hon III. 19, 40, 45, 116, 176, 186, 187, 190, 193.
Hontmegye *II.* 9, 36.
Horatius *I.* 215.
Horváth Boldizsár *I.* 359, *II.* 220, 265, 377, *III.* 54, 162, 179, 181, 190, 202—204, 231, 232, 241, 251, 266, 334, 341, 343, 344, 363, 364, 370, 371, 375, 382.
— Eduárd *I.* 216, 232.
— Endre *I.* 51, 52.
— Ferencz *I.* 13.
— Imre *II.* 226.
— István *I.* 65.
— János *I.* 15, 17, 77. 79, 101, 110, 198, 368, 369 371, 376, 378, 379, 383, 387, 396, *II.* 8, 9, 60, 72, 73, 74, 76.
— Károly *II.* 374.
— Lajos *III.* 77, 338, 348, 353.
— Mihály *I.* 229, *III.* 353.
— Miklós *I.* 231.
— Pál *I.* 371.
— Vilmos *I.* 376.
Horváthné *II.* 4.
Horvátország *I.* 149, *II.* 35, 268—273, 298, 299, 303, 322, 329, 331, 340, 350, *III.* 4, 25, 26, 39, 43, 44, 60, 129,

135, 137, 219, 264, 333, 348—353, 383.
Horvátügyi bizottség *III.* 129—137, 264, 348—353.
Högyészi *I.* 308.
Hrabovszky *II.* 117.
Hugó Károly *II.* 39. *III.* 165.
Hunfalvy Pál *II.* 213, 278, 279, 280, 284, 298, 308, 309, 316. 318, 364.
Hunkár Antal *II.* 324, 325, 326.
Husvéti czikk *I.* 254. *III.* 3, 5, 10, 19, 24, 33.
Huszár br. *II.* 250, *III.* 391.
Hübler Ferencz *I.* 38.
Hübner Sándor br. *II.* 243. 244, *III.* 177, 178, 180, 182, 184, 185.
Hűtlenség *I.* 355.

I.

Ifjak pere *I.* 206—207, 121.
Inkey alapítvány *II.* 227.
— Ádám *I.* 72.
— család *II.* 30, 225.
— Eduárd *I.* 29, 36.
Inkey Ferencz *I.* 231.
— Ferdinánd *II.* 269.
— Gábor *I.* 29.
— János *I.* 72.
— Kázmér *I.* 66.
— Károlina (Horváth Eduárdné) *I.* 231.
— Szidonia *I.* 66.
Irányi Dániel *II.* 100, 188, 190, 193, 220, *III.* 368, 371, 372, 386.
Irinyi József *II.* 132.
István Katalin *I.* 5.
Szent István *II.* 426, 350.
István nádor *II.* 79, 80, 82, 84, 86, 95, 101, 102, 106, 108, 116, 118, 123, 126, 155, 181, 184, 190, *III.* 273.
Ivánka Imre *II.* 313. *III.* 54, 144, 146, 154, 235.

J.

Jakab Elek *I.* 216, 218, 219.
Jankovich László *III.* 130.
János főhg. *II.* 123, 126, 127, 134, 178.
Jekelfalussy Lajos *III.* 407, 412.
Jekelfalusy Vincze *III.* 388.
Jellasich *II.* 117, 118, 149, 150, 170, 171, 181—183, 186, 187, 193, 195, 196, 208, 209. *III.* 218, 270.
Jelenkor I. 412. *II.* 4, 31, 32.
Joanovics György *III.* 54, 62.
Jobbágytelki nemesek *I.* 163—164,
John *III.* 226, 331.
Jókai Mór *II.* 221. *III.* 54, 74, 116, 383.
Jósika Miklós *II.* 17, 57, 84, 188, 370.
— Samu br. *I.* 279, 419, 452. *II.* 243, 244.
Jozeffy Pál *I.* 332.
Józsa József *I.* 49, 50. *II.* 280.
II. József *I.* 420. *II.* 262, 424 *III.* 12.
József főhg. *II.* 394.
József nádor. *I.* 78, 97, 153, 172, 193, 223, 224, 225, 228, 229, 257, 261, 263, 264, 279—282, 285.

Junctim *I.* 81, 83, 255, 256, 257, 260, 264, 296, 319, 321—23.
Justh Gyula *III.* 410.

K.

Kacskovics *II.* 98.
Kaiserfeld *III.* 6, 7, 10.
Kajdacsy *I.* 149.
Kalcsak Leó *I.* 31.
Kandó Kálmán *III.* 54, 139, 160, 227, 230.
Kanizsay György *I.* 22.
— László *I.* 22.
Karácsonyi *I.* 397.
Katona István *I.* 51.
Kautz Gyula *III.* 240, 320, 351, 377.
Kazinczy Ferencz *I.* 64, 65, 238, 239.
— Gábor *II.* 194, 287, 288, 316, 318, 341.
Kállay *I.* 397, *II.* 188, 341, 342. *III.* 48, 113, 126—128.
Kálmán király *II.* 269.
— György *I.* 36.
Kálóczy Lajos *II.* 312.
Károly III. *II.* 297, 419, 420.
Károlyi Alajos gr. *II.* 365.
— Ede gr. *II.* 292. *III.* 124.
— György gr. *II.* 56, 237.
— Sándor gr. *II.* 250.
Kecskeméthy Aurél *II.* 304.
Keglevich Béla gr. *II.* 346. *III.* 82, 125, 236.
— Gábor gr. *I.* 431, 432. *II.* 79.
— István gr. *III.* 83.
Kehida *I.* 6—7, 10, 11, 19—25, 61, 213, 371, 372, 385, 396, 401. *II.* 40, 57, 64, 76, 219, 221, 223—228, 387.
Kelemen alap *II.* 227.
— Benő *I.* 267, 268.
— Imre *II.* 59.
Kemény Dénes br. *II.* 164.
— Ferencz br. *II.* 360. *III.* 26, 69, 70.
— Sámuel gr. *I.* 453.
— Zsigmond br. *I.* 451, 452, 453. *II.* 31—33, 44, 139, 142, 164, 198, 228, 243, 245, 248, 379, 382, 389, 398, 405—407, 410, 411, 413, 415. *III.* 10, 32, 38, 41, 45, 46, 48, 54, 78, 144, 160, 162, 184, 187—189, 191, 198, 207, 245, 271, 351.
Kendelényi Ferencz *II.* 100.
Kereskedelem *I.* 293, 296.
Keresztury Juliánna *I.* 9.
Kerkápoly István *I.* 15, 232, 376, 377, 382, 383, 387, 401, 403, 407, 408. *II.* 2. *III.* 77, 387.
Keszthely *I.* 25.
Ketud *I.* 22.
Kéry János *II.* 227.
Kiegyezés a Reichsrathban *III.* 317—319.
— jellemzése *III.* 280—299.
Kinsky Ferencz Ferdinánd gr. *II.* 422. *III.* 8.
Királyi Pál *III.* 404.
Kiss Ede *I.* 29. *II.* 224.
— Emma *II.* 63.
— József (nemeskéri) *I.* 13.
— Józsefné (nemeskéri) lásd Deák Katalin.
— Katalin (nemeskéri) *II.* 226.

Kiss Lajos *I.* 226, 267.
— Miklós *II.* 396.
— Nina (nemeskéri) Molnár Ferenczné *II.* 226.
— örökösök *II.* 227.
— Vincze (Nemeskéri) *II.* 226.
— Zsigmond *II.* 394.
Kisajátítás *I.* 167—171.
Kisfaludy Károly *I.* 64.
— Sándor *I.* 16, 19, 64, 65.
Klaić Mihály *III.* 131.
Klaudy András *II.* 189.
Klauzál Gábor *I.* 61, 112, 113, 194, 195, 247, 257, 262, 269, 270, 272, 277, 282, 301, 303, 322, 337, 345, 349, 350, 351 371, 378, 379, 383, 384, 395, 396, 397, 400, 402, 403, 432, 438, 439, 451. *II.* 19, 27, 38, 45, 120, 156, 158, 183, 186, 309, 341. *III.* 42, 47, 48, 53, 54, 101, 105, 106, 138, 194.
Kmety András *I.* 43, 45, 46.
Kollár János *I.* 327.
Koller *I.* 25.
Kollonics *I.* 397.
Kolowrat F. A. gr. *I.* 134, 208, 226. *II.* 26.
Kolozsvár *I.* 453.
Komáromy István *I.* 105. *II.* 221.
Komáromi János *I.* 36.
Komáromy György *II.* 250, 341.
Komin János *III.* 327.
Komlósy Imre *II.* 123.
Kónyi Manó *I.* 383, 433. *II.* 249, 289. *III.* 190.
Kopácsy József *I.* 310, 316.
Kopits Ignácz *I.* 25.
Kossuth Lajos *I.* 161, 197, 201, 208, 212, 215, 220, 221, 223, 234, 235, 238, 262, 265, 266, 279, 299, 301, 317—319, 321—323, 326, 327, 330—332, 334—339, 362, 365, 370, 373—375, 385, 386, 393—397, 405, 406, 410—414, 418, 420—425, 428, 431, 438—441, 443, 451. *II.* 14, 18, 20, 22—28, 30, 31, 38—42, 44, 45, 47, 48, 52—55, 61, 64, 72, 73, 79, 80, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 119, 120, 121. 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 149, 150, 153, 156, 157, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192—197, 200—202, 204—207, 213, 214, 217, 218, 219—221, 370, 378, 397, 398. *III.* 33—36, 74, 260, 267—271, 283, 291, 292, 298, 300, 303, 309, 310—313, 316, 317, 334, 344, 345, 371, 415.
Kossuth Hirlapja II. 140.
Kossuth megválása a *P. Hirlaptól I.* 409—412.
— pere *I.* 208, 212, 220—221, 262, 265.
Kosztka Lukács *I.* 30, 33.
Kovács Lajos *I.* 149, 210, 416, *II.* 30—33, 139, 142, 413, 451, 452.
— László *III.* 198, 243, 312, 406, 412.

Kovács Sebestyén Endre *III.* 398, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413.
Kotzebue Ág. Fr. *I.* 36.
Kölcsey Ferencz *I.* 16, 17, 18, 73, 76, 86, 89, 90, 91, 92, 94, 99, 101, 103, 109, 110, 112, 113, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 141, 186, 187, 188, 189, 194, 195, 216, 218, 219, 220, 259, 292, 405. *II.* 7, 304.
Kőszeg *I.* 25.
Kővár vidéke *I.* 252, 254.
Közép-Szolnokm. *I.* 253.
Közoktatás *I.* 173.
Közösügyek *III.* 20, 21, 58, 145—158, 166—190, 197, 218, 224, 234, 256, 267, 278, 319—332.
Központztár (Országos) *I.* 388.
Kraszna m. *I.* 253, 260.
Kubicza Pál *II.* 87. *III.* 54, 77.
Kubinyi Ferencz *II.* 86, 113, 279.
— Miklós *I.* 209, 210, 214, 401. *II.* 45.
— Rudolf *II.* 284.
Kuffstein Ferencz *I.* 10.
Kun Gábor (Büki) *I.* 372.
Kunoss Endre *I.* 215.
Kusslán Károly br. *III.* 131.
Kuthy Pál *I.* 314.

L.

Laczkovics *I.* 276.
Laibach *I.* 59, 68.
Lajcsák Ferencz *I.* 242, 287.
Lajos főherczeg *I.* 134, 226, *II.* 80, 81, 127.
Laky Károly *I.* 21.
Lambruschini *I.* 316.
Lamberg Fer. gr. *II.* 195, 196.
Lamartine *II.* 127.
Landerer és Heckenast *I.* 306, 318, 410, 411, 414, *II.* 26.
Lapsánszky János *I.* 207.
Lasser József br. *II.* 189.
Latour Tivadar *II.* 181. *III.* 218, 219.
— d'Auvergne *I.* 400.
Lederer Ignácz br. *I.* 268, 269, 272. *II.* 116.
Leirat 1861. *II.* 321—324, 325—341, 359. — 1866. *III.* 102—104. 116. — 1866 november 17. *III.* 195—197. — 1867 február 17. *III.* 247—249.
Lengyel Pál *I.* 349.
Lengyel ügy *I.* 128.
I. Leopold *I.* 3, 116. *III.* 12, 76, 108.
II. Leopold *III.* 12, 67, 76, 108.
Lepatsek Mátyás *I.* 30.
Leydeni János *II.* 219.
Lichtenstein F. Joach. *II.* 324, 358.
Lipovniczky Vilmos *I.* 276.
Liptay Béla br. *II.* 27.
List Frigyes *I.* 421, 428.
Livingston Edvárd *I.* 350.
Lonovics József *I.* 311, 315, *II.* 206, 210, 211, 212, 277,
Lónyay Gábor *III.* 48.
— László *II.* 326, 336.
— Menyhért *I.* 342, 397. *II.* 82, 84, 200, 248, 250, 267, 284, 287, 309, 341, 353, 354, 384, 385, 390. *III.* 24, 31, 36, 38, 41, 42, 46, 48, 51, 54, 56, 69, 71, 77, 79, 86, 91, 144, 147, 149, 156, 157,

169, 170, 176, 177, 179, 180—183, 185, 186, 198, 207, 208, 210, 216, 217, 221, 224, 225, 227—229, 231—233, 238—244, 251, 266, 274, 320—324, 326, 337—339, 341, 376—378, 381, 382, 385, 386, 399.
Lovassy László *I.* 219, 301.
Löhner *II.* 188.
Ludassy Mór *III.* 15, 17, 18, 19.
Ludoviceum *I.* 174. *II.* 199.
Luka Sándor *I.* 164. *II.* 9, 10.
Lukács Mór *I.* 358. *II.* 17, 27, 39, 50, 54, 259.
Lükő Géza *III.* 388, 389.
Lustkandl W. *II.* 85, 414, 416—428, 430—433. *III.* 315, 318.

M.

Maár Bonifácz *I.* 50.
Madarász József *II.* 130, 131, 193, 288, 289. *III.* 41, 43, 48, 106, 124, 126, 127, 222, 253, 255, 263, 326, 387.
— László *II.* 83, 86, 89, 90, 91, 94, 107, 112, 120, 129, 130, 136, 138, 149, 159, 178, 190, 191, 192, 198, 199, 207.
Macchiavelli *II.* 12.
Majláth Antal gr. *I.* 49, 75, 208, 223, 228, 246, 279, 280, 418, 419. *II.* 206, 209, 211, 212, 214, 322. *III.* 130, 348, 351.
— János gr. *I.* 250, 394.
— György *I.* 246, 279, 344, 346. *II.* 10, 79, 81, 123, 206, 209, 212, 244, 245, 274, 280, 305, 321, 329, 358—360, 363, 400. *III.* 5, 24—27, 29, 31, 74, 76, 105, 110, 116, 139, 141, 160, 161, 169, 171, 172, 176, 177, 180, 182, 184, 185, 188, 189, 190, 216, 217, 220, 224, 230, 234, 241, 243, 244, 272, 302.
Majoratusok *I.* 125.
Majthényi László br. *III.* 194, 247.
Magyar nyelv *I.* 171—173, 284—286, 403. *III.* 361.
Magyar Ujság III. 267, 309, 310.
— *Világ III.* 115, 141, 175.
Marczibányi Antal *I.* 17.
Markovics József *I.* 126.
Marmora, La *III.* 35.
Marryat *III.* 383.
Martinovics Ign. Józs. *I.* 212, *II.* 91.
Martinus pater *I.* 34.
Maurus pater *I.* 35.
Mayer Elek *I.* 29.
Márczius 15-ike II. 101.
Mária Terézia *I.* 97, 249, 319, *II.* 297, 339, 354. *III.* 162, 172, 390.
— Valéria főherczegnő *III.* 408, 414.
Máriássy Béla *II.* 289, 325.
Mátyás *I.* 356, 363. *III.* 273.
Mednyánszky Alajos br. *I.* 306.
Mehádia *I.* 160.
Melczer Isván *II.* 277.
Mertens őrnagy *II.* 211.
Mérey Sándor *I.* 80, 84.
Mészáros József *I.* 372.
— Lázár *II.* 102, 107, 113, 117, 120, 133, 156, 157, 158, 162, 165, 167, 199.
Metternich Kelemen hg. *I.* 84, 134, 207, 208, 222, 225, 226,

229, 279, 280, 327, 407, 416—418. *II.* 73, 80, 89, 90.
Metternichné *I.* 84, 246, 247.
Mikes János gr. *II.* 228, 229, 407, 409.
Mikó Imre gr. *II.* 235. *III.* 26, 32, 130, 144, 181, 207, 348.
Miletics Szvetozár *III.* 91, 211, 369.
Mittermaier K. I. A. *I.* 295, 343, 346, 351, 352, 353, 357, 358. *II.* 67.
Morgenpost III. 115.
Mocsonyi Sándor *III.* 360.
Mollik Ferencz *I.* 41, 44.
Molnár *III.* 160.
Mondel br. *III.* 413.
Montesquieu *I.* 264.
Móricz Pál *III.* 290, 400.
La Motte Károly gr. *I.* 101, 107.
Mrazovič Mátyás *III.* 130.
Murányi *III.* 161.

N.

Nagy Ferencz *I.* 295.
— Iván *I.* 9.
Nagy-Kanizsa *I.* 29—36.
Nagy-Károly *I.* 113.
Nagy Károly *II.* 100.
— Mari *II.* 394.
— Soma *II.* 150.
— Pál *I.* 17, 75, 85, 101, 112, 114, 116, 124, 139, 154, 155, 158, 172, 257, 258, 259, 260, 262, 270, 272, 273, 293, 308.
— Péter *I.* 36, 327.
Nagy-Várad *I.* 453—456.
III. Napoleon *II.* 289, 308, 380, 397.
Nádasdy gr. *I.* 134.
Nádasdy Ferencz gr. *II.* 400, 408. *III.* 3, 4, 24.
Nedeczky család *II.* 387.
— Emma *III.* 398—404.
— Ferike *III.* 398, 402, 404, 405.
— István *I.* 13, 16, 21, 71, 72. *II.* 228. *III.* 395, 397, 398, 402.
— Lajos *I.* 213.
Nemesség büntető joga *I.* 166.
Nemzetiségi kérdés *I.* 327—339. *II.* 314, 320. *III.* 211, 359—362.
Neptun *II.* 90.
Neue Freie Presse II. 431, 432. *III.* 15, 81, 96, 115.
Német Ambrus dr. *I.* 37, 41.
Németszegi Bencze *I.* 46.
Népnevelés *I.* 173, 241. *II.* 158—160.
Niczky Antal *I.* 308.
Novák *I.* 92, 101.
Nyáry Pál *II.* 125, 128, 130, 132, 134, 137, 138, 141, 142, 143, 147—150, 152, 153, 157, 158, 162, 166, 168, 178, 190, 207, 213, 277, 278, 281, 284, 288, 290—292, 306, 313, 318, 322, 326, 336, 341, 353, 354. *III.* 32, 48, 54—57, 72, 125, 137, 144, 145, 147, 150, 154, 164, 222, 235, 263, 290, 291, 338, 345, 364.

O

Ocskay Ignácz *I.* 17, 135.
Oesterreichische Zeitung II. 337. *III.* 15, 102, 115, 116, 141, 175, 185.
Okolicsányi Amália *II.* 394.

Októberi diploma *II.* 244—247, 266, 272, 275, 281, 303, 330, 331, 334, 337, 339, 352, 399, 407, 430. *III.* 24, 30, 44, 49, 52, 58, 61, 94, 240, 241.
Olasz ügy *II.* 109, 112, 122—144.
Olgyai Titusz *I.* 349.
Ónossy Mátyás *III.* 82.
Ordódy *III.* 412.
Orczy Béla br. *II.* 336, 355. *III.* 217.
Orosz József *I.* 226, 227, 228, 317. *II.* 39.
Országgyűlés (1830.) *I.* 16, 76. (1832—36) *I.* 16—19, 75—201. (1839/40.) 244—306. (1843/44) 391—408. (1847/48.). *II.* 71—98. (1848.) 122—214. (1861.) 274—367. (1865/68.) *III.* 37—366. (1869—72.) *III.* 367—384. (1872—75.) *III.* 384—393, 398—402. (1875—1878.) 403, 404.
— terme *I.* 79. *II.* 276. *III.* 47.
Ostdeutsche Post III. 5, 19, 20, 30, 81.
Oszterhueber (Tarányi) Józsefné l. Deák Klára.
— (Tarányi) József *I.* 13, 75, 77, 213, 376, 382. *II.* 77, 122, 174, 219, 381, 382, 384, 390. *III.* 396.
— László *II.* 393.
Ozoray Árpád *II.* 405.
Ősiség *I.* 126.

P

Pachinger Alajos *I.* 30.
Paks *I.* 13, 55. *III.* 394.
Palacky Ferencz *II.* 189.
Palló Sándor *II.* 236.
Palóczy László *I.* 17, 78, 128, 195, 217, 259, 285, 301, 349, 401, *II.* 131, 194, 202—204, 213, 277, 278, 280, 291, 324.
Pap Antal *II.* 100.
Pardoe (Miss) *I.* 297, 299, 300.
Patay *I.* 317. *II.* 133, 190.
Pauler Tivadar *I.* 359, *II.* 238. *III.* 387.
Pápa *I.* 26—29.
Pázmán Péter *II.* 4.
Pázmándy Dénes *I.* 17, 89, 154, 194, 247, 349, 397. *II.* 92, 100, 129, 150 157, 159, 160, 168, 184, 228.
Pálffy Fidél gr. *I.* 208, 209, 222, 223, 246.
— János *II.* 129, 190.
— József gr. *II.* 363.
— Mór gr. *II.* 368.
II. Dom Pedro *III.* 398.
Pejácsevich János gróf *I.* 349.
— László gr. *III.* 353.
Pendl Alajos *I.* 45.
Perczel Béla *III.* 385.
— István *III.* 101, 137, 138.
Perczel Mór *I.* 397. *II.* 137, 150, 156, 166, 167, 168, 178.
Perényi Zsigmond br. *II.* 123, 188, 189.
Perkovac János *III.* 130.
Perlaky *II.* 225.
Personal unio *II.* 297, 302, 305, 320, 339, 347, 349, 419—433, *III.* 16. 138, 146, 204, 256, 258, 289.
Pester Lloyd II. 431.
Pesti Hirlap I. 317—327. 317—353, 389, *II.* 3, 16, 26, 29, 92, 111, 140.

Pesti Hirnök II. 332, 411. *III.* 20, 115, 175.
— *Napló II.* 233, 248, 307, 379, 381, 396, 410, 411, 432 *III.* 9, 10, 11, 17, 18, 19, 21, 27, 31, 32, 39, 40, 43, 46, 51, 78, 125, 139, 140, 142, 170, 175, 185, 189, 190, 191, 217, 222, 232, 269, 271.
Pestmegye *I.* 74, 159, 208, 209, 251, 311, 372, 420. *II.* 8, 10, 25, 26, 33, 36, 38, 71.
Perthaler János dr. *II.* 333, 335, 366, 367.
Pethő János (Gersei) *I.* 22.
Petőfi Sándor *II.* 27, 116, 129.
Petz Adolfné *I.* 50.
Péchy Ferencz *I.* 135, 159.
Péchy Manó gr. *III.* 119.
Péczely József *I.* 455.
Pfanschmid Ede *I.* 112, 149.
Pfeiffer Ferdinánd *II.* 414.
Pius, pater *I.* 34.
Pipitz br. *II.* 181.
Philippovich *II.* 198.
Plander Ferencz *I.* 369, *II.* 62.
Plener Ignácz *III.* 7.
Podhraczky József *I.* 4.
Podlusani Zsigmond *I.* 4.
Podmaniczky Frigyes *II.* 284, 288, 341, *III.* 54.
Polgári törvénykönyv *I.* 124—127.
Polytechnicum *I.* 173.
Pozsegamegye *I.*, 111. 149.
Pozsonymegye *II.* 25, 33, 36.
Pöltenberg Ernő *II.* 207, 208.
Pragmatica sanctio *II.* 157, 193, 277, 297, 302, 305, 310, 313, 338, 346, 347, 351, 362, 410, 417, 418, 419, *III.* 12, 13, 14, 20, 27, 44, 56, 57, 64, 66, 83, 94, 103, 109, 117, 134, 142, 144, 148, 153, 156, 196, 208, 219, 223, 234, 235, 237, 256, 257, 260, 262, 273, 282, 283, 284, 367.
Proprietas *I.* 124.
Predmerszky Döme *I.* 26.
Presse III. 116.
Prica Miksa *III.* 131.
Privorszky *I.* 326, *III.* 40.
Prónay *I.* 92, 145. *II.* 236.
Puchner Antal *II.* 117, 198.
Pulszky Ferencz *I.* 319, 322, 337, 338, 343, 345, 346, 349—352, 357, 401, 402, 439. *II.* 17, 47, 128, 188, 190, 397. *III.* 228, 230, 270, 312.
Puszta-Szentlászló *I.* 6, 8, 14, 213. *II.* 379, 381—395. *III.* 25, 26, 32, 169, 171, 173, 179, 181, 322, 324, 395, 396, 402, 406.
Pusztay *I.* 295.
Pusztelnik *II.* 207.
Putheány József br. *I* 376, 384.
Püspöky *I.* 26.

Q

Quintilianus *I.* 63.
Quota *III.* 319—332.

R

Rainer főherczeg *II.* 323, 359. *III.* 4.
Račky Ferencz dr. *III.* 131.
Radeczky *II.* 166, 180.
Ragályi Tamás *I.* 139, 149, 151, 155, 156, 197.
Rajner Pál *III.* 312, 382.

Ranicher Jakab *III.* 207.
Ráday Gedeon gr. *I.* 251, 252, 254, 256, 257, 259, 317, 372, 395, 397, *II.* 18, 20, 22, 23, 46, *III.* 271.
Ráday-ügy *I.* 251—260.
Ráth Mór *II.* 415, *III.* 383.
Rátót *III.* 354, 374, 379, 395—398.
Realunio *II.* 297, 338, 347, 419—433. *III.* 10, 204.
Rechberg János gr. *II.* 242, 243, 252, 303, 305, 307, 308, 322, 327, 331, 332, 408.
Reichsrath *II.* 400, 407, 409, 412, *III.* 3—6, 15, 21, 22, 30, 56, 68, 96, 175, 195, 217, 231, 242, 278, 317, 321.
Reiszig Alajos *II.* 188.
Reviczky Ádám gr. *I.* 87, 88, 152, 207, 208, 222, 249, *II.* 89.
Reviczky Szever *II.* 405.
Récsey Ádám br. *II.* 196, 197.
Répássy *II.* 207.
Révész Imre *II.* 310, 311.
Rieger Fer. L. br. *II.* 189.
Rienzi Miklós *II.* 219.
Rohonczy János *I.* 17.
Rohonczy Ignácz *I.* 52, 99, 107, 194, *II.* 358.
Román Sándor *III.* 338.
Rónay Jáczint *III.* 408, 409, 414.
Rotteck Károly *III.* 98.
Roth *II.* 198.
Rothschild *I.* 168.
Rousseau tbn. *II.* 211.
Rózsa János *I.* 9, 10.
Rudnyánszky *III.* 245.
Ruspoli Emanuele *III.* 36.
Rutkay Károly *I.* 149.

S

Saáry Gergely *II.* 60.
Salamon Fer. *II.* 13, 230, *III.* 10, 11.
Samassa János *III.* 409.
Sardagna gr. *I.* 294.
Sárközy József *I.* 194, *II.* 355, *III.* 41, 101.
Sárkány Gábor *I.* 10.
Sárkány Miklós *I.* 42, 52.
Sárváry Jakab *I.* 343.
Scitovszky János *I.* 287, *II.* 277.
Schmerling lovag *II.* 222, 251, 256, 258, 266, 267, 273, 290, 322, 323, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 360, 366, 367, 377, 399, 401, 404, 407—410, 414, *III.* 3—8, 14—16, 18, 23, 24, 56, 114, 192, 195, 306.
Schmidt Antal *I.* 30, 33.
Schmidegg gróf *II.* 207.
Schopper György *III.* 388.
Schuselka Franz. *II.* 188, 328.
Schwartz-villa *III.* 402.
Schwartzenberg herczeg *II.* 218.
Schweiger *I.* 43.
Sebestyén *I.* 400.
Sennyey Pál br. *II.* 245, 274, 321, 322, 329, 400, 407. *III.* 5, 24, 25, 29, 75, 76, 119—121, 125, 141, 142, 161, 163, 164, 169, 171, 176, 177, 180, 182, 185, 194, 196, 212—214, 216, 225, 230, 245, 274, 302, 320, 385, 399, 400.
Seper Lászlóné *II.* 390, 394.
Sélyey Mili *II.* 394.
Sibrik Antal *I.* 9, 14. *III.* 410, 412.

Sibrik Erzsébet *I.* 9.
Sibrik László *I.* 9.
Sibrik Osváth *I.* 9.
Sierakowski *II.* 188.
Simonyi Ede *II.* 199.
Simonyi Ernő *III.* 267, 335, 343, 369, 370, 392, 403, 415.
Simonyi fényképész *II.* 373.
Simonyi Lajos br. *II.* 355. *III.* 41, 236, 337, 360.
Sinkay János *I.* 43, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 58. *II.* 170, 171, 174, 176, 219, 220.
Sina Simon br. *I.* 290.
Siskovics József *I.* 76, 87, 100, 101. *III.* 130, 348.
Skoda *III.* 397.
Slajkó Ignácz *I.* 26, 27, 28.
Smaić Bertalan *III.* 131.
Smith *I.* 293.
Solon *III.* 281.
Somogyi Antal *II.* 54.
Somsich Pál *II.* 78, 221, 241, 309, 407. *III.* 23, 25, 26, 32, 54, 77, 130, 144, 165, 181, 207, 216, 217, 230, 241, 271, 274, 277, 316, 351, 364, 368, 412.
Somsich Miklós *I.* 172, 247, 307.
Somsich Pongrácz *I.* 84, 85, 89, 98, 99, 100, 132, 156, 158, 171, 246, 268, 279.
Söjtör *I.* 7, 9, 11.
Stadionné gr. *II.* 390.
Stapf *II.* 58.
Steinbach *I.* 317.
Stettner *I.* 62, 63, 228. *II.* 66, 69.
Strahl Móricz *II.* 57, 58.
Stuller *I.* 267. *II.* 65.
Stratimirovics György *III.* 85.
Strobach *II.* 188, 189.
Strossmayer József György *III.* 130, 139.
Subatić János dr. *III.* 131.
Sue Eugen *III.* 383, 406.
Suhaj Imre dr. *III.* 131.
Sümeghy Ferencz *II.* 393.
Sümeghy Mariska *II.* 393.
Sümeghy Mihály *I.* 369.
Sürgöny II. 318.
Szabadhegyi Sándorné *II.* 379.
Szabadujság *I.* 161.
Szabó Imre *I.* 21.
— János *I.* 77, 101, 314.
— Pál *II.* 41, 63.
— Richárd *II.* 405.
Szacsvay Imre *I.* 454.
Lovassy Szakál Ferencz *I.* 207.
— — László *I.* 207.
Szalay László *I.* 319, 342, 350, 351, 352, 357, 358, 412—415, *II.* 100, 101, 156, 238, 260, 287, 314, 341, 346. 378, 381. *III.* 43, 406.
Szale Antal *II.* 143.
Szalmásy Ferencz *II.* 171.
Szammer Alajos *I.* 201.
Szapáry Antal *I.* 326, 355.
— Gyula gr. *II.* 250. *III.* 77, 341.
Szatmár m. *I.* 113, 363.
Szász Károly *II.* 388. *III.* 46, 57, 69, 73, 75, 79, 84, 99, 109, 124, 128, 166, 199.
Szeder Fábián *I.* 64, 65.
Szegedy Ferencz *I.* 67.
— György *III.* 171.
Szegedi János *I.* 4.
Szemere Bertalan *I.* 343, 349, 395, 400. *II.* 45, 48, 108,

113, 139, 147, 163, 164, 174, 184, 185, 186, 188, 194, 202.
Szeniczey Cecil *II.* 394.
— Ödön *II.* 394. *III.* 405.
Szentiványi Anzelm *I.* 106, 124.
— Károly *II.* 228, 284, 287. *III.* 39, 42, 45, 47, 99, 112, 356.
Szentkirályi Mór *I.* 247, 251, 252, 261, 280, 372. *II.* 18, 20, 22, 23, 27, 28, 31, 39, 54, 90, 91, 167, 169. *III.* 48, 51, 105, 106, 116, 138, 141, 198, 207, 222, 232, 238, 241, 245, 249.
Szerdahelyi József *I.* 51.
Szerencsy István *I.* 246, 253, 269, 317.
Szent-Grót *I.* 426—428, 432.
Szentgróti beszéd *I.* 440. *II.* 4, 12.
Szentszövetség *I.* 56.
Szent László (Garaytól) *I.* 4.
Szerémmegye *I.* 111, 149.
Szécsen Antal gróf, *I.* 267. *II.* 244—246, 268, 274, 305, 323, 326, 329, 330, 331, 332, 335. *III.* 5, 97, 119, 130, 187, 213, 216.
— Miklós *II.* 79.
Széchenyi Béla gr. *III.* 83
— István gr. *I.* 10, 59, 148, 181, 193, 197, 224, 229, 271, 282, 290, 291, 302, 303, 305, 307—310, 317—327, 330—336, 338, 339, 341, 373, 375, 393, 413, 419, 423, 425, 429—435, 438—444, 446, 439. *II.* 12, 14, 15, 16, 24, 27, 28, 31—33, 79, 80, 83, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 107, 108, 112, 113, 120, 123, 139, 156, 157, 158, 225, 238, 239, 242, 243, 283, 380, 381. *III.* 299, 306, 342.
— Istvánné gr. *II.* 225, 226, 227.
— Ödön *II.* 225, 226, 227.
Székács József *II.* 280.
Széll Ilonka *III.* 407.
— József *III.* 54, 160.
— Kálmán *III.* 354, 391, 395, 396, 398, 401, 405, 411, 412.
— Kálmánné *III.* 395, 405, 410, 411, 412.
Szibenliszt Míhály *I.* 45, 46, 47.
Szilassy Ferencz *I.* 176.
Szilágyi Virgil *II.* 257, 259.
Szily Kálmán *II.* 235.
Szirmay Pál *II.* 188.
Szlávy József *III.* 164, 385, 386, 391, 392, 399.
Szluha Imre *I.* 149, 290.
Szólásszabadság *I.* 145, 147—160, 205—243, 253, 260, 263, 269, 283. *III.* 93.
Szombathelyi *I.* 64.
Szontagh Pál *III.* 236.
Szőcs *II.* 58.
Szőgyény M. László *I.* 246, 263, 264, 280, 282. *II.* 63, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 222, 223, 235, 274, 321, 326, 329, 335. *III.* 119, 130, 263.
Sztáray Antal gr. *I.* 317, 323, 364.

T.

Taaffe Ede gr. *III.* 320.
Tacitus *I.* 267, 271.
Tagen János *I.* 86.

Tanárky Gedeon *III.* 266.
Tarányiak *I.* 8
Tarányi család *II.* 384.
— Ferencz *I.* 9. 54.
Tarnóczy Kázmér *I.* 112, 130, 132
Tarnay János *I.* 358.
Tausenau Károly *II.* 189, 190.
Táncsis Mihály *II.* 161, 162.
Telegraf III. 96.
Teleki Domokos gr. *I.* 453. *II.* 188, 235, 363.
— Gyula gr. *II.* 250, 318.
— József gr. *I.* 345. *II.* 235.
Teleki László gr. *I.* 439. *II.* 18, 27—29, 42, 43, 45, 48, 64, 83, 146, 156, 277, 278, 284, 288, 289, 291—293, 307, 311, 312.
Terényi Lajos *II.* 341, 342.
Tihanyi *I.* 350.
Tisza Lajos *I.* 454, 455.
— Kálmán *II.* 250, 284, 286, 288, 306, 307, 313, 314, 325, 326, 341—345, 354, 355, 361, 363. *III.* 32, 33, 38, 41, 50, 54—57, 66, 71, 73, 82, 83, 100, 105—107, 113, 116, 124, 125, 127—129, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 153—155, 157, 164, 165, 175, 176, 181, 183, 186, 190, 201, 202, 204, 207, 211, 212, 222, 223, 235, 236, 240, 241, 249, 254, 274, 277, 278, 313, 326, 328, 330, 336, 338, 344, 356—359, 362, 369, 370, 371, 392, 393, 399, 400—402, 412, 414. 415.
Tisztújítás Zalában *I.* 387—388.
Tizenötös bizottság *III.* 144—159, 161, 162, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 180, 185, 193, 194, 196, 197, 204, 205, 209, 219, 224, 225, 228, 229, 230, 232, 234, 242, 283, 287, 290.
Thaisz *II.* 280.
Thán Mór *III.* 402
Thurzó *I.* 125.
Toldy Ferencz *I.* 361. *II.* 235. 236.
Tolna m. *I.* 251, 253.
Tolnay Károly *I.* 369. *II.* 70, 72, 74, 76.
Tomcsányi József *III.* 274.
Tordy Mihály *I.* 29, 30.
Torkos Mihály *I.* 149.
Tormássy János *I.* 207.
Tóth Béla *I.* 13.
— Lőrincz *I.* 297, 298. *II.* 100, 101.
— Vilmos *III.* 129, 164, 200, 247.
Trattner Ján. T. *I.* 65.
Trefort Ágoston *I.* 429. *II.* 376, 408, 412. *III.* 46, 126, 142, 388.
Trojan *II.* 189.
Trónbeszéd 1861. *II.* 281—283.
1865 *III.* 43—44 55, 57, 59, 60, 63—65, 72, 78, 87, 94.
1869. *III.* 369.
Tubol Teréz *I.* 10.

U.

Ujfalvy Sándor *I.* 451, 453.
Ujfalussy *III.* 241.
Ujházy László *III.* 368.
Ujonczmegajánlás *I.* 269—279.
II. Ulászló *I.* 22, 262, 313, 354. *II.* 89, 90, 91. *III.* 389.

Ullmann *I.* 290, 291.
Uray Bálint *I.* 363, 374.
Urbér *I.* 77, 96—118, 123, 141—144, 231, 245, 249, 291. *II.* 132, 148—155, 200, 202—205. *III.* 354.
Urházy György *I.* 453.
Ürményi József *II.* 400. *III.* 5, 48, 185.
— Miksa *III.* 415.

V.

Vadász Manó *III.* 192.
Vadnay Lajos *III.* 77, 274, 338, 348.
Vachot Sándorné Csapó Mária *II.* 379.
Vajai Károly *II.* 319.
Vallásügy *I.* 86—95, 287—289.
Valeró gyár *II.* 198.
Vas Gereben *II.* 221.
Vasmegye *I.* 362. *II.* 377. *III* 123.
Vasutak *I.* 168—171, 290.
Vay Lajos br. *III.* 123, 207.
— Miklós br. *II.* 195, 245, 246, 252, 253, 268, 274, 276, 291, 305, 321, 322, 329, 332, 333, 335, 336, 341, 342, 361. *III.* 119, 364.
Választójog (rendeké) *I.* 289.
Várady Gábor *II.* 315, 316, 317, 322, 341, 342. *III.* 54, 138, 151, 206, 415.
— Károly *III.* 404.
Várkonyi *I.* 399.
Váltótörvény *I.* 294.
Veér Farkas *I.* 451.
Vegyes ház *II.* 419.
Vegyes házasságok *I.* 241—243, 287—289, 310—316.
Velencze *III.* 35.
Verbőczy István *I.* 16, 91, 99, 217, 218.
Verner József *I.* 41, 42, 43, 44.
Verőczemegye *I.* 111.
Verwirkungstheoria *III.* 13, 27, 28, 44.
Veszprénmegye *I.* 107.
Védegylet *I.* 420—431, 440—450. *II.* 17, 18, 41.
Végh Ignácz *I.* 317.
— János *II.* 208.
Vidacs János *II.* 405.
Vildner Ignácz *I.* 294.
Vilmos főhg. *III.* 17.
Virág Benedek *I.* 51.
Voltaire *II.* 67.
Vörös Antal *I.* 279, 317, 319, 335.
Vörösmarty Béla *III.* 390, 395, 407, 409—412.
— Mihály *I.* 16, 17, 51, 62, 63, 64, 65, 259, 325, 361, 388, 439, 451—454, 456. *II.* 8, 56, 228, 234, 406.
— Mihályné *III.* 395, 410, 411, 412, 415.
Vranicany József dr. *III.* 131.
Vukovics Sebő *I.* 397. *III.* 353.

W.

Wagner Vincze *I.* 294.
Waldstein János gr. *II.* 380.
Wanderer III. 81, 189.
Washington *I.* 63, 344, *III.* 300, 301, 307.
Welcker Fr. Gottf. *II.* 67. *III.* 98.
Wenckheim Béla br. *I.* 247, 297, 349, 350, 401. *II.* 18, 74, 77, 187, 190, 250. *III.* 25, 113,

114, 118, 119, 213, 217, 311, 312, 355, 382, 398, 399, 400, 401.
Weninger Vincze *III.* 327, 378.
Wertheimer Ede *I.* 230, 251.
Wesselényi Miklós br. *I.* 63, 100, 101, 113, 134, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 179, 181, 183, 188, 189, 192, 195, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 233, 235, 237, 238, 251, 262, 265, 266, 267, 268, 271, 279, 280, 283, 297, 317—319, 322, 324, 326, 328—330, 332—336, 338, 339, 366, 373—375, 395—399, 410—412, 414, 415, 420, 425, 426, 439, 449, 451, 452, 453, 454, 456, 459. *II.* 1, 5, 9, 13—19, 21, 27—33, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 48, 50, 53, 54, 56—58, 62—66, 69, 89, 97, 174, 188, 190, 223, 264. *III.* 306.
— Ferencz br. *I.* 451.
— pere *I.* 206, 207, 209—212, 214—229, 262.
Wessenberg János Fülöp *II.* 181, 184, 189. *III.* 218, 219.
Wiener Abendpost III. 96, 212.
Windischgrätz Alfréd hg. *II.* 205, 206, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 217. *III.* 291.
Wirkner Lajos *I.* 87, 89, 98, 109, 207, 226, 245, 275, 276, 277, 322.
Wlád Alajos *III.* 342.
Wolnhoffer *III.* 169.
Wurda dr. *II.* 66.
Wurmbrand gr. *I* 160, 161.

Z.

Zajgár Erzsébet *I.* 5.
Zala-Egerszeg *I.* 15, 201, 232, 233, 387, 425. *II.* 6, 9, 24, 227.
Zalamegye *I.* 3, 5, 8, 22, 59, 67—73, 74, 78, 101, 110. 197, 199, 209, 213, 214, 215, 216, 230, 231 - 234, 242, 244, 303—306, 308, 312. 313, 323, 331, 362—372, 376—390, 396, 401—403, 407, 425, 426, 429, 430. *II.* 2, 3, 6, 7, 10, 29, 33, 40, 56, 65, 70, 71, 73, 74, 122.
Zalatárnok *I.* 4, 5, 7, 11.
Zarka János *I.* 254, 256, 344, 345.
Záborszky *I.* 396.
Zádor *I.* 64. *III.* 407, 410, 411.
Zágrábmegye *II.* 33. *III.* 132, 133.
Zákó *I.* 397.
Zedlitz *II.* 27.
Zemplén m. *I.* 113. *III.* 378.
Zeyk Károly *III.* 29, 181.
Zichy Antal *I.* 43. *II.* 411, 413. *III.* 24.
— Ferraris gr. *I.* 58.
— Zichy Ferencz gr. *II.* 329.
— János *I.* 43.
— Zichy József gr. *III.* 77.
— Hermann gr. *II.* 407, 409.
— Mihály *I.* 43.
— Nándor *III.* 211, 116.

Zichy Ödön gr. *I.* 317, 349.
Zoltán János *I.* 349, 452.
Zrinyi Miklós gr. *I.* 389.
Zsarnay *III.* 263.
Zsedényi Ede *I.* 255, 256, 259, 269, 270, 275, 278, 295, 317, 399, 400. *II.* 79, 83, 89, 90, 91, 321, 323, 329, 332, 333, 335, 337, 342, 399, 400, 403. *III.* 45, 48, 50, 52, 69, 81, 83, 101, 199, 230, 379.
Zsemberi Imre *II* 186, 190.
Zsibó *I.* 452—453.
Zsigmond Bertalan *I.* 30.
Zsitkócz *I.* 3.
Zsivora György *II.* 63.

AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÓ VÁLLALATBAN MEGJELENT ÉS MÉG KAPHATÓ MUNKÁK JEGYZÉKE:

	korona
Aischylos tragédiái. Ford. Csengeri J.	5.—
Badics Ferencz. Fáy András életrajza	3.—
Bánóczi József. Révai Miklós élete és munkái	2.—
Boyesen Hjalmar és **Heinrich Gusztáv.** Goethe Faustja. (Tanulmány)	3.—
Carlyle Tamás. Hősökről. — Gyémánt nyaklánccz	6.—
Cherbuliez Viktor. Művészet és természet	3.—
Croiset A görög eposz története. Két kötet	6.—
Dante. A paradicsom. Ford. Szász K.	4.—
Emerson Ralph Waldo. Az emberi szellem képviselői	3.—
Faguet Emil. A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok	6.—
Haraszti Gyula. A naturalista regényről. (Csak kötve)	3.80
Homérosz Iliásza. Ford. Baksay Sándor	6.—
Jánosi Béla. Az aesthetika története. Három kötet	11.—
Némethy Géza. Vergilius élete és művei	5.—
Radó Antal. Az olasz irodalom története. Két kötet	8.—
Ribbeck Ottó. A római költészet történe. Három kötet	9.—
Sainte Beuve. Arczképek a franczia újabbkori társadalomból	3.—
Váczy János. Berzsenyi Dániel életrajza	3.—
Villemain. Pindár szelleme és a lantos költészet	3.—

o o o

Bárczay Oszkár. A hadügy fejlődésének története. Két kötet	12.—
Barthelèmy-Saint Hilaire. A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz	3.—
Bodley J. E. Franciaország. Két kötet	7.—
Bryce J. A római szent birodalom	5.—
Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olaszországban. Két kötet	8.—
Carrara Ferencz. A büntető jogtudomány programmja. Két kötet. (Csak kötve)	3.60

Földes Béla. Értekezések az angol és franczia nemzetgazdaságtan köréből . . . . . 1.—

Friedjung Henrik. Harcz a német hegemoniáért. Első és második kötet . . . . . 10.—

Gide Pál. A nők joga. Két kötet. (Csak kötve.) 7.60

Gregorovius Ferdinánd. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián-korabeli rajza . . . . . 4.—

Hubert Alfonz. Ausztria története. Három kötet . . . . 14.—

Hunfalvy Pál. Az oláhok története. Két kötet . . . . 12.—

Hüppe Siegfried. A lengyel alkotmány története . . . 6.—

Janet Pál. A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Három kötet . . . . . 9.—

Kállay Béni. A szerbek története. 1780—1815 . . . . 1.—

Lanciani Rudolf. A régi Róma . . . . . 6.—

Laveleye Emil. A tulajdon és kezdetleges alakjai. Két kötet 6.—

Lavergne Leonce. Az angol mezőgazdaság . . . . . 1.—

Leroy-Beaulieu Pál. Pénzügytan. Két kötet. (Csak kötve) 7.20

Le Play. A munkásviszonyok reformja . . . . . 6.—

Medveczky Frigyes. Társadalmi elméletek és eszmények 3.—

Pauler Gyula. A magyar nemzet története Szent Istvánig 6.—

Pauler Tivadar. Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez . . . . . 3.—

Rambaud Alfréd. Oroszország története. Két kötet . . 6.—

Ratzel Frigyes. A föld és az ember . . . . . 3.—

Ribot Th. A lelki átöröklés . . . . . 3.—

Ruskin. Velencze kövei. Három kötet . . . . . 20.—

Schuchardt Károly. Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakában. Számos melléklettel és szövegbeli ábrával . . . . . 6.—

Sorel Albert. Európa és a franczia forradalom . . . . 3.—

Southey Róbert. Nelson életrajza. Több ábrával és egy térképpel . . . . . 5.—

Thierry Amadé. Elbeszélések a rómaiak történetéből az V. században: Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné. — A keresztyén társadalom keleten . . . 3.—

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 17 1919 N. SZ.
KÖNYV-TÁRA